146

श्री

ओ३म्

निरुक्तम् ॥

निघण्टु भाष्यम्

श्रीमन् महामुनिवर्य्य यास्काचार्य्य प्रणीतम्

खण्डविषयसूच्योपेतम्

अजमेर नगरे

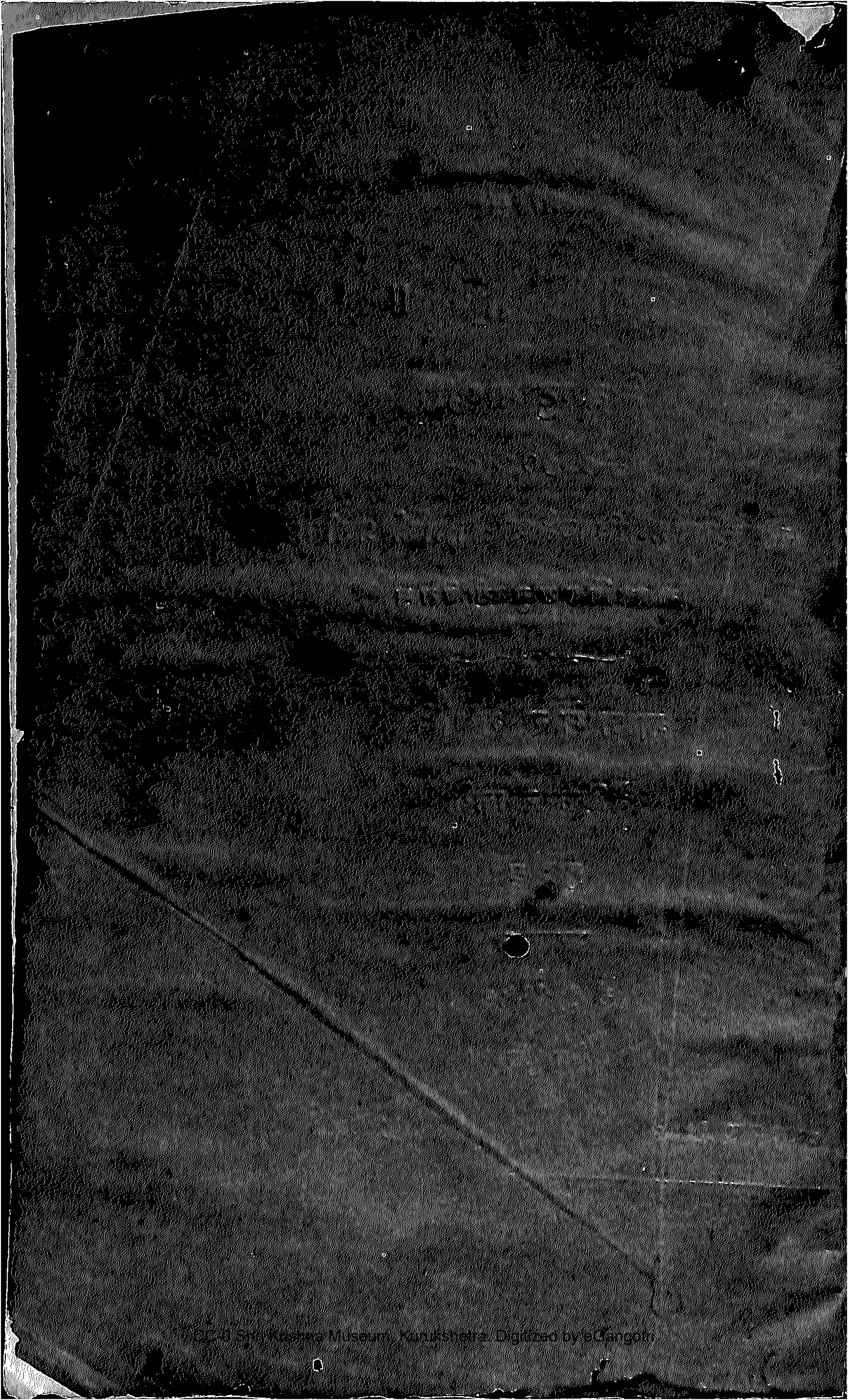
वैदिकयन्त्रालये

मुद्रितम्

संवत् १९५०

चैत्र शुक्ल

प्रथम वार १०००　　मूल्य १) डाक व्यय ।)

ओ३म्

निरुक्तम् ॥

निघण्टु भाष्यम्

श्रीमन् महामुनिवर्य्य यास्काचार्य्य प्रणीतम्

खण्डविषयसूच्योपेतम्

अजमेर नगरे

वैदिकयन्त्रालये

मुद्रितम्

संवत् १९५०

चैत्र शुक्ल

प्रथम वार १०००　　　　मूल्य १) डाक व्यय ।)

अथ प्रथमादि—चतुर्दशाध्यायानां विषयसूची ॥

प्रकरणम्	विषयः	पृष्ठ	पंक्ति से	पृष्ठ	पंक्ति तक
अथ प्रथमाध्यायः	**व्याख्यानोपदेशाः**				
प्रथमः पादः	नामाख्यातयोः	१	१	२	५
द्वितियः पादः	निपातानाम्	२	६	३	६
तृतीयः पादः	निपातानाम्	३	७	५	१५
चतुर्थः पादः	प्रकृतिविचारः	५	१६	६	२०
पञ्चमः पादः	ग्रन्थप्रयोजनानि	६	२१	७	१७
षष्ठः पादः	ग्रन्थप्रयोजनानि	७	१८	९	२३
अथ द्वितीयाध्यायः	**नैघण्टुक—व्याख्या**				
प्रथमः पादः*	निर्वचनोपदेशाः†	९	१	११	१५
द्वितीयः पादः	नै० अ० खं० ‡	११	१६	१३	५
तृतीयः पादः	नै० १ २—३×	१३	६	१४	१३
चतुर्थः पादः	नै० १ ४	१४	१४	१५	१२
पञ्चमः पादः	नै० १ ५—६	१५	१३	१६	१२
षष्ठः पादः	नै० १ ७—१०	१६	१३	१७	२३
सप्तमः पादः	नै० १ ११—१७	१७	२४	१९	
अथ तृतीयाध्यायः	**नैघण्टुकव्याख्या**				
प्रथमः पादः	नै० २ १—२	२०	१	२२	९
द्वितीयः पादः	नै० २ ३—२२	२२	९	२५	१७
तृतीयः पादः	नै० ३ १—१३	२५	१९	२८	७
चतुर्थः पादः	नै० ३ १४—३०	२८	८	३१	

---

*यह प्रथम चरण निरुक्त का है। † यह भी विषय निरुक्त में है। ‡यहां अ० से निघंटु का अध्याय और खं० से निघंटु का खंड समझना चाहिये।

×निघंटु के दूसरे खंड से तीसरे खंड तक समझना चाहिये।

अथ चतुर्थाध्यायः	**नैगम–व्याख्या**				
प्रथमः पादः	नैग० ४ १ १–९‡	३२	१	३४	८
द्वितीयः पादः	नैग० ४ १ १०–२७	३४	९	३७	६
तृतीयः पादः	नैग० ४ १ २८–४८	३७	७	४०	६
चतुर्थः पादः	नैग० ४ १ ४९–६२	४०	७	४३	
अथ पञ्चमाध्यायः	**नैगमव्याख्या**				
प्रथमः पादः	नैग० ४ २ १–३३	४४	१	४७	१०
द्वितीयः पादः	नैग० ४ २ ३४–४६	४७	११	५०	७
तृतीयः पादः	नैग० ४ २ ४७–६४	५०	८	५२	११
चतुर्थः पादः	नैग० ४ २ ६५–८४	५२	१२	५५	
अथ षष्ठाध्यायः	**नैगमव्याख्या**				
प्रथमः पादः	नैग० ४ ३ १–२२	५६	१	५७	२४
द्वितीयः पादः	नैग० ४ ३ २३–४१	५७	२५	६०	५
तृतीयः पादः	नैग० ४ ३ ४२–७०	६०	६	६२	२०
चतुर्थः पादः	नैग० ४ ३ ७१–१००	६२	२१	६५	९
पञ्चमः पादः	नैग० ४ ३ १०१–११६	६५	१०	६७	१५
षष्ठः पादः	नैग० ४ ३ ११७–१३२	६७	१५	६९	
अथ सप्तमाध्यायः	**दैवतव्याख्या**				
प्रथमः पादः	दैवतपरिचयः	७१	१	७३	६
द्वितीयः पादः	दैवतसङ्ख्यादिनिर्णयः	७३	६	७४	६
तृतीयः पादः	दैवतभक्त्यादि निर्णयः	७४	७	७५	२३
चतुर्थः पादः	दै० ५ १ १–अग्निः*	७५	२३	७६	
पञ्चमः पादः	दै० ५ १ २–जातवेदाः	७७	१	७७	१३
षष्ठः पादः	दै० ५ १ ३–वैश्वानरः	७७	१४	७८	
सप्तमः पादः	दै० ५ १ ३–वैश्वानरः	७९	१	८१	

---

‡यहां प्रथम अंक निघंटु का अध्याय, दूसरा अंक खंड का, तीसरा उसी खंड के शब्द से चौथा शब्दतक का है—* यह निरुक्त के विषय हैं चतुर्थ पाद के आगे संख्यान्तरों में अन्तिम संख्या उसी शब्द की है जो शब्द साथ में लिखा है।

अथ अष्टमाध्यायः	**अत्रैवाप्रियव्याख्या च**						
प्रथमः पादः	दै०५	२	१–द्रविणोदाः	८२	१	८३	४
द्वितीयः पादः	दै०५	२	२–११	८३	५	८६	१०
तृतीयः पादः	दै०५	२	१२–१३	८६	११	८९	
अथ नवमाध्यायः	**पृथिवीस्थानदेवतानिर्व०**						
प्रथमः पादः	५	३	१–६	८९	१	९१	१८
द्वितीयः पादः	५	३	७–१६	९१	१९	९४	६
तृतीयः पादः	५	३	१७–२८	९४	७	९७	१३
चतुर्थः पादः	५	३	२९–३६	९७	१४	९९	
अथ दशमाध्यायः	**मध्यस्थानदेवतानिर्व०**						
प्रथमः पादः	५	४	१–७	१००	१	१०३	१३
द्वितीयः पादः	५	४	८ १५	१०३	१४	१०६	१०
तृतीयः पादः	५	४	१६–२३	१०६	११	१०९	१२
चतुर्थः पादः	५	४	२४–३२	१०९	१३	१११	
अथ एकादशाध्यायः	**तदेव**						
प्रथमः पादः	५	५	१–७	११२	१	११४	१४
द्वितीयः पादः	५	५	८–१५	११४	१५	११६	२२
तृतीयः पादः	५	५	१६–२४	११६	२३	१२०	९
चतुर्थः पादः	५	५	२५–३६	१२०	१०	१२४	
अथ द्वादशाध्यायः	**द्युस्थानदेवतानिर्वचनम्**						
प्रथमः पादः	५	६	१–६	१२५	१	१२७	१७
द्वितीयः पादः	५	६	७–११	१२७	१८	१२९	१५
तृतीयः पादः	५	६	१२–२३	१२९	१६	१३३	८
चतुर्थः पादः	५	६	२४–३७	१३३	९	१३६	
अथ त्रयोदशाध्यायः	**अतिस्तुतिनिर्वचनम्**			१३७		१४०	
अथ चतुर्दशाध्यायः	**ऊर्द्ध्वमार्गगतिनिर्वचनम्**			१४१		१५२	

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्डप्रतीकसूची ॥

(अ)

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
अक्रान्तसमुद्रः	१४	१६	१४६	१९
अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः	१	९	४	१६
अक्षरं न क्षरति	१३	१२	१४०	४
अग्निं नरो दीधितिभिः	५	१०	४८	२२
अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो	७	१६	७६	६
अग्निमीळे पुरोहितं	७	१५	७५	२८
अग्निरस्मि जन्मना	१४	२	१४१	५
अङ्गिरसो नः पितरः	११	१९	११६	८
अजोहवीदश्विना	५	२१	५२	२१
अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो	८	१८	८६	१८
अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानाम्	२	१६	१५	२०
अतोऽन्ये भावविकाराः	१	३	१	२०
अत्राह गोरमन्वत	४	२५	४१	२
अथ निपाताः	१	४	२	६
अथ निर्वचनम्	२	१	९	२५
अथ यानि पृथिव्यायतनानि	९	१	८९	१
अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि	७	२३	७८	१९
अथ ये हिंसामाश्रित्य	१४	८	१४३	१५
अथ ये हिंसामुत्सृज्य	१४	९	१४३	१९
अथालुप्तोपमानि	३	१८	२८	८
अथाकारचिन्तनं देवतानां	७	६	७३	१४
अथात आप्रियः०	८	४	८३	५
अथातो दैवतं	७	१	७१	१

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
अथातो द्युस्थाना देवगणाः	१२	३५	१३३	९
अथातो द्युस्थाना देवताः	१२	१	१२५	१
अथातोऽनुक्रमिष्यामः	२	५	११	१६
अथातोऽनुक्रमिष्यामः	७	१४	७५	२३
अथातो मध्यस्थाना देवगणाः	११	१३	११४	१५
अथातो मध्यस्थाना देवताः	१०	१	१००	१
अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः	११	२२	११६	२३
अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि	९	३५	९७	१४
अथादित्यात्	७	२३	७८	१४
अथापि य एषां न्यायवान्	१	१३	६	१
अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो	७	२३	७८	६
अथापीदमन्तरेण पदविभागो न०	१	१६	७	१८
अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न	१	१५	६	२१
अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि *	७	४	७३	१
अथाप्यस्तेनिर्वृत्तिस्थानेषु	२	१	१०	३
अथाप्येवं सर्व एव ×	१	१४	६	१६
अथेमा अतिस्तुतय	१३	१	१३७	१
अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको	७	१०	७४	२१
अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौलो०	७	११	७४	२६
अदर्दरुत्समसृजो वि खानि	१०	९	१०२	६
अदितिरदीना	४	२२	४०	७
अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम्	४	२३	४०	८
अधिगुर्मन्त्रो भवति	५	११	४९	१२
अन्यमू षु त्वं	११	३४	१२०	४
अन्विदनुमते	११	३०	११९	१
अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा	१४	३	१४१	११
अपाङ्प्राङेति स्वधया गृभीतो	१४	२३	१४८	१०

* 'न्यथाप्यष्टौ' संधियुक्तो मुद्रितो मूले × 'रथाप्येवं' संधियुक्तो मुद्रितो मूले

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः	१२	१०	१२७	५
अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णात	७	२६	७९	२३
अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपि	७	७	७३	२४
अपोषा अनसः सरत्	११	४७	१२३	५
अब्जामुक्थैरहिं	१०	४४	१११	५
अभि त्वा पूर्वपीतये	१०	३७	१०९	९
अभि न इळा यूथस्य माता	११	४९	१२३	१६
अभि प्रवन्त समनेव योषाः	७	१७	७६	११
अभीदमेकमेको अस्मि	३	१०	२३	२४
अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची	३	५	२१	११
अमत्रोऽमात्रो महान्	६	२३	६५	१०
अमन्दान्त्सोमान्	९	१०	९१	१२
अमीवहा वास्तोष्पते	१०	१७	१०४	८
अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती	९	३३	९७	६
अयं यो होता किरु	६	३५	६९	११
अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा	१०	३९	१०९	१४
अयं स शिङ्क्ते	२	९	१३	६
अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति	८	२	८२	१३
अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति	७	२३	७८	११
अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्च	३	१९	२८	१५
अरण्यान्यरण्यान्यसौ	९	३०	९६	१३
अर्थवन्तः शब्दसामान्यादे०	१	१६	७	७
अरायि काणे विकटे	६	३०	६७	१८
अरुणो मासकृद् वृकः	५	२१	५२	१४
अलातृणो वल इन्द्र	६	२	५६	१७
अश्नापिनद्धं मधु	१०	१२	१०३	३
अश्मास्यमवतं	१०	१३	१०३	९
अश्वं हि भूरिदावत्तरा	६	९	५९	२२

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
अश्वं न त्वा वारवन्तम्	१	२०	९	१४
अश्वो वोल्हा	९	३	८९	११
अष्टोत्तरं सन्धिशतं	१४	७	१४३	६
अस्य वामस्य पलितस्य	४	२६	४२	३
असश्चन्ती भूरिधारे	५	२	४४	१६
असुनीते मनो अस्मासु	१०	४०	१०९	२२
असूर्त्ते सूर्त्ते रजसिनिषत्ते	६	१६	६१	२२
अस्ति हि वः सजात्यम्	६	१४	६१	१५
अस्मा इदु प्र भरा	६	२०	६४	२
अस्मे ते बन्धुः	६	७	५८	१७
अह इति च ह इति च	१	५	२	२३
अहश्च कृष्णमहरर्जुनञ्च	२	२१	१७	७
अहिरिव भोगैः पर्य्येति	९	१५	९२	१६
(आ)				
आ इत्यर्वागर्थे	१	३	२	१
आकाशगुणः शब्दः	१४	४	१४१	२०
आ घा ता गच्छान्	४	२०	३९	१३
आ जङ्घन्ति सान्वेषां	९	२०	९३	२१
आजासः पूषणं रथे	६	४	५७	११
आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा०	८	८	८४	५
आ ते कारो शृणवामा	२	२७	१९	६
आदधिक्राः शवसा	१०	३१	१०७	२३
आदाय श्येनो अभरत्	११	२	११२	२
आदित्य इति पुत्रः	१३	११	१३९	२३
आधव आधवनात्	६	२९	६७	१५
आ नो यज्ञं भारती तूयमे०	८	१३	८५	१५
आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा	५	१२	४९	२०
आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता	९	२७	९५	२०

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
आयजीवाजसातमा	९	३६	९७	१६
आयाहीन्द्र पथिभिरी लितेभिः	१४	३१	१५०	२१
आर्ष्टिषेणो होत्रमृषि	२	११	१३	२५
आरात्रि पार्थिवं रजः	९	२९	९६	७
आरुद्रास इन्द्रवन्तः	११	१५	११५	१
आवामुपस्थमद्रुहा	९	३७	९७	२०
आविद्युन्मद्भिर्मरुतः	११	१४	११४	१८
आविष्ट्यो वर्द्धते चारुरासु	८	१५	८६	४
आसस्राणासः शवमानमच्छेन्द्रं	१०	३	१००	८
आसुष्वयन्ती यजते उपाके	८	११	८५	२

(इ)

इतीमानि चत्वारि	१	१२	५	१६
इतीमा देवता अनुक्रान्ताः	७	१३	७५	१७
इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योति	२	१९	१६	१७
इदं विष्णुर्विचक्रमे	१२	१९	१२९	९
इदन्तेऽन्याभिरसमानमाद्भिर्याः	१४	३४	१५१	१६
इन्द्र आशाभ्यस्परि	६	१	५६	८
इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु	७	१८	७६	१९
इन्द्राणीमासु नारिषु	११	३८	१२०	२२
इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यघं	६	११	६०	१२
इन्द्रेण सं हि दृक्षसे	४	१२	३५	३
इन्द्रो अस्मां अरद०	२	२६	१८	२५
इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे	७	२	७१	६
इमं तं पश्य वृषभस्य	९	२४	९४	१८
इमं मे गंगे यमुने	९	२६	९५	७
इमा गिर आदित्येभ्यो	१२	३६	१३३	११
इमा रुद्राय स्थिरधन्वने	१०	६	१०१	८
इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्	२	२४	१८	१

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
इषिरेण ते मनसा सुतस्य	४	७	३३	२२
इहेन्द्राणीमुप ह्वये	९	३४	९७	११
इहेह जाता समवावशीता०	१२	३	१२५	११
(ई)				
ईर्म्मान्तासः सिलिकमध्यमासः	४	१३	३५	७
(उ)				
उत ग्ना व्यन्तु	१२	४६	१३६	१०
उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहु	१	२०	९	१
उत त्वः पश्यन्न ददर्श	१	१९	८	१६
उत नोऽहिर्बुध्न्यः	१२	३३	१३२	२१
उत स्मैनं वस्त्रमथिं न	४	२४	४०	१४
उ तस्य वाजी क्षिपणिं	२	२८	१९	१४
उतासि मैत्रावरुणो	५	१४	५०	१३
उदीरतामवर उत्परास	११	१८	११६	१
उदु ज्योतिरमृतं	११	१०	११४	३
उदु त्यं जातवेदसं	१२	१५	१२८	१३
उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र	६	३	५६	२३
उप प्र वद मण्डूकि	९	७	९०	१५
उपलप्रक्षिण्युपलेषु	६	५	५७	२५
उप श्वासय पृथिवीमुत	९	१३	९२	४
उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां	११	४३	१२२	७
उपाव सृज त्मन्यासमञ्जन्	८	१७	८६	१२
उपो अदर्शि शुन्ध्युवो	४	१६	३६	१६
उर्वशी व्याख्याता	११	३५	१२०	१०
उर्वश्यप्सरा	५	१३	५०	८
उषस्तच्चित्रमाभर	१२	६	१२६	२
उष्णिगुत्स्नाता भवति	७	१२	७५	८

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
(ऋ)				
ऋचां त्वः पोषमास्ते	१	८	४	५
ऋचो अक्षरे परमे	१३	१०	१३९	१६
ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति	१०	४१	११०	५
(ए)				
एकया प्रतिधा पिबत्	५	११	४९	३
एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश	१०	४६	१११	१२
एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम्	४	१	३२	१
एतेऽन्वेव स्थानव्यूहेऽवृतु०	७	११	७५	२
एतद्दस्या अनःशये	११	४८	१२३	११
एता उ त्या उषसः	१२	७	१२६	६
एषां लोकानां रोहेण	७	२३	७८	२
(ओ)				
ओघो मेघो नाधो गाधो	२	२	१०	८
ओमासश्चर्षणीधृतः	१२	४०	१३४	१७
(क)				
क ईषते तुज्यते को बिभाय	१४	२६	१४९	१०
कक्ष्यारज्जुरश्वस्य	२	२	१०	२०
कतरा पूर्वा कतरा परा	३	२२	३१	४
कदामर्त्तमराधसं पदा	५	१७	५१	१६
कनीनकेव विद्रधे नवे	४	१५	३६	२
कनिक्रदज्जनुषं	९	३	८९	१०
कर्मनामान्युत्तराणि	३	१	२०	१
कायमानो वना त्वम्	४	१४	३५	१७
कारुरहं ततो भिष०	६	६	५८	४
किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु	६	३२	६८	१७
किमित्ते विष्णो	५	८	४८	५

	म०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
किमिच्छन्ती सरमा	११	२५	११७	१६
कुहस्विद्दोषा कुह वस्तोः	३	१५	२६	१७
कुहूमहं सुवृतं	११	३३	११९	२२
कृणुष्व पाजः प्रसितिं	६	१२	६०	१९
कृष्णं नियानं हरयः	७	२४	७९	१
केश्यग्निं केशी विषं	१२	२६	१३०	१९
को अग्निमीट्टे	१४	२७	१४९	१४
को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य	१४	२५	१४९	३
को नु मर्या अमिथितः	४	२	३२	४
क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिरिति	१	१६	७	८
क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रं	१०	१४	१०३	१४
क्षेत्रस्य पतिना वयं	१०	१५	१०३	१६
क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं	१०	१६	१०३	२०
(ग)				
गायन्ति त्वा गायत्रिणो	५	५	४६	१६
गौरमीमेदनु वत्सं	११	४२	१२१	२३
गौरश्वः पुरुषो हस्तीति	१	१	१	९
गौरीर्मिमाय सलिलानि	११	४०	१२१	१२
(च)				
चत्वारि वाक्परिमिता पदानि	१३	९	१३९	३
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा	१३	७	१३८	१३
चतुरश्चिद्ददमानात्	३	१६	२७	७
चित्रं देवानामुदगादनीकं	१२	१६	१२८	१७
चिदित्येषोऽनेककर्मा०	१	४	२	११
(ज)				
जगती गततमं छन्दो०	७	१३	७५	१४

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
जराबोध तद्विविड्ढि	१०	८	१०१	२१
जातवेदसे सुनवाम सोमम्	१४	३३	१५१	८
जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद	७	१९	७७	१
जीवान्नो अभिधेतनादि०	६	२७	६६	१७
जुष्टो दमूना अतिथि०	४	५	३३	६
ज्मया अत्र वसवः	१२	४३	१३५	१५
(त)				
तत्सूर्यस्य देवत्वं०	४	११	३४	१९
तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यते	१	२	१	११
तदद्य वाचः प्रथमं मसीय	३	८	२२	१३
तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु	७	४	७२	२१
तनुत्यजेव तस्करा	३	१४	२६	१२
तनूनपात्पथ ऋतस्य याना०	८	६	८३	१७
तन्नस्तुरीपमद्भुतं	६	२१	६४	८
तमू षु समना गिरा	१०	५	१००	२१
तरत्स मन्दी धावति	१३	६	१३८	८
तस्याः समुद्रा अधि	११	४१	१२१	१८
ताँ अध्वर उशतो	६	१३	६१	८
ता वां वास्तून्युश्मसि	२	७	१२	११
तितउ परिपवनं भवति	४	९	३४	९
त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते	३	११	२४	१९
तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता०	७	५	७३	६
तिस्र एव देवता इत्युक्तं	७	८	७४	७
तिस्रो वाच ईरयति	१४	१४	१४६	३
तिर्यग्बिलश्चमस	१२	३८	१३४	३
तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे	६	१८	६३	१४
तुविच्चं ते सुकृतं	६	३३	६९	१

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
ते आचरन्ती समनेव	९	४०	९८	१४
त्वमू षु वाजिनं देवजूतं	१०	२८	१०७	७
त्रयः केशिन ऋतुथा	१२	२७	१३१	३
त्र्यम्बकं यजामहे	१४	३५	१५१	२०
त्वमग्ने द्युभिस्त्व०	६	१	५६	१
त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः	१४	२८	१४९	२१
त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो	१०	३०	१०७	१८
त्वष्टा दुहित्रे वहतुं	१२	११	१२७	१३
त्वेषमित्था समरणं	११	८	११३	१६
(द)				
दक्षस्य वादिते जन्मनि	११	२३	११७	१
दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यः	३	९	२३	५
द्रविणोदाः कस्माद्ध	८	१	८२	१
द्रविणोदा द्रविणसो	८	२	८२	३
दासपत्नीरहिगोपा	२	१७	१६	४
द्विश उत्तराणि नामानि	३	२०	२९	९
देवस्त्वष्टा सविता	१०	३४	१०८	१८
देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु	१२	४५	१३६	५
देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां	१२	३९	१३४	११
देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्	२	२२	१७	१५
देवा नो यथा सदमिद्	४	१९	३८	८
देवी ऊर्जाहुती	९	४३	९९	१०
देवी जोष्ट्री वसुधिती	९	४२	९९	३
देवीं वाचमजनयन्त	११	२९	११८	१५
देवेभ्यो वनस्पते हवींषि	८	१९	८६	२३
दैव्या होतारा प्रथमा	८	१२	८५	९
द्यावा नः पृथिवी इमं	९	३८	९८	४

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
द्यौर्मे पिता जनिता	४	२१	३९	१८
द्वा सुपर्णा सयुजा	१४	३०	१५०	१४
(ध)				
धन्वना गा	९	१७	९३	५
धाता ददातु दाशुषे	११	११	११४	६
धेनुं न इषं पिन्वत	६	२९	६७	१४
(न)				
न जामये तान्वो रिक्थमारैक्	३	६	२९	३
नतं विदाथ य इमा जजाना	१४	१०	१४३	२४
न नूनमस्ति नो श्वः	१	६	३	७
न पापासो मनामहे	६	२५	६६	३
न यस्य द्यावापृथिवी	५	३	४५	७
नराशंसस्य महिमानमेषा	८	७	८३	२३
न विजानामि यदि वेदमस्मि	१४	२२	१४८	८
नवो नवो भवति जायमानः	११	६	११३	५
नहि ग्रभायारणः	३	३	३०	१०
नाहमिन्द्राणि रारण	११	३९	१२१	५
नि यद् वृणक्षि	५	१६	५१	६
निराविध्यद् गिरिभ्य आ	६	३४	६९	७
निष्टवक्त्रासश्चिदिन्नरो	१	१०	५	१
नीचीनवारं वरुणः	१०	४	१००	१५
नूनं सा ते प्रति वरं	१	७	३	१४
न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनं	९	२३	९४	९
(प)				
पत्नीवन्तः सुता इम०	५	१८	५१	२१
पथस्पथः परिपतिं	१२	१८	१२९	४
परं मृत्यो अनुपरेहि	११	७	११३	१२

	प्र०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
परिषद्यं ह्यरणस्य	३	२	२०	४
परे यिवांसं प्रवतो	१०	२०	१०४	२४
परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च	७	३	७२	३
पर्य्याया इव त्वदाश्विन०	१	९	४	१५
प्रियमेधवदत्रिव०	३	१७	२८	१
पवित्रं पुनातेः	५	६	४७	११
पवित्रवन्तः परि वाचमासते	१२	३२	१३२	१४
पावका नः सरस्वती	११	२६	११८	१
पावीरवी तन्यतु	१२	३०	१३१	२४
पितुं नु स्तोषम्	९	२५	९५	१
पुनरेहि वाचस्पते	१०	१८	१०४	१५
पुनरेहि वृषाकपे	१२	२८	१३१	९
पुरु त्वा दाश्वा०	५	७	४७	२०
पूषा त्वेतश्च्यावयतु	७	९	७४	१४
पृथक् प्रायन् प्रथमा	५	२५	५४	८
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो	१०	४३	११०	२४
प्रति त्यं चारुमध्वरं	१०	३६	१०९	५
प्रतत्ते अद्य	५	९	४८	१३
प्र तद्वोचेयं भव्यायेन्दवे	१०	४२	११०	११
प्र नूनं जातवेदसमश्वं	७	२०	७७	५
प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचम्	७	२३	७७	२२
प्र पर्वतानामुशती	९	३९	९८	८
प्रयाजान्मे अनुयाजाँश्च	८	२२	८७	१६
प्र वावृजे सुप्रया	५	२८	५५	१३
प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो	६	१६	६२	७
प्र वो महेमन्द्रमानाया	११	९	११३	२०
प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या०	८	९	८४	१२
प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम	१२	१४	१२८	५

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रातर्यज्ञध्वमश्विना	१२	५	१२५	२०
प्रातर्युजा वि बोधय	१२	४	१२५	१६
प्रावेपा मा बृहतो	९	८	९०	१९
प्रीणीताश्वान् हितं जयाथ	५	२६	५४	१९
प्रैते वदन्तु प्र वयं	९	९	९१	५
	(ब)			
बतो बतासि यम	६	२८	६७	३
बळित्था पर्वतानां	११	३७	१२०	१७
बहुनामान्युत्तराणि	३	१३	२५	१८
बह्वीनां पिता	९	१४	९२	१०
बृहती परिबर्हणात्	७	१२	७५	११
ब्रह्मा देवानां	१४	१३	१४५	१०
	(भ)			
भद्रं वद दक्षिणतो	९	५	९०	२
	(म)			
मनुष्यनामान्युत्तराणि	३	७	२२	१०
मन्त्रा मननाच्छन्दांसि छादनात्	७	१२	७५	६
मरुत्वां इन्द्र वृषभो रणाय	४	८	३४	३
महत्तत्सोमो महिषश्चकार	१४	१७	१४७	१
महो अर्णः सरस्वती	११	२७	११८	५
मा त्वा सोमस्य गल्दया	६	२४	६५	२०
मा ते राधांसि	१४	३७	१५२	६
मा नः समस्य दूढ्यः	५	२३	५३	१८
मा नो मित्रो वरुणो	९	२	८९	३
मा नोऽहिर्बुध्न्यो	१०	४५	१११	९
मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो	१०	२२	१०५	१८
मूर्द्धा भुवो भवति	७	२७	८०	६
मेद्यन्तु ते वह्नयो	८	३	८२	१४

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
(य)				
य इन्द्राग्नी सुतेषु	५	२२	५३	५
य इमे द्यावापृथिवी जनित्री	८	१४	८५	२१
यत्रा वदेते अवरः परश्च	७	३०	८०	२५
य ईं चकार न सो अस्य	२	८	१२	२२
यच्चिद्धि त्वं गृहेगृहे	९	२१	९४	४
यज्ञसंयोगाद्राजा	९	११	९१	१९
यज्ञेन यज्ञमयजन्त	१२	४१	१३५	१
यत्त्वा देव प्रपिबन्ति	११	५	११२	२०
यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भाग०	३	१२	२५	९
यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो	७	२	७२	१
यथो हि नु वा एत०	१	१४	६	८
यदिन्द्राग्नी परमस्यां	१२	३१	१३२	९
यदा ते मर्त्तो अनु	६	८	५९	१४
यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति	४	४	३२	३२
यदुदञ्चो वृषाकपे	१३	३	१३७	८
यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो	७	२९	८०	१८
यद्देवापिः शन्तनवे पुरोहितो	२	१२	१४	८
यद् द्याव इन्द्र ते शतं	१३	२	१३७	४
यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि	११	२८	११८	१०
यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं	६	२६	६६	७
यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे	१२	२९	१३१	१६
यस्मै त्वं सुद्राविणो	११	२४	११७	१०
या ओषधीः पूर्वा जाता	९	२८	९५	२५
या ते दिद्युदवसृष्टा	१०	७	१०१	१४
यामथर्वा मनुष्पिता	१२	३४	१३३	५
यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकम्	७	३१	८१	५
ये ते सरस्व ऊर्मयो	१०	२४	१०६	८

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
येनापावक०तेन नो	१२	२५	१३०	१५
येनापावक०प्रत्यङ्देवानां	१२	२४	१३०	१०
येनापावक०भुरण्युरिति	१२	२२	१२९	२२
येनापावक०विद्यामेषि	१२	२३	१३०	४
यो अनिध्मो दीदयत्	१०	१९	१०४	१९
यो अस्मै घ्रंस उत वा	६	१९	६३	१९
यो जात एव प्रथमो मनस्वा०	१०	१०	१०२	१३
(र)				
रथन्नु मारुतं वयम्	११	५०	१२४	१
रथे तिष्ठन्नयति	९	१६	९२	२१
रमध्वं मे वचसे सोम्याय	२	२५	१८	१६
रम्भः पिनाकमिति दण्डस्य	३	२१	३०	९
रश्मिनामान्युत्तराणि	२	१५	१५	१३
राकामहं सुहवां	११	३०	११९	५
राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो	२	३	१०	२३
रात्रिनामान्युत्तराणि	२	१८	१६	१३
रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागा०	२	२०	१६	२२
(व)				
वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति	९	१८	९३	९
वनस्पतिर्व्याख्यात०	८	१६	८६	११
वनस्पते रशनया नियूय	८	२०	८७	४
वनस्पते वीड्वङ्गो	९	१२	९१	२२
वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं	४	३	३२	१०
वराहो मेघो भवति	५	४	४६	४
वसातिषु स्म चरथो	१२	२	१२५	६
वाङ्नामान्युत्तराणि	२	२३	१७	२४
वात आ वातु भेषजं	१०	३५	१०९	१
वामं वामं त आदुरे	६	३१	६८	७

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
वायवा याहि दर्शतेमे	१०	२	१००	४
वायुर्वा त्वा	१	५	२	२३
विद्याम तस्य ते वयं	४	१८	३७	१९
विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम	२	४	११	७
विद्युन्न या पतन्ती	११	३६	१२०	११
विधुं दद्राणं समने	१४	१८	१४७	५
विप्रं विप्रासोऽवसे देवं	१४	३२	१५१	१
विरूपास इदृषयस्त	११	१७	११५	१९
विवृक्षानुहन्त्युत	१०	११	१०२	२१
विश्वकद्राकर्षो वीति चकद्र इति	२	३	११	१
विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः	१०	२७	१०७	१
विश्वकर्मा विमना	१०	२६	१०६	१२
विश्वकर्मा सर्वस्य कर्त्ता	१०	२५	१०६	११
विश्वानरस्य वस्पतिं	१२	२१	१२९	१७
विश्वानरो व्याख्यातः	१२	२०	१२९	१६
विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते	१२	१३	१२७	२०
विष्ट्वी शमी तरणित्वेन	११	१६	११५	७
वि हि सोतोरसृक्षत	१३	४	१३७	१४
वृकश्चन्द्रमा भवति	५	२०	५२	१२
वृक्षस्य नु ते	१	४	२	१६
वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद्गौ	२	६	१२	१
वृषभः प्रजां वर्षतीति	९	२२	९४	७
वृषाकपायि रेवति	१२	९	१२६	२०
वेनो वेनतेः	१०	३८	१०९	१३
वैश्वानरः कस्माद्वि०	७	२१	७७	१४
वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम	७	२२	७७	१७
*वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवती०	७	२४	७९	१०

*मूले "वैश्वानरीयो" मुद्रितः ।

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां	८	१०	८४	१९
व्याख्यातं दैवतं यज्ञांगञ्च	१४	१	१४१	१
(श)				
शतं जीव शरदो वर्द्धमानः	१४	३६	१५२	१
शं नो भवन्तु वाजिनो	१२	४४	१३५	२१
शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वे०	२	२	१०	१३
शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यङ्गा०	३	४	२०	१६
शुक्रं ते अन्यद् यजतं ते	१२	१७	१२८	२२
शुनासीराविमां	९	४१	९८	२०
श्येनो व्याख्यातः	११	१	११२	१
श्रद्धयाग्निः समिध्यते	९	३१	९६	१८
श्रायन्त इव सूर्यं	६	८	५९	७
(ष)				
षड् भावविकारा	१	२	१	१४
(स)				
स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्	५	१५	५०	२०
संवत्सरं शशयाना	९	६	९०	९
सक्तुमिव तितउना पुनन्तो	४	१०	३४	१०
सद्यश्चिद् यः शवसा	१०	२९	१०७	१२
सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञ०	८	२१	८७	१०
सप्त ऋषयः प्रतिहिताः	१२	३७	१३३	१७
सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्र०	४	२७	४२	११
सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो	१४	२१	१४८	१
समस्मिन्नजायमान आसत	१०	४७	१११	१८
समाम्नायः समाम्नातः	१	१	१	१
समानमेतदुदक०	७	२३	७८	२५
समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे	८	५	८३	८
सं मातपञ्च्यभितः	४	६	३३	१३

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
स यद्यनुरुध्यते तद्भवति	१४	६	१४२	१२
सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णा०	१०	३२	१०८	६
सविता व्याख्यातः	१२	१२	१२७	१८
सस्निमविन्दच्चरणे नदीनाम्	५	१	४४	१
साकञ्जानां सप्तथमाहु	१४	१९	१४७	११
साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो	१	२०	९	८
साधारणान्युत्तराणि षट्	२	१३	१४	१४
सिनीवालि पृथुष्टुके	११	३२	११९	१५
सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं०	१२	८	१२६	१३
सुगा वो देवाः	१२	४२	१३५	१०
सुगुरसत्सुहिरण्यः	५	१९	५२	३
सुदेवो असि वरुण	५	२७	५५	६
सुपर्णं वस्ते मृगो	९	१९	९३	१४
सुविते सु इते सुते	४	१७	३७	७
सुविदुरिव सु विज्ञायेते	१	१०	५	९
सूयवसाद् भगवतीहि भूया	११	४४	१२२	१३
सूर्य्यस्येव वक्षथो	११	२०	११६	१४
सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू	१३	५	१३८	१
सृप्रः सर्पणादिदमपीतरत्	६	१७	६२	२१
सेनेव सृष्टामं	१०	२१	१०५	६
सोमं गावो धेनवो वावशानाः	१४	१५	१४६	९
सोमं मन्यते पपिवान्	११	४	११२	१३
सोमः पवते जनिता	१४	१२	१४५	२
सोमस्य राज्ञः	११	१२	११४	११
सोमानं स्वरणं कृणुहि	६	१०	६०	६
स्त्रिया आपो भवन्ति	६	१७	६३	५
स्तुषेय्यं पुरुवर्पस०	११	२१	११६	१८

नामपदवाच्यार्थास्त्रयः क्रियाव्यक्तो भावः यद्वनेनेति आरआत्म
आस्माय तेगुणाभावेन वर्तमानाः क्रियावनेनेति नाम
नमान्ति आत्मा तथा वेन गुणाभावेनेति नाम

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
स्तोमेन हि दिवि देवासो	७	२९	८०	१२
स्त्रियः सतीस्तां उ मे	१४	२०	१४७	२०
स्थाणुरयं भारहारः	१	१८	८	११
स्थूरं राधः शताश्वं	६	२२	६५	४
स्योना पृथिवि	९	३२	९६	२३
स्वरादित्यो भवति	२	१४	१५	१
स्वर्यन्तो नापेक्षन्त	१३	८	१३८	२१
स्वसराण्यहानि भवन्ति	५	४	४६	११
स्वस्तिरिद्धि प्रपथे	११	४६	१२२	२१
स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व	११	३	११२	१०
(ह)				
हविर्भिरेके स्वरितः	१	११	५	११
हंसः । धर्मः । यज्ञः ।	४	११	१४४	१०
हंसः शुचिषद्०	१४	२९	१५०	३
हविषा जारो अपां	५	२४	५४	२
हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि	७	२५	७९	१८
हिङ्कृण्वती वसुपत्नी	११	४५	१२२	१७
हिनोता नो अध्वरं	६	२२	६४	१५
हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथाम्	६	३६	६९	१७
हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे	१०	२३	१०६	१
हिरण्यनामान्युत्तराणि	२	१०	१३	१३
हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा	१०	३३	१०८	१२
हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु	१३	१३	१४०	११

इति

अथ निरुक्ते पूर्वषट्कप्रारम्भः ॥

समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते । निघण्टवः कस्मान्निगमा इमे भवन्ति छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नातास्ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवोऽपि वा हननादेव स्युः समाहता भवन्ति यद्वा समाहृता भवन्ति ॥

तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति । तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि । तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्व्रज्या पक्तिरित्यद इति सत्त्वानामुपदेशो गौरश्वः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति ॥ इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः ॥

तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतो योगश्च । व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥

षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिर्जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां वार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा पक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ २ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ते यथावचनमभ्यूहितव्याः ॥

न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्त्युच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः

प्राहुरिमे तं नामाख्यातयोरर्थविकरणम् । आ इत्यर्वागर्थे प्र परेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभिमुख्यं प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यमति सु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यं न्यवेति विनिग्रहार्थीया उदित्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकीभावं व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यमन्विति सादृश्यापरभावमपीति संसर्गमुपेत्युपजनं परीति सर्वतोभावमधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वैवमुच्चावचानर्थान् प्राहुस्त उपेक्षितव्याः ॥ ३

३ उच्चावचेति । उच्चावचेषु अनेकप्रकारेषु अर्थेषु निपतन्तीति निपाताः ।

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्यप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसङ्ग्रहार्थेऽपि पदपूरणाः ॥

तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्तीति । इवेति भाषायां चान्वध्यायं चाग्निरिवेन्द्र इवेति नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते । चिदित्येषोऽनेककर्माचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायाम् (आचार्यः कस्मादाचार्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वा) । दधि चिदित्युपमार्थे । कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । (कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति) । नु इत्येषोऽनेककर्मेदं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशे । कथं नु करिष्यतीत्यनुपृष्टे नन्वेतदकार्षीदिति चाथाप्युपमार्थे भवति ॥

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः ।

वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखा वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति शाखा खशयाः शक्नोतेर्वा ॥

अथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते नत्वौद्देशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात्सकर्मोपसङ्ग्रहः । चेति समुच्चयार्थ उभाभ्यां सम्प्रयुज्यतेऽहं च त्वं च वृत्रहन्निति । एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारः । वेति विचारणार्थे । हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वेत्यथापि समुच्चयार्थे भवति ॥ ४ ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति ॥ अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेण सम्प्रयुज्येते । अयमहेदं करोत्वयमिदं ह करिष्यतीदं न करिष्यतीति । अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थ उत्तरेण । मृषेमे वदन्ति सत्यमु ते वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तदु ॥ हीत्येषोऽनेककर्मेदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायाम् ॥ किलेति विद्याप्रकर्ष एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां सम्प्रयु-

उपनेऽनुपृष्टे न किलैवं ननु किलैवम् ॥ मेति प्रतिषेधे मा कार्षीर्मा हार्षीरिति च ॥ खल्विति च खलु कृत्वा खलु कृतमथापि पदपूरण एवं खलु तद् बभूवेति ॥ शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायां शश्वदेवमित्यनुपृष्ट एवं शश्वदित्यस्वयं पृष्टे ॥ नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च । अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्साञ्चकार स इन्द्र एत्य परिदेवयाञ्चक्रे ॥ ५ ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् ।
अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥

न नूनमस्त्यद्यतनं नो एव श्वस्तनमद्यास्मिन्द्यवि । द्युरित्यह्नोनामधेयं द्योतत इति सतः । श्व उपाशंसनीयः कालो ह्यो हीनः कालः । कस्तद्वेद यदद्भुतम् । कस्तद्वेद यदभूतमिदमपीतरदद्भुतमभूतमिवान्यस्य चित्तमभिसञ्चरेण्यमभिसञ्चार्यन्यो नानेयश्चित्तं चेततेरुताधीतं विनश्यतीत्यप्याध्यातं विनश्यत्याध्यातमभिप्रेतम् । अथापि पदपूरणः ॥ ६ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥

सा ते प्रतिदुग्धां वरं जरित्रे । वरो वरयितव्यो भवति । जरिता गरिता । दक्षिणा मघोनी मघवती मघमिति धननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणो दक्षिणा दक्षतेः समर्धयतिकर्मणो व्यृद्धं समर्धयतीत्यपि वा प्रदक्षिणागमनाद् दिशमभिप्रेत्य दिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाशतेर्वा स्याद् दानकर्मणो हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने । देहि स्तोतृभ्यः कामान्मास्माननतिदंहीर्मास्माननतिहाय दा भगो नोऽस्तु । बृहद्वदेम स्वे वेदने । भगो भजतेर्बृहदिति महतो नामधेयं परिवृढं भवति । वीरवन्तः कल्याणवीरा वा वीरो वीरयत्यमित्रान्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतेर्वा ॥ सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा ।

प्र सीमादित्यो असृजत् ।

प्रासृजदिति वा प्रासृजत्सर्वत इति वा । वि सीमतः सुरुचो वेन आवरिति च ।

व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरोचनात् । अपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पञ्चमीकर्माणं सीम्नः सीमतः सीमातः मर्यादातः । सीमा मर्यादा विषीव्यति देशाविति ॥ त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तमर्धनामेत्येके ॥ ७ ॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु ।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥

इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे । ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्होतर्गर्चनी । गायत्रमेको गायति शक्करीषूद्गाता । गायत्रं गायते स्तुतिकर्मणः शक्कर्य ऋचः शक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तच्छक्करीणां शक्करीत्वमिति विज्ञायते । ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति । ब्रह्मा परिवृढः श्रुततो ब्रह्म परिवृढं सर्वतः । यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयत इति वापि वाधीयाने युरुपबन्धोऽध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधः निपात इत्येके तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्याद् दृष्टव्ययं तु भवत्युत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायामुतो त्वस्मै तन्वं विसस्र इति चतुर्थ्यामथापि प्रथमाबहुवचने ॥ ८ ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ॥

अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेरनक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत इति ह विज्ञायते । कर्णः कृन्ततेर्निकृत्तद्वारो भवत्यृच्छतेरित्याग्रायण ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते । मनसां प्रजवेष्वसमा बभूवुरास्यदघ्ना अपर उपकक्षदघ्ना अपरे । आस्यमस्यतेरास्यन्दत एनदन्नमिति वा । दघ्नं दघ्यतेः स्रवतिकर्मणो दस्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति । प्रस्नेया ह्रदा इवैके ददृशिरे प्रस्नेयाः स्नानार्हा ह्रदो ह्रदतेः शब्दकर्मणो ह्लादतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणः । अथापि समुच्चयार्थे भवति पर्याया इव त्वदाश्विनमाश्विनं च पर्यायाश्चेति ॥

अथ ये प्रवृत्ते ऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति ॥ ९ ॥

निष्ष्वक्कासंश्चिदिन्नरो भूरिं तोकाद्वृकादिव ।
बिभ्यस्यन्तोऽववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ॥

शिशिरं जीवनाय । शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा ॥

एमेनं सृजता सुते ।

आसृजतैनं सुते ।

तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ।

तं वर्धयन्तु नो गिरः स्तुतयो गिरो गृणातेः ॥

अयमु ते समतसि ।

अयं ते समतसि । इवोऽपि दृश्यते । सु विदुरिव । सु विज्ञायेते इव ॥

अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये ॥ १० ॥

हविर्भिरेके स्वरितः संचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।
शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम ॥

नरकं न्यरकं नीचैर्गमनं नास्मिन्रमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा । अथापि न चेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यतेऽनुपृष्टे । न चेत्सुरां पिबन्तीति । सुरा सुनोतेः । एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति । त उपेक्षितव्याः ॥ ११ ॥

तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके । तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति । अथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्यः कश्चाध्वानमश्नुवीताश्वः स वचनीयः स्याद्यत्किञ्चित्तृन्द्यात्तृणं तदथापि चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भावैः सम्प्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात्तत्रैवं स्थूणा दरशया वा सञ्जनी च स्यात् ॥ १२ ॥

अथापि य एषां न्यायवान्कार्मनामिकः संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन्नष्टेत्यश्वं तर्दनमिति तृणम् । अथापि निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेति । अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतरार्धान्त्सञ्चस्कार शाकटायन एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणमस्तेः शुद्धं च सकारादिं च । अथापि सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुरपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति । तदेतन्नोपपद्यते ॥ १३ ॥

यथो हि नु वा एतत्तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति । यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिव्राजको जीवनो भूमिज इत्येतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः । यथो एतद्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्यैकपदिका यथा व्रततिर्दमूना जाट्य आट्णार जागरूको दर्विहोमीति । यथो एतन्निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः । प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैरथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते । यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्धान्त्सञ्चस्कारेति योऽनन्वितेऽर्थे सञ्चस्कार स तेन गर्ह्यः सैषा पुरुषगर्हा न शास्त्रगर्हा इति । यथो एतदपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद्भावान्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा बिल्वादो लम्बचूडक इति । (बिल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा) ॥ १४ ॥

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकं च । यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्तदेतेनोपेक्षितव्यम् । नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्यथापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते । उरु प्रथस्वेति प्रथयति । प्रोहाणीति प्रोहत्यथाप्यनुपपन्नार्था भवन्त्योषधे त्रायस्वैनम् । स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह हिंसन् । अथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति ।

एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः ।

असंङ्ख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे ।

शतं सेना अजयत्साकमिन्द्र इति ।

अथापि जानन्तं सम्प्रेष्यत्यग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्यथाप्याहादितिः सर्वमित्यदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः । अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्त्यम्यग्याद्दाशिमिञ्जारयायि काणुकेति ॥ १५ ॥

अर्थवन्तः शब्दसामान्यादेतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिरिति । यथो एतन्नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति।यथो एतद् ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्त इत्युदितानुवादः स भवति । यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत । यथो एतद्विप्रतिषिद्धार्था भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽनमित्रो राजेति । यथो एतज्जानन्तं सम्प्रेष्यतीति जानन्तमभिवादयते जानते मधुपर्कं प्राहेति । यथो एतददितिः सर्वमिति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति । यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयो विद्यः प्रशस्यो भवति ॥ १६ ॥

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ।

अवसाय पद्वते रुद्र मृळेति ।

पद्वदवसं गावः पथ्यदनमवतेर्गत्यर्थस्यासो नामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्ति ।

अवसायाश्वानिति ।

स्यतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति ।

दूतो निर्ऋत्या इदमा जगामेति ।

पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वाकारान्तम् ।

परो निर्ऋत्या आ चक्ष्वेति ।

चतुर्थ्यर्थे प्रथमैकारान्तम् ॥ परः सन्निकर्षः संहिता पदप्रकृतिः संहिता पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि ॥

अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद् ब्रूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्म इति ।

इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्तीति ।

वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ।

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्वेति ।

तथाग्निर्मान्यवे मन्त्रे त्विषितो ज्वलितस्त्विषिरित्यप्यस्य दीप्तिनाम भवति ॥ अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥ १७ ॥

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तु ज्वलति कर्हिचित् ॥

स्थाणुस्तिष्ठतेरर्थोऽर्तेररणस्थो वा ॥ १८ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं१ विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धम् । अप्येकस्मै तन्वं विसस्र इति स्वमात्मानं विवृणुते । ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचोपमोत्तमया वाचा । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १९ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।
अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥

अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहू रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति वा विज्ञातार्थं यन्नाप्नुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वप्यधेन्वा ह्येष चरति मायया वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान् दुग्धे वाग्दोह्यान्देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान्भवत्यफलामपुष्पामित्यफला स्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा किञ्चित्पुष्पफलेति वार्थं वाचः पुष्पफलमाह । याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा ॥

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्त्सम्प्रादुरुपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च । (बिल्मं भिल्मं भासनमिति वा) । एतावन्तः समानकर्माणो धातवः । (धातुर्दधातेः) । एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्येतावतामर्थानामिदमभिधानम् । नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति । तद्यदन्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ।

अश्वं न त्वा वारवन्तम् ।

अश्वमिव त्वां वालावन्तं वाला दंशवारणार्था भवन्ति दंशो दशतेः ।

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति पर्ववान्पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वार्धमासपर्व देवानस्मिन्प्रीणन्तीति तत्प्रकृतीतरत्सन्धिसामान्यान्मेघस्थायी मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव ॥ तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामो नैघण्टुकानि नैगमानीह ॥ २० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ निर्वचनम् । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केन-

विद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्न त्वेव न निर्ब्रूयान्न संस्कारमाद्रियेत विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत्प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते । अथाप्यस्तेर्निर्वृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति स्तः सन्तीत्यथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमित्यथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीत्यथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीत्यथापि द्विवर्णलोपस्तृच इत्यथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाट्य इत्यथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्क्वित्यथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ १ ॥

ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्विति । अथापि वर्णोपजन आस्थद् द्वारो भरूजेति । तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत्तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतदूतिर्मृदुः पृथुः पृषतः कुणारुमित्यथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दमूनाः क्षेत्रसाधा इत्यथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृतमिति । अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु । शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते । (कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा कम्बलः कमनीयो भवति) । विकारमस्यार्येषु भाषन्ते शव इति । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु । एवमेकपदानि निर्ब्रूयात् ॥

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयाद् दण्ड्यः पुरुषो दण्डपुरुषो दण्डमर्हतीति वा दण्डेन सम्पद्यत इति वा दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणोऽक्रूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते दमनादित्यौपमन्यवो दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम् । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाहतेः क्स इति नामकरणः ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः किमस्मिन्ख्यानमिति कषतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ २ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिषादः पुरिशयः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ।

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥

इत्यपि निगमो भवति। विश्वकद्राकर्षों वीति चकद्र इति श्वगतौ भाष्यते द्रातीति गतिकुत्सना कद्रातीति द्रातिकुत्सना चकद्रातीति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासस्तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः। कल्याणवर्णरूपः कल्याणवर्णस्येवास्य रूपं कल्याणं कमनीयं भवति वर्णो वृणोते रूपं रोचतेः। एवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयात्। नैकपदानि निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय नानुपसन्नायानिदंविदे वा। नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूयोपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्यो वालं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ॥ ३ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि।
असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥
य आतृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन्।
तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्चनाह ॥
अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥
यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम्।
यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥

इति। निधिः शेवधिरिति ॥ ४ ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामः। गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वौकारो नामकरणः। अथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेव। अथाप्यस्यां ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति। गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति पयसः।

मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणो मत्सर इति लोभनामाभिमत्त एनेन धनं भवति। पयः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा। क्षीरं क्षरतेर्घसेर्वेरो नामकरण उशीरमिति यथा। अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवीत्यधिषवणचर्मणः। अंशुः शमष्टमात्रो भवत्यननाय शं भवतीति वा। चर्म चरतेर्वोच्चृत्तं भवतीति वा। अथापि चर्म च श्लेष्मा च। गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्वेति रथस्तुतौ। अथापि स्नाव च श्लेष्मा च। गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूतेतीषुस्तुतौ। ज्यापि गौरुच्यते गव्या चेत्ताद्धितमथ चेन्न गव्या गमयतीषूनिति ॥ ५ ॥

वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद्गौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुषादः ।

वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि वृक्षो व्रश्चनाद्वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणः । नियतामीमयद्गौः शब्दं करोति मीमयतिः शब्दकर्मा । ततो वयः प्रपतन्ति पुरुषानदनाय । विरितिशकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणः । अथापीषुनामेह भवत्येतस्मादेव । आदित्योऽपि गौरुच्यते ॥

उतादः परुषे गवि ॥

पर्ववति भास्वतीत्यौपमन्यवः । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः । सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ ६ ॥

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।
अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि ॥

तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयम्प्रभवतीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेस्तन्निधानात्पदं पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि । एवमन्येषामपि सत्त्वानां सन्देहा विद्यन्ते तानि चेत्समानकर्माणि समाननिर्वचनानि नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानि । इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि । तत्र निर्ऋतिर्निरमणादृच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा सा पृथिव्या सन्दिह्यते तयोर्विभागस्तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।
स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश ॥

बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजकावर्षकर्मेति नैरुक्ता य ईं चकारेति करोति किरती सन्दिग्धौ वर्षकर्मणा न सोऽस्य वेद मध्यमः स एवास्य वेद मध्यमो,

यो ददर्शादित्योऽपहितं स मातुर्योनौ मातान्तरिक्षं निर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानि योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुनायमपीतरो योनिरेतस्मादेव परियुतो भवति । बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा देवता जानानीति * तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति । सास्मा एतामृचमादिदेशैषा मद्देवतेति ॥ ८ ॥

अ॒यं स शि॑ङ्क्ते॒ येन॒ गौर॒भीवृ॑ता॒ मिमा॑ति मा॒युं ध्वस॑ना॒वधि॑ श्रि॒ता । सा चि॒त्तिभि॒र्नि हि च॒कार॒ मर्त्यं॑ वि॒द्युद्भव॑न्ती॒ प्रति॑ व॒व्रिमौ॑हत ॥

अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दं करोति मायुमिवादित्यमिति वा वागेषा माध्यमिका ध्वंसने मेघेऽधिश्रिता सा चित्तिभिः कर्मभिर्नीचैर्निकरोति मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते वव्रिम् । वव्रिरिति रूपनाम वृणोतीति सतः । वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत्पुनरादत्ते ॥ ९ ॥

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । हिरण्यं कस्माद्ध्रियत आयम्यमानमिति वा ह्रियते जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः ॥

अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश । अन्तरिक्षं कस्मादन्तरा क्षान्तं भवत्यन्तरेमे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा । तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिह्यते । समुद्रः कस्मात्समुद्द्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः सम्मोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति वा । तयोर्विभागः । तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिश्चार्ष्टिषेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः स शन्तनुः कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शन्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शन्तनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

आ॒र्ष्टि॒षे॒णो हो॒त्रमृषि॑र्नि॒षीद॑न्दे॒वापि॑र्देवसुम॒तिं चि॑कि॒त्वान् । स उत्त॑रस्मा॒दध॑रं समु॒द्रम॒पो दि॒व्या अ॑सृजद्व॒र्ष्या॑ अ॒भि ॥

* नानामीति पुस्तकान्तरे ।

आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्र इषितसेनस्येति वा । सेना सेश्वरा समानगतिर्वा पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा । होत्रमृषिर्निषीदन्नृषिर्दर्शनात्स्तोमान्ददर्शेत्यौपमन्यवस्तद्यदेनांस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्त ऋषयोऽभवंस्तदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते । देवापिर्देवानामाप्त्या स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं चिकित्वांश्चेतनवान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रमुत्तर उद्धततरो भवत्यधरोऽधोरः । अधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ११ ॥

यद्देवापिः शन्तनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्न दीधेत् ।
देवश्रुतं वृष्टिवनिं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥

शन्तनुः शं तनोऽस्त्विति वा शमस्मै तन्वा अस्त्विति वा । पुरोहितः पुर एनं दधति । होत्राय वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायद् देवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्ति वृष्टिवनिं वृष्टियाचिनं रराणो रातिरभ्यस्तो बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्सोऽस्मै वाचमयच्छद् बृहदुपव्याख्यातम् ॥ १२ ॥

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च । यानि त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्टात्तानि व्याख्यास्यामः । आदित्यः कस्मादादत्ते रसानादत्ते भासं ज्योतिषामादीप्तो भासेति वा दितेः पुत्र इति वा । अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये सूक्तभाक् सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रम् । एवमन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति तद्यथैतन्मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्येत्यथापि मित्रावरुणयोः ।

आदित्या दानुनस्पती ।

दानपती । अथापि मित्रस्यैकस्य ।

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।

इत्यपि निगमो भवत्यथापि वरुणस्यैकस्य ।

अथा वयमादित्य व्रते तव ।

व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सत इदमपीतरद् व्रतमेतस्मादेव वृणोतीति सतोऽन्नमपि व्रतमुच्यते यदावृणोति शरीरम् ॥ १३ ॥

स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वृतो रसान्स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति वैतेन द्यौर्व्याख्याता । पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः संस्प्रष्टा रसान्संस्प्रष्टा भासं ज्योतिषां संस्पृष्टो भासेति वाथ द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नाक आदित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽथ द्यौः कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत ॥

न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकम् ।

न वा अमुं लोकं गतवते किं चनासुखं पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति ॥

गौरादित्यो भवति गमयति रसान् गच्छत्यन्तरिक्षेऽथ द्यौर्यत्पृथिव्या अधिदूरं गता भवति यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति । विष्टबादित्यो भवत्याविष्टो रसानाविष्टो भासं ज्योतिषामाविष्टो भासेति वाथ द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नभ आदित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽपि वा । भन एव स्याद्विपरीतो न न भातीति वैतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ १४ ॥

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश । रश्मिर्यमनात्तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः ॥

दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ । दिशः कस्माद् दिशतेरासदनादपि वाभ्यशनात् । तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति काष्ठा दिशो भवन्ति क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति काष्ठा उपदिशो भवन्तीतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्त्यादित्योऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो भवत्याज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो भवत्यापोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम् ॥ १५ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।
वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥

अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः । शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा । वृत्रस्य निण्यं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मात् इन्द्रशत्रुः । तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिका अपां

च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्त्यहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च विवृध्या शरीरस्य स्रोतांसि निवारयाञ्चकार तस्मिन्हते प्रसस्यन्दिर आपस्तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ १६ ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।
अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥

दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्म्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः । अहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्ह्रसितोपसर्ग आहन्तीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिक् पण्यं नेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भरं भवति बिभर्तेर्वृत्रं जघ्निवानपववार । तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्त्ततेर्वा वर्धतेर्वा । यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्त्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ॥ १७ ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः । रात्रिः कस्मात्प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चारीण्युपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति रातेर्वा स्याद् दानकर्मणः प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः ॥ उषो नामान्युत्तराणि षोडश । उषाः कस्मादुच्छतीति सत्या रात्रेरपरः कालस्तस्या एषा भवति ॥ १८ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।
यथा प्रसूता सवितुः सवायँ एवा रात्र्युषसे योनिमारैक ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमच्चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनिमरिचत्स्थानम् । स्त्रीयोनिरभियुत एनां गर्भः । तस्या एषापरा भवति ॥ १९ ॥

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।
समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥

रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्म्मणः । सूर्य्यमस्या वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततेरारिचत्कृष्णा

सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । अथैने संस्तौति समानबन्धू समानबन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनूच्यावितीतरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादामिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे । अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश । अहः कस्मादुपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि । तस्यैष निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचिः ॥ २० ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।
वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥

अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लं चाहरर्जुनं विवर्तेते रजसी वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जायमान इवोद्यन्नादित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजावाहन्नग्निर्ज्योतिषा तमांसि ॥

मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत् । मेघः कस्मान्मेहतीति सतः । आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । उपर उपलो मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राण्युपरता आप इति वा । तेषामेषा भवति ॥ २१ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तत्रादेषामुपरा उदायन् ।
त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् ॥

देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका देवगणाः । प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवति । कृन्तत्रमन्तरिक्षं विकर्तनं मेघानां विकर्त्तनेन मेघानामुदकं जायते । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः । पर्जन्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षैरोषधीः पाचयन्त्यनूपा अनुवपन्ति लोकान्स्वेन स्वेन कर्मणा । अयमपीतरोऽनूप एतस्मादेवानूप्यत उदकेनापि वान्वाबिति स्याद्यथा प्रागिति तस्यानूप इति स्याद्यथा प्राचीनमिति । द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् । वाय्वादित्या उदकं बृबूकमित्युदकनाम ब्रवीतेर्वा शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा पुरीषम् पृणातेः पूरयतेर्वा ॥ २२ ॥

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । वाक्कस्माद्वचतेः । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद् देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यद् देवतावदुपरिष्टात्तद् व्याख्यास्यामः । अथैतन्नदीवत् ॥ २३ ॥

नैगमकाण्डम् ॥ अ० २ ॥

इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्सानु गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः । पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥

इयं शुष्मेभिः शोषणैः शुष्ममिति बलनाम शोषयतीति सतो बिसं बिस्यतेर्भेदनकर्मणो वृद्धिकर्मणो वा सानु समुच्छ्रितं भवति समुन्नुन्नमिति वा महद्भिरूर्मिभिः पारावतघ्नीं पारावारघातिनीं पारं परं भवत्यवारमवरमवनाय सुप्रवृत्ताभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं नदीं कर्मभिः परिचरेम ॥

उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् । उदकं कस्मादुनत्तीति सतः ॥

नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशत् । नद्यः कस्मान्नदना इमा भवन्ति शब्दवत्यः । बहुलमासां नैघण्टुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन । तत्रेतिहासमाचक्षते विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव (विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वं संसृतं सुदाः कल्याणदानः पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्पर्धनीयजवो वा मिश्रीभावगतिर्वा) स वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुद्र्योः सम्भेदमाययावनुययुरितरे । स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि द्विवदपि बहुवत्तद्यद् द्विवदुपरिष्टात्तद् व्याख्यास्यामोऽथैतद् बहुवत् ॥ २४ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवैः ।
प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्वे कुशिकस्य सूनुः ॥

उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिने ऋतावरीर्ऋतवत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा । मुहूर्तो मुहुर्ऋतुर्ऋतुरर्तेर्गतिकर्मणो मुहुर्मूढ इव कालो यावदभीक्ष्णं चेति । अभीक्ष्णमभिक्षणं भवति क्षणः क्षणोतेः प्रक्ष्णुतः कालः । कालः कालयतेर्गतिकर्मणः । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव क्रोशतेः शब्दकर्मणः क्रंशतेर्वा स्यात्प्रकाशयतिकर्मणः साधुविक्रोशयितार्थानामिति वा नद्यः प्रत्यूचुः ॥ २५ ॥

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥

इन्द्रो अस्मानरदद्वज्रबाहू रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः । उर्व्य ऊर्णोतेर्वृणोतेरित्यौर्णवाभः । प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ २६ ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा रथेन ।

नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥

आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा ॥

अश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । तेषामष्टा उत्तराणि बहुवत् । अश्वः कस्मादश्नुतेऽध्वानं महाशनो भवतीति वा । तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत्क्रामतीति वा दधत्क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा । तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यद् देवतावदुपरिष्टात्तद् व्याख्यास्यामोऽथैतदश्ववत् ॥ २७ ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि ।

क्रतुं दधिक्रा अनु संतवीत्वत्पथामङ्कांस्यन्वापनीफणत् ॥

अपि स वाजी वेजनवान्क्षेपणमनु तूर्णमश्नुतेऽध्वानं ग्रीवायां बद्धो ग्रीवा गिरतेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वापिकक्ष आसनीति व्याख्यातम् । क्रतुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वा अनुसन्तवीत्वत् । तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः । पथामङ्कांसि पथां कुटिलानि पन्थाः पततेर्वा पद्यतेर्वा पन्थतेर्वाङ्कोऽञ्चतेरपनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तम् ॥

दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय ॥

ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश ॥

तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि ॥ २८ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । कर्म कस्मात्क्रियत इति सतः ॥

अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । अपत्यं कस्मादपततं भवति नानेन पतति इति वा । तद्यथा जनयितुः प्रजैवमर्थीये ऋचा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।
न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो विदुक्षः ॥

परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेक्णोऽरणोऽपार्णो भवति रेक्ण इति धननाम रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम पित्र्यस्येव धनस्य । न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः पथो विदूदुष इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

नहि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ ।
अधा चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः ॥

नहि ग्रहीतव्योऽरणः सुसुखतमोऽप्यन्योदर्यो मनसापि न मन्तव्यो ममायं पुत्र इत्यथ स ओकः पुनरेव तदेति यत आगतो भवत्योक इति निवासनामोच्यते । ऐतु नो वाजी वेजनवानभिषहमाणः सपत्नान्नवजातः स एव पुत्र इति ॥

अथैतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति पुत्रदायाद्य इत्येके ॥ ३ ॥

शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यं गाद्विद्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।
पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्त्सं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥

प्रशास्ति वोढा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा । नप्तारमुपागमद् दौहित्रं पौत्रमिति । विद्वान्प्रजननयज्ञस्य रेतसो वाङ्गादङ्गात्सम्भूतस्य हृदयादधि जातस्य मातरि प्रत्यृतस्य विधानं पूजयन् । अविशेषेण मिथुनाः पुत्रा दायादा इति तदेतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तम् ।

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् इति ।

अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।
मिथुनानां विसर्गादौ मनुः [illegible] ऽब्रवीत् ॥

न दुहितर इत्येके । तस्मात्पुमान्दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते । त[illegible] स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसमिति च । स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः ।

पुंसोऽपीत्येके शौनःशेपे दर्शनात् । अभ्रातृमती वाद इत्यपरम् ॥

अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः ।
अभ्रातर इव योषास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः ॥

अभ्रातृका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय हतवर्त्मान इत्यभ्रातृकाया अनिर्वाह औपमिकः । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ ॥

[illegible]तेव पुंस एति प्रतीची [illegible]
[illegible]व पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव नि रिणीते अप्सः ॥

[illegible]तृकेव पुंसः पितॄनेत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी । गर्तः सभास्थाणुर्गृणातेः सत्यसङ्गरो भवति तं तत्र यापुत्रा यापतिका सा रोहति तां तत्राक्षैराघ्नन्ति सा रिक्थं लभते । श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त उच्यते गुरुतेरपगूर्णो भवति । श्मशानं श्मशयनं श्म शरीरं शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा । श्मश्रु लोम श्मनि श्रितं भवति । लोम लुनातेर्वा लीयतेर्वा । नोपरस्याविष्कुर्याद्यदुपरस्याविष्कुर्याद्गर्तेष्ठाः स्यात्प्रमायुको यजमान इत्यपि निगमो भवति । रथोऽपि गर्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्मणः स्तुततमं यानम् ।

[illegible] वरुण मित्र गर्तम् ।

[illegible] निगमो भवति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूषा ह-[illegible] नि रिणीते रूपाणीति [illegible] । [illegible] पिता यत्र [illegible] अभ्रातृकाया उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभावः ।

दुहितुरप्रजाया रेतः सेकं प्रार्जयति सन्दधात्यात्मानं सङ्गमेन मनसेति । अथैतां जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

न जामये तान्वो रिक्थमारैक्चकार गर्भं सनितुर्निधानम् ।
यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् ॥

न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाच्चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तग्राहस्य यदिह मातरोऽजनयन्त वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः सन्तानकर्ता भवति पुमान् दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै ॥ ६ ॥

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः । मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा । तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ७ ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मसीय येनासुराँ अभिदेवा असाम ।
ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् ॥

तदद्य वाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभवेम देवाः । असुरा असुरता स्थानेष्वस्ताः स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः । सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते । ऊर्जाद उत यज्ञियासः । अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोर्गित्यन्ननामोर्जयतीति सतः पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा । पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः । निषादः कस्मान्निषदनो भवति निषण्णमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ताः ॥

यत्पाञ्चजन्यया विशा ॥

पञ्चजनीनया विशा पञ्चपृक्ता सङ्ख्या स्त्रीपुन्नपुंसकेष्वविशिष्टा

बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बाहू कस्मात्प्रबाधत आभ्यां कर्माणि

अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः । अङ्गुलयः कस्मादग्रगामिन्यो भवन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो भवन्तीति वाग्रसारिण्यो भवन्तीति वाङ्कना भवन्तीति वाञ्चना भवन्तीति वापि वाभ्यञ्चनादेव स्युः । तासामेषा भवति ॥ ८ ॥

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः ।
दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः ॥

अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातमभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि । दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः । धूर्धूर्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेर्वा ॥

कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश ॥

अन्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । अन्नं कस्मादानतं भूतेभ्योऽत्तेर्वा ॥

अत्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । बलं कस्माद् बलं भरं भवति बिभर्तेः ॥

धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव । धनं कस्माद्धिनोतीति सतः ॥

गोनामान्युत्तराणि नव ॥

क्रुध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश ॥

गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतम् ॥

क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । क्षिप्रं कस्मात्संक्षिप्तो विकर्षः ॥

अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश । अन्तिकं कस्मादानीतं भवति ॥

सङ्ग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् । सङ्ग्रामः कस्मात्सङ्गमनाद्वा सङ्गरणाद्वा सङ्गतौ ग्रामाविति वा । तत्र खल्वित्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ९ ॥

अभी३दमेकमेको अस्मि निष्षाळभी द्वा किमु त्रयः करन्ति ।

खले न पर्षान्प्रति हन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥

अभिभवामीदमेकमेकोऽस्मि निःषहमाणः सपत्नानभिभवामि द्वौ किं मा त्रयः कुर्वन्ति । एक इता संख्या द्वौ द्रुततरा संख्या त्रयस्तीर्णतमा संख्या चत्वारश्चलिततमा संख्याष्टावश्नोतेर्नव न वननीया नावाप्ता वा दश दस्ता दृष्टार्था वा विंशतिर्द्विर्दशतः शतं दशदशतः सहस्रं सहस्वदयुतं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तमम्बुदो मेघो भवत्यरणमम्बु तद्दोऽम्बुदोऽम्बुमद्भातीति वाम्बुमद्भवतीति वा स यथा महान्बहुर्भवति वर्षस्तदिवार्बुदम् । खलेन पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि । खल इव पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि खल इति सङ्ग्राम नाम खलतेर्वा स्खलतेर्वायमपीतरः खल एतस्मादेव समास्कन्नो भवति । किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः । य इन्द्रं न विविदुरिन्द्रो ह्यहमस्म्यनिन्द्रा इतर इति वा ॥

व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश । तत्र द्वे नामनी आक्षाण आश्नुवान आपान आप्नुवानः ॥

तद्दा वाचः [illegible] वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत् । तत्र वियात इत्येतद्वियातयत इति वियातयेति वा ॥

[illegible] आखण्डल प्र हूयसे ।

आखण्डयितः खण्डं खण्डयते । तडिदित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म ताडयतीति सतः ॥ १० ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि । या नो दूरे तडितो या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनप्नसः ॥

त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तडितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वा दानप्रज्ञा वा जम्भय ता अनप्नसोऽप्न इति रूपनामाप्नोतीति सतः । विद्युत्तडिद्भवतीति शाकपूणिः सा ह्यवताडयति दूराच्च दृश्यतेऽपि त्विदमन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात् ॥

दूरे चित्सन्तळिदिवाति रोचसे ।

दूरेऽपि सन्नन्तिक इव सन्दृश्यस इति ॥

वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश । वज्रः कस्माद्वर्जयतीति सतस्तत्र कुत्स इत्येतत्कृन्ततेर्ऋषिः कुत्सो भवति कर्ता स्तोमानामित्यौपमन्यवोऽत्राप्यस्य वधकर्मैव भवति तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेति ॥

ऐश्वर्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः ॥

ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि । तत्रेन इत्येतत्सनित ऐश्वर्येणेति वा सनितमनेनैश्वर्यमिति वा ॥ ११ ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरन्ति ।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥

यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयोऽमृतस्य भागमुदकस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो भवति विपक्वप्रज्ञ आदित्य इत्युपनिषद्वर्णो भवतीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं यत्र सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्य भागं ज्ञानस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो भवति विपक्वप्रज्ञ आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बहु कस्मात्प्रभवतीति सतः ॥

ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश । ह्रस्वो ह्रसतेः ॥

महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः । महान्कस्मान्मानेनान्याञ्जहातीति शाकपूणिर्महनीयो भवतीति वा । तत्र ववक्षिथ विवक्षस इत्येते वक्तेर्वा वहतेर्वा साभ्यासात् ॥

गृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः । गृहाः कस्माद् गृह्णन्तीति सताम् ॥

परिचरणकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

सुखनामान्युत्तराणि विंशतिः । सुखं कस्मात्सुहितं खेभ्यः खं पुनः खनतेः ॥

रूपनामान्युत्तराणि षोडश । रूपं रोचतेः ॥

प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश ॥

प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश ॥

सत्यनामान्युत्तराणि षट् । सत्यं कस्मात्सत्सु तायते सत्प्रभवं भवतीति वा ॥

अष्टा उत्तराणि पदानि पश्यतिकर्माण उत्तरे धातवश्चायतिप्रभृतीनि च नामान्यामिश्राणि ॥

नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय ॥

अथात उपमाः । यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्यस्तदासां कर्म । ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा प्रख्यातं वोपमिमीतेऽथापि कनीयसा ज्यायांसम् ॥ १३ ॥

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ।

तनूत्यक्तनूत्यक्ता वनर्गू वनगामिनावग्निमन्थनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते । तस्करस्तत्करो भवति यत्पापकमिति नैरुक्तास्तनोतेर्वा स्यात्सन्ततकर्मा भवत्यहोरात्रकर्मा वा । रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् । अभ्यधीतामित्यभ्यधाताम् । ज्यायांस्तत्र गुणोऽभिप्रेतः ॥ १४ ॥

कुह स्विद्दोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः ।

को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ ॥

क्व स्विद्रात्रौ भवथः क्व दिवा काभिप्राप्तिं कुरुथः क्व वसथः को वां शयने विधवेव देवरम् । देवरः कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वेति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद्विधवा । देवरो दीव्यतिकर्मा । मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा । योषा यौतेराकुरुते सहस्थाने ॥ अथ निपाताः पुरस्तादेव व्याख्याताः । यथेति कर्मोपमा ॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ॥

भ्राजन्तो अग्नयो यथा ॥

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥

आत्मा ततेर्वाप्तेर्वापि वाप्त इव स्याद्यावद् व्याप्तिभूत इति ॥

अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः ।

अग्निरिव ये मरुतो भ्राजमाना रोचिष्णूरस्का भ्राजस्वन्तो रुक्मवक्षसः ॥ १५ ॥

चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीयादा निधातोः ।

न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥

चतुरोऽक्षान्धारयत इति तद्यथा कितवाद् बिभीयादेवमेव दुरुक्ताद् बिभीयात् न दुरुक्ताय स्पृहयेत् कदाचित् ॥ आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽथाप्युपमार्थे दृश्यते ॥

जार आ भगम् ।

जार इव भगमादित्योऽत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिता स एव भासाम् । तथापि निगमो भवति स्वसुर्जारः शृणोतु न इत्युषसमस्य स्वसारमाह साहचर्याद्रसहरणाद्वापि त्वयं मनुष्यजार एवाभिप्रेतः स्यात्स्त्रीभगस्तथा स्याद्भजतेः । मेष इति भूतोपमा ॥

मेषो भूतो३ऽभि यन्नयः ।

मेषो मिषतेस्तथा पशुः पश्यतेः । अग्निरिति रूपोपमा ।

हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृगपां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपम् ॥ था इति च ।

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ।

प्रत्न इव पूर्व इव विश्व इवेम इवेत्ययमेततरोऽमुष्मादसावस्ततरोऽस्मादमुथा यथासाविति व्याख्यातम् । वदिति सिद्धोपमा । ब्राह्मणवद्वृषलवत् । ब्राह्मणा इव वृषला इवेति । वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा ॥ १६ ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।
अङ्गिरस्वन्महिव्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् ॥

प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानम् । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्रम् । अर्चिषि भृगुः सम्बभूव भृगुर्भृज्यमानो न देहेऽङ्गारेष्वङ्गिरा (अङ्गारा अङ्कना अञ्चना) अत्रैव तृतीयमृच्छतेत्यूचुस्तस्मादत्रिर्न त्रय इति विखननाद्वैखानसो भरणाद्भारद्वाजो विरूपो नानारूपो महिव्रतो महाव्रत इति ॥ १७ ॥

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो व्याघ्र इति पूजायां श्वा काक इति कुत्सायाम् । काक इति शब्दानुकृतिस्तदिदं शकुनिषु बहुलम् । न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्यौपमन्यवः काकोऽपकालयितव्यो भवति तित्तिरिस्तरणात्तिलमात्रचित्र इति वा कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवत ईषत्पिङ्गलो वा कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति वा । श्वाशुयायी शवतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः श्वसितेर्वा । सिंहः सहनाद्धिंसेर्वा स्याद्विपरीतस्य सम्पूर्वस्य वा हन्तेः संहाय हन्तीति वा । व्याघ्रो व्याघ्राणाद् व्यादाय हन्तीति वा ॥ १८ ॥

अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशत् ॥

मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः । मेधावी कस्मान्मेधया तद्वान्भवति मेधा मतौ धीयते ॥

स्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदश । स्तोता स्तवनात् ॥

यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश । यज्ञः कस्मात्प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ता याच्ञो भवतीति वा यजुरुन्नो भवतीति वा बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवो यजूंष्येनं नयन्तीति वा ॥

ऋत्विङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ । ऋत्विक् कस्मादीरण ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिर्ऋतुयाजी भवतीति वा ॥

याच्ञाकर्माण उत्तरे धातवः सप्तदश ॥

दानकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

अध्येषणाकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः ॥

स्वपिति सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥

कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश । कूपः कस्मात्कुपानं भवति कुप्यतेर्वा ॥

स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव । स्तेनः कस्मात्संस्त्यानमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ताः ॥

निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षट् । निर्णीतं कस्मान्निर्णिक्तं भवति ॥

दूरनामान्युत्तराणि पञ्च । दूरं कस्माद् द्रुतं भवति दुरयं वा ॥

पुराणनामान्युत्तराणि षट् । पुराणं कस्मात्पुरा नवं भवति ॥

नवनामान्युत्तराणि षडेव । नवं कस्मादानीतं भवति ॥ १९ ॥

द्विश उत्तराणि नामानि । प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते ॥

आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि ।

अभीके चिदुलोककृदित्यपि निगमौ भवतः । दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य । दभ्रं दभ्नोतेः सुदम्भं भवत्यर्भकमवहृतं भवति ॥

उपोप मे परा मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः ।

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्यपि निगमौ भवतः । तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः संसृतं भवति ॥

तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यातमदाभ्या ।

पात्रेव भिन्दन्त्सत एति रक्षस इत्यपि निगमौ भवतः । त्वो नेम इत्यर्धस्य त्वोऽपततो नेमोऽपनीतः । अर्धो हरतेर्विपरीताद्धारयतेर्वा स्यादुद्धृतं भवत्यृध्नोतेर्वा स्यादृद्धतमो विभागः ॥

पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति ।

नेमे देवा नेमेऽसुरा इत्यपि निगमौ भवतः । ऋक्षा स्तृभिरिति नक्षत्राणाम् । नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणम् । ऋक्षा उदीर्णानीव ख्यायन्ते । स्तृभिः स्तीर्णानीव ख्यायन्ते ॥

वम्री य ऋक्षा निहितास उच्चा ।

पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिरित्यपि निगमौ भवतः । वम्रीभिरुपजिह्विका इति सीमिकानां वम्रो वमनात्सीमिका स्यमनादुपजिह्विका [illegible] ॥

वम्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानम् ।

यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति ।

इत्यपि निगमौ भवतः । कुदरं कुदरमित्यावपनस्योदरमुदीर्णं भवत्यूर्जं दीर्णं वा । तमूदरं न पृणता यवेनेत्यपि निगमो भवति । तमूदरमिव पूरयति यवेन । कुदरं कृतदरं भवति । समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनामित्यपि निगमो भवति ॥२०॥

रम्भः पिनाकमिति दण्डस्य । रम्भ आरभन्त एनम् । आ त्वा रम्भं न जिव्रयो ररभ्मेत्यपि निगमो भवत्यारभामहे त्वा जीर्णा इव दण्डम् । पिनाकं प्रतिपिनष्ट्येनेन । कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति । मेना ग्ना इति स्त्रीणां स्त्रियः स्त्यायतेरपत्रपणकर्मणो मेना मानयन्त्येना ग्ना गच्छन्त्येनाः ॥

अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ।

ग्नास्त्वाकृन्तन्नपसोऽतन्वतेत्यपि निगमौ भवतः । शेपो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य शेपः शपतेः स्पृशतिकर्मणो वैतसो वितस्तं भवति ।

यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् ।

त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेनेत्यपि निगमौ भवतः । अयैने इत्युपदेशस्य । अया ते अग्ने समिधा विधेमेति स्त्रियाः । एना वो अग्निमिति नपुंसकस्य । एना पत्या तन्वं संसृजस्वेति पुंसः । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य ॥

स नः सिषक्तु यस्तुरः ।

स नः सेवतां यस्तुरः ।

सचस्वा नः स्वस्तये ।

सेवस्व नः स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशिनामास्तिरभिपूजितः स्वस्तीति । भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः ॥

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् ।

रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्य इत्यपि निगमौ भवतः । द्यावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः । तयोरेषा भवति ॥ २१ ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि-
वेद । विश्वं त्मना बिभृतो यद्ध नाम वि वर्तेते अहनी
चक्रियेव ॥

कतरा पूर्वा कतरापरैनयोः कथं जाते कवयः क एने विजानाति सर्वमात्मना बिभृतो यद्धैनयोः कर्म विवर्तेते चैनयोरहनी अहोरात्रे चक्रयुक्ते इवेति द्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्टे ॥ २२ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् । अथ यान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च निगमान् । तदैकपदिकमित्याचक्षते ॥

जहा जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् ।
जहा को अस्मदीषते ॥

मर्या इति मनुष्यनाम मर्यादाभिधानं वा स्यात् । मर्यादा मर्यैरादीयते मर्यादा मर्यादिनोर्विभागः । मेथतिराक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कमहं जातु कोऽस्मद्भीतः पलायते । निधा पाश्या भवति यन्निधीयते । पाश्या पाशसमूहः । पाशः पाशयतेर्विपाशनात् ॥ २ ॥

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः ।
अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्य१स्मान्निधयेव बद्धान् ॥

वयो वेर्बहुवचनं सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मय उपसेदुरिन्द्रं याचमानाः । अपोर्णुह्याध्वस्तं चक्षुः । चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा । पूर्धि पूरय देहीति वा मुञ्चास्मान्पाशैरिव बद्धान् ॥

पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः ।

पार्श्वं पर्शुमयमङ्गं भवति । पर्शु स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्ठदेशम् । पृष्ठं स्पृशतेः संस्पृष्टमङ्गैः । अङ्गमङ्गनादञ्चनाद्वा । श्रोणिः श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रोणिश्चलतीव गच्छतः । दोः शिताम भवति दोर्द्रवतेः । योनिः शितामेति शाकपूणिर्विषितो भवति । श्यामतो यकृत्त इति तैटीकिः । श्यामं श्यायतेः । यकृद्यथा कथा च कृत्यते । शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः । शितिः श्यतेर्मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन्त्सीदतीति वा मेदो मेद्यतेः ॥ ३ ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः ।
राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर ॥

यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि । त्वया नस्तद् दातव्यमद्रिवन् । अद्रिरादृणात्येनेनापि वात्तेः स्यात्ते सोमाद इति ह विज्ञायते । राध इति धननाम राध्नुवन्त्यनेन । तन्नस्त्वं वितन्वाभ्यां हस्ताभ्यामाहर । उभौ समुद्गौ भवतः । दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मना मनोतेः ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।
विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि ॥

अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहाणीति वा । दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पाः । इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान्सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्य शत्रूयतामाभर भोजनानि । विहत्यान्येषां बलानि शत्रूणां भवनादाहर भोजनानीति वा धनानीति वा । मूषो मूषिका इत्यर्थः । मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽप्येतस्मादेव ॥ ५ ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।
मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो
वित्तं मे अस्य रोदसी ॥

सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिश्नानि व्यदन्तीति । सन्तपन्ति माध्यः । कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो । वित्तं मे अस्य रोदसी । जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति । त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ । तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमृङ्मिश्रं गाथामिश्रं भवति । त्रितस्तीर्णतमो मेधया बभूवापि वा सङ्ख्यानामैवाभिप्रेतं स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ॥ ६ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः ।
सोम राजन्प्र ण आयूंषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि ॥

ईषणेनैषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्धय च न आयूंषि सोमराजन् । अहानीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वेस-

राणि विवासनानि गमनानीति वा । कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति कर्त्तन हन्तन यातनेति । जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्ध्रियते धीयते वा ॥ ७ ॥

मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय ।
आसिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् ॥

मरुत्वानिन्द्र मरुद्भिस्तद्वान्वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय सङ्ग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्चस्व जठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममित्यौपमिकं माद्यतेः । इदमपीतरन्मध्वेतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहस्सु सुतानाम् ॥ ८ ॥

तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा ॥ ९ ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥

सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः । सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । यत्र धीरा मनसा वाचमकृषत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तः । तत्र सखायः सख्यानि सञ्जानते । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचीति । भद्रं भगेन व्याख्यातं भजनीयं भूतानामभिद्रमणीयं भवद्रमयतीति वा भाजनवद्वा । लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा लप्स्यनाद्वा लाञ्छनाद्वा लषतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणो लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः । शिप्रे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ १० ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।
यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासावयुङ्क्त हरणानादित्यरश्मीन्हरितोऽश्वानिति वाथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मै वेसरमहरवयुवती सर्वस्मात् । अपि वोपमार्थे स्याद्रात्रीव वासस्तनुत इति । तथापि निगमो भवति ॥

पुनः समव्युहितं वयन्ती ॥

समनात्सीत् ॥ ११ ॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सञ्जग्मानो अबिभ्युषा । मन्दू समानवर्चसा ॥

इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानोऽबिभ्युषा गणेन । मन्दू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥

ईर्मान्ताः समीरितान्ताः सुसमीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा । सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति । सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः । शूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानम् । श्रेणिश इति श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिषुर्यदापन्दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाः । अश्वस्यादित्यस्तुतिरश्वस्यादित्यादश्वो निस्तष्ट इति । सूरादश्वं वसवो निरतष्टेत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातॄरजगन्नपः । न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यद्दूरे सन्निहाभवः ॥

कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातॄरपोऽगम उपशाम्यन् । न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि जायमानः ॥

लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः ॥

शीरं पावकशोचिषम् ।

पावकद्दीतिम् । अनुशायिनमिति वाशिनामिति वा ॥ १४ ॥

कनीनकेव विद्रधे नवे द्रुपदे अर्भके ।
बभ्रू यामेषु शोभेते ॥

कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणिः । विद्रधयोर्दारुपाद्योर्दारु दृणातेर्वा द्रूणातेर्वा तस्मादेव द्रु । नवे नवजाते अर्भके अवृद्धे । ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं बभ्रू यामेषु शोभेते । बभ्र्वोरश्वयोः संस्तवः । इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादित्यृषिः प्रसङ्ख्यायाह ॥

सुवास्त्वा अधि तुग्वनि ।

सुवास्तुर्नदी । तुग्व तीर्थं भवति तूर्णमेतदायन्ति ॥

कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।

पुनर्नो नमन्ते मरुतः । नसत इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥

ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् ।

ये ते मदा आहननवन्तो वञ्चनवन्तस्तैरिन्द्रं चोदय दानाय मघम् ॥ १५ ॥

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरकृत प्रियाणि । अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् ॥

उपादर्शि शुन्ध्युवः शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासाध्यूढम्, इदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेवाध्यूढं काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते । अद्मसदद्मान्नं भवत्यद्मसादिनीति वाद्मसानिनीति वा । ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् । स्वपतो बोधयन्ती शाश्वतिकतमागात्पुनरागामिनीनाम् ॥

ते वाशीमन्त इष्मिणः ।

ईषणिन इति वेषणिन इति वाषणिन इति वा । वाशीति वाङ्नाम वाश्यत इति सत्याः ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् ।

अभिवहनस्तुतिमभिषवणप्रवादां स्तुतिं मन्यन्त ऐन्द्री त्वेव शस्यते । परितक्म्येत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥

सुविते सु इते सूते सुगते प्रजायामिति वा । सुविते मा धा इत्यपि निगमो भवति । दयतिरनेककर्मा । नवेन पूर्वं दयमानाः स्यामेत्युपदयाकर्मा । य एक इ- ... दयते दानकर्मा वा विभागकर्मा वा । दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानीति द- ... कर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः । विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रूनिति हिंसाकर्मा ॥

इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोषसा पिबतमश्विना तान् । अहं हि वामूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत् ॥

दयमान इति । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोर्नू चेति च ॥

अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनाम् ।

अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् ॥

नू च पुरा च सदनं रयीणाम् ।

अद्य च पुरा च सदनं रयीणाम् । रयिरिति धननाम रातेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ।

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दानस्य । आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः । समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति महापारः । कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो न कूपमृच्छतीति । कच्छपः कच्छं पाति कच्छेन पातीति वा कच्छेन पिबतीति वा । कच्छः खच्छः खच्छदः । अयमपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव कमुदकं तेन छाद्यते ॥

शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ।

निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय । रक्षो रक्षितव्यमस्माद्रहसि क्षणोतीति वा रात्रौ नक्षत इति वा ॥

अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः ।

सुतुकनः सुतुकनैरिति वा सुप्रजाः सुप्रजोभिरिति वा ॥

सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे वि श्रयन्ताम् ।

सुप्रगमनाः ॥ १८ ॥

देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे ।

देवा नो यथा सदा वर्धनाय स्युरप्रायुवोऽप्रमाद्यन्तो रक्षितारश्चाहन्यहनि । च्यवन ऋषिर्भवति च्यावयिता स्तोमानाम् । च्यवानमित्यप्यस्य निगमा भवन्ति ॥

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।

युवां च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुः । युवा प्रयौति कर्माणि । तक्षतिः करोतिकर्मा । रजो रजतेः । ज्योती रज उच्यते । उदकं रज उच्यते । लोका रजांस्युच्यन्ते । असृगहनी रजसी उच्येते । रजांसि चित्रा विचरन्ति तन्यव इत्यपि निगमो भवति । हरो हरतेः । ज्योतिर्हर उच्यते । लोका हरांस्युच्यन्ते । असृगहनी हरसी उच्येते । प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहीत्यपि निगमो भवति ॥

जुहुरे विचितयन्तः ।

जुहूविरे विचेतयमानाः । व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा । पदं देवस्य नमसा व्यन्त इति पश्यतिकर्मा । वीहि शूर पुरोडाशमिति खादतिकर्मा ॥

वीतं पातं पयस उस्रियायाः ।

प्राचेत मन्दिने पितुमदर्चत । गौर्व्याख्यातः ॥ २४ ॥

गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

गृहे ॥

…मापीच्यमपगतमपचितमपिहित-
…तः । गातुं छत्रवल्लुषसो जन्माये-
…न्त्येनानि । कुत्साय मन्मन्नह्यश्च

…श्च हन्तेर्निरूढोपधाद्विपरीतात् ॥

…कर्मा । वियुते द्यावापृथिव्यौ

… दूरं व्याख्यातम् । अन्तोऽनते: ।
…धोत्यर्थे दृश्यते ॥

… । अस्या इति चास्येति चोदा-
मन्वा… रमुदात्तमल्पीयोर्थतरमनुदात्तम् ॥

…ग उप सातये भवा हेळमानो रराव्णान्
…ंजाश्व श्रवस्यतामजाश्व ।

…वाहेळमानोऽक्रुध्यन्नराव्णातिरभ्यस्तोऽजाश्वेति पूषण-
… । अथानुदात्तम् ॥

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ।

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतम् । शरच्छृता अस्यामोषधयो भवन्ति शीर्णा आप इति वा । अस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम् ॥

अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुर्होतुर्ह्वातव्यस्य तस्य भ्राता मध्यमोऽस्त्यशनः । भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठोऽयमग्निः । तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विश्पतिं सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा । सप्त सृप्ता सङ्ख्या सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति ॥ २६ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।
त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणम् । चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा । एकोऽश्वो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा । इदमपीतरं नामैतस्मादेवाभिसन्नामात् । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्चः । त्रिनाभि चक्रं त्र्यृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति । संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन्भूतानि । ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्रसा वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान्हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा । अजरमजरणधर्माणमनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् । यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभि स्तौति । पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमान इति पञ्चर्तुतया । पञ्चर्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन । षळर आहुरर्पितमिति षडृतुतया । अराः प्रत्यृता नाभौ । षट् पुनः सहतेः ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय ।
द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम् ।

इति मासानाम् । मासा मानात् । प्रधिः प्रहितो भवति ॥

तस्मिन्त्साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ।

षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन ॥

सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः ।

सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन ॥ २७ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

सस्निमविन्दच्चरणे नदीनाम् ।

संस्नातं मेघम् ॥

वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा ।

वोढृतमो ह्वानानां स्तोमो दूतो हुवन्नरो नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु ।

दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा । दूतो देवानामसि मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति । वावशानो वष्टेर्वा वाश्यतेर्वा । सप्त स्वसॄररुषीर्वावशान इत्यपि निगमो भवति । वार्यं वृणोतेरथापि वरतमम् ॥

तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् ।

तद्वार्य्यं वृणीमहे वर्षिष्ठं गोपायितव्यं गोपायितारो यूयं स्थ युष्मभ्यमिति वा ॥

अन्ध इत्यन्ननामाध्यानीयं भवति ॥

आमत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः ।

आसिञ्चतामत्रैर्मदनीयमन्धः । अमत्रं पात्रममा अस्मिन्नदन्ति । अमा पुनरनिर्मितं भवति । पात्रं पानात् । तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मिन्ध्यानं भवति न दर्शनमन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते । अयमपीतरोऽन्ध एतस्मादेव । पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्ध इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती ।

असज्यमाने इति वाव्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ । वनुष्यतिर्हन्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । वनुयाम वनुष्यत इत्यपि निगमो भवति ॥

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः ।

दीर्घप्रततयज्ञमभिजिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूढ्यं दुर्धियं पापधियम् । पापः पातापेयानां पापत्यमानोऽवाङेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात् ॥

तरुष्यतिरप्येवंकर्म्मा । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रमित्यपि निगमो भवति ॥

भन्दना भन्दतेः स्तुतिकर्मणः । पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविरित्यपि निगमो भवति । स भन्दना उदियर्ति प्रजावतीरिति च ॥

अन्येन मदाहनो याहि तूयम् ।

अन्येन मदाहनो गच्छ क्षिप्रमाहंसीव भाषमाणेत्यसभ्यभाषणादाहना इव भवत्येतस्मादाहनः स्यात् । ऋषिर्नदो भवति नदतेः स्तुतिकर्मणः ॥

नदस्य मा रुधतः काम आ गन् ।

नदनस्य मा रुधतः काम आगमत्संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते ॥ २ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः ।

अश्नोतेरित्येके ॥

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।

लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः ।

क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येके । अनूपे गोमान्गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति । सर्वे क्षियति निगमा इति शाकपूणिः ॥ श्वात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवति ॥

स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः ।

स पतत्रि चेत्वरं स्थावरं जङ्गमं च यत्तत्क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदाः । ऊतिरवनात् । आ त्वा रथं यथोतय इत्यपि निगमो भवति । हासमाने इत्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः ॥

वम्रकः पड्भिरुपं सर्पदिन्द्रम् ।

पादैरिति वा स्पाशनैरिति वा स्पर्शनैरिति वा ॥

ससं न पक्वमविदच्छुचन्तम् ।

स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनं तदिवाविदज्ज्वलमानम् ॥

द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः ।

द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शम्भुः सुखभूः ॥

मृगं न व्रा मृगयन्ते ।

मृगमिव व्रात्याः प्रैषाः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणम् । विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्तेत्यपि निगमो भवति । अयमपीतरो वराह एतस्मादेव । वृहति मूलानि वरंवरं मूलं वृहतीति वा । वराहमिन्द्र एमुषमित्यपि निगमो भवति । अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते ॥

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः ।

अथाप्येते माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते ॥

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति । उस्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति । शर्य्या अङ्गुलयो भवन्ति । शर्या इषवः शरमय्यः । शरः शृणातेः । शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योरित्यपि निगमो भवति । अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति । अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्ति । अर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतानि । अर्को वृक्षो भवति संवृत्तः कटुकिम्ना ॥ ४ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा । पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् ॥

उत पव्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ।

तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुरित्यपि निगमो भवतः । वक्षो व्याख्यातम् । धन्वान्तरिक्षं धन्वन्त्यस्मादापः । तिरोधन्वातिरोचत इत्यपि निगमो भवति । सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि । येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवति । इत्थामुथेत्येतेन व्याख्यातम् । सचा सहेत्यर्थः ॥

वसुभिः सचाभुवा ।

वसुभिः सहभुवौ । चिदिति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातः । अथापि पशुनामेह भवत्युदात्तः ॥

चिदसि मनासि ।

चितास्त्वयि भोगाश्चेतयसे इति वा । आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः । अथाप्यध्यर्थे दृश्यते ॥

अभ्र आँ अपः ।

अभ्रे आ अपः । अपोऽभ्रेऽधीति । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा ॥

अस्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि ।

अस्मासु द्युम्नं च रत्नं च धेहि ॥ ५ ॥

पवित्रं पुनातेः । मन्त्रः पवित्रमुच्यते । येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति । रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते । गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुत इत्यपि निगमो भवति । आपः पवित्रमुच्यन्ते ॥

शतपवित्राः स्वधया मदन्तीः ।

बहूदकाः । अग्निः पवित्रमुच्यते । वायुः पवित्रमुच्यते । सोमः पवित्रमुच्यते । सूर्यः पवित्रमुच्यते । इन्द्रः पवित्रमुच्यते ॥

अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु ।

इत्यपि निगमो भवति । तोदस्तुद्यतेः ॥ ६ ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा । तोदस्येव शरण आ महस्य ॥

बहुदाश्वाँस्त्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेः । ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव ।

यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् । तोदस्येव शरण आ महस्य । तुदस्येव शरणेऽधिमहतः । स्वञ्चाः सु अञ्चनः । आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चा इत्यपि निगमो भवति । शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः ॥ ७ ॥

किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।

मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ ॥

किं ते विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः । अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः । शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा वर्पो अस्मदप गूह एतत् । वर्प इति रूपनाम वृणोतीति सतः । यदन्यरूपः समिथे सङ्ग्रामे भवसि संयतरश्मिः । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ८ ॥

प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।

तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥

तत्तेऽद्य शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसामि । अर्योऽहमस्मीश्वर स्तोमानाम् । अर्यस्त्वमसीति वा । तं त्वां स्तौमि तवसमतव्यांस्तवस इति महतो नामधेयमुदितो भवति । निवसन्तमस्य रजसः पराके पराक्रान्ते । आघृणिरागतहृणिः ॥

आघृणे सं सचावहै ।

आगतहृणे संसेवावहै । पृथुज्रयाः पृथुजवः ॥

पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः ।

प्रामापयदायुर्दस्योः ॥ ९ ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।

दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥

दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रत्यृत एने अग्निः

समरणाज्जायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्याजनयन्त प्रशस्तम् । दूरेदृशं गृहपतिमतनवन्तम् ॥ १० ॥

एकया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम् ।

इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥

एकेन प्रतिधानेनापिबत्साकं सहेत्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा क्रान्तकानीति वा कृतकानीति वा । इन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा कणेघात इति वा कणेहतः कान्तिहतः । तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन्काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते । त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति । तथापि निगमो भवति । यमक्षितिमक्षितयः पिबन्तीति । तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति । तथापि निगमो भवति । यथा देवा अंशुमाप्याययन्तीति । अध्रिगुर्मन्त्रो भवति । गव्यधिकृतत्वात् । अपि वा प्रशासनमेवाभिप्रेतं स्यात्तच्छब्दवत्त्वादध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगवेति । अग्निरप्यध्रिगुरुच्यते ॥

तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः ।

अधृतगमन कर्मवन् । इन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते । अध्रिगव ओहमिन्द्रायेत्यपि निगमो भवति । आङ्गूषः स्तोम आघोषः ॥

एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः ।

अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः ॥ ११ ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी ।

सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥

आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी क्षिप्रप्रहारी सृप्रप्रहारी सोमो वेन्द्रो वा । धुनिर्धूनोतेः । शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वा । ऋजीषी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषमपार्जितं भवति तेनर्जीषी सोमः । अथाप्यैन्द्रो निगमो भवत्यृजीषी वज्रीति । हर्योरस्य स भागो धानाश्चेति । धाना भ्राष्ट्रे हिता

भवन्ति फले हिता भवन्तीति वा । बब्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामित्यपि निगमो भवति । आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते बभस्तिरत्तिकर्मा । सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिन्द्रं प्रति मानानि दभ्नुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्नुवन्त्यर्वागेवैनमप्राप्य विनश्यन्तीति । इन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं सोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरम् । श्मश्रु श्मनि श्रितं भवति । अश्रु सरा अश्नुत इति वा श्माश्नुत इति वा ॥

अर्वं श्मश्रा रुधद्वाः ।

अवारुधच्छमशा वारिति ॥ १२ ॥

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्नुत ऊरुभ्यामश्नुत उरुर्वा वशोऽस्याः । अप्सरा अप्सारिण्यपि वाप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भवति । आदर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिनस्तद्रा भवति रूपवती तदनयात्तमिति वा तदस्यै दत्तमिति वा । तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ १३ ॥

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः ।
द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥

अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः । द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन । द्रप्सः सम्भृतप्सानीयो भवति । सर्वे देवाः पुष्करे त्वाऽधारयन्त । पुष्करमन्तरिक्षं पोषति भूतानि । उदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यम् । इदमपीतरत्पुष्करमेतस्मादेव पुष्करं वपुष्करं वा पुष्पं पुष्यतेः । वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा ॥ १४ ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार ।

स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत्स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार । वाजपस्त्यं वाजपतनम् । सनेम वाजपस्त्यमित्यपि निगमो भवति । वाजगन्ध्यं गध्यत्युत्तरपदम् । अश्याम वाजगन्ध्यमित्यपि निगमो भवति । गध्यं गृह्णातेः । ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन्नित्यपि निगमो भवति । गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा । आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति । कौरयाणः कृतयानः । पाकस्थामा कौरयाण इत्यपि निगमो भवति । तौरयाणस्तूर्णयानः ॥

स तौरयांण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः ।

इत्यपि निगमो भवति । अह्रयाणोऽह्रीतयानः । अनुष्टुया कृणुह्यह्रयाणेत्यपि निगमो भवति । हरयाणो हरमाणयानः । रजतं हरयाण इत्यपि निगमो भवति ॥

य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।

प्रत्यृतः स्तोमान् । व्रन्दी व्रन्दतेर्मृदुभावकर्मणः ॥ १५ ॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्व्रन्दिनो रोरुवद्वना ।

निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितू रोरूयमाणो वनानीति वा वधेनेति वा । अव्रदन्त वीळितेत्यपि निगमो भवति । वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च संस्तम्भकर्माणौ पूर्वेण सम्प्रयुज्येते । निष्षपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतपसाः । पसः सपतेः स्पृशतिकर्मणः ॥

मा नो मघेव निष्षपी परा दाः ।

स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादाः । तूर्णाशमुदकं भवति तूर्णमश्नुते । तूर्णाशं न गिरेरधीत्यपि निगमो भवति । क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति यत्क्षुभ्यते ॥ १६ ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।
कदा नः शुश्रवद् गिर इन्द्रो अङ्ग ॥

कदा मर्त्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्यति च गिर इन्द्रो अङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चितमेवाङ्कितं भवति । निचुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन प्रीणाति ॥ १७ ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये ।
अपां जग्मिर्निचुम्पुणः ॥

पत्नीवन्तः सुता इमेऽद्भिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः । समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यते । अवभृथोऽपि निचुम्पुण

उच्यते नीचैरस्मिन्क्वणन्ति नीचैर्दधतीति वा । अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति । निचुम्पुण निचुङ्कुणेति च । पदिर्गन्तुर्भवति यत्पद्यते ॥ १८ ॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।
यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥

सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो महच्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्तमन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति । कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च सयनाच्च ततनाच्च । पादुः पद्यतेः ॥

आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ।

आविष्कुरुते भासमादित्यो गूहते बुसम् । बुसमित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्षन्पातयत्युदकं रश्मिभिस्तत्प्रत्यादत्ते ॥ १९ ॥

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विकृतज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥ २० ॥

अरुणो मासकृद्वृकः पथा यन्तं ददर्श हि ।
उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ट्यामयी
वित्तं मे अस्य रोदसी ॥

अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां चार्धमासानां च कर्ता भवति चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमाः । तक्ष्णुवन्निव पृष्ठरोगी । जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति । आदित्योऽपि वृक उच्यते यदा वृङ्क्ते ॥

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्नो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य ।

आह्वयदुषा अश्विनावादित्येनाभिग्रस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानम् । श्वापि वृक उच्यते विकर्तनात् ॥

वृकश्चिदस्य वारण उरामथिः ।

उरणमथिः । उरण ऊर्णावान्भवत्यूर्णा पुनर्वृणोतेरूर्णोतेर्वा । वृकवाशिन्यपि वृकयुच्यते ॥

शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकार ।

इत्यपि निगमो भवति । जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति ॥२१॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृता वृधा ।

जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याश्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं वदति विजञ्जपः प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याश्नीथः । कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वान्नं वा ॥

महीव कृत्तिः शरणा तं इन्द्र ।

सुमहत्त इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिवेति । इयमपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूत्रमय्युपमार्थे वा । कृत्तिं वसान आ चर पिनाकं बिभ्रदा गहीत्यपि निगमो भवति ॥

श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितं भवति ॥

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने ।

कृतमिव श्वघ्नी विचिनोति देवने । कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः कृतवान्वाशीर्नामकः । सममिति परिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम् ॥ २२ ॥

मा नः समस्य दूढ्यः परिद्वेषसो अंहतिः ।

ऊर्मिर्न नावमा वधीत् ॥

मा नः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्वतो द्वेषसोऽहतिरूर्मिरिव नावमावधीत् । ऊर्मिरूर्णोतेः । नौः प्रणोत्तव्या भवति नमतेर्वा । तत्कथमनुदात्तप्रकृतिनाम स्याद् दृष्टव्ययं तु भवति । उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो इति सप्तम्याम् । शिशीतिर्दानकर्मा । उरुष्या णो अघायतः समस्मादिति पञ्चम्याम् । उरुष्यती रक्षाकर्मा । अथापि प्रथमाबहुवचने ॥

नभन्तामन्यके समे ॥ २३ ॥

हविषां जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा ।
पिता कुटस्य चर्षणिः ॥

हविषापां जरयिता पिपर्ति पपुरिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा । पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः । शम्ब इति वज्रनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा । उग्रो यः शम्बः पुरुहूतेनेत्यपि निगमो भवति । केपयः कपूया भवन्ति । कपूयमिति पुनातिकर्मकुत्सितं दुष्पूयं भवति ॥ २४ ॥

पृथक् प्रायन्प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।
न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्मैव ते न्यविशन्त केपयः ॥

पृथक् प्रायन् (पृथक् प्रथतेः) प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन्यज्ञियां नावमारोढुम् । अथ ये नाशक्नुवन्यज्ञियां नावमारोढुमीर्मैव ते न्यविशन्तेहैव ते न्यविशन्त ऋणे हैव ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वा । ईर्म इति बाहुनाम समीरिततरो भवति ॥

एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे ।

एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णमुपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्व । अंसत्रमंहसस्त्राणं धनुर्वा कवचं वा । कवचं कु अञ्चितं भवति काञ्चितं भवति कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ २५ ॥

प्रीणीताश्वान्हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम् ।
द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥

प्रीणीताश्वान्सुहितं जयथ जयनं वो हितमस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वम् । द्रोणाहावं द्रोणं द्रुममयं भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनात् । अवतोऽवातितो महान्भवत्यश्मचक्रमशनचक्रमसनचक्रमिति वा । अंसत्रकोशमंसत्राणि वः कोशस्थानीयानि सन्तु । कोशः कुष्णातेर्विकुषितो भवत्ययमपीतरः कोश एतस्मादेव

सञ्चय आचितमात्रो महान्भवति । सिञ्चत नृणां नराणां कूपकर्मणा सङ्ग्राममुपमिमीते । काकुदं तालवित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन्धीयते जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना वर्णान्वदतीति वा कोकूयतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः । जिह्वा जोहुवा । तालु तरतेस्तीर्णतममङ्गं लततेर्वा स्याद्विपरीताद्यथा तलं लतेत्यविपर्ययः ॥ २६ ॥ प्रियमेधः आर्षम् । अनुष्टुप् । देवता

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।
अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ॥

सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः (सिन्धुः स्रवणात्) यस्य ते सप्त स्रोतांसि तानि ते काकुदमनुक्षरन्ति सूर्मिं कल्याणोर्मिं स्रोतः सुषिरमनु यथा । बीरिटं तैटीकिरन्तरिक्षमेवमाह पूर्वं वयतेरुत्तरमिरतेर्वयांसीरन्त्यस्मिन्भांसि वा । तदेतस्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो भवति ॥ २७ ॥ वसिष्ठ आर्षम् । प्र० प्रस्तीर्यते । ककुभः । विं मनुष्याणां ... ककुप् ...

प्र वांवृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विश्पतीव बीरिट इयाते ।
विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥

प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषामेयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा बीरिटमन्तरिक्षं भियो वा भासो वा ततिः । अपि वोपमार्थे स्यात्सर्वपती इव राजानौ बीरिटे गणे मनुष्याणां रात्र्या विवासे पूर्वस्यामभिहूतौ वायुश्च नियुत्वान्पूषा च स्वस्त्ययनाय । नियुत्वान्नियुतोऽस्याश्वाः । नियुतो नियमनाद्वा नियोजनाद्वा । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः । परीं सीमिति व्याख्याताः । एनमेनामस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातम् । सृणिरङ्कुशो भवति सरणादङ्कुशोऽञ्चतेराकुञ्चितो भवतीति वा । नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयादित्यपि निगमो भवति । अन्तिकतममङ्कुशादायात्पक्वमौषधमागच्छत्विति ॥ २८ ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

त्वम॑ग्ने द्युभि॒स्त्वमा॑शुशु॒क्षणि॒स्त्वम॒द्भ्यस्त्वमश्म॑न॒स्परि॑ ।
त्वं वने॑भ्य॒स्त्वमोष॑धीभ्य॒स्त्वं नृ॒णां नृ॑पते जायसे॒ शुचि॑: ॥

त्वमग्ने द्युभिरहोभिस्त्वमाशुशुक्षणिराशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः । क्षणिरुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनोतीति वा । शुक् शोचतेः । पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा । तथा हि वाक्यसंयोगः आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज उत्तर आशुशोचयिषुरिति । शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । अयमपीतरः शुचिरेतस्मादेव । निःषिक्तमस्मात्पापकमिति नैरुक्ताः ॥

इन्द्र॒ आशा॑भ्य॒स्परि॒ सर्वा॑भ्यो॒ अभ॑यं करत् ।

आशा दिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात् । काशिर्मुष्टिः प्रकाशनात् । मुष्टिर्मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा ॥

इ॒मे चि॑दिन्द्र॒ रोद॑सी अ॒पारे यत्सं॑गृ॒भ्णा म॑घवन्का॒शिरि॑त्ते ।

इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनात् । रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः । कूलं रुजतेर्विपरीताल्लोष्टोऽविपर्ययेण । अपारे दूरपारे । यत्सङ्गृभ्णासि मघवन्काशिस्ते महान् ॥

अ॒ह॒स्तमि॑न्द्र॒ सं पि॑ण॒क्कुणा॑रुम् ।

अहस्तमिन्द्र कृत्वा सम्पिण्ढि परिक्वणनं मेघम् ॥ १ ॥

अ॒ला॒तृ॒णो व॒ल इ॑न्द्र व्र॒जो गोः पु॒रा हन्तो॒र्भय॑मानो॒ व्या॑र ।
सु॒गान्प॒थो अ॑कृणोन्नि॒रजे॒ गाः प्राव॒न्वाणी॑: पुरुहू॒तं धम॑न्तीः ॥

अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो वलो वृणोतेर्व्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान्पथोऽकरोन्निर्गमनाय गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनात् बहुभिराहूतमुदकं भवति धमतिर्गतिकर्मा ॥ २ ॥

उद्वृ॑ह॒ रक्ष॑: स॒हमू॑लमिन्द्र वृ॒श्चा मध्यं॒ प्रत्यग्रं॑ शृणीहि ।
आ की॑वत॑: सल॒लूकं॑ चकर्थ ब्रह्म॒द्विषे॒ तपु॑षिं हे॒तिम॑स्य ॥

उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्च मध्यं प्रतिशृणीह्यग्रम् । अग्रमागतं भवति । आ कियतो देशात्सलल्लूकं संलुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः । सररूकं वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः ॥

त्यं चिदित्था कत्पयं शयानम् ।

सुखपयसं सुखमस्य पयः । विस्रुह आपो भवन्ति विस्रवणात् । वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुह इत्यपि निगमो भवति । वीरुध ओषधयो भवन्ति विरोहणात् । वीरुधः पारयिष्ण्व इत्यपि निगमो भवति । नक्षद्दाभमश्नुवानदाभमभ्यशनेन दभ्नोतीति । नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामित्यपि निगमो भवति । अस्कृधोयुरकृध्वायुः । कृध्विति ह्रस्वनाम नकृत्तं भवति । यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वानित्यपि निगमो भवति । निशृम्भा निश्रथ्यहारिणः ॥ ३ ॥

आजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनश्रियम् ।

देवं वहन्तु बिभ्रतः ॥

आवहन्त्वजाः पूषणं रथे निश्रथ्यहारिणस्ते जनश्रियं जातश्रियम् । बृबदुक्थो महदुक्थो वक्तव्यमस्मा उक्थमिति बृबदुक्थो वा । बृबदुक्थं हवामह इत्यपि निगमो भवति । ऋदूदरः सोमो मृदूदरो मृदुरुदरेष्विति वा । ऋदूदरेण सख्या सचेयेत्यपि निगमो भवति । ऋदूपे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः । पुलुकामः पुरुकामः । पुलुकामो हि मर्त्य इत्यपि निगमो भवति । असिन्वती असङ्खादन्त्यः । असिन्वती बप्सती भूर्यत्त इत्यपि निगमो भवति । कपनाः कम्पनाः क्रिमयो भवन्ति । मोषथा वृक्षं कपनेव वेधस इत्यपि निगमो भवति । भाऋजीकः प्रसिद्धभाः । धूमकेतुः समिधा भाऋजीक इत्यपि निगमो भवति । रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि । सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुरित्यपि निगमो भवति । जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा । क्षिप्रा जूर्णिर्न वक्षतीत्यपि निगमो भवति ॥

परि घ्रंसमोमना वां वयो गात् ।

पर्यगाद्वां घ्रंसमहरवनायान्नम् ॥ ४ ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा । इन्द्र ऋषीन्पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति तेषामेकः प्रत्युवाच ॥

शकटं शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।
उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ५ ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना ।
नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिम ।
इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

कारुरहमस्मि कर्ता स्तोमानां ततो भिषक् । तत इति सन्ताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वा । उपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका । नना नमतेर्माता वा दुहिता वा । नानाधियो नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिताः स्मो गाव इव लोकम् । इन्द्रायेन्दो परिस्रवेत्यध्येषणा ॥

आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति ।

उपस्थे । प्रकलविद्वणिग्भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना इत्यपि निगमो भवति । अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन्यजति । सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वेत्यपि निगमो भवति । ईक्ष ईशिषे । ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्नित्यपि निगमो भवति । क्षोणस्य क्षयणस्य । महः क्षोणस्याश्विना कण्वायेत्यपि निगमो भवति ॥ ६ ॥

अस्मे ते बन्धुः । वयमित्यर्थः ॥

अस्मे यातं नासत्या सजोषाः । अस्मानित्यर्थः ॥

अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः । अस्माभिरित्यर्थः ॥

अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन् । अस्मभ्यमित्यर्थः ॥

अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु । अस्मादित्यर्थः ॥

ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे । अस्माकमित्यर्थः ॥

अस्मे धत्त वसवो वसूनि । अस्मास्वित्यर्थः ॥

पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् । श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथ इत्यपि निगमो भवति । उदकमपि पाथ उच्यते पानात् । आ चष्ट आसां पाथो नदीनामित्यपि निगमो भवति । अन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव । देवानां पाथ उप वक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति । सवीमनि प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सवीमनी त्यपि निगमो भवति । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्वमग्ने सप्रथा असीत्यपि निगमो भवति । विदथानि वेदनानि । विदथानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ७ ॥

श्रायन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥

समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते । अपि वोपमार्थे स्यात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति । सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भागमनुध्यायामौजसा बलेन । ओज ओजतेर्वोब्जतेर्वा । आशीराश्रयणाद्वा श्रपणाद्वा । अथेयमितराशीराशास्तेः । इन्द्राय गाव आशिर मित्यपि निगमो भवति । सा मे सत्याशीर्देवेष्विति च ॥

यदा ते मर्तो अनु भोगमानळादिद्ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ।

यदा ते मर्तो भोगमन्वापदथ ग्रसितृतम ओषधीरगारीः । जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा गृणातिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा ॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से ।

मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि न वयं विद्मो महत्त्वमग्ने त्वं तु वेत्थ । शशमानः शंसमानः । यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशतीत्यपि निगमो भवति ॥

देवो देवाच्या कृपा ।

देवो देवान्प्रत्यक्तया कृपा । कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा ॥ ८ ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥

अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुः । विजामातेति

शश्वद् दाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः । जामाता जा अपत्यं तन्निर्माता । उत वा घा स्यालादपि च स्यालात् । स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः । स्याल्लाजानावपतीति वा । लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्यतेः । शूर्पमशनपवनं शृणातेर्वा । अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं नवतरम् । ओमास इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ ९ ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।
कक्षीवन्तं य औशिजः ॥

सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः । कक्षीवान्कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्रः । उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणः । अपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ १० ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यं१घं तपुर्ययस्तु चरुरग्निवाँ इव ।
ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥

इन्द्रासोमावघस्य शंसितारम् । अघं हन्तेर्निर्ह्रसितोपसर्ग आहन्तीति । तपुस्तपतेः । चरुर्मृच्चयो भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापः । ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे क्रव्यमदते घोरचक्षसे घोरख्यानाय । क्रव्यं विकृताज्जायत इति नैरुक्ताः । द्वेषो धत्तमनवायमनवयवं यदन्ये न व्यवेयुरद्वेषस इति वा । किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा पिशुनाय चरते । पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतीति ॥ ११ ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इभेन ।
तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥

कुरुष्व पाजः पाजः पालनात्प्रसितिमिव पृथ्वीम् । प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा । याहि राजेवामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेराभृता गणेन गतभयेन हस्तिनेति वा । तृष्व्यानु प्रसित्या द्रूणानः । तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा । असितासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्टतमैरिति वा ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।

अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातः । दुर्णामा क्रिमिर्भवति पापनामा । क्रिमिः क्रव्ये मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा ॥

अ॒ति॒क्राम॑न्तो दुरि॒तानि॒ विश्वा॑ ।

अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाणि । अप्वा यदेनया विद्धोऽपवीयते व्याधिर्वा भयं वा । अप्वे परेहीत्यपि निगमो भवति । अमतिरमामयी मतिरात्ममयी । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनीत्यपि निगमो भवति । श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति ॥ १२ ॥

तॉ अ॑ध्व॒र उ॑श॒तो य॑क्ष्यग्न श्रु॒ष्टी भग॑ं नास॑त्या॒ पुरं॑न्धिम् ।

तानध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान्यजाग्ने श्रुष्टी भगं नासत्यौ चाश्विनौ । सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेताराविलयाग्रायणः । नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा । पुरन्धिर्बहुधीस्तत्कः पुरन्धिर्भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमिन्द्र इत्यपरं स बहुकर्मतमः पुरां च दारयितृतमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञया स्तौति । इमामू नु कवितमस्य मायामित्यपि निगमो भवति । रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । समिद्धस्य रुशददर्शि पाज इत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥

अस्ति॒ हि वः॑ स॒जात्यं॑ रिशादसो॒ देवा॑सो॒ अस्त्याप्यम् ।

अस्ति हि वः समानजातिता रेशयदारिणो देवा अस्त्याप्यम् । आप्यमाप्नोतेः । सुदत्रः कल्याणदानः । त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु राय इत्यपि निगमो भवति । सुविदत्रः कल्याणविद्यः । आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङित्यपि निगमो भवति । आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति । स्तृणन्ति बर्हिरानुषगित्यपि निगमो भवति । तुर्वणिस्तूर्णवनिः । स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्य इत्यपि निगमो भवति । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति । जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि निगमो भवति ॥ १४ ॥

असू॑र्ते॒ सूर्ते॒ रज॑सि निष॒त्ते ये भू॒तानि॑ स॒मकृ॑ण्वन्नि॒मानि॑ ।

असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्यमिका देवगणा ये रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम् ॥

अभ्यक्सा तं इन्द्र ऋष्टिः ।

अमाक्तेति वाभ्यक्तेति वा ॥

याद्दृश्मिन्धायि तमपस्यया विदत् ।

याद्दृशेऽधायि तमपस्ययाविदत् ॥

उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः ।

उस्र इव गोपिताजायि यज्ञैः ॥ १५ ॥

प्रवोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः ।

प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमनेनेति वाग्रगरणेनेति वाग्रसम्पादिन इति वा । अपि वाग्रमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत ॥

अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ।

अद्धीन्द्र प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिष्व । चन इत्यन्ननाम । पचतिर्नामीभूतः । तं मेदस्तः प्रति पचताग्नीष्टामित्यपि निगमो भवति । अपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्वं द्विवचनं स्याद्यत्र ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति । पुरोडा अग्ने पचत इति यथा । शुरुध आपो भवन्ति शुचं संरुन्धन्ति । ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरित्यपि निगमो भवति । अमिनोऽमितमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वा । अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति । जज्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः । मरुतो जज्झतीरिवेत्यपि निगमो भवति । अप्रतिष्कुतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्खलितो वा । अस्मभ्यमप्रतिष्कुत इत्यपि निगमो भवति । शाशदानः शाशाद्यमानः । प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदान इत्यपि निगमो भवति ॥ १६ ॥

सृप्रः सर्पणादिदमपीतरत्सृप्रमेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा । सृप्रकरस्नमूतय इत्यपि निगमो भवति । करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ । सुशिप्रमेतेन व्याख्यातम् । वाजे सुशिप्र गोमतीत्यपि निगमो भवति । शिप्रे हनू नासिके वा । हनुर्हन्तेर्नासिका नसतेः । वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति ।

धेना दधातेः । रंसु रमणात् । स चित्रेण चिकिते रंसु भासेत्यपि निगमो भवति । द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः । परिवृढो मध्यमे च स्थान उत्तमे च । उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति । अक्र आक्रमणात् । अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनामित्यपि निगमो भवति । उराण उरु कुर्वाणः । दूत ईयसे प्रदिव उराण इत्यपि निगमो भवति । स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात् । वृषा सिन्धूनां वृषभ स्तियानामित्यपि निगमो भवति । स्तिपा स्तियापालन उपस्थितान्पालयतीति वा । स न स्तिपा उत भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति । जबारु जवमानरोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा । अग्रेरूप आरुपितं जबार्वित्यपि निगमो भवति । जरूथं गरूथं गृणातेः । जरूथं हन्यन्वि राये पुरन्धिमित्यपि निगमो भवति । कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति ॥

स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ।

स्कन्धो वृक्षस्य समास्कन्नो भवत्ययमपीतरः स्कन्ध एतस्मादेवास्कन्नं काये । अहिः शयत उपपर्चनः पृथिव्याः । तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः ।
न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥

दानेदाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः । बर्हणा परिबर्हणा । बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृत इत्यपि निगमो भवति ॥ १८ ॥

यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अह ।
अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः ॥

घ्रंस इत्यहर्नाम ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः । गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्धमिति वा । स्नेहानुप्रदानसामान्याद्रात्रिरप्यूध उच्यते । स योऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवत्यह द्योतनवान् । अपोहत्यपोहति शक्रस्तितनिषुं धर्मसन्तानादपेतमलङ्करिष्णुमयज्वानं तनूशुभ्रं तनूशोभयितारं मघवा यः कवासखो यस्य कपूयाः सखायः ॥

न्याविध्यदिलीबिशस्य दृह्ळा वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।

निरविध्यदिलाबिलशयस्य दृढानि व्यभिनच्छृङ्गिणं शुष्णमिन्द्रः ॥ १९ ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।
गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै ॥

अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः । कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा । गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपां चरणाय । भूमिर्भ्राम्यतेः । भूमिरस्यूषिकृन्मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति । विष्पितो विप्राप्तः । पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन्नित्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।
त्वष्टा पोषाय वि ष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः ॥

तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृतमात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्वित्यस्मयुरस्मान्कामयमानः । रास्पिनो रास्पी रपतेर्वा रसतेर्वा । रास्पिनस्यायोरित्यपि निगमो भवति । ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । आ व ऋञ्जस ऊर्जां व्युष्टिष्वित्यपि निगमो भवति । ऋजुरित्यप्यस्य भवति । ऋजुनीती नो वरुण इत्यपि निगमो भवति । प्रतद्वसू प्राप्तवसू । हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वरेत्यपि निगमो भवति ॥ २१ ॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।
ऋतस्य योगे वि ष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥

प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सननाय । ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे शकट इति वा । शकटं शकृदितं भवति शनकैस्तकतीति वा शब्देन तकतीति वा । श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः । सुखवत्यो भवतास्मभ्यमापः ॥

चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् ।
दददिन्द्र बहु वननीयम् ॥

एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ।

व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः सुन्वतोऽभ्यादधात्युभयस्य राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तम् । सुमत्स्वयमित्यर्थः ॥

उप प्रागात्सुमन्मे धायि मन्म ।

उपप्रैतु मां स्वयं यन्मे मनोऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको मन्त्रः । दिविष्टिषु दिव एषणेषु ॥

स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ।

स्थूरः समाश्रितमात्रो महान्भवति । अणुरनु स्थवीयाँसमुपसर्गो लुप्तनामकरणो यथा सम्प्रति । कुरुङ्गो राजा बभूव कुरुगमनाद्वा कुलगमनाद्वा । कुरुः कृन्ततेः क्रूरमित्यप्यस्य भवति । कुलं कुष्णातेर्विकुषितं भवति । दूतो व्याख्यातः । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नय इत्यपि निगमो भवति ॥ २२ ॥

अमत्रोऽमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वा । महाँ अमत्रो वृजने विरप्शीत्यपि निगमो भवति ॥

स्तवे वज्र्यृचीषमः ।

स्तूयते वज्र्यृचा समः । अनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकमश्रिमद्विषमम् । अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहीत्यपि निगमो भवति । अनर्वाप्रत्यृतोऽन्यस्मिन् ॥

अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः ।

अनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन्वृषभं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा बृहस्पतिं वर्धय नव्यमर्कैरर्चनीयैः स्तोमैः । असामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्यतेः ॥

असाम्योजो बिभृथा सुदानवः ।

असुसमाप्तं बलं बिभृत कल्याणदानाः ॥ २३ ॥ गलितं यस्या भीयते इति गलाना इति यः ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा । इन्द्र ॥ सोमस्य धमनपूर्णानि

भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत ॥

मा चुक्रुधं त्वां सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं गिरा गीत्या स्तुत्या भूर्णिमिव मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिष्यत इति । गल्दा धमनयो भवन्ति गलनमासु धीयते ॥

आ त्वा विशन्त्विन्दव आ गल्दा धमनीनाम् ।

नानाविभक्तीत्येते भवतः । आगलना धमनीनामित्यत्रार्थः ॥ २४ ॥

न पापासो मनामहे नारायासो न जळ्हवः ।

न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीनाः । अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्यमध्ययनं तपो दानकर्मेत्यृषिरवोचत् । बकुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥ २५ ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय दस्रा । अभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय ॥

यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ । वृको लाङ्गलं भवति विकर्तनात् । लाङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गूलवद्वा । लाङ्गूलं लगतेर्लङ्गतेर्लम्बतेर्वा । अन्नं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीयावभिधमन्तौ दस्युं बकुरेण ज्योतिषा वोदकेन वार्य्य ईश्वरपुत्रः । बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त इति वा ॥

इन्द्रो विश्वान्बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा पणीँरभि ।

इन्द्रो यः सर्वान्बेकनाटानहर्दृशः सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वाभिभवति कर्मणा पणीँश्च वणिजः ॥ २६ ॥

जीवान्नो अभि धेतनादित्यासः पुरा हथात् ।
कद्ध स्थ हवनश्रुतः ॥

जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुरा हननात्क्व नु स्थ ह्वानश्रुत इति । मत्स्यानां जालमापन्नानामेतदार्षं वेदयन्ते । मत्स्या मधा उदके स्यन्दन्ते माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा । जालं जलचरं भवति जलेभवं वा जलेशयं वा । अंहुरोंऽहस्वानंहुरणमित्यप्यस्य भवति । कृण्वन्नंहूरणादुर्वीत्यपि निगमो भवति ॥

सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् ।

सप्तैव मर्यादाः कवयश्चक्रुस्तासामेकामप्यभिगच्छन्नंहस्वान्भवति । स्तेयमतल्पा-

रोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापाणं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातके नृतोद्यमिति । बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥ २७ ॥

बतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ।

अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥

बतो बलादतीतो भवति दुर्बलो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं च विजानीमः । अन्या किल त्वां परिष्वङ्क्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षम् । लिबुजा व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति । व्रततिर्वरणाच्च सयनाच्च ततनाच्च । वाताप्यमुदकं भवति वात एतदाप्याययति । पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रमित्यपि निगमो भवति ॥

वने न वायो न्यधायि चाकन् ।

वन इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा । वेति च य इति च चकार शाकल्यः । उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थः । रथर्यतीति सिद्धस्तत्प्रेप्सू रथं कामयत इति वा । एष देवो रथर्यतीत्यपि निगमो भवति ॥ २८ ॥

धेनुं न इषं पिन्वतमसंक्राम् ॥

असङ्क्रमणीम् । आधव आधवनात् । मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवमित्यपि निगमो भवति । अनवब्रवोऽनवक्षिप्तवचनः । विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रव इत्यपि निगमो भवति ॥ २९ ॥

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य सत्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥

अदायिनि काणे विकटे । काणे विक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः । कणतेर्वा स्यादणूभावकर्मणः । कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुकणतीति । मात्राणूभावात्कणा दर्शनाणूभावात्काणः । विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः । कुटतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकुटितो भवति । गिरिं गच्छ सदानोनुवे शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सत्वभिः । शिरिम्बिठो मेघः शीर्यते बिठे । बिठमन्तरिक्षं बिठं बीरिटेन व्याख्यातम् । तस्य सत्वैरुदकैरिति स्याच्चैष्ट्वा चातयामः । अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः

कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीर्निर्णाशयाञ्चकार तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति स्यात्तैष्ट्वा चातयामश्चातयतिर्नाशने । पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भवति । इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते पराशातयिता यातूनाम् । इन्द्रो यतूनामभवत्पराशर इत्यपि निगमो भवति । क्रिविर्दती विकर्त्तनदन्ती । यत्रा वो दियुद्रदति क्रिविर्दतीत्यपि निगमो भवति । करूलती कृत्तदती । अपि वा देवं कं चित्कृत्तदन्तं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् ॥ ३० ॥

वामंवामं त आदुरे देवो ददात्वर्यमा ।
वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करूळती ॥

वामं वननीयं भवत्यादुरिरादरणात् । तत्कः करूलती भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकः । अदन्तकः पूषेति च ब्राह्मणम् ॥

दनो विशं इन्द्र मृध्रवाचः ।

दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु ॥

अवीरामिव मामयं शरारुरभि मन्यते ।

अबलामिव मामयं बालोऽभिमन्यते संशिशरिषुः । इदंयुरिदं कामयमानः । अथापि तद्वदर्थे भाष्यते वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः । अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिन्द्र इत्यपि निगमो भवति ॥ ३१ ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम् ।
आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्रन्धया नः ॥

किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटा नाम देशोऽनार्यनिवासः । कीकटाः किंकृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा । नैव चाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मं हर्म्यम् । आहर नः प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी माङ्गदो मामागमिष्यतीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः । प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पण्डको वा पण्डकः पण्डगः प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डौ । आण्डावाणी इव व्रीडयति तस्तम्भे । नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैःशाखः । शाखाः शक्नोतेः । आणिररणात् । तं नो मघवन्रन्धयेति रध्यतिर्वशगमने । बुन्द इषुर्भवति बुन्दो वा भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥ ३२ ॥

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्ययः ।
उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिदृदूवृधा ॥

तुविक्षं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्मयः । उभौ ते बाहू रण्यौ रमणीयौ साङ्ग्राम्यौ वर्दूपे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ वा ॥ ३३ ॥

निराविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पक्वमोदनम् ।
इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥

निरविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पक्वमोदनमुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् । वृन्दं बुन्देन व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ३४ ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः ।
अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥

अयं यो होता कर्ता स यमस्य कमप्यूहेऽन्नमभिवहति यत्समश्नुवन्ति देवा अहरहर्जायते मासेमासेऽर्धमासेऽर्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाहम् । उल्बमूर्णोतेर्वृणोतेर्वा । महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीदित्यपि निगमो भवति । ऋबीसमपगतभासमपहृतभासमन्तर्हितभासं गतभासं वा ॥ ३५ ॥

हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।
ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥

हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घ्रंसमहरवारयेथामन्नवतीं चास्मा ऊर्जमधत्तमग्नये योऽयमृबीसे पृथिव्यामग्निरन्तरौषधिवनस्पतिष्वप्सु तमुन्निन्यथुः सर्वगणं सर्वनामानम् । गणो गणनाद् गुणश्च । यद् वृष्ट ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं तेनैनौ स्तौति ॥ ३६ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

नैगमकाण्डं समाप्तम् ॥

अथ निरुक्त उत्तरषट्कप्रारम्भः ॥

अथातो दैवतम् ॥ तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते । सैषा देवतोपपरीक्षा । यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति । तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

इन्द्रो॑ दि॒व इन्द्र॑ ईशे पृथि॒व्याः ।
इन्द्र॒मिद्गा॒थिनो॑ बृ॒हत् ।
इन्द्रे॑णै॒ते तृत्स॑वो॒ वेवि॑षाणाः ।
इन्द्रा॑य॒ साम॑ गायत ।
नेन्द्रा॑दृ॒ते प॑वते॒ धाम॒ किं च॒न ।
इन्द्र॑स्य॒ नु वी॒र्या॑णि॒ प्र वो॑चम् ।
इन्द्रे कामा अयंसतेति ॥

अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना ।

त्वमि॑न्द्र॒ बला॒दधि॑ ।
वि न इ॑न्द्र॒ मृधो॑ जहीति ॥

अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि ।

मा चि॑द॒न्यद्वि शं॑सत ।
कण्वा॑ अ॒भि प्र गा॑यत ।
उप॒ प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमिति ॥

अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो लबसूक्तं वागाम्भृणीयमिति ॥ २ ॥

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिकाः । अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वाद इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमिति यथैतस्मिन्त्सूक्ते । अथाप्याशीरेव न स्तुतिः सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत् कर्णाभ्यां भूयासमिति । तदेतद् बहुलमाध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु । अथापि शपथाभिशापौ ॥

अ॒द्या मु॑रीय॒ यदि॑ यातु॒धानो॒ अस्मि॑ ।
अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूया इति ॥

अथापि कस्यचिद्भावस्याचिख्यासा ।

न मृ॒त्युरा॑सीद॒मृतं॒ न तर्हि॑ ।
तम॑ आसी॒त्तम॑सा गू॒ळ्हमग्रे॑ ॥

अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् ।

सु॒दे॒वो अ॒द्य प्र॒पते॒दना॑वृत् ।
न वि जानामि यदि वेदमस्मीति ॥

अथापि निन्दाप्रशंसे ।

केव॑लाघो भवति केवला॒दी ।
भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्मेति ॥

एवमक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च । एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा । यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति । अथान्यत्र यज्ञात्प्राजापत्या इति याज्ञिका नाराशंसा इति नैरुक्ताः । अपि वा सा कामदेवता स्यात्प्रायोदेवता वास्ति ह्याचारो बहुलं लोके देवदेवत्यमतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यम् । याज्ञदेवतो मन्त्र इति अपि ह्यदेवता देवतावत्

स्तूयन्ते यथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तान्यथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि । स न मन्येतागन्तूनिवार्थान् देवतानां प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति । माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयत एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषयः स्तुवन्तीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्चेतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्वा आत्मायुधमात्मेषव आत्मा सर्वं देवस्य ॥ ४ ॥ तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः । तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्त्यपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतोऽपि वा पृथगेव स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानानि । यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः । तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम् । यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम् । सम्भोगैकत्वं च दृश्यते यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्याञ्च सम्भोगोऽग्निना चेतरस्य लोकस्य तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव ॥ ५ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युरित्येकं चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानानि । अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते ॥

ऋष्वा त॑ इन्द्र स्थवि॑रस्य बाहू ।
यत्सं॒गृभ्णा म॑घवन्का॒शिरि॑त्ते ।

अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः ॥

आ द्वाभ्यां॒ हरि॑भ्यामिन्द्र याहि ।
क॒ल्याणीर्ज॒ाया सु॒रणं॑ गृ॒हे ते॑ ।

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः ॥

अ॒द्धीन्द्र॒ पिब॑ च॒ प्रस्थि॑तस्य ।
आश्रु॑त्कर्ण श्रु॒धी हव॑म् ॥ ६ ॥

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपि तु यद् दृश्यतेऽपुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति । यथो एतच्चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं

स्तूयन्ते यथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि । यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवति । अभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिरिति ग्रावस्तुतिः । यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव । सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनमिति नदीस्तुतिः । यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव । होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशतेति ग्रावस्तुतिरेव । अपि वोभयविधाः स्युरपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैष चाख्यानसमयः ॥७॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्य्यं व्याख्यास्यामः । अथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरं साम ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थानेऽग्नायी पृथिवीळेति स्त्रियः । अथास्य कर्म वहनं च हविषामावाहनं च देवतानां यच्च किं चिद् दार्ष्टिविषयिकमग्निकर्मैतत् । अथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतव आग्नावैष्णवं हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु विद्यते । अथाप्याग्नापौष्णं हविर्न तु संस्तवः । तत्रैतां विभक्तिस्तुतिमृचमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः॥

पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः । स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमग्निरुपरिष्टात्तस्य प्रकीर्तनेत्यपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं धनं भवति विन्दतेर्वैकोपसर्गाद् ददातेर्वा स्याद् द्व्युपसर्गात् ॥ ९ ॥

अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप्पञ्चदशस्तोमो बृहत्साम ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् । अथास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुः । अथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूष्णा रुद्रेण च सोमोऽग्निना च पूषा वातेन च पर्जन्यः ॥ १० ॥ अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने

याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसाधारणं यच्च किं चित्प्रवल्हितमादित्यकर्मैव तच्चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः । एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृतुछन्दस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयीत । शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि । हेमन्तः पङ्क्तिस्त्रिणवस्तोमः शाक्वरं सामेत्यन्तरिक्षायतनानि । शिशिरोऽतिछन्दास्त्रयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥ ११ ॥

मन्त्रा मननाच्छन्दाँसि छादनात्स्तोमः स्तवनाद्यजुर्यजतेः साम सम्मितमृचास्यतेर्वर्चा समं मेन इति नैदानाः। गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना वा विपरीता गायतो मुखादुदपतदिति च ब्राह्मणम् । उष्णिगुत्स्नाता भवति स्निह्यतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मण उष्णीषिणी वेत्यौपमिकमुष्णीषं स्नायतेः। ककुप्ककुभिनी भवति ककुप्च कुब्जश्च कुजतेर्वोब्जतेर्वा । अनुष्टुबनुष्टोभनाद् गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणम् । बृहती परिबर्हणात् । पङ्क्तिः पञ्चपदा । त्रिष्टुप्स्तोभत्युत्तरपदा का तु त्रिता स्यात्तीर्णतमं छन्दस्त्रिवृद्वज्रस्तस्य स्तोभनीति वा । यत्त्रिरस्तोभत्तत्त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते ॥ १२ ॥

जगती गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा जल्गल्यमानोऽसृजदिति च ब्राह्मणम् । विराड् विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्सम्पूर्णाक्षरा विराधनादूनाक्षरा विप्रापणादधिकाक्षरा । पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः । इतीमा देवता अनुक्रान्ताः । सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः काश्चिन्निपातभाजः । अथोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय वृत्रघ्न इन्द्राय वृत्रतुर इन्द्रायाँहोमुच इति । तान्यप्येके समामनन्ति भूयाँसि तु समाम्नानाद्यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात्प्राधान्यस्तुति तत्समामने । अथोत कर्मभिर्ऋषिर्देवता स्तौति वृत्रहा पुरन्दर इति । तान्यप्येके समामनन्ति भूयाँसि तु सामाम्नानाद् व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीयमिति ॥ १३ ॥ अथातोऽनुक्रमिष्यामः ॥ अग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामः । अग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति सन्नममानः । अक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति । त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिरितादक्तात् दग्धाद्वा नीतात् । स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परः । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥

अग्निमीळेऽग्निं याचामीळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञश्च । देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता । होतारं ह्वातारम् । जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभः । रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम् । तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत ।
स देवाँ एह वक्षति ॥

अग्निर्यः पूर्वैर्ऋषिभिरीळितव्यो वन्दितव्योऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानिहावहत्विति । स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते । ततो नु मध्यमः ॥ १६ ॥

अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम् ।
घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥

अभिनमन्त समनस इव योषाः । समनं समननाद्वा सम्माननाद्वा । कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निमित्यौपमिकम् । घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो नसन्त नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा । ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा विहर्यतीति । समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदित्यादित्यमुक्तं मन्यन्ते समुद्राद्ध्येषोऽद्भ्य उदेतीति च ब्राह्मणमथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १७ ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम् । दिव्यो दिविजो गरुत्मान्गरणवान्गुर्वात्मा महात्मेति वा । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ १८ ॥

जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जातेजाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति च । तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

प्र नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनम् ।
इदं नो बर्हिरासदे ॥

प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्नुवानमपि वोपमार्थे स्यादश्वमिव जातवेदसमिति । इदं नो बर्हिरासीदत्विति । तदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । यत्तु किं चिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते । स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते । ततो नु मध्यमः । अभि प्रवन्त समनेव योषा इति तत्पुरस्ताद् व्याख्यातम् । अथासावादित्य उदु त्यं जातवेदसमिति तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदा निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ २० ॥

वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वापि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरः । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः ।
इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥

इतो जातः सर्वमिदमभिविपश्यति वैश्वानरः संयतते सूर्येण राजा यः सर्वेषां भूतानामभिश्रयणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्यामेति ॥ तत्को वैश्वानरो मध्यम इत्याचार्या वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति ॥ २२ ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते ।
वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भेत् ॥

प्रब्रवीमि तन्महत्त्वं महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामाः । दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्य-

न्त्यस्मिन्नसा उपदासयति कर्माणि। तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन्नवाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छम्बरं मेघम् ॥ अथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः। एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातो रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्तामनुकृतिं होताग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रियेताग्नेयो हि भवति तत आगच्छति मध्यस्थाना देवता रुद्रं च मरुतश्च ततोऽग्निमिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसति। अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवत्येतस्य हि द्वादशविधं कर्म। अथापि ब्राह्मणं भवत्यसौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानर इति। अथापि निवित्सौर्यवैश्वानरी भवति। आ यो द्यां भात्यापृथिवीमिति। एष हि द्यावापृथिव्यावाभासयति। अथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति। दिवि पृष्टो अरोचतेति। एष हि दिवि पृष्टो अरोचतेति। अथापि हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ॥

अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिर्विश्वानरावित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरोऽयं यत्ताभ्यां जायते। कथं त्वयमेताभ्यां जायत इति। यत्र वैद्युतः शरणमभिहन्ति यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मैव तावद्भवत्युदकेन्धनः शरीरोपशमन उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः। अथादित्यात्। उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयसंस्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते सोऽयमेव सम्पद्यते। अथाप्याह वैश्वानरो यतते सूर्येणेति। न च पुनरात्मनात्मानं संयततेऽन्येनैवान्यः संयतत इत इममादधात्यमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिषस्तयोर्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत्। अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि वा सौर्याणि वा पौष्णानि वा वैष्णवानि वा वैश्वदेव्यानि वा तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा अभविष्यन्नादित्यकर्मणा चैनमस्तोष्यन्नित्युदेषीत्यस्तमेषीति विपर्येषीति। आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा भवन्त्यग्निकर्मणा चैनं स्तौतीति वहसीति पचसीति दहसीति ॥

यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते।

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः।
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २३ ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति । त आ ववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥

कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयस्ते यदामुतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्त्तन्ते सहस्थानादुदकस्यादित्यादथ घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । घृतमित्युदकनाम जिघर्तेः सिञ्चतिकर्मणः ॥ अथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति । यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्रश्मिभिः पर्यावर्त्ततेऽथ वर्षतीति ॥ यथो एतद्रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याम्नायवचनादेतद्भवति ॥ यथो एतद्वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं कपालानि भवन्त्यस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चकपालश्च ॥ यथो एतद् ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर इति ॥ यथो एतन्निवित्सौर्यवैश्वानरी भवतीत्यस्यैव सा भवति । यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेदित्येष हि विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते ॥ यथो एतच्छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति । जमदग्निभिराहुत इति । जमदग्नयः प्रजमिताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा तैरभिहुतो भवति ॥ यथो एतद्धविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति ॥ २४ ॥

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ ।
तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधयापप्रथन्त ॥

हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृश्यभिहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्निमन्नेनापप्रथन्त। अथाप्याह ॥ २५ ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् ।
आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥

अपामुपस्थ उपस्थाने महत्यन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इति वागृह्णत

माध्यमिका देवगणा विश इव राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियमृग्मन्तमिति वार्चनीयमिति वा पूजनीयमिति वाहरद्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्याद्विवस्वान्विवासनवान् प्रेरितवतः परागताद्वास्याग्नेर्वैश्वानरस्य मातरिश्वानमाहर्तारमाह। मातरिश्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा ॥ अथैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति ॥ २६ ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्।
मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥

मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्त्स एव। प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसम्पादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानन्त्सर्वाणि स्थानान्यनुसञ्चरति त्वरमाणः। तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २७ ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्राम्।
तमू अकृण्वन्त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥

स्तोमेन यं हि दिवि देवासो अग्निमजनयञ्छक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योरापूरणं तमकुर्वंस्त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः। यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणं तदग्नीकृत्य स्तौति। अथैनमेतयादित्यीकृत्य स्तौति ॥ २८ ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम्।
यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा ॥

यदैनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं यदा चरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुषाश्चादित्यश्च। मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मा थु इति नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो वनिर्वा समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा। मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वा। अथैनमेतयाग्नीकृत्य स्तौति ॥ २९ ॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद।

आ शंकुरित्सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥

यत्र विवदेते दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति तत्सहमदनं समानाख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समश्नुवानानां को न इदं विवक्ष्यतीति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३० ॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्योऽ वसते मातरिश्वः ।
तावद्दधात्युप यज्ञमायन्ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥

यावन्मात्रमुषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वा । अस्त्युपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहीति यथा । सुपर्ण्यः सुपतना एता रात्रयो वसते मातरिश्वञ्ज्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन्ब्राह्मणो होतास्याग्नेर्होतुरवरो निषीदन् । होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरीयो भवति । देव सवितरेतं त्वा वृणतेऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेणेति । इममेवाग्निं सवितारमाह सर्वस्य प्रसवितारं मध्यमं वोत्तमं वा पितरम् । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्वैश्वानरो निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ ३१ ॥

दे श्री राम
३ पुस्तकं

इति सप्तमोऽध्यायः। दैवतकाण्डे
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

पे)

द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेने-नाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदाः तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

द्र॒वि॒णो॒दा द्र॑वि॒णसो॒ ग्राव॑हस्तासो अध्व॒रे ।
य॒ज्ञेषु॑ दे॒वमी॑ळते ॥

द्रविणोदा यस्त्वं द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसस्तस्मात्पिबत्विति वा । यज्ञेषु देवमीलते । याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा ॥

तत्को द्रविणोदाः । इन्द्र इति क्रौष्टुकिः स बलधनयोर्दातृतमस्तस्य च सर्वा बलकृतिरोजसो जातमुत मन्य एनमिति चाह । अथाप्यग्निं द्राविणोदसमाहैष पुनरेतस्माज्जायते । यो अश्मनोरन्तरग्निं जजानेत्यपि निगमो भवति । अथाप्यृतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवति । अथाप्येनं सोमपानेन स्तौति । अथाप्याह द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इति ॥

अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिराग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदामित्यपि निगमो भवति । यथो एतत्स बलधनयोर्दातृतम इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते । यथो एतदोजसो जातमुत मन्य एनमिति चाहेत्ययमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते तस्मादेनमाह सहसस्पुत्रं सहसः सूनुं सहसो यहुम् । यथो एतदग्निं द्राविणोदसमाहेत्यृत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति । ऋषीणां पुत्रो अधिराज एष इत्यपि निगमो भवति । यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवतीति भक्तिमात्रं तद्भवति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणाम् । यथो-एतत्सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते । सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिरित्यपि निगमो भवति । यथो एतद् द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इत्यस्यैव तद्भवति ॥ २ ॥

मेद्य॑न्तु ते॒ वह्न॑यो॒ येभि॒रीय॒सेऽरि॑षण्यन्वीळयस्वा वनस्पते ।
आ॒यूया॑ धृष्णो अ॒भिगूर्या॒ त्वं ने॒ष्ट्रात्सोमं॑ द्रविणोदः॒ पिब॑ ऋ॒तुभिः॑ ॥

मेद्यन्तु ते वह्नयो वोढारो यैर्यास्यसि व्यन्त्वद्धीभवायूय धृष्णो अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रीयाद्धिष्ण्यात् । धिष्ण्यो धिषण्यो धिषणाभवः । धिषणा वाग्धिषेर्दधात्यर्थे धीसादिनी वा धीसानिनीति वा । वनस्पत इत्येनमाहैष हि वनानां पाता वा पालयिता वा । वनं वनोतेः । पिबर्तुभिः कालैः ॥ ३ ॥

अथात आप्रियः ॥ आप्रियः कस्मादाप्नोतेः प्रीणातेर्वाप्रीभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणम् । तासामिध्मः प्रथमागामी भवतीध्मः समिन्धनात् । तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥

समि॑द्धो अ॒द्य मनु॑षो दुरो॒णे दे॒वो दे॒वान्य॑जसि जातवेदः ।
आ च॒ वह॑ मित्रमहश्चिकि॒त्वान्त्वं दू॒तः क॒विर॑सि॒ प्रचे॑ताः ॥

समिद्धोऽद्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि जातवेद आ च वह मित्रमहश्चिकित्वाँश्चेतनावाँस्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः प्रवृद्धचेताः । यज्ञेध्म इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिः ॥

तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यननन्तरायाः प्रजाया नामधेयं निर्णततमा भवति गौरत्र तनूरुच्यते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यं जायते । अग्निरिति शाकपूणिरापोऽत्र तन्व उच्यन्ते तता अन्तरिक्षे ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

तनू॑नपात्प॒थ ऋ॒तस्य॒ याना॒न्मध्वा॑ सम॒ञ्जन्त्स्व॑दया सुजिह्व ।
मन्मा॑नि धी॒भिरु॒त य॒ज्ञमृ॒न्धन्दे॑व॒त्रा च॑ कृणुह्यध्व॒रं नः॑ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्यज्ञस्य यानान्मधुना समञ्जन्त्स्वदय कल्याणजिह्व मननानि च नो धीभिर्यज्ञं च समर्धय देवान्नो यज्ञं गमय ॥

नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

नरा॒शंस॑स्य महि॒मान॑मेषा॒मुप॑ स्तोषाम यज॒तस्य॑ य॒ज्ञैः ।
ये सु॒क्रत॑वः॒ शुच॑यो धिय॒न्धाः स्वद॑न्ति दे॒वा उ॒भया॑नि ह॒व्या ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतराणि चेति वा तान्त्राणि चावापिकानि चेति वा ॥

ईल ईट्टेः स्तुतिकर्मण इन्धतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्ने वसुभिः सजोषाः ।
त्वं देवानामसि यह्व होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥

आहूयमान ईलितव्यो वन्दितव्यश्चायाह्यग्ने वसुभिः सहजोषणस्त्वं देवानामसि यह्व होता । यह्व इति महतो नामधेयं यातश्च हूतश्च भवति । स एनान्यक्षीषितो यजीयान् । इषितः प्रेषित इति वाधीष्ट इति वा यजीयान्यष्टतरः ॥

बर्हिः परिबर्हणात् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।
व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः प्रवृज्यतेऽग्रेऽह्नां बर्हिः पूर्वाह्णे तद्विप्रथते वितरं वितीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा वरीयो वरतरमुरुतरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनम् । स्योनमिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत्सेवितव्यं भवतीति वा ॥

द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा । तासामेषा भवति ॥ ९ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।
देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥

व्यञ्चनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य इव जाया ऊरू मैथुने धर्मे शुशोभिषमाणाः । वरतममङ्गमूरू । देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्वमिन्वा विश्वमाभिरेति । यज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिः ॥

उषासानक्तोषाश्च नक्ता चोषा व्याख्याता । नक्तेति रात्रिनामानक्ति

भूतान्यवश्यायेनापि वा नक्ताव्यक्तवर्णा । तयोरेषा भवति ॥ १० ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।
दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥

सेष्मीयमाणे इति वा सुष्वापयन्त्याविति वा सीदतामिति वा न्यासीदतामिति वा यज्ञिये उपक्रान्ते दिव्ये योषणे बृहत्यौ महत्यौ सुरुक्मे सुरोचने अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियम् । शुक्रं शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । पेश इति रूपनाम पिंशतेर्विपिशितं भवति ॥ दैव्या होतारा दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः । तयोरेषा भवति ॥ ११ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्यै ।
प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥

दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय । प्रचोदयमानौ यज्ञेषु कर्त्तारौ पूर्वस्यां दिशि यष्टव्यमिति प्रदिशन्तौ ॥

तिस्रो देवीस्तिस्रो देव्यः । तासामेषा भवति ॥ १२ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती ।
तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥

ऐतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रम् । भरत आदित्यस्तस्य भाः । इला च मनुष्यवदिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो बर्हिरिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण आसीदन्तु ।
त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद् दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोतिकर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा । तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥

य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्र्यौ रूपैरकरोद्भूतानि च सर्वाणि तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यज विद्वान् । माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे च स्थाने समाम्नातोऽग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १४ ॥

आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु जिह्मानामूर्ध्वः स्वयशा उपस्थे । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥

आविरावेदनात्तत्यो वर्धते चारु रासु । चारु चरतेर्जिह्मं जिहीतेरूर्ध्व उच्छ्रितो भवति । स्वयशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् । प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते । द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वा प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते ॥ १५ ॥

वनस्पतिर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

उपावसृज त्मन्यासमञ्जन्देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि ।
वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥

उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन्देवानामन्नमृतावृतौ हवींषि कालेकाले । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निरित्येते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना च घृतेन च । तत्को वनस्पतिः । यूप इति कात्थक्यो ऽग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।
यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च । यदूर्ध्वः स्थास्यसि द्रवणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थाने । अग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १८ ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण ऋतपर्णापि वोपमार्थे स्याद्धिरण्यवर्णपर्णेति प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमो यज्ञस्य वह पथिभी रजिष्ठैर्ऋजुतमैः रजस्वलतमैस्तपिष्ठतमैरिति वा । तस्यैषापरा भवति ॥ १९ ॥

वन॑स्पते रश॒नया॑ नि॒यूय॑ पि॒ष्टत॑मया व॒युना॑नि वि॒द्वान् ।
वह॑ देव॒त्रा दि॑धिषो ह॒वींषि॒ प्र च॑ दा॒तार॑म॒मृते॑षु वोचः ॥

वनस्पते रशनया नियूय सुरूपतमया वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन्वह देवान् यज्ञे दातुर्हवींषि प्रब्रूहि च दातारममृतेषु देवेषु ॥

स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा । तासामेषा भवति ॥ २० ॥

स॒द्यो जा॒तो व्य॑मिमीत य॒ज्ञम॒ग्निर्दे॒वाना॑मभवत्पुरो॒गाः ।
अ॒स्य होतुः॑ प्र॒दिश्यृ॒तस्य॑ वा॒चि स्वाहा॑कृतं ह॒विर॑दन्तु दे॒वाः ॥

सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाम्यस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इति यजन्ति ॥

इतीमा आप्रीदेवता अनुक्रान्ताः ॥ अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजाः आग्नेया इत्येके ॥ २१ ॥

प्र॒या॒जान्मे॑ अनुया॒जाँश्च॒ केव॑ला॒नूर्ज॑स्वन्तं ह॒विषो॑ दत्त भा॒गम् ।
घृ॒तं चा॒पां पुरु॑षं॒ चौष॑धीनाम॒ग्नेश्च॑ दी॒र्घमायु॑रस्तु दे॒वाः ॥

तव॑ प्र॒या॒जा अ॑नुया॒जाश्च॒ केव॑ल ऊर्ज॑स्वन्तो ह॒विषः॑ सन्तु भा॒गाः ।
तवा॑ग्ने य॒ज्ञो॒ ३॑ऽयम॑स्तु सर्व॒स्तुभ्यं॑ नमन्तां प्र॒दिश॒श्चत॑स्रः ॥

आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । छन्दोदेवता इत्यपरं छन्दांसि वै प्रयाजाश्छन्दांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । ऋतुदेवता इत्यपरमृतवो वै प्रयाजा ऋतवो ऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । पशुदेवता इत्यपरं पशवो वै प्रयाजाः पशवो ऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । आत्मदेवता इत्यपरमात्मा वै

प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम्। आग्नेया इति तु स्थितिः। भक्तिमात्रमितरत्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति ह विज्ञायते ॥ तान्येतान्येकादशाप्रीसूक्तानि। तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाध्र्यश्वं गार्त्समदमिति नाराशंसवन्ति मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्त्यतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति ॥ २२ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः। दैवतकाण्डे
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्वानि स्तुतिं लभन्ते तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः। तेषामश्वः प्रथमागामी भवति। अश्वो व्याख्यातः। तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

मा नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो अर्य॒मायुरिन्द्र॑ ऋभु॒क्षा म॒रुत॒ः परि॑ख्यन्।
यद्वा॒जिनो॑ दे॒वजा॑तस्य॒ सप्तेः॑ प्रव॒क्ष्यामो॑ वि॒दथे॑ वी॒र्या॑णि ॥

यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्याणि मा नस्त्वं मित्रश्च वरुणश्चार्यमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुक्षयण ऋभूणां राजेति वा मरुतश्च परिख्यन् ॥ शकुनिः शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं शक्नोति नदितुमिति वा शक्नोति तक्तुिमिति वा सर्वतः शङ्करोऽस्त्विति वा शक्नोतेर्वा। तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

कनि॑क्रदज्ज॒नुषं॑ प्रब्रु॒वा॒ण इय॑र्ति॒ वाच॑मरि॒तेव॒ नाव॑म्।
अश्वो॒ वोळ्हा॑ सु॒खं रथं॑ हस॒नामु॑पम॒न्त्रिण॑ः।
शेपो॒ रोम॑ण्वन्तौ भे॒दौ वारि॒न्म॒ण्डूक॑ इच्छति
इन्द्रा॒येन्दो॒ परि॑ स्रव ॥

अश्वो वोढा सुखं वोढा रथं वोढा। सुखमिति कल्याणनाम कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति सुहितं गम्यतीति वा। हसैता वा पाता वा पालयिता वा। शेपमृच्छतीति वारि वारयति ॥

मानो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

सु॒म॒ङ्गल॑श्च शकु॒ने भवा॑सि॒ मा त्वा॒ का चि॑दभि॒भा
विश्व्या॑ विदत् ॥

न्यक्रन्दीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमारयितेव नावम्। सुमङ्गलश्च शकुने भव कल्याणमङ्गलः। मङ्गलं गिरतेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वाङ्गलमङ्गवन्मज्जयति पापकमिति नैरुक्ता मां गच्छत्विति वा। मा च त्वा का चिदभिभूतिः सर्वतो विदत्। गृत्समदमर्थमभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽ-

भिवचार्षे । तदभिवादिन्येषगूर्भवति ॥ ४ ॥

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद ।

भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्जल ॥

इति सा निगदव्याख्याता । गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः ॥

मण्डूका मज्जूका मज्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणः । मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥

संवत्सरं शिश्याना ब्राह्मणा व्रतचारिणो ऽब्रुवाणा अपि वोपमार्थे स्याद् ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति वाचं पर्जन्यप्रीतां प्रावादिषुर्मण्डूकाः । वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वा तुष्टाव । तदभिवादिन्येषगूर्भवति ॥ ६ ॥

उप प्र वद मण्डूकि वर्षमा वद तादुरि ।

मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व विगृह्य चतुरः पदः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

अक्षा अश्नुवत एनानिति वाभ्यश्नुवत एभिरिति वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥

प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फलानि मादयन्ति प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्त्तमानाः । इरिणं निर्ऋणमृणातेरपार्णं भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः । मौजवतो मूजवति जातो मूजवान् पर्वतो

मुञ्जवान्मुञ्जो विमुच्यत इषीकयेषीकेषतेर्गतिकर्मण इयमपीतरेषीकैतस्मादेव । विभीदको विभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत् । प्रशंसत्येनान्प्रथमया निन्दत्युत्तराभिर्ऋषेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते ॥

ग्रावाणो हन्तेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ८ ॥

प्रैते वंदन्तु प्र वयं वंदाम ग्रावंभ्यो वाचं वदता वदंद्भ्यः ।
यदंद्रयः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेन्द्रांय सोमिनंः ॥

प्रवदन्त्वेते प्रवदाम वयं ग्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भ्यो यदद्रयः पर्वता अदरणीयाः सह सोममाशवः क्षिप्रकारिणः । श्लोकः शृणोतेर्घोषो घुष्यतेः । सोमिनो यूयं स्थेति वा सोमिनो गृहेष्विति वा ॥

येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्रस्तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥

अमंन्दान्त्स्तोमान्प्रभंरे मनीषा सिन्धावधिं क्षियतो भाव्यस्यं ।
यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रवं इच्छमांनः ॥

अमन्दान्त्स्तोमानबालिशाननल्पान्वा । बालो बलवर्ती भर्तव्यो भवत्यम्बास्मा अलं भवतीति वाम्बास्मै बलं भवतीति वा बलो वा प्रतिषेधव्यवहितः । प्रभरे मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा सिन्धावधि निवसतो भावयव्यस्य राज्ञो यो मे सहस्रं निरमिमीत सवानतूर्त्तो राजातूर्ण इति वात्वरमाण इति वा प्रशंसामिच्छमानः ॥ १० ॥

यज्ञसंयोगाद्राजा स्तुतिं लभेत राजसंयोगाद्युद्धोपकरणानि । तेषां रथः प्रथमागामी भवति । रथो रंहतेर्गतिकर्मणः स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य रममाणोऽस्मिंस्तिष्ठतीति वा रपतेर्वा रसतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

वनंस्पते वीड्वंङ्गो हि भूया अस्मत्संखा प्रतरंणः सुवीरंः ।
गोभिः सन्नंद्धो असि वीळयंस्वास्थाता तें जयतु जेत्वानि ॥

वनस्पते दृढाङ्गो हि भवास्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः कल्याणवीरो गोभिः

सन्नद्धो असि वीलयस्वेति संस्तम्भस्वास्थाता ते जयतु जेतव्यानि ॥

दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं द्रुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः। तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

उप॑ श्वासय पृथि॒वीमु॒त द्यां पु॑रु॒त्रा ते॑ मनुतां॒ विष्ठि॑तं॒ जग॑त्।
स दु॑न्दुभे स॒जूरिन्द्रे॑ण दे॒वैर्दू॒राद्दवी॑यो॒ अप॑ सेध॒ शत्रू॑न् ॥

उपश्वासय पृथिवीं च दिवं च बहुधा ते घोषं मन्यतां विष्ठितं स्थावरं जङ्गमं च यत्स दुन्दुभे सहजोषण इन्द्रेण च देवैश्च दूराद् दूरतरमपसेध शत्रून् ॥

इषुधिरिषूणां निधानम् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

ब॒ह्वीनां॑ पि॒ता ब॒हुर॑स्य पु॒त्रश्चि॒श्चा कृ॑णोति॒ सम॑नाव॒गत्य॑ ।
इ॒षु॒धिः सङ्काः॒ पृत॑नाश्च॒ सर्वाः॑ पृ॒ष्ठे निन॑द्धो जयति॒ प्रसू॑तः ॥

बहूनां पिता बहुरस्य पुत्र इतीषूनभिप्रेत्य प्रस्मयत इवापाव्रियमाणः शब्दानुकरणं वा । सङ्काः सचतेः सम्पूर्वाद्वा किरतेः । पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत इति व्याख्यातम् ॥

हस्तघ्नो हस्ते हन्यते । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

अहि॑रिव भो॒गैः पर्ये॑ति बा॒हुं ज्याया॑ हे॒तिं प॑रि॒बाध॑मानः ।
ह॒स्त॒घ्नो विश्वा॑ व॒युना॑नि वि॒द्वान्पु॒मान्पु॒मां॑सं॒ परि॑ पातु वि॒श्वतः॑ ॥

अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया वधात्परित्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन्पुमान्पुरुमना भवति पुंसतेर्वा ॥

अभीशवो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥

रथे॑ तिष्ठ॑न्नयति वा॒जिनः॑ पु॒रो यत्र॑ यत्र का॒मय॑ते सुषार॒थिः ।
अ॒भीशू॑नां महि॒मानं॑ पनायत॒ मनः॑ प॒श्चादनु॑ यच्छन्ति र॒श्मयः॑ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः कल्याणसारथिरभीशूनां महिमानं पूजयामि मनः पश्चात्सन्तो ऽनुयच्छन्ति रश्मयः ॥

धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा धन्वन्त्यस्मादिषवः । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

धन्व॑ना॒ गा धन्व॑ना॒जिं ज॑येम॒ धन्व॑ना ती॒व्राः स॒मदो॑ जयेम ।
धनुः श॒त्रोर॑पका॒मं कृ॑णोति॒ धन्व॑ना॒ सर्वाः॑ प्र॒दिशो॑ जयेम ।

इति सा निगदव्याख्याता । समदः समदो वात्तेः सम्मदो वा मदतेः ॥

ज्या जयतेर्वा जिनातेर्वा प्रजावयतीषूनिति वा । तस्या एषा भवति ॥ १७ ॥

व॒क्ष्यन्ती॒वेदा ग॑नीगन्ति॒ कर्णं॑ प्रि॒यं सखा॑यं परिषस्वजा॒ना ।
योषे॑व शिङ्क्ते॒ वित॒ताधि॒ धन्व॒ञ्ज्या इ॒यं सम॑ने पा॒रय॑न्ती ॥

वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना योषेव शिङ्क्ते शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने सङ्ग्रामे पारयन्ती पारं नयन्ती ॥

इषुरिषतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

सु॒प॒र्णं व॑स्ते मृ॒गो अ॑स्या॒ दन्तो॒ गोभिः॒ सन्न॑द्धा पतति॒ प्रसू॑ता ।
यत्रा॒ नरः॒ सं च॒ वि च॒ द्रव॑न्ति तत्रा॒स्मभ्य॒मिष॑वः॒ शर्म॑ यंसन् ॥

सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयतेर्वा गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् । यत्र नराः सन्द्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यच्छन्तु शरणं सङ्ग्रामेषु ॥

अश्वाजनीं कशेत्याहुः । कशा प्रकाशयति भयमश्वाय कृष्यतेर्वाणूभावाद्वाक्पुनः प्रकाशयत्यर्थान्खशया क्रोशतेर्वा । अश्वकशाया एषा भवति ॥ १९ ॥

आ ज॑ङ्घन्ति॒ सान्वे॑षां ज॒घना॒ँ उप॑ जिघ्नते ।
अश्वा॑जनि॒ प्रचे॑त॒सोऽश्वा॑न्त्स॒मत्सु॑ चोदय ॥

आघ्नन्ति सानून्येषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेरासक्तोऽस्मिन्कायः । जघनानि चोपघ्नाति । जघनं जङ्घन्यतेः । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वा-

न्तसमत्सु समरणेषु सङ्ग्रामेषु चोदय ॥

उलूखलमुरुकरं वोर्क्करं वोर्ध्वखं वा । उरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं चैतदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणम् । तस्यैषा भवति ॥ २० ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २१ ॥

वृषभः प्रजां वर्षतीति वातिवृहति रेत इति वा तद्वृषकर्मा वर्षणाद्वृषभः । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन्वृषभं मध्य आजेः ।

तेन सूभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनमिति व्याख्यातममेहयन्वृषभं मध्य आजेराजयनस्याजवनस्येति वा तेन तं सूभर्वं राजानम् (भर्वतिरत्तिकर्मा) तद्वा सूभर्वं सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय । प्रधन इति सङ्ग्रामनाम प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्ति ॥

द्रुघणो द्रुममयो घनः । तत्रेतिहासमाचक्षते । मुद्गलो भार्म्यश्व ऋषिर्वृषभं च द्रुघणं च युक्त्वा सङ्ग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगाय । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ २३ ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् ।

येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानं येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यमिति सङ्ग्रामनाम पृतनानामजनाद्वाजयनाद्वा । मुग्दलो मुद्गवान् मुद्गिलो वा मदनं गिलतीति वा मदङ्गिलो वा मुदङ्गिलो वा । भार्म्यश्वो भृम्यश्वस्य पुत्रो भृम्यश्वो भृमयोऽस्याश्वा अश्वभरणाद्वा ।

पितुरित्यन्ननाम पातेर्वा पिबतेर्वा प्यायतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २४ ॥

पि॒तुं नु स्तो॑षं म॒हो ध॒र्माणं॒ तवि॑षीम् ।
यस्य॑ त्रि॒तो व्योज॑सा वृ॒त्रं विप॑र्वम॒र्दय॑त् ॥

तं पितुं स्तौमि महतो धारयितारं बलस्य तविषीति बलनाम तवतेर्वा वृद्धिकर्मणो यस्य त्रित ओजसा बलेन त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रो वृत्रं विपर्वाणं व्यर्दयति ॥

नद्यो व्याख्याताः । तासामेषा भवति ॥२५॥

इ॒मं मे॑ गङ्गे यमुने सरस्वति॒ शुतु॑द्रि॒ स्तोमं॑ सचता॒ परु॒ष्ण्या ।
अ॒सि॒क्न्या म॑रुद्वृधे वि॒तस्त॒यार्जी॑कीये शृणु॒ह्या सु॒षोम॑या ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्णि स्तोममासेवध्वमसिक्न्या च सह मरुद्वृधे वितस्तया चार्जीकीय आशृणुहि सुषोमया चेति समस्तार्थः । अथैकपदनिरुक्तम् । गङ्गा गमनाद्यमुना प्रयुवती गच्छतीति वा प्रवियुतं गच्छतीति वा । सरस्वती सर इत्युदकनाम सर्तेस्तद्वती । शुतुद्री शुद्राविणी क्षिप्रद्राविण्याशु तुन्नेव द्रवतीति वा । इरावतीं परुष्णीत्याहुः पर्ववती भास्वती कुटिलगामिनी । असिक्न्यशुक्लासिता सितमिति वर्णनाम तत्प्रतिषेधोऽसितम् । मरुद्वृधाः सर्वा नद्यो मरुत एना वर्धयन्ति । वितस्ताविदग्धा विवृद्धा महाकूला । आर्जीकीयां विपाडित्याहुर्ऋजूकप्रभवा वर्जुगामिनी वा । विपाड्विपाटनाद्वा विपाशनाद्वा विप्रापणाद्वा पाशा अस्यां व्यपाश्यन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षतस्तस्माद्विपाडुच्यते पूर्वमासीदुरुञ्जिरा । सुषोमा सिन्धुर्यदेनामभिप्रसुवन्ति नद्यः सिन्धुः स्यन्दनात् ॥

आप आप्नोतेः । तासामेषा भवति ॥ २६ ॥

आपो॒ हि ष्ठा म॑यो॒भुव॒स्ता न॑ ऊ॒र्जे द॑धातन ।
म॒हे रणा॑य॒ चक्ष॑से ॥

आपो हि स्थ सुखभुवस्ता नोऽन्नाय धत्त महते च नो रणाय रमणीयाय च दर्शनाय ॥ ओषधय ओषद्धयन्तीति वौषत्येना धयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा । तासामेषा भवति ॥ २७ ॥

या ओष॑धीः पूर्वा॑ जा॒ता दे॒वेभ्य॑स्त्रियु॒गं पु॒रा । मनै॒ नु

ब॒भ्रूणा॑म॒हं श॒तं धामा॑नि स॒प्त च॑ ॥

या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद् बभ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां हरणानां भरणानामिति वा शतं धामानि सप्त चेति । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधतीति वा ॥

रात्रिर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २८ ॥

आ रा॑त्रि पार्थि॑वं॒ रजः॑ पि॒तुर॑प्रायि॒ धाम॑भिः ।

दि॒वः सदाँ॑सि बृ॒ह॒ती वि ति॑ष्ठस॒ आ त्वे॒षं व॑र्त्तते॒ तमः॑ ॥

आपूपुरस्त्वं रात्रि पार्थिवं रजः स्थानैर्मध्यमस्य दिवः सदाँसि बृहती महती वितिष्ठस आवर्त्तते त्वेषं तमो रजः ॥

अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं ग्रामादरमणं भवतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥

अर॑ण्या॒न्यर॑ण्यान्य॒सौ या प्रेव॒ नश्य॑सि ।

क॒था ग्राम॒ं न पृ॑च्छसि॒ न त्वा॒ भीरि॑व विन्द॒ती३ँ ॥

अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विन्दतीवेति । इवः परिभयार्थे वा ॥

श्रद्धा श्रद्धानात् । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

श्र॒द्धया॒ग्निः समि॑ध्यते श्र॒द्धया॑ हूयते ह॒विः ।

श्र॒द्धां भग॑स्य मू॒र्धनि॒ वच॒सा वे॑दयामसि ॥

श्रद्धयाग्निः साधु समिध्यते श्रद्धया हविः साधु हूयते श्रद्धां भगस्य भागधेयस्य मूर्धनि प्रधानाङ्गे वचनेनावेदयामः ॥

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

स्यो॒ना पृ॑थिवि भवानृक्ष॒रा नि॒वेश॑नी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥

सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेशन्यृक्षरः कण्टक ऋच्छतेः । कण्टकः कन्तपो वा कृतन्तेर्वा कण्टतेर्वा स्याद्गतिकर्मण उद्गततमो भवति । यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु ॥

अग्ना व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि ।

अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥

अमीषां चित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिलोभयमाना गृहाणाङ्गान्यप्वे परेह्यभिप्रेहि निर्दहैषां हृदयानि शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा संसेव्यन्ताम् ॥

अग्नाय्यग्नेः पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।

अग्नायीं सोमपीतये ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ३४ ॥

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि ॥ उलूखलमुसले उलूखलं व्याख्यातम् । मुसलं मुहुः सरम् । तयोरेषा भवति ॥ ३५ ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्यु१च्चा विजर्भृतः ।

हरी इवान्धांसि बप्सता ॥

आयष्ट्व्ये अन्नानां सम्भक्ततमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि भुञ्जाने ॥

हविर्धाने हविषां निधाने । तयोरेषा भवति ॥ ३६ ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।

इहाद्य सोमपीतये ॥

आसीदन्तु वामुपस्थमुपस्थानमद्रोग्धव्ये इति वा यज्ञिया देवा यज्ञसम्पादिन इहाद्य सोमपानाय ॥

द्यावापृथिव्यौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३७ ॥

द्यावा॑ नः पृथि॒वी इ॒मं सि॒ध्रम॒द्य दि॑वि॒स्पृश॑म् ।
य॒ज्ञं दे॒वेषु॑ यच्छताम् ॥

द्यावापृथिव्यौ न इमं साधनमद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छताम् ॥

विपाट्छुतुद्र्यौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३८ ॥

प्र पर्व॑तानामुश॒ती उ॒पस्था॒दश्वे॑ इव॒ विषि॑ते॒ हास॑माने ।
गावे॑व शु॒भ्रे मा॒तरा॑ रिहा॒णे विपा॑ट्छु॒तुद्री॒ पय॑सा जवेते ॥

पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषण्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा । गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्छुतुद्र्यौ पयसा प्रजवेते ॥

आर्त्नी अर्त्न्यौ वारण्यौ वारिषण्यौ वा । तयोरेषा भवति ॥ ३९ ॥

ते आ॒चर॑न्ती॒ सम॑नेव॒ योषा॑ मा॒तेव॑ पु॒त्रं बि॑भृताम॒ुपस्थे॑ ।
अप॒ शत्रू॑न्विध्यतां संविदा॒ने आर्त्नी॑ इ॒मे वि॑ष्फु॒रन्ती॑ अ॒मित्रा॑न् ॥

ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून्संविदाने आर्त्न्याविमे विघ्नत्यावमित्रान् ॥

शुनासीरौ शुनो वायुः शु एत्यन्तरिक्षे सीर: आदित्यः सरणात् । तयोरेषा भवति ॥ ४० ॥

शुना॑सीराव॒िमां वाचं॑ जुषेथा॒ं यद्दि॒वि च॒क्रथुः॒ पय॑ः ।
तेने॒मामुप॑ सिञ्चतम् ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वा सस्यं च समाचेति कात्थक्यः । तयोरेष सम्प्रैषो भवति ॥ ४१ ॥

देवी जोष्ट्री वसुधिती ययोरन्याघा द्वेषांसि यूयवदान्या ।
वक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥

देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ वसुधिती वसुधान्यौ ययोरन्याघानि द्वेषांस्यवयावयत्यावहत्यन्या वसूनि वननीयानि यजमानाय वसुवननाय च वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेतां वा । यजेति सम्प्रैषः ॥

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यौ द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वा सस्यं च समाचेति कात्थक्यः । तयोरेष सम्प्रैषो भवति ॥ ४२ ॥

देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिं सपीतिमन्या
नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती
ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यावन्नं च रसं चावहत्यावहत्यन्या सहजग्धिं च सहपीतिं चान्या नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवननाय च वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेतां वा । यजेति सम्प्रैषः ॥ ४३ ॥

इति नवमोऽध्यायः । दैवतकाण्डे
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथातो मध्यस्थाना देवताः । तासां वायुः प्रथमागामी भवति । वायुर्वातेर्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः । एतेरिति स्थौलाष्ठीविरनर्थको वकारः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः ।
तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥

वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरङ्कृता अलङ्कृतास्तषां पिब शृणु नो ह्वानमिति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ १ ॥

आसस्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।
अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥

आससृवांसोऽभिबलायमानमिन्द्रं कल्याणचक्रे रथे योगाय रथ्या अश्वा रथस्य वोढार ऋज्यन्त ऋजुगामिनोऽन्नमभिवहेयुर्नवं च पुराणं च । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः । वायोश्चास्य भक्षो यथा न विदस्योदीति । इन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं वायुकर्मोभयप्रधानेत्यपरम् ॥

वरुणो वृणोतीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

नीचीनवारं वरुणः कवन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।
तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूम ॥

नीचीनद्वारं वरुणः कवन्धं मेघम् । कवनमुदकं भवति तदस्मिन्धीयत उदकमपि कवन्धमुच्यते बन्धिरनिभृतत्वे कमनिभृतं च । प्रसृजति द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च । महत्त्वेन तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्व्युनत्ति भूमिम् । तस्यैषापरा भवति ॥ ४ ॥

तमू षु समना गिरा पितॄणां च मन्मभिः ।
नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो नभन्तामन्यके समे ॥

तं त्वभिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या पितॄणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्यन्दमानानामासामुपामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यतेऽथैष एव भवति । नभन्तामन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पापसङ्कल्पाः ॥

रुद्रो रौतीति सतो रोरूयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा । यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकम् । यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम् तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाव्ने ।
अषाळ्हाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः ।

इमा रुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवायान्नवतेऽषाढायान्यैः सहमानाय विधात्रे तिग्मायुधाय भरत शृणोतु नस्तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण आयुधमायोधनात् । तस्यैषापरा भवति ॥ ६ ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः ।
सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि दिवोऽधि । दिद्युद् द्यतेर्वा द्युतेर्वा द्योततेर्वा । क्ष्मया चरति । क्ष्मा पृथिवी । तस्यां चरति तया चरति विक्ष्मापयन्ती चरतीति वा परिवृणक्तु नः सा । सहस्रं ते स्वाप्तवचनभैषज्यानि मा नस्त्वं पुत्रेषु च पौत्रेषु च रीरिषः । तोकं तुद्यतेस्तनयं तनोतेः । अग्निरपि रुद्र उच्यते । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

जराबोध तद्विविड्ढि विशेविशे यज्ञियाय ।
स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥

जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोध तया बोधयितरिति वा तद्विविड्ढि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् ॥

इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयत इति वेरां धारयत इति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्धे भूतानीति वा। तद्यदेनं प्राणैः समैन्धस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते। इदं करणादित्याग्रयणः। इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः। इन्दतेर्वैश्वर्य्यकर्मण इञ्छत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वादरयिता च यज्वनाम्। तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

अर्दर्दरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्बद्बधानाँ अरम्णाः।
महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥

आदृणा उत्सम्। उत्स उत्सरणाद्वोत्सदनाद्वोत्स्यन्दनाद्वोनत्तेर्वा। व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानर्णस्वत एतान्माध्यमिकान्त्संस्त्यायान्बाबध्यमानानरम्णाः। रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा। महान्तमिन्द्र पर्वतं मेघं यद् व्यवृणोर्व्यसृजोऽस्य धारा अवहन्नेनं दानवं दानकर्माणम्। तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत्।
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः ॥

यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्य्यगृह्णात्पर्य्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता ॥

पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम्। तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

वि वृक्षान्हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं महावधात्।
उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः ॥

विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महावधान्महान्ह्यस्य वधः। अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः

स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः पापकृतः ॥

बृहस्पतिर्बृहतः पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।
निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥

अशनवता मेघेनापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यमिव दीन उदके निवसन्तम् । निर्जहार तच्चमसमिव वृक्षाच्चमसः कस्माच्चमन्त्यस्मिन्निति । बृहस्पतिर्विरवेण शब्देन विकृत्य ॥

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत् ।
तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणम् ॥

अशनवन्तमास्यन्दनवन्तमवातितं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसा बलेनाभ्यतृणत्तमेव सर्वे पिबन्ति रश्मयः सूर्यदृशो बह्वेनं सह सिञ्चन्त्युत्समुद्रिणमुदकवन्तम् ॥ १३ ॥

क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रं क्षियतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।
गामश्वं पोषयित्न्वा स नो मृळातीदृशे ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेनेव जयामो गामश्वं पुष्टं पोषयितृ चाहरेति स नो मृळातीदृशे बलेन वा धनेन वा । मृळतिर्दानकर्मा । तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।
मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मासु धुक्ष्वेति मधुश्चुतं घृतमिवोदकं

सुपूतमृतस्य नः पातारो वा पालयितारो वा मृळयन्तु। मृळयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा। तद्यत्समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकम्। मधुमन्तं मधुश्चुतमिति यथा। यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्यपरम्। हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृगिति यथा। यथा कथा च विशेषोऽजामि भवतीत्यपरम्। मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिवेति यथा ॥

वास्तोष्पतिर्वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा। तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन्।
सखा सुशेव एधि नः ॥

अभ्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन्त्सखा नः सुसुखो भव। शेव इति सुखनाम शिष्यतेर्विकारो नामकरणोऽन्तस्थान्तरोपलिङ्गी विभाषितगुणः शिवमित्यप्यस्य भवति। यद्यद्रूपं कामयते तत्तद् देवता भवति। रूपंरूपं मघवा बोभवीतीत्यपि निगमो भवति ॥

वाचस्पतिर्वाचः पाता वा पालयिता वा। तस्यैषा भवति ॥ १७ ॥

पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह।
वसोष्पते नि रामय मय्येव तन्वं१ मम ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

अपां नपात्तनूनप्त्रा व्याख्यातः। तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

यो अनिध्मो दीदयदप्स्व१न्तर्यं विप्रास ईळते अध्वरेषु।
अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय ॥

योऽनिध्मो दीदयद् दीप्यतेऽभ्यन्तरमप्सु यं मेधाविनः स्तुवन्ति यज्ञेषु सोऽपां नपान्मधुमतीरपो देह्यभिषवाय याभिरिन्द्रो वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे ॥

यमो यच्छतीति सतः। तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम्।

वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥

परेयिवांसं पर्यागतवन्तं प्रवत उद्वतो निवत इत्यवतिर्गतिकर्मा बहुभ्यः पन्थानमनुपस्पाशयमानम् । वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्येति । दुवस्यती राध्नोतिकर्मा । अग्निरपि यम उच्यते । तमेता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ २० ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ॥
यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥
तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् ॥

इति द्विपदाः । सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्त्वेषप्रतीका भयप्रतीका बलप्रतीका महाप्रतीका दीप्तप्रतीका वा ॥ यमो ह जात इन्द्रेण सह सङ्गतः । यमाविहेहमातरेत्यपि निगमो भवति ॥ यम इव जातो यमो जनिष्यमाणो जारः कनीनां जरयिता कन्यानां पतिर्जनीनां पालयिता जायानाम् । तत्प्रधाना हि यज्ञसंयोगेन भवन्ति ॥ तृतीयो अग्निष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति ॥ तं वश्चराथा चरन्त्या पश्वाहुत्या वसत्या च निवसन्त्यौषधाहुत्यास्तं यथा गाव आप्नुवन्ति तथाप्नुयामेद्धं समृद्धं भोगैः ॥

मित्रः प्रमीतेस्त्रायते सम्मिन्वानो द्रवतीति वा मेदयतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥

मित्रो जनानायातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन्मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ॥

कः कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भो हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा । गर्भो गृभेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा । यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति । समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव । स धारयति पृथिवीं च दिवं च । कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । विधतिर्दानकर्मा ॥

सरस्वान्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः ।
तेभिर्नोऽविता भव ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २४ ॥

विश्वकर्मा सर्वस्य कर्त्ता । तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत सन्दृक् । तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन्पर एकमाहुः ॥

विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च सन्द्रष्टा भूतानां तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाद्भिः सह सम्मोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च सन्दर्शयितेन्द्रियाणामेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वान्नेन सह सम्मोदन्ते यत्रेमानि सप्तऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे । तत्रेतिहासमाचक्षते । विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाञ्चकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवाञ्चकार । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २६ ॥

विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् ।
मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥

विश्वकर्मन्हविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनाः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु प्रज्ञाता ॥

तार्क्ष्यस्त्वष्ट्रा व्याख्यातः । तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति तूर्णमर्थं रक्षत्यश्नोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

त्यमू षु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।
अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥

तं भृशमन्नवन्तं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वा सहस्वन्तं तारयितारं रथानामरिष्टनेमिं पृतनाजितमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिह ह्वयेमेति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ २८ ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान ।
सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्मा वरन्ते युवतिं न शर्याम् ॥

सद्योऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुम् ॥ मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा मन्युन्त्यस्मादिषवः । तस्यैषा भवति ॥ २९ ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वः ।
तिग्मेषव आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥

त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वस्तिग्मेषव आयुधानि संशिश्यमाना अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपा अग्निकर्माणः सन्नद्धाः कवचिन इति वा ॥ दधिक्रा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३० ॥

आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान ।

स॒हस्र॒साः श॑त॒सा वा॒ज्यर्वा॑ पृ॒णक्तु॒ मध्वा॒ समि॒मा वचां॑सि ॥

आतनोति दधिक्राः शवसा बलेनापः सूर्य्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रसाः शतसा वाजी वेजनवानर्वैरणवान्त्सम्पृणक्तु नो मधुनोदकेन वचनानीमानीति । मधु धमतेर्विपरीतस्य ॥

सविता सर्वस्य प्रसविता । तस्यैषा भवति ॥ ३१ ॥

स॒वि॒ता य॒न्त्रैः पृ॑थि॒वीम॑रम्णादस्कम्भ॒ने स॑वि॒ता द्याम॑दृंहत् ।
अश्व॑मिवाधुक्ष॒द्धुनि॑म॒न्तरि॑क्षम॒तूर्ते॑ ब॒द्धं स॑वि॒ता स॑मु॒द्रम् ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयदनारम्भणेऽन्तरिक्षे सविता द्यामदृंहदश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्ण इति वात्वरमाण इति वा सविता समुदितारमिति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । आदित्योऽपि सवितोच्यते । तथा च हैरण्यस्तूपे स्तुतोऽर्चन्हिरण्यस्तूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ ३२ ॥

हिर॑ण्यस्तूपः सवित॒र्यथा॑ त्वाङ्गिर॒सो जु॒ह्वे वाजे॑ अ॒स्मिन् ।
ए॒वा त्वार्च॒न्नव॑से॒ वन्द॑मान॒: सोम॑स्येवां॒शुं प्रति॑ जाग॒राहम् ॥

हिरण्यस्तूपो हिरण्यमयः स्तूपो हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति वा । स्तूप स्त्यायतेः सङ्घातः । सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजेऽन्नेऽस्मिन्नेवं त्वार्चन्नवनाय वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्म्यहम् ॥

त्वष्टा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३३ ॥

दे॒वस्त्वष्टा॑ सवि॒ता वि॒श्वरू॑पः पु॒पोष॑ प्र॒जाः पु॑रु॒धा ज॑जान ।
इ॒मा च॒ विश्वा॒ भुव॑नान्यस्य म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥

देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूपः पोषति प्रजा रसानुप्रदानेन बहुधा चेमा जनयतीमानि च सर्वाणि भूतान्युदकान्यस्य महच्चास्मै देवानामसुरत्वमेकं प्रज्ञावत्त्वं वानवत्त्वं वापि वासुरिति प्रज्ञानामास्यत्यनर्थानस्ताश्चास्यामर्था असुरत्वमादिलुप्तम् ॥

वातो वातीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३४ ॥

वात आ वातु भेषजं शम्भु मयोभु नो हृदे ।
प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥

वात आवातु भैषज्यानि शम्भु मयोभु च नो हृदयाय प्रवर्धयतु च न आयुः॥
अग्निर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३५ ॥

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥

तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति ।
कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ३६ ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥

अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति ॥ ३७ ॥

वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ ३८ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।
इममपां सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः प्राष्टवर्णगर्भा आप इति वा ज्योतिर्जरायुर्ज्योतिरस्य जरायुस्थानीयं भवति । जरायु जरया गर्भस्य जरया यूयत इति वा । इममपां च सङ्गमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा मतिभी रिहन्ति लिहन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा । शिशुः शंसनीयो भवति शिशीतेर्वा स्याद् दानकर्मणश्चिरलब्धो गर्भो भवति ॥

असुनीतिरसून्नयति । तस्यैषा भवति ॥ ३९ ॥

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।
रारन्धि नः सूर्यस्य सन्दृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥

असुनीते मनोऽस्मासु धारय चिरं जीवनाय प्रवर्धय च न आयू रन्धय च नः सूर्य्यस्य सन्दर्शनाय । रध्यतिर्वशगमनेऽपि दृश्यते । मा रधाम द्विषते सोम राजन्नित्यपि निगमो भवति । घृतेन त्वमात्मानं तन्वं वर्धयस्व ॥

ऋतो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४० ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।
ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमान आयोः॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य प्रज्ञा वर्जनीयानि हन्त्यृतस्य श्लोको बाधिरस्यापि कर्णावातृणत्ति । बधिरो बद्धश्रोत्रः कर्णौ बोधयन्दीप्यमानश्चायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा ॥

इन्दुरिन्धेरुनत्तेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ४१ ॥

प्र तद्वोचेयं भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति
रक्षोहा मन्म रेजति ।
स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम् ।
अव स्रवेदघशंसोऽवतरम् ।
अव क्षुद्रमिव स्रवेत् ॥

प्रब्रवीमि तद्भव्यायेन्दवे हवनार्ह इव य इषवानन्नवान्कामवान्वा मननानि च नो रेजयति रक्षोहा च बलेन रेजयति । स्वयं सोऽस्मदभिनिन्दितारं वधैरजेत दुर्मतिम् । अवस्रवेदघशंसस्ततश्चावतरं क्षुद्रमिवावस्रवेत् । अभ्यासे भूयाँसमर्थं मन्यन्ते यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति । तत्परुच्छेपस्य शीलम् । परुच्छेप ऋषिः पर्ववच्छेपः परुषिपरुषि शेपोऽस्येति वा ॥

इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि । सूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि । तेषामेतान्यहविर्भाञ्जि वेनोऽसुनीतिर्ऋत इन्दुः ॥

प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ४२ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बं-

भूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

प्रजापते न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जातानि तानि परिबभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणामित्याशिः ॥

अहिर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४३ ॥

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु षीदन् ॥

अप्सुजमुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजस्सूदकेषु षीदन् । बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन्धृता आप इति वेदमपीतरद् बुध्नमेतस्मादेव बद्धा अस्मिन्धृताः प्राणा इति । योऽहिः स बुध्न्यो बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासात् । तस्यैषा भवति ॥४४॥

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्रिधदृतायोः ॥

मा च नोऽहिर्बुध्न्यो रेषणाय धान्मास्य यज्ञोश्च च स्रिधद्यज्ञकामस्य ॥

सुपर्णो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४५ ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।
तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम् ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमाविशति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति तं पाकेन मनसापश्यमन्तितः । इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता । तं माता रेढि वागेषा माध्यमिका स उ मातरं रेढि ॥

पुरूरवा बहुधा रोरूयते । तस्यैषा भवति ॥ ४६ ॥

समस्मिञ्जायमान आसत ग्ना उतेमवर्धन्नद्यः स्वगूर्ताः ।
महे यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥

समासतास्मिञ्जायमाने ग्ना गमनादापो देवपत्न्यो वापि चैनमवर्द्धयन्नद्यः स्वगूर्ताः स्वयङ्गामिन्यो महते च यत्त्वा पुरूरवो रणाय रमणीयाय सङ्ग्रामायावर्धयन्दस्युहत्याय च देवाः ॥ ४७ ॥

इति दशमोऽध्यायः । दैवतकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्येनो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम् ।
अत्रा पुरंन्धिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥

आदाय श्येनोऽहरत्सोमं सहस्रं सवानयुतं च सह सहस्रं सहस्रसाव्यमभिप्रेत्य तत्रायुतं सोमभक्षास्तत्सम्बन्धेनायुतं दक्षिणा इति वा । तत्र पुरन्धिरजहादमित्रानदानानिति वा । मदे सोमस्य मूरा अमूर इति । ऐन्द्रे च सूक्ते सोमपानेन च स्तुतस्तस्मादिन्द्रं मन्यन्ते ॥

ओषधिः सोमः सुनोतेर्यदेनमभिषुण्वन्ति । बहुलमस्य नैघण्टुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन । तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरिष्यामः ॥ २ ॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ।
इन्द्राय पातवे सुतः ॥

इति सा निगदव्याख्याता । अथैषापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ३॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्सम्पिंषन्त्योषधिम् ।
सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्सम्पिंषन्त्योषधिमिति वृथासुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुरिति न तस्याश्नाति कश्चनायज्वेत्यधियज्ञम् । अथाधिदैवतं सोमं मन्यते पपिवान्यत्सम्पिंषन्त्योषधिमिति यजुःसुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुश्चन्द्रमसं न तस्याश्नाति कश्चनादेव इति । अथैषापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ४ ॥

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत आ प्यायसे पुनः ।
वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत आप्यायसे पुनरिति नाराशंसानभिप्रेत्य पूर्वपक्षापरपक्षाविति वा । वायुः सोमस्य रक्षिता वायुमस्य रक्षितारमाह साहचर्याद्रसहर-

त्याद्वा समानां संवत्सराणां मास आकृतिः। सोमो रूपविशेषैरोषधिश्चन्द्रमा वा। चन्द्रमाश्चायन्द्रमति चन्द्रो माता चान्द्रं मानमस्येति वा। चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणश्चन्दनमित्यप्यस्य भवति चारु द्रमति चिरं द्रमति चमेर्वा पूर्वम्। चारु रुचेर्विपरीतस्य। तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

नवोंनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम्।
भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥

नवोनवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्याह्नां केतुरुषसामेत्यग्रमित्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्य। आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके। भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्नित्यर्धमासे ज्यामभिप्रेत्य। प्रवर्धयते चन्द्रमा दीर्घमायुः ॥

मृत्युर्मारयतीति सतो मृतं च्यावयतीति वा शतबलाक्षो मौद्गल्यः। तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात्।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥

परं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो ध्रुव परेहि मृत्यो कथितं तेन मृत्यो मृतं च्यावयते भवति मृत्यो मदेर्वा मुदेर्वा। तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वामुरुष्यति।
या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

विश्वानरो व्याख्यातः। तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे।
इन्द्रस्य यस्य सुमखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥

प्रार्चत यूयं स्तुतिं महतेऽन्धसोऽन्नस्य दात्रे मन्दमानाय मोदमानाय स्तूयमानाय शब्दायमानायेति वा विश्वानराय सर्वं विभूतायेन्द्रस्य यस्य प्रीतौ सुमहद्

बलं महच्च श्रवणीयं यशो नृम्णं च बलं नृम्नतं द्यावापृथिव्यौ वः परिचरत इति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ।

उदशिश्रियज्ज्योतिरमृतं सर्वजन्यं विश्वानरः सविता देव इति ॥

धाता सर्वस्य विधाता । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम् ।
वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः ॥

धाता ददातु दत्तवते प्रवृद्धां जीविकामनुपक्षीणां वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणः ॥

विधाता धात्रा व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति बहुदेवतायामृचि ॥ ११ ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि ।
तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातर्विधातः कलशाँ अभक्षयम् ॥

इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रसूतः सोमकलशानभक्षयमिति । कलशः कस्मात्कला अस्मिञ्छेरते मात्राः । कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः ॥ १२ ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणाः ॥ तेषां मरुतः प्रथमगामिनो भवन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्द्रवन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ १३ ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः ।
आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्तता सुमायाः ॥

विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वञ्चनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा ॥

रुद्रा व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १४ ॥

आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।
इयं वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥

आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सहजोषणाः सुविताय कर्मणे इयं वोऽस्मदपि प्रतिकामयते मतिस्तृष्णज इव दिव उत्सा उदन्यवे । तृष्णक्तृष्यतेरुदन्युरुदन्यतेः ॥

ऋभव उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥

विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥

कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा मर्त्तासः सन्तोऽमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिः । ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुस्तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन । तदेतदृभोश्च बहुवचनेन चमसस्य च संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति । आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते ।

अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ ।

अगोह्य आदित्यो ऽ गूहनीयस्तस्य यदस्वपथ गृहे यावत्तत्र भवथ न तावदिह भवथेति ॥

अङ्गिरसो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १६ ॥

विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपसः ।
ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥

बहुरूपा ऋषयस्ते गम्भीरकर्माणो वा गम्भीरप्रज्ञा वा तेऽङ्गिरसः पुत्रास्तेऽग्नेरधिजज्ञिर इत्यग्निजन्म ॥

पितरो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १७ ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥

उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्पादिनस्तेऽसुं ये प्राणमन्वीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु पितरो ह्वानेषु । माध्यमिको यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान्पितॄन्मन्यन्ते ॥

अङ्गिरसो व्याख्याताः पितरो व्याख्याता भृगवो व्याख्याताः । अथर्वाणोऽथनवन्तस्थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ १८ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवगतयो नवनीतगतयो वाथर्वाणो भृगवः सोम्याः सोमसम्पादिनस्तेषां वयं सुमतौ कल्याण्यां मतौ यज्ञियानामपि चैषां भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि स्यामेति । माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः पितर इत्याख्यानम् । अथाप्यृषयः स्तूयन्ते ॥ १९ ॥

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।
वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥

इति यथा ॥

आप्तया आप्नोतेः । तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ २० ॥

स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।
आ दर्षते शवसा सप्त दानून्प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥

स्तोतव्यं बहुरूपमुरुभूतमीश्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानामाद्दृणाति यः शवसा बलेन सप्त दातॄनिति वा सप्त दानवानिति वा प्रसाक्षते प्रतिमानानि बहूनि । साक्षतिराप्नोतिकर्मा ॥ २१ ॥

अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः । तासामदितिः प्रथमागामिनी भवति । अदितिर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २२ ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवासि। अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते कर्मणि राजानौ मित्रावरुणौ परिचरसि। विवासतिः परिचर्यायां हविष्मानाविवासतीत्याशास्तेर्वा। अतूर्तपन्था अत्वरमाणपन्था बहुरथोऽर्यमादित्योऽरीन्नियच्छति। सप्तहोता सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा विषमरूपेषु जन्मसु कर्मसूदयेषु। आदित्यो दक्ष इत्याहुरादित्यमध्ये च स्तुतोऽदितिर्दाक्षायणी। अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परीति च तत्कथमुपपद्येत। समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती॥ अग्निरप्यदितिरुच्यते। तस्यैषा भवति॥२३॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता। यं भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददास्यनागास्त्वमनपराधत्वमदिते सर्वासु कर्मततिषु। आग आङ्पूर्वाद् गमेरेन एतेः किल्बिषं किल्भिदं सुकृतकर्मणो भयं कीर्तिमस्य भिनत्तीति वा। यं भद्रेण शवसा बलेन चोदयसि प्रजावता च राधसा धनेन ते वयमिह स्यामेति ॥ सरमा सरणात्। तस्या एषा भवति ॥ २४ ॥

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः। कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पयांसि ॥

किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिर्जङ्गम्यतेः पराञ्चनैरञ्चितः का तेऽस्मास्वर्थहितिरासीत्किं परितकनम्। परितक्म्या रात्रिः परित एनां तक्म। तक्मेत्युष्णनाम तकत इति सतः। कथं रसाया अतरः पयांसीति। रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः कथं रसानि तान्युदकानीति वा। देवशुनीन्द्रेण प्रहिता पणिभिरसुरैः समूद इत्याख्यानम् ॥

सरस्वती व्याख्याता।

तस्या एषा भवति ॥ २५ ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।
यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥

पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः । तस्या एषापरा भवति ॥ २६ ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना ।
धियो विश्वा वि राजति ॥

महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । वागर्थेषु विधीयते तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते ॥ वाग्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २७ ॥

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा ।
चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा मदना । चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा । तस्या एषापरा भवति ॥ २८ ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।
सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च । सा नो मदनान्नं च रसं च दुहाना धेनुर्वागस्मानुपैतु सुष्टुता । अनुमती राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः पौर्णमास्याविति याज्ञिका या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति विज्ञायते ॥

अनुमतिरनुमननात् तस्या एषा भवति २९ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि ।
क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूंषि तारिषः ॥

अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखं च नः कुर्वन्नं च नोऽपत्याय धेहि प्रवर्धय च न आयुः ॥ राका रातेर्दानकर्मणः । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।
सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥

राकामहं सुहवानां सुष्टुत्या ह्वये शृणोतु नः सुभगा बोधत्वात्मना सीव्यत्वपः प्रजननकर्म सूच्याच्छिद्यमानया । सूची सीव्यतेः । ददातु वीरं शतप्रदमुक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसम् ॥

सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ता अमावास्ये इति याज्ञिका या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते ॥

सिनीवाली सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि वालं पर्व वृणोतेस्तस्मिन्नन्नवती वालिनी वा वालेनैवास्यामणुत्वाच्चन्द्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।
जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः ॥

सिनीवालि पृथुजघने । स्तुक स्त्यायतेः सङ्घातः पृथुकेशस्तुके पृथुस्तुके वा । या त्वं देवानामसि स्वसा । स्वसा सु असा स्वेषु सीदतीति वा । जुषस्व हव्यमदनं प्रजां च देवि दिश नः ॥

कुहूर्गूहतेः काभूदिति वा क्व सती हूयत इति वा काहुतं हविर्जुहोतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

कुहूमहं सुवृतं विद्मनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।
सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥

कुहूमहं सुवृतं विदितकर्माणमस्मिन्यज्ञे सुहृवानामाह्वये । सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां पित्र्यं धनमिति वा पित्र्यं यश इति वा । तस्यै ते देवि हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । यमी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

अ॒न्यमू॒ षु त्वं य॑म्य॒न्य उ॒ त्वां परि॑ ष्वजाते॒ लिबु॑जेव वृ॒क्षम् । तस्य॑ वा॒ त्वं मन॑ इ॒च्छा स वा॒ तवाधा॑ कृणुष्व सं॒विदं॒ सुभ॑द्राम् ॥

अन्यमेव हि त्वं यम्यन्यस्त्वां परिष्वङ्क्ष्यते लिबुजेव वृक्षं तस्य वा त्वं मन इच्छ स वा तवाधानेन कुरुष्व संविदं सुभद्रां कल्याणभद्राम् । यमी यमं चकमे तां प्रत्याचचक्ष इत्याख्यानम् ॥ ३४ ॥

उर्वशी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३५ ॥

वि॒द्युन्न या पत॑न्ती॒ दवि॑द्यो॒द्भर॑न्ती मे॒ अप्या॒ काम्या॑नि । जनि॑ष्ठो अ॒पो नर्य॒ः सुजा॑त॒ः प्रोर्वशी॑ तिरत दी॒र्घमायु॑ः ॥

विद्युदिव या पतन्त्यद्योतत हरन्ती मे अप्या काम्यान्युदकान्यन्तरिक्षलोकस्य यदा नूनमयं जायेताद्भ्योऽध्यप इति नर्यो मनुष्यो नृभ्यो हितो नरापत्यमिति वा सुजातः सुजाततरोऽथोर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः ॥

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३६ ॥

बळि॒त्था पर्व॑तानां खि॒द्रं बि॑भर्षि पृथिवि ।
प्र या भूमिं॑ प्रवत्वति म॒ह्ना जि॒नोषि॑ महिनि ॥

सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खेदनं छेदनं भेदनं बलमत्र धारयसि पृथिवि प्रजिन्वसि या भूमिं प्रवणवति महत्त्वेन महतीत्युदकवतीति वा ॥

इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३७ ॥

इ॒न्द्रा॒णीमा॒सु नारि॑षु सु॒भगा॑म॒हम॑श्रवम् ।

नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिः ।
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमशृणवं नह्यस्या अपरामपि समां जरया म्रियते पतिः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः । तस्या एषापरा भवति ॥ ३८ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।
यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति ।
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

नाहमिन्द्राणि रमे सख्युर्वृषाकपेर्ऋते यस्येदमप्यं हविरप्सु शृतमद्भिः संस्कृतमिति वा प्रियं देवेषु निगच्छति सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः ॥

गौरी रोचतेर्ज्वलतिकर्मणोऽयमपीतरो गौरो वर्णं एतस्मादेव प्रशस्यो भवति । तस्या एषा भवति ॥ ३९ ॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।
अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥

गौरीर्निर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेनचादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने । तस्या एषापरा भवति ॥ ४० ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।
ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति ॥

तस्याः समुद्रा अधिविक्षरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति ॥

गौर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४१ ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङकृणोन्मातवा उं ।

सृक्काणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥

गौरन्वमीमेद्वत्सं निमिषन्तमनिमिषन्तमादित्यमिति वा मूर्धानमस्याभिहिङ्ङकरोन्मननाय सृक्काणं सरणं घर्मं हरणमभिवावशाना मिमाति मायुं प्रप्यायते पयोभिः। मायुमिवादित्यमिति वा। वागेषा माध्यमिका घर्मधुगिति याज्ञिकाः ॥

धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा। तस्या एषा भवति ॥ ४२ ॥

उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम्।
श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीद्धो घर्मस्तदु षु प्र वोचम् ॥

उपह्वये सुदोहनां धेनुमेतां कल्याणहस्तो गोधुगपि च दोग्ध्येनाम्। श्रेष्ठं सवं सविता सुनोतु न इत्येष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा पयो यजुष्मदभीद्धो घर्मस्तं सु प्रब्रवीमि। वागेषा माध्यमिका घर्मधुगिति याज्ञिकाः ॥

अघ्न्याहन्तव्या भवत्यघघ्नीति वा। तस्या एषा भवति ॥ ४३ ॥

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम।
अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥

सुयवसादिनी भगवती हि भवाथेदानीं वयं भगवन्तः स्यामाद्धि तृणमघ्न्ये सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती। तस्या एषापरा भवति ॥ ४४ ॥

हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात्।
दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

पथ्या स्वस्तिः पन्था अन्तरिक्षं तन्निवासात्। तस्या एषा भवति ॥ ४५ ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति।
सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥

स्वस्तिरेव हि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वती धनवत्यभ्येति या वसूनि वननीयानि सा नोऽमा गृहे सा निरमणे सा निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवी गोप्त्री देवान्गोपायत्विति देवा एनां गोपायन्त्विति वा ॥

उषा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४६ ॥

अपो॒षा अन॑सः सर॒त्सम्पि॑ष्टा॒दह॑ बि॒भ्युषी॑ ।
नि यत्सीं॑ शि॒श्नथ॑द्वृषा॑ ॥

अपासरदुषा अनसः सम्पिष्टान्मेघाद् बिभ्युष्यनो वायुरनितेरपि वोपमार्थे स्यादनस इव शकटादिव । अनः शकटमानद्धमस्मिंश्चीवरमनितेर्वा स्याज्जीवनकर्मण उपजीवन्त्येनन्मेघोऽप्यन एतस्मादेव । यन्निरशिश्नथद्वृषा वर्षिता मध्यमः । तस्या एषापरा भवति ॥ ४७ ॥

ए॒तद॑स्या॒ अनः॑ शये॒ सुस॑म्पिष्टं॒ विपा॒श्या ।
स॒सार॑ सीं॑ परा॒वतः॑ ॥

एतदस्या अन आशेते सुसम्पिष्टमितरदिव विपाशि विमुक्तपाशि ससारोषाः परावतः प्रेरितवतः परागताद्वा ॥

इला व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४८ ॥

अ॒भि न॒ इळा॑ यू॒थस्य॑ मा॒ता स्मन्न॒दीभि॑रु॒र्वशी॑ वा गृणातु ।
उ॒र्वशी॑ वा बृ॒हद्दि॑वा गृ॑णा॒नाभ्यू॒र्ण्वा॒ना प्र॑भृ॒थस्या॒योः ।
सिष॑क्तु न ऊ॒र्ज॒व्य॑स्य पु॒ष्टेः ॥

अभिगृणातु न इला यूथस्य माता सर्वस्य माता स्मदभि नदीभिरुर्वशी वा गृणातूर्वशी वा बृहद्दिवा महद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्य प्रभृतस्यायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा सेवतां नोऽन्नस्य पुष्टेः ॥

रोदसी रुद्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ४९ ॥

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे।

आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥

रथं क्षिप्रं मारुतं मेघं वयं श्रवणीयमाह्वयामह आ यस्मिन्तस्थौ सुरमणीयान्युदकानि बिभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी ॥ ५० ॥

इत्येकादशोऽध्यायः ॥

दैवतकाण्डे पञ्चमोध्यायः ॥

अथातो द्युस्थाना देवताः ॥ तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः । अश्विनौ यद्व्यश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः । तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भमनु-तमो भागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यः । तयोरेषा भवति ॥ १ ॥

वसातिषु स्म चरथोऽसितौ पेत्वाविव ।
कदेदमश्विना युवमभि देवाँ अगच्छतम् ॥

इति सा निगदव्याख्याता । तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्रायोरसंस्तवेनैषोऽर्धर्चो भवति । वासात्यो अन्य उच्यत उषः पुत्रस्तवान्य इति । तयोरेषापरा भवति ॥

इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वा३ नामभिः स्वैः ।
जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥

इह चेह च जातौ संस्तूयेते पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र ऊह्यत आदित्यः । तयोरेषापरा भवति ॥ ३ ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् ।
अस्य सोमस्य पीतये ॥

प्रातर्योगिनौ विबोधयाश्विनाविहागच्छतामस्य सोमस्य पानाय । तयोरेषापरा भवति ॥ ४ ॥

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।
उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥

प्रातर्यजध्वमश्विनौ प्रहिणुत न सायमस्ति देवेज्या अजुष्टमेतत् । अप्यन्योऽस्मद्यजते वि चावः । पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान्वनयितृतमः । तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तस्तस्मिन्नन्या देवता ओप्यन्ते ॥

उषा वष्टेः कान्तिकर्मण उच्छतेरितरा माध्यमिका । तस्या एषा भवति ॥५॥

उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।
येन तोकं च तनयं च धामहे ॥

उषस्तच्चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्राँश्च पौत्राँश्च दधीमहि तस्या एषापरा भवति ॥ ६ ॥

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।
निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥

एतास्ता उषसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात् । पूर्वेऽर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना । निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । एमीदेषां निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति । प्रति यन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः ॥

सूर्या सूर्यस्य पत्न्येषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् ।
आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥

सुकाशनं शल्मलं सर्वरूपमपि वोपमार्थे स्यात्सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति । किंशुकं क्रंशतेः प्रकाशयतिकर्मणः शल्मलिः सुशरो भवति शरवान्वा । आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकमुदकस्य सुखं पत्ये वहतुं कुरुष्व । सविता सूर्यां प्रायच्छत्सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम् ॥

वृषाकपायी वृषाकपेः पत्न्येषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे ।
घसत्त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा । स्नुषा साधुसादिनीति वा साधुसानिनीति वा स्वपत्यं तत्सनोतीति वा । प्राश्नातु त इन्द्र

उच्चण एतान्माध्यमिकान्त्संस्त्यायान् । उच्चण उच्चतेर्बुद्धिकर्मण उच्चन्त्युदकेनेति वा । प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं हविः सुखकरं हविः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् ॥

सरण्यूः सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वते ।
उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥

अप्यगूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वतेऽप्याश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद् द्वौ मिथुनौ सरण्यूः । मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति नैरुक्ता यमं च यमीं चेत्यैतिहासिकाः । तत्रेतिहासमाचक्षते । त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ जनयाञ्चकार । सा सवर्णामन्यां प्रतिनिधायाश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव स विवस्वानादित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य सम्बभूव ततोऽश्विनौ जज्ञाते सवर्णायां मनुः । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ १० ॥

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।
यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ।

त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं विश्वं भुवनं समेतीमानि च सर्वाणि भूतान्यभिसमागच्छन्ति यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश । रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेऽन्तर्धीयते ॥ ११ ॥

सविता व्याख्यातः । तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा प्रसुवति भद्रं द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च व्यचिख्यपन्नाकं सविता वरणीयः प्रयाणमनूषसो विराजति । अधोरामः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते । कस्मात् सामान्यादित्यधस्तात्तद्वेलायां तमो भवत्येतस्मात्सामान्यादधस्ताद्रामोऽधस्तात्कृष्णः

कस्मात्सामान्यादित्यग्निं चित्वा न रामामुपेयात् । रामा रमणायोपेयते न धर्माय कृष्णजातीयैतस्मात्सामान्यात् । कृकवाकुः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते । कस्मात्सामान्यादिति कालानुवादं परीत्य । कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणं वचेरुत्तरं ॥

भगो व्याख्यातः । तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता ।
आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्वयेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधारयिता सर्वस्याध्रश्चिद्यं मन्यमान आढ्यादुर्दरिद्रस्तुरश्चित्तुर इति यमनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा त्वरया तूर्णगतिर्यमो राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह । अन्धो भग इत्याहुरनुत्सृप्तो न दृश्यते । प्राशित्रमस्याक्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्मणं जनं भगो गच्छतीति वा जनं गच्छत्यादित्य उदयेन ॥

सूर्यः सर्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

उद्वहन्ति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति । कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥

चायनीयं देवानामुदगमदनीकं ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापूपुरद् द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन तेन सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च ॥

अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत्पूषा भवति । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥

शुक्रं ते अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्विषमरूपे ते अहनी कर्म द्यौरिव चासि । सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नवनूभाजनवती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु । तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानळर्कम् ।
स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियं सीषधाति प्र पूषा ॥

पथस्पथोऽधिपतिं वचनेन कामेन कृतोऽभ्यानडर्कमभ्यापन्नोऽर्कमिति वा । स नो ददातु चायनीयाग्राणि धनानि कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु पूषेति ॥ अथ यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।
समूळ्हमस्य पांसुरे ॥

यदिदं किं च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः । समूढमस्य पांसुरे प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपि वोपमार्थे स्यात्समूढमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा ॥ १९ ॥

विश्वानरो व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ २० ॥

विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः ।
एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥

विश्वानरस्यादित्यस्यानानतस्य शवसो महतो बलस्यैवैश्च कामैरयनैरवनैर्वा चर्षणीनां मनुष्याणामूत्या च यथा रथानामिन्द्रमस्मिन्यज्ञे ह्वयामि ॥

वरुणो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥

भुरण्युरिति क्षिप्रनाम भुरण्युः शकुनिर्भूरिमध्वानं नयति स्वर्गस्य लोकस्यापि वोढा तत्सम्पाती भुरण्युरनेन पावक ख्यानेन भुरण्यन्तं जनां अनु त्वं वरुण पश्यसि । तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वोत्तरस्याम् ॥ २२ ॥

येना॑ पावक॒ चक्ष॑सा भुर॒ण्यन्त॒ं जना॒ँ अनु॑ ।
त्वं व॑रुण॒ पश्य॑सि ॥
वि द्यामे॑षि॒ रज॑स्पृ॒थ्वहा॒ मिमा॑नो अ॒क्तुभिः॑ ।
पश्य॒ञ्जन्मा॑नि सूर्य ॥

व्येषि द्यां रजश्च पृथु महान्तल्लोकमहानि च मिमानोऽक्तुभी रात्रिभिः सह पश्यञ्जन्मानि जातानि सूर्य । अपि वा पूर्वस्याम् ॥ २३ ॥

येना॑ पावक॒ चक्ष॑सा भुर॒ण्यन्त॒ं जना॒ँ अनु॑ ।
त्वं व॑रुण॒ पश्य॑सि ॥
प्र॒त्यङ्दे॒वाना॒ं विशः॑ प्र॒त्यङ्ङुदे॑षि॒ मानु॑षान् ।
प्र॒त्यङ्विश्व॒ं स्व॑र्दृ॒शे ॥

प्रत्यङ्ङिदं सर्वमुदेषि प्रत्यङ्ङिदं सर्वमभिविपश्यसीति । अपि वैतस्यामेव॥२४॥

येना॑ पावक॒ चक्ष॑सा भुर॒ण्यन्त॒ं जना॒ँ अनु॑ ।
त्वं व॑रुण॒ पश्य॑सि ॥

तेन नो जनानभिविपश्यसि ॥

केशी केशा रश्मयस्तैस्तद्वान् भवति काशनाद्वा प्रकाशनाद्वा । तस्यैषा भवति॥२५॥

के॒श्य१॒ग्निं के॒शी वि॒षं के॒शी बि॑भर्ति॒ रोद॑सी ।
के॒शी विश्व॒ं स्व॑र्दृ॒शे के॒शीदं ज्योति॑रुच्यते ॥

केश्यग्निं च विषं च । विषमित्युदकनाम विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य विपूर्वस्य वा सचतेः । द्यावापृथिव्यौ च धारयति । केशीदं सर्वमिदमभिवि-

पश्यति केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाह । अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमः । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ २६ ॥

त्रयः केशिन ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम् ।
विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥

त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते कालेकालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति । सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य ॥ अथ यद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति तद्वृषाकपिर्भवति वृषाकम्पनः । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।
य एष स्वप्ननंशनोऽस्तमेषि पथा पुनः ॥
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्ननंशनः स्वप्नान्नाशयस्यादित्य उदयेन सोऽस्तमेषि पथा पुनः । सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् ॥

यमो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २८ ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः सम्पिबते यमः ॥
अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे स्थाने वृतक्षये वापि वोपमार्थे स्याद्वृक्ष इव सुपलाश इति । वृक्षो व्रश्चनात् पलाशं पलाशनात् । देवैः सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र नः सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेत ॥

अज एकपादजन एकः पाद एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति वैकोऽस्य पाद इति वा । एकं पादं नोत्खिदतीत्यपि निगमो भवति । तस्यैष निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि ॥ २९ ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्त्ता सिन्धुरापः समु-

द्रियः । विश्वे देवासः शृण्वन्वचाँसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरन्ध्या ॥

पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायं तद्वत्पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवान् । अतितस्थौ पवीरवानित्यपि निगमो भवति । तद्देवता वाक्पावीरवी पावीरवी च दिव्या वाक् । तन्यतुस्तनित्री वाचोऽन्यस्याः । अजश्चैकपाद् दिवो धारयिता सिन्धुश्चापश्च समुद्रियाश्च सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरन्ध्या स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वन्तु वचनानीमानीति ॥

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एष निपातो भवत्यैन्द्राग्न्यामृचि ॥ ३० ॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः । अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

समुद्रो व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति पावमान्यामृचि ॥ ३१ ॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितैषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम् । महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् ॥

पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो माध्यमिका देवगणाः पर्यासते माध्यमिकां वाचं पितैषां प्रत्नः पुराणोऽभिरक्षति व्रतं कर्म । महः समुद्रं वरुणस्तिरोऽन्तर्दधात्यथ धीराः शक्नुवन्ति धरुणेषूदकेषु कर्मण आरम्भमारब्धुम् ॥ अज एकपाद् व्याख्यातः पृथिवी व्याख्याता समुद्रो व्याख्यातः । तेषामेष निपातो भवत्यपरस्यां बहुदेवतायामृचि ॥ ३२ ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः । विश्वे देवा ऋतावृधो हुवाना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥

अपि च नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजश्चैकपात्पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे च देवाः

सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा हूयमाना मन्त्रैः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु मेधाविशस्ताः ।

दध्यङ् प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रत्यक्तमस्मिन्ध्यानमिति वा । अथर्वा व्याख्यातः । मनुर्मननात् । तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ ३३ ॥

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत ।

तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥

यामथर्वा च मनुश्च पिता मानवानां दध्यङ् च धियमतनिषत तस्मिन्ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वेन्द्र उक्थानि च सङ्गच्छन्तामर्चन्योऽनुपास्ते स्वाराज्यम् ॥ ३४ ॥

अथातो द्युस्थाना देवगणाः । तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति । आदित्या व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३५ ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥

घृतस्नूर्घृतप्रस्नाविन्यो घृतप्रस्राविण्यो घृतसानिन्यो घृतसारिण्य इति वाहूतीरादित्येभ्यश्चिरं जुह्वा जुहोमि चिरं राजभ्य इति वा शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चार्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो वरुणोंऽशश्च । अंशोऽशुना व्याख्यातः ॥

सप्त ऋषयो व्याख्याताः तेषामेषा भवति ॥ ३६ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् ।

सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे रश्मय आदित्ये सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं संवत्सरमप्रमाद्यन्तः सप्तापनास्त एव स्वपतो लोकमस्तमितमादित्यं यन्ति तत्र जागृतोऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ वाय्वादित्यावित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तम्यात्मनि सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं शरीरमप्रमाद्यन्ति सप्तापनानीमान्येव स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यन्ति

तत्र जागृतोऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टे । तेषामेषापरा भवति ॥ ३७ ॥

तिर्य॑ग्बिलश्चम॒स ऊ॒र्ध्वबु॑ध्नो॒ यस्मि॒न्यशो॒ निहि॑तं वि॒श्वरू॑पम् ।
अत्रा॑सत॒ ऋष॑यः स॒प्त सा॒कं ये अ॒स्य गो॒पा म॑ह॒तो ब॑भू॒वुः ॥

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्रासत ऋषयः सप्त सहादित्यरश्मयो ये अस्य गोपा महतो बभूवुरित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्रासत ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि यान्यस्य गोप्तॄणि महतो बभूवुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥

देवा व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३८ ॥

दे॒वानां॑ भ॒द्रा सु॑म॒तिर्ऋ॑जूय॒तां दे॒वानां॑ रा॒तिर॒भि नो॒ निव॑र्तताम् ।
दे॒वानां॑ स॒ख्यमुप॑ सेदिमा व॒यं दे॒वा न॒ आयुः॒ प्र ति॑रन्तु जी॒वसे॑ ॥

देवानां वयं सुमतौ कल्याण्यां मतावृजुगामिनामृतुगामिनामिति वा देवानां दानमभि नो निवर्त्ततां देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय ॥

विश्वे देवाः सर्वे देवाः । तेषामेषा भवति ॥ ३९ ॥

ओमा॑सश्चर्षणीधृतो॒ विश्वे॑ देवास॒ आ ग॑त ।
दा॒श्वांसो॑ दा॒शुषः॑ सु॒तम् ॥

अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति । तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । यत्तु किं चिद् बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिरनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गा भूतांशः काश्यप आश्विनमेकलिङ्गमभितष्टीयं सूक्तमेकलिङ्गम् ॥

साध्या देवाः साधनात् । तेषामेषा भवति ॥ ४० ॥

यज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वास्तानि॒ धर्मा॑णि प्रथ॒मान्या॑सन् ।
ते ह॒ नाकं॑ महि॒मान॑ः सचन्त॒ यत्र॒ पूर्वे॑ सा॒ध्याः सन्ति॑ दे॒वाः ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा अग्निनाग्निमयजन्त देवा अग्निः पशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्तेति च ब्राह्मणम् । तानि धर्म्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः समसेवन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः साधनाः । द्युस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः पूर्वं देवयुगमित्याख्यानम् ॥

वसवो यद्विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मात्पृथिवीस्थानाः । इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मान्मध्यस्थानाः । वसव आदित्यरश्मयो विवासनात्तस्माद् द्युस्थानाः । तेषामेषा भवति ॥ ४१ ॥

सु॒गा वो॑ देवा॒ः सद॑नमकर्म॒ य आ॑ज॒ग्मुः सव॑न॒मिदं॑ जु॒षा॒णाः ।
ज॒क्षि॒वांस॑ः पपि॒वांस॑श्च॒ विश्वे॒ऽस्मे ध॑त्त वसवो॒ वसू॑नि ॥

स्वागमनानि वो देवाः सुपथान्यकर्म य आगच्छत सवनानीमानि जुषाणाः खादितवन्तः पीतवन्तश्च सर्वेऽस्मासु धत्त वसवो वसूनि । तेषामेषापरा भवति ॥ ४२ ॥

ज्म॒या अत्र॒ वस॑वो रन्त दे॒वा उ॒रावन्तरि॑क्षे मर्जयन्त शु॒भ्राः ।
अ॒र्वाक्प॒थ उ॑रुज्र॒यः कृणुध्वं॒ श्रोता॑ दू॒तस्य॑ ज॒ग्मुषो॑ नो अ॒स्य ॥

ज्मया अत्र वसवोऽरमन्त देवा ज्मा पृथिवी तस्यां भवा उरौ चान्तरिक्षे मर्जयन्त गमयन्त रमयन्त शुभ्राः शोभमाना अर्वाच एनान्पथो बहुजवाः कुरुध्वं शृणुत दूतस्य जग्मुषो नोऽस्याग्नेः ॥

वाजिनो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ४३ ॥

शं नो॑ भवन्तु वा॒जिनो॒ हवे॑षु दे॒वता॑ता मि॒तद्र॑वः स्व॒र्काः ।
ज॒म्भय॒न्तोऽहिं॒ वृकं॒ रक्षां॑सि॒ सने॑म्य॒स्मद्यु॑यव॒न्नमी॑वाः ॥

सुखा नो भवन्तु वाजिनो ह्वानेषु देवतातौ यज्ञे मितद्रवः सुमितद्रवः स्वर्काः स्वञ्चना इति वा स्वर्चन इति वा स्वर्चिष इति वा जम्भयन्तोऽहिं च वृकं च रक्षांसि च क्षिप्रमस्मद्यावयन्त्वमीवा देवाश्वा इति वा ॥

देवपत्न्यो देवानां पत्न्यः । तासामेषा भवति ॥ ४४ ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।
याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥

देवानां पत्न्य उशत्योऽवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजयेऽपत्यजननाय चान्नसंसननाय च । याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते कर्मणि ता नो देव्यः सुहवाः शर्म यच्छन्तु शरणम् । तासामेषापरा भवति ॥ ४५ ॥

उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्य१ग्नाय्यश्विनी राट् ।
आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥

अपि च ग्ना व्यन्तु देवपत्न्य इन्द्राणीन्द्रस्य पत्न्यग्नाय्यग्नेः पत्न्यश्विन्यश्विनोः पत्नी राड् राजते रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी व्यन्तु देव्यः कामयन्तां य ऋतुः कालो जायानाम् ॥ ४६ ॥

इति द्वादशोऽध्यायः ॥

दैवतकाण्डे षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ परिशिष्टम् ॥

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षतेऽपि वा सम्प्रत्यय एव स्यान्महाभाग्याद् देवतायाः । सोऽग्निमेव प्रथममाह । त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिरिति यथैतस्मिन्सूक्ते । नहि त्वदारे निमिषश्च नेश इति वरुणस्य । अथैषेन्द्रस्य ॥ १ ॥

यद् द्याव॑ इन्द्र ते श॒तं श॒तं भूमी॑रु॒त स्युः ।
न त्वा॑ वज्रिन्त्स॒हस्रं॒ सूर्या॒ अनु॒ न जा॒तम॑ष्ट॒ रोद॑सी ॥

यदि त इन्द्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युर्न त्वा वज्रिन्त्सहस्रमपि सूर्या न द्यावापृथिव्यावप्यभ्यश्नुवीतामिति । अथैषादित्यस्य ॥ २ ॥

यदुद॑ञ्चो वृषाकपे गृ॒हमि॑न्द्रा॒जग॑न्तन ।
क्व१॒ स्य पु॑ल्व॒घो मृ॒गः कम॑गञ्जन॒योप॑नो
विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगमत क्व स्य पुल्वघो मृगः क्व स बह्वादी मृगः । मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः । कमगमद् देशं जनयोपनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् । अथैषादित्यरश्मीनाम् ॥ ३ ॥

वि हि सोतो॒रसृ॑क्षत॒ नेन्द्रं॑ दे॒वम॑मंसत ।
यत्राम॑दद्वृ॒षाक॑पिर॒र्यः पु॒ष्टेषु॒ मत्स॑खा॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥

व्यसृक्षत हि प्रसवाय न चेन्द्रं देवममंसत यत्रामादयद्वृषाकपिर्य ईश्वरः पुष्टेषु पोषेषु मत्सखा मम सखा मदनसखा ये नः सखायस्तैः सहेति वा सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् । अथैषाश्विनोः ॥ ४ ॥

सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका ।
उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥

सृण्येवेति द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतु हन्तारौ । नैतोशेव तुर्फरीपर्फरीका । नितोशस्यापत्यं नैतोशं नैतोशेव तुर्फरी क्षिप्रहन्तारौ उदन्यजेव जेमना मदेरू । उदन्यजेवेत्युदकजे इव रत्ने सामुद्रे चान्द्रमसे वा जेमने जयमने जेमना मदेरू । ता मे जराय्वजरं मरायु । एतज्जरायुजं शरीरं शरदमजीर्णम् । अथैषा सोमस्य ॥ ५ ॥

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः ।
तरत्स मन्दी धावति ॥

तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वां गतिम् । धारा सुतस्यान्धसः । धारयाभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य । अथैषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आ विवेश ॥

चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्तास्त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभो रोरवीति । रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिर्यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति । महो देव इत्येष हि महान्देवो यद्यज्ञो मर्त्याँ आविवेशेत्येष हि मनुष्यानाविशति यजनाय । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ७ ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे ॥

स्वर्गच्छन्त ईजाना वा नेक्षन्ते तेऽमुमेव लोकं गतवन्तमीक्षन्तामिति । आ द्यां

रोहन्ति रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर इति ।

अथैषा वाचः प्रवल्हितेव ॥ ८ ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयन्ते । गुहा गूहतेस्तुरीयं त्वरतेः । कतमानि तानि चत्वारि पदानि । ओंकारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्षम् । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः । मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः । ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः । सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके । पशुषु तूणवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादाः । अथापि ब्राह्मणं भवति सा वै वाक्सृष्टा चतुर्धा व्यभवदेष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयं या पृथिव्यां साग्नौ सा रथन्तरे यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये या दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नावथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुस्तस्माद् ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति । अथैषाक्षरस्य ॥ ९ ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन्देवा अधिनिषण्णाः सर्वे यस्तन्न वेद किं स ऋचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुष उपदिशति । कतमत्तदेतदक्षरम् । ओमित्येषा वागिति शाकपूणिर्ऋचश्च ह्यक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेषु । एतद्ध वा एतदक्षरं यत्सर्वां त्रयीं विद्यां प्रतिप्रतीति च ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

आदित्य इति पुत्रः शाकपूणेरेषर्ग्भवति यदेनमर्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणि भूतानि तस्य यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिषण्णा

इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणीन्द्रियाणि तस्य यद्विनाशिधर्म्म तदक्षरं भवतीन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते यान्यस्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मप्रवादाः ॥ ११ ॥

अक्षरं न क्षरति न क्षीयते वाक्षरं भवति वाचोऽक्ष इति वाक्षो यानस्याञ्जनात्तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसामान्यादिति । अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूढोऽपि श्रुतितोऽपि तर्कतो न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः । न ह्येषु प्रत्यक्षमस्त्यनृषेरतपसो वा पारोवर्य्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयो विद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुरस्तात् । मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं तर्कमृषिं प्रायच्छन्मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूढम् । तस्माद्यदेव किं चानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवति ॥ १२ ॥

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।
अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥

हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते समानाख्याना ऋत्विजोऽत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्माण ऊहब्रह्माण ऊह एषां ब्रह्मेति वा । सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यं तदिदमायुरिच्छता न निर्वक्तव्यं तस्माच्छन्दस्सु शेषा उपेक्षितव्याः । अथागमो यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवति ॥ १३ ॥

इति निरुक्ते त्रयोदशोऽध्यायः ॥

परिशिष्टभागे प्रथमोऽध्यायः ॥

व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गं च । अथात ऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः । सूर्य आत्मेत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टा । अथैतदनुप्रवदन्त्यथैतं महान्तमात्मानमेषर्गणः प्रवदन्तीन्द्रंमित्रं वरुणमग्निमाहुरिति । अथैष महानात्मात्मजिज्ञासयात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्मना जातवेदा अहमस्मि प्रथमजा इत्येताभ्याम् ॥ १ ॥

अग्निरंस्मि जन्मंना जातवेंदा घृतं मे चक्षुंरमृतं म आसन् ।
अर्कस्त्रिधातू रजंसो विमानोऽजंस्रो धर्मो हविरंस्मि नामं ॥
अहमंस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यौ अमृतंस्य नाभिः ।
यो मा ददाति स इदेवमावा अहमन्नमन्नंमदन्तंमाद्मि ॥

इति स ह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूवैवं तं व्याजहारायतमात्मानमभ्यात्मजमन्तिकमन्यस्मा आचचक्षेति ॥ २ ॥

अपंश्यं गोपामनिंपद्यमानमा च परां च पथिभिश्चरंन्तम् ।
स सध्रीचीः स विषूंचीर्वसांन आ वंरीवर्त्ति भुवंनेष्वन्तः ॥

आवरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तरित्यथैष महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्परं तद् ब्रह्मतत्सत्यं तत्सलिलं तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगन्धंतदमृतं तच्छुक्रं तन्निष्ठो भूतात्मा । सैषा भूतप्रकृतिरित्येके तत्क्षेत्रं तदज्ञानात्क्षेत्रज्ञमनुप्राप्य निरात्मजम् । अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति सत्त्वं रजस्तम इति । सत्त्वं तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठत्यभितो रजस्तमसी इति । कामद्वेषस्तम इत्याविज्ञातस्य विशुध्यतो विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्त्वाय कल्पते प्रतिभाति लिङ्गो महानात्मा तमोलिङ्गो विद्या प्रकाशलिङ्गस्तमोऽपि निश्चयलिङ्ग आकाशः ॥ ३ ॥

आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वायुर्द्विगुणः स्पर्शेन वायोर्ज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष आपश्चतुर्गुणा रसेनाद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन पृथिव्या भूतग्रामस्थावरजङ्गमास्तदेतदहर्युगसहस्रं जागर्ति । तस्यान्ते सुषुप्स्यन्नङ्गानि प्रत्याहराति

भूतग्रामाः पृथिवीमपि यन्ति पृथिव्यप आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुराकाशमाकाशो मनो मनो विद्यां विद्या महान्तमात्मानं महानात्मा प्रतिभां प्रतिभा प्रकृतिं सा स्वपिति युगसहस्रं रात्रिः। तावेतावहोरात्रावजस्रं परिवर्त्तेते स कालस्तदेतदहर्भवति ॥

युगसहस्रपर्यन्तमहर्यद् ब्रह्मणो विदुः ॥

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः इति ॥ ४ ॥

तं परिवर्त्तमानमन्योऽनुप्रवर्त्तते स्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽहमिति गम्यते स मिथ्यादर्शनेदं पावकं महाभूतेषु चिरोण्वाकाशाद्वायोः प्राणश्चक्षुश्च वक्तारं च तेजसोऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्त्तिः। पार्थिवांस्त्वष्टौ गुणान्विद्यात्त्रीन्मातृतस्त्रीन्पितृतोऽस्थिस्नायुमज्जानः पितृतस्त्वङ्मांसशोणितानि मातृतोऽन्नपानमित्यष्टौ सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि क्लृप्तः ॥ ५ ॥

स यद्यनुरुध्यते तद्भवति। यदि धर्ममनुरुध्यते तद् देवो भवति यदि ज्ञानमनुरुध्यते तदमृतो भवति यदि काममनुरुध्यते संच्यवते। इमां योनिं सन्दध्यात्तदिदमत्र मतम्। श्लेष्मा रेतसः सम्भवति श्लेष्मणो रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नावा स्नावनोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जातो रेतस्तदिदं योनौ रेतः सिक्तं पुरुषः सम्भवति। शुक्रातिरेके पुमान् भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति शुक्रभिन्नेन यमो भवति शुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्च। तत्कथमिदं शरीरं परं संयम्यते सौम्यो भवति। एकरात्रोषितं कललं भवति पञ्चरात्राद् बुद्बुदाः सप्तरात्रात्पेशी द्विसप्तरात्रादर्बुदः पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो भवति मासमात्रात्कठिणो* भवति द्विमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशो मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च सम्भवति सप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति ॥

मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः।

नाना योनिसहस्राणि मयोषितानि यानि वै ॥

आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः।

* "कठिनो" इत्यपि क्वचित् ॥

मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ॥
अवाङ्मुखः पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः ।
साङ्ख्यं योगं समभ्यस्येत्पुरुषं वा पञ्चविंशकम् ॥

इति । ततश्च दशमे मासे प्रजायते जातश्च वायुना स्पृष्टस्तन्न स्मरति जन्ममरणम् । अन्ते च शुभाशुभं कर्मैतच्छरीरस्य प्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अष्टोत्तरं सन्धिशतमष्टाकपालं शिरः सम्पद्यते षोडश वपापलानि नव स्नायुशतानि सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणामर्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं ह्यष्टकपालानि द्वादशकपालानि जिह्वा वृषणौ ह्यष्टसुपर्णौ तथोपस्थगुदपाय्वेतन्मूत्रपुरीषं कस्मादाहारपानसिक्तत्वादनुपचितकर्माणावन्योन्यं जयेते इति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च महत्यज्ञानतमसि मग्नौ जरामरणक्षुत्पिपासाशोकक्रोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकैर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः सोऽस्मादाज्जवं जवीभावानां तन्निर्मुच्यते सोऽस्मापान्नं महाभूमिकावच्छरीरान्निमेषमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिरधिपरीत्य तैजसं शरीरं कृत्वा कर्मणोऽनुरूपं फलमनुभूय तस्य संक्षये पुनरिमंल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तेपिरे चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद् दक्षिणायनं दक्षिणायनात्पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेरोषधयश्चैतद्भूत्वा तस्य संक्षये पुनरेवेमंल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

अथ ये हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपिरे ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुदगयनमुदगयनाद् देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं वैद्युतान् मानसं मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसम्भवन्ति ते न पुनरावर्त्तन्ते । शिष्टा दन्दशूका यत इदं न जानन्ति तस्मादिदं वेदितव्यम् । अथाप्याह ॥ ९ ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥

न तं विद्यया विदुषो यमेवं विद्वांसो वदन्त्यक्षरं ब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्माकमन्तरमन्यदेषामन्तरं बभूवेति नीहारेण प्रावृतास्तमसा जल्प्या चासुतृप उक्थशासः प्राणं सूर्यं यत्पथगामिनश्चरन्ति । अविद्वांसः क्षेत्रज्ञमनुप्रवदन्ति । अथाहो विद्वांसः क्षेत्रज्ञोऽनुकल्पते तस्य तपसा सहाप्रमादमेत्यथास्यो भवति तेनासन्ततमिच्छेत्तेन सख्यमिच्छेदेष हि सखा श्रेष्ठः सञ्जानाति भूतं भवद्भविष्यदिति । ज्ञाता कस्माज्जायतेः सखा कस्मात्सख्यतेः सह भूतेन्द्रियैः शेरते महाभूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति तस्य यदापः प्रतिष्ठाशीलमुपशम आत्मा ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठतेऽबन्धो ज्ञानकृतः ॥

अथात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः ॥ १० ॥

हंसः । घर्मः । यज्ञः । वेनः । मेधः । कृमिः । भूमिः । विभुः । प्रभुः । शम्भुः । राभुः । वधकर्मा । सोमः । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । आपः । महत् । व्योम । यशः । महः । स्वर्णीकम् । स्मृतीकम् । स्वृतीकम् । सतीकम् । सतीनम् । गहनम् । गभीरम् । गह्वरम् । कम् । अन्नम् । हविः । सद्म । सदनम् । ऋतम् । योनिः । ऋतस्ययोनिः । सत्यम् । नीरम् । हविः । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षितम् । बर्हिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रम् । अमृतम् । इन्दुः । हेम । स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्व । अन्तरिक्षम् । आकाशम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अध्वा । पुष्करम् । सगरः । समुद्रः । तपः । तेजः । सिन्धुः । अर्णवः । नाभिः । वृक्षः । ऊर्ध्वः । तत् । यत् । किम् । ब्रह्म । वरेण्यम् । हंसः । आत्मा । भवति । बधन्त्यधवानम् । यद्वाहिष्या । शरीराणि । अव्ययं च संस्कुरुते । यज्ञः । आत्मा । भवति । यदेन तन्वते ॥

अथैतं महान्तमात्मानमेतानि सूक्तान्येता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ ११ ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥

सोमः पवते सोमः सूर्यः प्रसवनाज्जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणामादित्यरश्मीनां दिवो द्योतनकर्मणामादित्यरश्मीनां पृथिव्याः प्रथनकर्मणामादित्यरश्मीनामग्नेर्गतिकर्मणामादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनामिन्द्रस्यैश्वर्य्यकर्मणामादित्यरश्मीनां विष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनामित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सोम आत्माप्येतस्मादेवेन्द्रियाणां जनितेत्यर्थः । अपि वा सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।
श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥

ब्रह्मा देवानामित्येष हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामादित्यरश्मीनां पदवीः कवीनामित्येष हि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामादित्यरश्मीनामृषिर्विप्राणामित्येष हि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनां महिषो मृगाणामित्येष हि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामादित्यरश्मीनां श्येनो गृध्राणामिति श्येन आदित्यो भवति श्यायतेर्गतिकर्मणो गृध्र आदित्यो भवति गृध्यतेः स्थानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामित्येष हि स्वयं कर्माण्यादित्यो धत्ते वनानां वननकर्मणामादित्यरश्मीनां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्नित्येष हि पवित्रं रश्मीनामत्येति स्तूयमान एष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं ब्रह्मा देवानामित्ययमपि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामिन्द्रियाणां पदवीः कवीनामित्ययमपि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामिन्द्रियाणामृषिर्विप्राणामित्ययमपि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामिन्द्रियाणां महिषो मृगाणामित्ययमपि महान्भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामिन्द्रियाणां श्येनो गृध्राणामिति श्येन आत्मा भवति श्यायतेर्ज्ञानकर्मणो गृध्राणीन्द्रियाणि गृध्यतेर्ज्ञानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठन्ति स्वधितिर्वनानामित्ययमपि स्वयं कर्माण्यात्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणा-

मिन्द्रियाणां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्नित्ययमपि पवित्रमिन्द्रियाण्यत्येति स्तूयमानोऽयमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १३ ॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः॥

वह्निरादित्यो भवति स तिस्रो वाचः प्रेरयत्यृचो यजूंषि सामान्यृतस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं वह्निरात्मा भवति स तिस्रो वाच ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतान्ययमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥१४॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।
सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥

एत एव सोमं गावो धेनवो रश्मयो वावश्यमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव सोमं विप्रा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान एतमेवार्काश्च त्रिष्टुभश्च सन्नवन्ते तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवन्तीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममेत एव सोमं गावो धेनव इन्द्रियाणि वावश्यमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान इममेवात्मा च सप्त ऋषयश्च सन्नवन्ते तान्येतस्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १५ ॥

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः॥

अत्यक्रमीत्समुद्र आदित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममत्यक्रमीत्समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १६ ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।
अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवानाधिपत्यमदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुरादित्य इन्दुरात्मा ॥ १७ ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार ।
देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥

विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं चन्द्रमसं पलित आदित्यो गिरति सद्यो म्रियते स दिवा समुदितेत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं महान्तं पलित आत्मा गिरति रात्रौ म्रियते रात्रिः समुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १८ ॥

साकञ्जानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामश स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥

सहजातानां षण्णामृषीणामादित्यः सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाद्भिः सह सम्मोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सहजातानां षण्णामिन्द्रियाणामात्मा सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वान्नेन सह सम्मोदन्ते यत्रेमानि सप्तऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १९ ॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्धः ।
कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत् ॥

स्त्रिय एवेति ताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धहारिण्यस्ता अमुं पुंशब्दे निराहारः प्राण इति पश्यन्कृष्टान्न विजानात्यन्धः कविर्यः पुत्रः स इमा जानाति यः स इमा जानाति स पितुष्पितासदित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २० ॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।
ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परि भुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥

सप्तैतानादित्यरश्मीनयमादित्यो गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दो यत एतस्मिंस्तिष्ठति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परि भवन्ति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणेत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सप्तेमानीन्द्रियाण्ययमात्मा गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दो यान्यस्मिंस्तिष्ठति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परि भवन्ति सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २१ ॥

न वि जानामि यदि वेदमस्मि निण्यः सन्नद्धो मनसा चरामि ।

न हि विजानान्बुद्धिमतः पुत्रः परिवेदयन्तेऽयमादित्योऽयमात्मा ॥ २२ ॥

अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।
ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यन्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम् ॥

अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आदित्यो मर्त्येन चन्द्रमसा सह । तौ शश्वद् गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यादित्यं न चन्द्रमसमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आत्मा मर्त्येन मनसा सह । तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मन इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २३ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णः ।
सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥

तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णो दीप्तिनृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति रिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं विश्व ऊमा इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं

यतो जायत उग्रस्त्वेषनृम्णो ज्ञाननृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति रिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं सर्वे ऊमा इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २४ ॥

को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून् ।
आसन्निषून्हृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥

क आदित्यो धुरि गा युंक्ते रश्मीन्कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि य इमं सम्भृतं वेद कथं स जीवतीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं क आत्मा धुरि गा युङ्क्त इन्द्रियाणि कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि य इमं सम्भृतं वेद चिरं जीवतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २५ ॥

क ईषते तुज्यते को बिभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।
कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वे३ को जनाय ॥

क एव गच्छति को ददाति को बिभेति को मंसते सन्तमिन्द्रं कस्तोकायापत्याय महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ ॥

को अग्निमीट्टे हविषा घृतेन स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।
कस्मै देवा आवहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥

क आदित्यं पूरयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति । कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः कल्याणदेव इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं क आत्मानं पूरयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति । कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २७ ॥

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।
न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥

त्वमङ्ग प्रशंसीर्देवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वदन्योऽस्ति मघवन् पाता वा पालयिता वा नेता वा सुखयितावेन्द्र ब्रवीमि ते वचः स्तुतियुक्तम् ॥ २८ ॥

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ॥

हंस इति हंसाः सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योतिः पृथिवीव्याप्तेति व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वननकर्मणानभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति त्ययतीति लोको त्ययतीति हंसयन्त्यपतीति हंसाः परमहंसाः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूत गभीर वसतीति त्रिभिर्वसतीति वा रश्मिभिर्वसतीति वा वह्निर्वसतीति वा सुवर्णरेताः पूषा गर्भा रिभेति रिभन्ता वनकुटिलानि कुटन्ता रिभन्तान्तरिक्षा चरत्पथान्तरिक्षा चरदिति दिवि भुवि गमनं वा सुभानुः सुप्रभूतो होतादित्यस्य गता भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत्सर्वे दुरोणसद् द्रवं सर्वे रसा विकर्षयति रश्मिर्विकर्षयति वह्निर्विकर्षयति वननं भवत्यश्वगोजा अद्रिगोजा धरित्रिगोजा सर्वे गोजा ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति निगमो निगमव्याति भवत्यृषे निर्वचनाय ॥ २९ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥

द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्त्तारौ दुष्कृतं पापं परिसारकमित्याचक्षते सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मानं दुरात्मानं परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव तज्जायते वृक्षं रक्ष शरीरं वृक्षं पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयोरन्यद्भुक्त्वान्नमनश्नन्नन्यां सरूपतां सलोकतामश्नुते य एवं वेदानश्नन्नन्योऽभिचाकशतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३० ॥

आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।
तृप्तां जुहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव ॥

आगमिष्यन्ति शक्रो देवतास्त्रिभिस्तीर्थैभिः शक्रप्रतरैरीळितेभिस्त्रिभिस्तीर्थैर्यज्ञमिमं नो यज्ञभागमग्नीषोमभागाविन्द्रो जुषस्व तृप्तामेवं मातुलयोगकन्या भागं सर्तृकेव सा या देवतास्तास्तत्स्थाने शक्रं निदर्शनम् ॥ ३१ ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तास ऊतये ।
अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे विदुर्वेद विन्दतेर्वेदितव्यं विमलशरीरेण वायुना विप्रस्तु हृत्पद्मनिलयस्थितमकारसंहितमुकारं पूरयेन्मकारनिलयं गतं विप्रं प्राणेषु बिन्दुसिक्तं विकासितं वह्नितेजःप्रभं कनकपद्मेष्वमृतशरीरममृतजातस्थितममृतवाचामृतमुखे वदन्ति । अग्निं गीर्भिर्हवामहे । अग्निं सम्बोधयेदग्निः सर्वा देवता इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३२ ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥

जातवेदस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेनाच्छाय सुनवाम सोममिति प्रसवेनाभिषवाय सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमिति स्मो निश्चये निदहाति दहति भस्मीकरोति सोमो ददादित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिन्धुं यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव सिन्धोः स्यन्दनान्नदीं जलदुर्गां महाकूलां तारयति दुरितात्यग्निरिति तानि तारयति । तस्यैषापरा भवति ॥ ३३ ॥

इदं तेऽन्याभिरसमानमाद्भिर्याः काश्च सिन्धुं प्रवहन्ति नद्यः ।
सर्पो जीर्णामिव त्वचं जहाति पापं सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥

इदं तेऽन्याभिरसमानाभिर्याः काश्च सिन्धुं पतिं कृत्वा नद्यो वहन्ति सर्पो जीर्णामिव सर्पस्त्वचं त्यजति पापं त्यजन्त्याप आप्नोतेः । तासामेषा भवति ॥ ३४ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

त्र्यम्बको रुद्रस्तं त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम् । सुगंधिं सुष्ठुगन्धिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिवोर्वारुकमिव फलं बन्धनादारोधनान्मृत्योः सकाशान्मुञ्चस्व मां कस्मादित्येषा परा भवति ॥ ३५ ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥

शतं जीव शरदो वर्धमान इत्यपि निगमो भवति । शतमिति शतं दीर्घमायुर्मरुत एना वर्धयन्ति शतमेनमेव शतात्मानं भवति शतमनन्तं भवति शतमैश्वर्यं भवति शतमिति शतं दीर्घमायुः ॥ ३६ ॥

मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।
विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥

मा च ते धामानि मा च ते कदा चनः सखिुः सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमानाय मनुष्यहितोऽयमादित्योऽयमात्मा । अथैतदनुप्रवदन्त्यथैतं महान्तमात्मानमेषगर्गणः प्रवदति वैश्वकर्मणे देवानां नु वयं जानानासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति च सैषात्मजिज्ञासा सैषा सर्वभूतजिज्ञासा ब्रह्मणः सार्ष्टिं सरूपतां सलोकतां गमयति य एवं वेद ॥ इति परिशिष्टम् ॥

निरुक्ते चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥

समाप्तं चेदं निरुक्तम् ॥

अथ निरुक्तस्य शुद्धाऽशुद्धपत्रम् ॥

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	१४	जरित्रे	जरित्रे
४	८	गायते	गायतेः
५	१	नैगमक्राण्डम्	नैगमकाण्डम्
७	२०	तस्मन्ना०	तस्मान्ना०
८	१७	तन्वं१	तन्व१
९	४	यन्नाल्लवन्ति	यन्नाप्नुवन्ति
१३	३	वर्षकर्मणा	वर्षकर्मणा ।
१४	२१	प्रयंस्वान्यस्त	प्रयंस्वान्यस्तं
१५	६	किंचनाकम्	किंचनाकंम्
२६	१७	वस्तोरश्विनू	वस्तोरश्विना
२९	९	प्राप्तेऽभाके	प्राप्तेऽभिके
३६	२२	कामना०	कामाना०
४०	१४	वस्त्रमथिं	वस्त्रमथिं
६१	८	यक्ष्यन्न	यक्ष्यन्ने
६८	२६	वशगयने	वशगमने
७५	१०	द्विपदां	त्रिपदां
७७	२२	वृत्रहणं	वृत्रहणं
८३	८	समिद्धा	समिद्धो
८३	२४	य	ये
८४	१२	वृज्यते	वृज्यते
९४	२०	पश्म	पश्य
९४	२२	मुद्गागिलौ	मुद्गगिलो
१००	२२	नाभाकस्यं	नाभाकस्य
१०१	२	मुपामुपो०	मपामुपो
१०१	१०	शृणोतु	शृणोतु
१०२	३	समैन्धस्त०	समैन्धंस्त

ओ३म्

आर्य्यसमाज के नियम ॥

(१)—सब सत्यविद्या और जो पदार्थ विद्या से जाने जाते हैं उन सब का आदि मूल परमेश्वर है ॥

(२)—ईश्वर सच्चिदानन्दस्वरूप, निराकार, सर्वशक्तिमान्, न्यायकारी, दयालु, अजन्मा, अनन्त, निर्विकार, अनादि, अनुपम, सर्वाधार, सर्वेश्वर, सर्वव्यापक, सर्वान्तर्यामी, अजर, अमर, अभय, नित्य, पवित्र और सृष्टिकर्त्ता है । उसी की उपासना करनी योग्य है ॥

(३)—वेद सत्यविद्याओं का पुस्तक है वेद का पढ़ना पढ़ाना और सुनना सुनाना सब आर्यों का परमधर्म है ॥

(४)—सत्यग्रहण करने और असत्य के छोड़ने में सर्वदा उद्यत रहना चाहिये ॥

(५)—सब काम धर्मानुसार अर्थात् सत्य और असत्य को विचार करके करने चाहियें ॥

—संसार का उपकार करना इस समाज का मुख्य उद्देश्य है अर्थात् शारीरिक आत्मिक और सामाजिक उन्नति करना ॥

से प्रीतिपूर्वक धर्मानुसार यथायोग्य वर्तना चाहिये ॥

या का नाश और विद्या की वृद्धि करनी चाहिये ॥

क को अपनी ही उन्नति से सन्तुष्ट न रहना चाहिये किन्तु की उन्नति में अपनी उन्नति समझनी चाहिये॥

मनुष्यों को सामाजिक सर्वहितकारी नियम पालने में परत-हिये और प्रत्येक हितकारी नियम में सब स्वतन्त्र रहें ॥

सहदेव शर्मा ~~[illegible]~~

१) गुरु जी से लिये

सहदेव

२) रुपया ५० या

१) आना बिटी के का लालिया

~~३) मिलकराम जी से लिये~~

रुपैये = गुरु जी से लेकर घर में जो [illegible] करा [illegible]
बाले जवाब आने [illegible]
आने कालकाका [illegible]

[redacted]

४) आने कोरि कस जवाबी

६) रुपैये है सो गुरु जी बै शाख ५ को लैये सहदेव

पण्डित सहदेव शर्मा

गुलकंद १ तो०

मखी [illegible]

पेहमीला पपहे [illegible]

सौंफ ६ मा०

मुनक्का ५ दा०

काला पे दुकूल

मुनहर

३ मा०

४ पैसे

मखीर

अनुबन्धाः अजादिसंज्ञाग्रहणत्वाभाववन्तः अजादिसंज्ञा
ग्राहकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्
यत्र यत्संज्ञाग्राहकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्त
त्वं तत्र तत्संज्ञाग्राह्यत्वाभावः यथा वृद्धिसंज्ञाग्राह्यत्वाभा
वः इकारे इत्यनुमानम् पक्षतावच्छेदकाऽवच्छेदेन अ
नुमितिप्रतिपन्नतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुज्ञानं कारणम्
पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन धूमज्ञानवतः पर्वतत्वा
वच्छेदेनवह्न्यनुमितिप्रसङ्गवारणाय लोपश्च बलि व्रजर इत्यकस्यलु
प्तत्वस्पष्टके हेतावेव तात्पर्यम् अत्र चाऽनुबन्धत्वावच्छेदेन
प्रकृतहेतुज्ञानं इष्टम् हेतौऽनुबन्धत्वव्यापकत्वज्ञानमिति
यावत् तच्च नासिद्ध हलसंज्ञाग्रहकालेऽचसंज्ञाया अप्र
वृत्त्या लशक्वतद्धितेत्यादिप्रकारस्यानित्संज्ञकत्वेन इत्संज्ञायोग्यत्व
रूपानुबन्धत्ववत्यपि तस्मिन् हेतोरभावात् तथा च भागासि
द्धिर्दोषः स च पक्षैकदेशे हेत्वभावरूपः यदि तु प्रत्याहारे
अनुबन्धानां कथमज्ग्रहणमिति उपक्रमभाष्यात्
अइउण् इत्यादि चतुर्दशसूत्रीघटकानुबन्धत्वमेव पक्षता
वच्छेदकमुच्यते तदा तु भागासिद्धेरभावेपि सोऽसीत्यादि
लक्ष्यासिद्धिरेव दोषः इति बोध्यम्

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथो विजयतेतराम् ।

लघुशब्देन्दुशेखरः

अव्ययीभावसमासान्तः

महामहोपाध्यायश्रीमन्नागेशभट्टविरचितः

पटवर्धनोपनामकश्रीनारायणशास्त्रिणा

संशोध्य

काश्यां राजराजेश्वरीनाम्नि मुद्रायन्त्रालये

संमुद्रितः

संवत् १९८१

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापि शली शाकटायनः पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादि शाब्दिकः ॥

एवकार स्य त्रयोऽर्थाः अयोग व्यवच्छेदः अन्ययोगव्यवच्छेदः अत्यन्तायोगव्यवच्छेदः

अपदं न प्रयुञ्जीत इत्यस्य अपरिनिष्ठितं न प्रयुञ्जीत इत्यर्थः

अप्रवृत्त नित्य वि। युद्धे श्यनावच्छेद कानाकान्तात्वं परिनिष्ठितत्वम्

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा
आदौ वेदमयी नित्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः इति शारीरके

आशीर्नमस्क्रिया वस्तु निर्देशो वापि तन्मुखम्

किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविवायं णकारो द्विरनुबध्यते । तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न

नमस्कारः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ लघुशब्देन्दुशेखरः ॥

पातञ्जले महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः । शिवभट्टसुतो धीमान् सतीदेव्यास्तु गर्भजः ॥ याचकानां कल्पतरोरारिकक्षहुताशनात् । शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः ॥ नत्वा फणीशं नागेशस्तनुतेर्थप्रकाशकम् । मनोरमोमार्द्धदेहं लघुशब्देन्दुशेखरम् ॥

ग्रन्थसमाप्तिग्रन्थप्रचारादिप्रतिबन्धकदुरितप्रशमाय समुचितऋषित्रयनमस्काररूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति । मुनित्रयमिति । कारकविभक्तेर्बलवत्त्वाद् द्वितीया । परिभाव्येति । तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् प्राचामुक्तीस्तिरस्कृत्येत्यर्थः । मुनित्रयोक्तीर्विचार्येत्यर्थो वा । परिभावस्तिरस्क्रियेति कोशात्तिरस्कारार्थकस्य धातोर्विचारार्थकत्वेपि न बाधकं । धातूनामनेकार्थत्वात् । अत एव परौ भुवो ऽवज्ञान इति सङ्गच्छते । एतेन स्वग्रन्थस्य प्राचीनग्रन्थैरगतार्थता समूलत्वञ्च ध्वनितम् । भाविनोपि बुद्ध्या विषयीकरणादियमिति निर्देशः । सिद्धान्तप्रकाशकत्वेनातिदुरूहग्रन्थान्तरेभ्यः सिद्धान्तज्ञाने जायमानस्य क्लेशरूपसन्तापस्य शामकत्वेन च कौमुदीसादृश्यम् । अनेन वैयाकरणसिद्धान्ता विषयाः, तज्ज्ञानं प्रयोजनं, तज्जिज्ञासुरधिकारीत्यादि सूचितम् । अइउण् । एषां क्रमबोधकत्वेप्यादिरन्त्येनेत्यनेनैकवाक्यतया वृत्तिपरिच्छेदकत्वेन संज्ञासूत्रत्वम् । क्रमस्य संज्ञाद्वारैवोपयोगात् । एकवाक्यता चादिरकारादिरन्त्येनेता सहशेन णकारादिना सहोच्चार्यमाणआद्यन्ताक्षिप्तानां सञ्ज्ञेति । स्वौजसित्यादीनामप्येतदेकवाक्यतया सुबादिसञ्ज्ञासूत्रत्वं स्वादिविधायकत्वञ्चेति बोध्यम् । एषु संहिताया अविवक्षया न संहिताकार्यम् । अनुकरणत्वेन सौत्रत्वाच्च वर्णेभ्यो न विभक्त्युत्पत्तिः । कारप्रत्ययोपि न, बाहुलकात् । यद्वोपजीव्यविरोधात् सन्धिर्न । तथा ह्यजादिसञ्ज्ञाग्रहकाले आद्गुण इत्यादीनामनिष्पत्त्या तदप्रवृत्तावविकृतरूपाकारादिषु गृहीताजादिपदशक्तिः पश्चादच्प्रत्याहारे ज्ञाते उपेन्द्र इवात्रापि तत्प्रवृत्तौ विरुद्ध्येत नहि सन्धिकार्ये कृते ऽविकृतरूपश्रवणं भवतीति । तन्न । पुनरच्पदस्यार्थान्तरे शक्तिग्रहेण तद्विरोधाभावात् । न च सन्धौ सन्देहः । व्याख्यानतो निर्णयसम्भवात् । ननु चतुर्दशसूत्र्यामक्षरसमाम्नाय इति व्यवहारानुपपत्तिराम्नायसमाम्नायशब्दयोर्वेदएवप्रसिद्धेरित्यत आह । माहेश्वराणीति । महेश्वरादागतानीत्यर्थः । महेश्वरप्रसाद्ल्लब्धानीति फलितम् । एवञ्चैवमानुपूर्विका श्रुतिरेवैषा तत्प्रसादात्पाणिनिना लब्धा, श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वम् । अत्र प्रमाणं येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तमिति शिक्षावचनम् । लण्सूत्रे णकारविषयाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्याख्यानत इतीत्यादावाचार्यपदेन महेश्वरः । अनुबन्धा-

श्च महेश्वरकृता एवेत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति । नमङणनमित्यत्र मकारप्रत्याख्यानपरं भाष्यं तु किमदृष्टार्थमेव तदुच्चारणमुत दृष्टार्थमपीत्येवंविचारपरम् । सर्वत्र प्रत्याख्यानमेवंपरमेव । अन्यथाङ्गानामपि पारायणे धर्मश्रवणेन तत्रतत्र पाणिनिन्यासप्रत्याख्यानस्याप्यसङ्गतिः स्यात् । तदुक्तमिको यणचीति सूत्रे । सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यादिति । किञ्चिद् दृष्टादृष्टार्थवत्, किञ्चिच्छन्दोदृष्टार्थवत्, सर्वथानर्थकं न किञ्चिदिति तदर्थः । वृद्धिसूत्रस्थे वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्यमिति भाष्यग्रन्थे ऽनर्थकत्वं बोद्ध्यार्थरहितत्वरूपमिति न निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्येन तत्र तत्र प्रत्याख्यानपरभाष्यासङ्गतिः । अत एव सो ऽयमक्षरसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो ब्रह्मराशिरिति भाष्यमुपादायोक्तं भर्तृहरिणा । यथैवेदमव्युच्छिन्नं चन्द्रतारकादि, एवमस्याक्षरसमाम्नायस्य न कश्चिदाधुनिकः कर्त्तास्त्येवमेव वेदपारम्पर्येण स्मर्यमाणमिति । आधुनिकः शरीरी । पुष्पितत्वं तन्मूलकशब्दशास्त्रद्वारेण । शब्दप्रयोगेण च फलितत्वम् । उक्तञ्चैतच्चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायाम् । नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्च(१४)वारम् । उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् । अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्त्यं वर्णचतुर्दशम् । धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये इति । धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् । अत एवानुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेश इत्युक्तं भाष्ये, अत्र करणशब्दप्रयोगेणानुबन्धानां सादित्वं सूचितम् । तत्करणञ्चोपदेशकर्तृकर्तृकमेव प्रत्यासत्तेः । तेन तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यानादित्वं सूचितम् । अत्र सनकाद्युद्धरणेच्छयास्य ब्रह्मोपदेशरूपत्वं सूचितम् । तच्च श्रुतिलाभावे न सङ्गच्छते । श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इत्युक्तेः । ऋक्तन्त्रव्याकरणे शाकटायनेनापि । इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं यथाचार्या ऊचुर्ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयात् ब्रह्मराशिरिति, ब्रह्मप्रतिपादको वर्णराशिरित्यर्थः । तत्त्वञ्च नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायां स्पष्टम् । अत एव वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्य इति भाष्ये उक्तम् । पाणिनेर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिफलको यः समवायो वर्णानां क्रमेण सन्निवेशस्तदर्थ इति तदर्थः । स चाणादिप्रत्याहारद्वार शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः । एवञ्चायमुपदेशः पाणिनेरन्यकृत इति स्पष्टमेवोक्तम् । मन्त्रोपदेश इतिवच्चात्रोपदेशपदप्रयोगो ऽत एवास्य ज्ञाने सर्ववेदपारायणजं पुण्यं फलमिति भाष्ये उक्तम् । व्याकरणमुपक्रम्य वेदानां वेद इति छन्दोगश्रुतिरप्येतत्परैवेति दिक् । तत्प्रयोजनमाह । सञ्ज्ञार्थानीति । एतच्चोपपादितम् । सञ्ज्ञाप्रणयनञ्च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् । सञ्ज्ञार्थत्वोपपत्तये आह । एषामिति । अकारश्चेति । तेन रप्रत्याहारसिद्धिः । अनन्यत्वात्पृथगुक्तिः इदं तुल्यास्यसूत्रस्थकैयटानुरोधेन । परे त्वस्यानुनासिकत्वे ऽतोल्रोरितिसूत्रे पाणिनिर्लकारं नोच्चरयेत् प्रत्याहारेणैव निर्वाहात् । किञ्चास्येत्सञ्ज्ञाकल्पे बहुषु यणुवदितिसूत्रे ऽर्द्धमात्रालाघवा

प्रत्याहारेऽनुबन्धानांकथमज्ग्रहणेष्विति

वचनानुभावनुवध्येतेनत्रकार एवानुबध्यते॥ अमः॰ तृतीयभाष्यम् मकारप्रत्याख्यानपरम्

लाघवेन यप्रत्याहारेणैव व्यवहरेत् । किञ्चानुबन्धानामच्प्रत्याहारे ग्रहणाभावे आचारादप्रधानत्वा- ल्लोपश्च बलवत्तर इति भाष्योक्तस्य तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिः । तत्र लोपस्य बलवत्त्वेपि ह- ल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागच्पदार्थनिष्परयमभावेनोपदेशेजित्यस्य वाक्यार्थाभावेन लणित्यकारस्येत्स- ञ्ज्ञालोपयोरभावेन प्रत्याहारेषु जातिग्रहणपक्षस्यैव भाष्यकृता सिद्धान्तितत्वेन हल्प्रत्याहारे ल- णित्यकारप्रवेशे मामाँस्त्रायस्वेत्यत्रानुनासिकपक्षे ऽनुस्वारापत्तिर्दुर्वारा, सोस्तीत्यादौ सुलोपा- द्यापत्तिश्च । अत एव प्रत्याहारे ऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु नेत्यनेन प्रत्याहारे वर्णसमाम्नाये य- एते ऽक्षु अज्बोधकसूत्रेषु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते तेषामज्ग्रहणेन ग्रहणं कस्मान्ने- त्यर्थकेनाच्प्रत्यहारे शङ्का कृता न हल्प्रत्याहारे । भाष्ये चाइउणित्यादिसूत्रचतुष्टयोपादाने- नैवास्य प्रवृत्तिर्दर्शिता । तत्र प्राधान्यं प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वरूपं हल्षु च तथोपदेशस्तेषा- मक्षु तु स्वराणामेव तथोपदेश इति प्राधान्यात्तेषामेव सञ्ज्ञित्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । न च ह- शादिप्रत्याहारे टग्रहणस्यापत्तिरिति वाच्यम् । हकारादिषु पुनःपुनरकारोच्चारणेन उच्चार- णार्थवर्णरहितहलां तद्घटितप्रत्याहारे ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तद्विषयप्रयोगाणामन- भिधानाच्च । तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकम् । उरण्रपर इत्यत्र लग्रहणं कर्त्तव्यमेव । ऋऌ- वर्णयोः सावर्ण्यवदित्याहुः । ननु हयेत्यादावकारोच्चारणेन तस्य हल्त्वप्रसङ्गोत आह । हकारादि- ष्विति । न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवतीत्युच्चैरुदात्त इति सूत्रस्थभाष्यात् । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति, अचो ऽक्षु हलो हल्ष्विति प्रत्याहारेनुबन्धानामित्यत्र भाष्याच्चेतिभावः । स्यादेतत् । न विभक्तावित्यादेः सार्थक्याय हलन्त्य- मित्यस्योपदेशेन्त्यं हलिदित्यर्थावश्यकत्वेन हलन्त्यमादिरन्त्येनेत्यनयोः परस्परापेक्षत्वेनान्योन्या- श्रयाद्धकोर इत्सञ्ज्ञामबोधयित्वा हल्मित्सञ्ज्ञाबोधनं पाणिनेरयुक्तम् । न च हयवरेत्यादेरावृ- त्त्या शषसरित्यन्तं समुदायमुद्दिश्य हलित्यनेन हल्सञ्ज्ञापि विधेयेति वाच्यम् । दशसूत्रावृत्तौ गौरवात् । ननूपदेशे इदन्त्यम्, अच्, अनुनासिक इति सूत्रत्रयमस्तु, अजित्यनन्त्यार्थम् । तृतीये- जित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादचोदिद्भवति तर्ह्यनुनासिक एवेति नियमाश्रयणाद्धप्रभृतौ न दोषः । योगवि- भागसामर्थ्याच्चानन्तरस्येति न्यायं बाधित्वा व्यवहितस्यापि तेन नियमः । मिदचोन्त्यादिति ज्ञा- पकाच्च न विपरीतनियमः । एवञ्च हल्ग्रहणमपि व्यर्थमन्योन्याश्रयश्च न । न च पाणिनिसूत्रभेदे पारायणादावदृष्टहानिः । तथा च तत्रतत्र भाष्यमपाणिनीयन्तु भवतीति वाच्यम् । कल्प्य- मानन्यासस्य लघुत्वे ऽस्यादोषत्वात् । सूत्रभेदन्तमुपाचरन्ति यत्र तदेवान्यत् सूत्रं क्रियते भूयो वा, यद्धि तदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्रभेद इत्यच उपसर्गात्त इति सूत्रभाष्यात् । नासौ सूत्र- भेद इत्यस्य दोषायेति शेषः । सति सम्भवे दृष्टद्वारेवाङ्गानामदृष्टार्थत्वमिति तदाशयः । अत एव तत्रतत्र ज्ञापकपरसकलभाष्योच्छेदो नेति चेन्न । योगविभागनियमज्ञापकाश्रयणे ऽतिगौ- रवात् । नहि वर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठाद्यभिघातगौरवमेवादर्त्तव्यं नतु ज्ञानजनकमनोव्यापार-

श्रीतितत्रान्तरतम्याढ्ढकारस्याप्राप्तः परः लकारस्यलपरः इति कथ्यते तस्य

गौरवमिति राजाज्ञास्ति। न च सह आसमन्ताद् एति गच्छतीति सहेता मध्यमो वर्ण इत्यर्थ इत्यतो नान्योन्याश्रय इति वाच्यम्। अन्योन्याश्रयतत्परिहारादीन्वदता भाष्यकारेण कटीवीत्यत्र प्रश्लिष्टादीङ्गताविव्यत इण्गताविव्यतश्च सहाङ्पूर्वात्तृजभावबोधनात्। किञ्च योगमर्यादया तत उक्तार्थालाभः। आसमन्तादित्यस्यानन्वितार्थत्वं व्यर्थत्वञ्च रूढौ तु न मानमतः सूत्रावृत्त्या तं परिहरति। हलन्त्यमिति। भाष्येप्यन्योन्याश्रयमाशङ्क्य हलन्त्यमित्सञ्ज्ञं भवति लकारश्चेद्भवतीति वक्तव्यमित्युक्त्वैकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धम्। हल् च हल् च हल् हलन्त्यमिदित्युक्तम्। तस्यायं भावः। कृतैकशेषेण हल्पदेन सबन्धसामान्यषष्ठ्या समासोन्त्यशब्दस्य च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्येवोभयत्रान्वयः। एवञ्च हल्सूत्रान्त्यं हल्रूपान्त्यं चेति बोधः। अन्त्ये राहोः शिर इतिवत् षष्ठीति। अत्रोच्चारयितुरेकशेषनिर्देशो बोद्धुस्त्वावृत्त्या बोधः। हसमीपो लकार इत् हल् रूपान्त्यश्चेति कैयटोक्तव्याख्यायां तु हलित्सञ्ज्ञम्भवति हलन्त्यश्चेदिति वदेदित्यूह्यम्। नन्वेवमपि नविभक्ताविति विभक्तिपदबोध्यसुप्तिङ्बोधो हलन्त्यमिति वाक्यार्थबोधोत्तरं तद्बोधश्चापवादवाक्यार्थबोधोत्तरमित्यन्योन्याश्रयस्तदवस्थ एवेति चेन्न। अपवादवाक्यार्थबोधात्पूर्वं पदपदार्थोपस्थितावुत्सर्गवाक्यार्थबोधे प्रतिबन्धकाभावात्। नह्यभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्येव प्रतियोगिज्ञाने ऽभावज्ञानस्य कारणता कस्यापि सम्मता, प्रतियोगिज्ञानं विना निषेधवाक्यार्थासम्भवाच्च। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गा इत्यस्य त्वयं भावः। लक्षणैकचक्षुष्कस्य उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्रोत्सर्गकृतसंस्कारबुद्धावुत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानापत्त्या भुक्तवन्तम्प्रति मा भुङ्क्था इति वाक्यस्येवापवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या च तत्पूर्वमपवादशास्त्रपर्यालोचनेन तद्विषयलक्ष्यसंस्कारं निर्णीय तदविषयं तत्तल्लक्ष्यं तत्तद्विषयवाक्योपप्लववद्वारोत्सर्गेण संस्करोति अन्यथा विकल्पापत्तिरिति। यद्यपि भुक्तवन्तं प्रतीतिन्यायो लुगादिना जातनिवृत्तेर्व्यभिचारितस्तथापि तत्राप्यनुत्पत्तिरेवेति न दोषः। न्यायानङ्गीकारेपि विकल्पापत्तेः सत्त्वाच्च। अभिनिविशन्तइत्यस्य बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः। लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तत्तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनापि अपवादविषयं परित्यज्योत्सर्गेण लक्ष्यसंस्कारञ्जानीते, तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मोत्पत्तेः। तदुक्तम्। प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गः प्रवर्ततइति। प्रकल्प्य परित्यज्य। यत्तु प्रकल्प्य चेत्यस्यायमर्थः। यथा न संप्रसारणइति वचनात् परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणं पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेध इति अभ्यस्तसञ्ज्ञासूत्रे कैयटः। तन्न। न संप्रसारणइति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र हि एतदेव ज्ञापयति परस्य न पूर्वस्येति। यद्वा सम्प्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेध इत्याद्युक्तम्। नहि न्यायेन सिद्धे एवमुक्तिरुचिता तस्मान्न्यायस्य मदुक्त एव विषय इति बोद्धव्यम्। यदप्यपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थ इति तदर्थस्तदपि न। उक्तयुक्तेः। न विभक्तौ तुस्मा इति शास्त्रे तुस्मपदार्थज्ञानमात्रेण पादीनामेव तद्विषयत्वाभावबुद्ध्या तेषु हलन्त्यसूत्रप्रवृत्त्या सुप्तिङ्रूपविभक्तिपदार्थज्ञानं सुलभमिति दिक्। अत्राप्युपदेश इति सम्बद्ध्यते तद्वल्लभ्यमाह। सूत्रइति। आ-

दिरन्त्येन। आदिरिति किम्। अन्यशब्देन पूर्वेषामाक्षेपादिगादिप्रत्याहारे ऽकारादिग्रहणं मा भूदिति। एवमादिशब्देन परेषामाक्षेपाद् इणादिप्रत्याहारेषु नादीनां ग्रहणं मा भूदित्यन्तेनेति। उभयोपादाने तु न दोषः। लोकेयमादिरन्त्यो वेत्युक्ते ऽवशिष्टमपि किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रतीतेः। परस्मिन् सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिः पूर्वस्मिन् सति यस्मात्परो नास्ति सोन्त्य इकाराद्रिग्रहणे इकारणकारादीनामाद्यन्तत्वस्यैवानापत्तेः। अत्राद्यन्ताभ्यामवयवत्वेन बोधकाभ्यां स्वघटितः समुदाय आक्षिप्तः सञ्ज्ञी तस्य च लक्ष्ये प्रयोगाभावात्प्रत्येकं सञ्ज्ञित्वम्। अन्त्यस्य तु न तत्कार्यं तस्येत्सञ्ज्ञालोपाभ्यामपहारात्। एतत्फलितकथनमेव भाष्ये मूले च स्वस्य च रूपस्येति। स्वमित्यनुवृत्तिपरत्वेन व्याख्यानन्तु हेयमेव अनुवृत्तौ फलाभावात्। इतेति किम्। नमङण-नेति णकारादिभिः प्रत्याहारो मा भूदिति। सहग्रहणाच्च समुदाय एव सञ्ज्ञेति समुदायादेवेक इत्यादौ विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रात्। न चान्त्यस्येत्सञ्ज्ञालोपाभ्यामपहारादादिरन्त्येनेत्यसङ्गतम्। सूत्रेष्वित्सञ्ज्ञायामपि इगादिशब्देषु तदभावात्। अन्त्येनेत्यस्येदन्त्यसदृशेनेत्यर्थात्, व्यक्तिपक्षे एवमेवौचित्यात् सादृश्यमूलिकैव चात्र तत्त्वप्रत्यभिज्ञेत्याहुः। अचि श्नुधात्विति सूत्रे इण इत्येव सिद्धे य्वोरिति निर्देशादिण् परेणैवेति लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। हलन्त्यम्। अत्र पदद्वयं, समासेन्त्यशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेःकर्मधारययोग्यपदानां समासाभावस्य सूत्रकारशैलीसिद्धत्वाच्च। यद्यपि सर्वोपि हल् तं तं समुदायं प्रत्यन्त्यो भवति तथाप्यन्त्यपदोपदेशपदाभ्यां प्रत्यासत्त्या अज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकोच्चारणविषयसमुदायं प्रत्यन्त्य इह गृह्यते। अत एव मकारेत्सञ्ज्ञापरित्राणार्थः स्थमोरुकारश्चरितार्थः। समुदायोपदेश एव सर्वत्र ऋषितात्पर्येणावयवानां नान्तरीयकतया तेषामज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वाभावात्। उपदेशेन्त्यमिति। तत्र विद्यमानमन्त्यमित्यर्थः। तेन अइउणित्यादौ णादीनां हल्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तरं तत्सिद्धिः अन्यत्र त्वन्तरङ्गत्वात्प्राय उच्चारणेनाभिव्यक्तस्य तदव्यवधानेनैवेत्सञ्ज्ञा। पदार्थोपस्थितिरनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव। उपदेशोत्तरकालेत्सञ्ज्ञेति नाज्झलाविति सूत्रे भाष्यात्। धुडित्यादौ सानुबन्धाद्विभक्तिस्तु तेनैवानुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितेस्तस्यैवार्थवत्त्वात्सुलभा। इत्सञ्ज्ञाकार्यं तु यत्र सञ्ज्ञा तत्रानर्थक्यात् तद्रुपस्थाप्यएव। स्पष्टञ्चेदान्तित्स्वरितामित्यत्र कैयटे। वैयाकरणे चित्स्वरस्तु न, तस्येच्चकारसदृशत्वेपि तत्त्वाभावात्। विभक्त्यादिसञ्ज्ञापि सूत्रान्तर्गतानामेवेति तत्रैव न विभक्ताविस्यादीनां प्रवृत्तिः। अत एवेदम इशित्यादावगत्वात्सवर्णग्रहणं प्राप्तमप्रत्यय इत्यनेन निषिद्ध्यतइति भाष्योक्तं सङ्गच्छते। यत्त्वनेकाल्सूत्रे इशि शिद्ग्रहणाभावेपि शित्करणादेव सर्वादेशत्वमिति भाष्ये उक्तं तस्येत्सञ्ज्ञकशकारकरणाद्भूतपूर्वानेकाल्त्वमादाय सर्वादेशत्वमित्यर्थ इति न तद्विरोधः। अत्र केचिदनुबन्धा अनेकान्ता अनवयवा यो ह्येकान्तः स कदा चित्तत्रोपलभ्यतएवायन्तु न तथा तदर्थभूते विधेये कदाप्यदर्शनात्। हलन्त्यमित्यत्रान्त्यशब्दः परसमीपबोधकः चुटू इत्यादावादिशब्दः पूर्वसमीपबोधको ऽनेकाल्शिदित्यादौ समीपे सामीप्यमूलकावयवत्त्वारो-

पेण बहुव्रीहिः स्पष्टञ्चेदमुपदेशेऽजिति सूत्रे भाष्ये, मपर्यन्तस्येति सूत्रे कैयटे च। तेन शाणलादावैशादौ च न दोषः। अत एवोपदेशे ऽजिति सूत्रे उपदेशग्रहणं चरितार्थं, तद्धि अभ्रआँ अटित इत्यादावादितश्चेतीट्प्रतिषेधाभावाय। अनेकान्तत्वे हि तत्प्राप्तिरित्याहुः। परे त्वेकान्ता एव शास्त्रे तत्रोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च। अनवयवो हि काकादिरेकजातीयसंबन्धेन गृहवृक्षादिषूपलभ्यते, नैवमयम्। किञ्चानवयवत्वे णशकप्रत्ययादौ णादेरित्त्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वाभावात्। एवमन्त्यत्वाभावादिशादेः शस्येत्त्वानापत्तिः, उक्तार्थलाक्षणिकत्वे तु लक्षणैव दोषः। किञ्च दृघचश्चकारस्य वैयर्थ्यापत्त्यावयवत्वमेव न्याय्यम्। अत एव वुञ्छण्कठजिति सूत्रविहितकेणित्त्वप्रयुक्तवृद्धिर्न। तस्य लोप इति भाष्ये एकान्तत्वमेव न्याय्यमित्युक्तेश्चोपदेशेऽजिति सूत्रे उपदेशग्रहणन्तु स्पष्टार्थमेवेत्याहुः। सर्वत्रानुबन्धसहितनिर्देशविधौ गुप्तिज्किद्भ्यादौ नकारेत्सञ्ज्ञकः सो भवतीत्यादिक्रमेण बोधः। अनुवादे सन्यत इत्यादौ च नकारेत्सञ्ज्ञके सशब्दे परे इत्यादिक्रमेण बोधः। स्पष्टचेदं निष्ठासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये। अत एवाटश्चेत्यादेर्नासङ्गतिः, अन्यथा यत्राट् सूत्रे, तत्र नाच्परो नेष्यते च तत्र वृद्धिः, यत्र प्रयोगे इष्यते वृद्धिस्तत्र नाडिति तदसङ्गतिः स्पष्टैव। अन्त्यं किम्, वाचालः। हल्किम्, चिरिणोतीत्यादौ धातोरन्त्यस्य मा भूत्। आद्योच्चारणमिति। आद्यमुच्चारणमित्यर्थः। भावे घञिति भावः। तच्च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रप्रवर्त्तकाचार्याणामेव। आद्यत्वञ्चाज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वम्। उपरपार्थत्वादिदेशेरुच्चारणक्रियत्वात्। अत एव एकाच उपदेशाइति सूत्रे कैयटेनोक्तमित्सञ्ज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदिशिर्गृह्यते इति। आदेच इति सूत्रेपि येषां स्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणन्तेषामेवोपदेशव्यवहार इति। तत्र सूत्रे भाष्येपि, उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इति। प्रकृतसूत्रे भाष्येपि प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेश इत्युक्तम्। तस्य चोक्त एवार्थः। परे तु उपदेश इति किमर्थमभ्रआँ अपः, कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेष इति भाष्ये उक्तम्। यदि प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देशस्तर्हि लटः सद्वा निष्ठेतिविहितानां शतृशानच्क्तक्तवतूनामवयवस्येत्सञ्ज्ञानापत्तिः। तथा राजसूयसूर्यचित्याग्निचित्यादिनिपातनानुमितक्यबादीनां पादेरित्त्वानापत्तिः। वदः सुपीत्यत्रोच्चारितस्तु नैतत्संबन्धी। अत एव तस्यापत्यमत इञिति न्यासे ऽन्यशब्दसंबद्धापत्यार्थस्यानुक्तरूपशेषत्वमुक्तमाकरे। तस्मादत्र सूत्रे उपदेशशब्देनोद्देशस्यापि ग्रहणं वक्तव्यम्। एवं अभ्रआँ इत्यादावपि प्राप्नोतीति तेषां सङ्ग्रहो ऽस्य व्यावृत्तिर्भवति येन स विशेषः क इति प्रश्नः। तत्सङ्ग्रहार्थमेव लोकव्यवहारेणापि तयोः सङ्कीर्णत्वमुपपाद्यैतद्व्यावृत्तये तत्सङ्ग्रहाय चोपदेशनेऽजनुनासिक इति वक्तव्यं, किं पुनरुपदेशनं, शास्त्रमित्युक्तं वार्त्तिककृता। तत्र शास्त्रपदेन प्रयोगशासनकरणभूता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा हलन्त्यसूत्रे व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्ये उक्ता गृह्यन्ते। एवञ्च तत्सङ्ग्रहोऽभ्रआँ इत्येतद्व्यावृत्तिश्च सिद्धा, तस्य च वार्तिकस्य बाहुलकात्करणे घञा प्रत्याख्यानं भगवता कृतम्। किञ्च हलन्त्यसूत्रे भावघञन्तोपदेशपदानुवृत्तौ भवतष्ठक्छसावित्यादि-

विहितेष्वित्सञ्ज्ञानापत्तिः । परस्य सत्त्वेन कादेरन्त्यत्वाभावात् । यदि तूपदेशो प्रत्ययत्वादिविशिष्टान्त्य इदित्यर्थ उच्यते, तदोपदेशइति व्यर्थम् । अन्त्यपदसामर्थ्येनैव तल्लाभात् । अत एवात्र सूत्रे उपदेशग्रहणस्यानुबन्धा अनेकान्ता इत्यस्थितपक्षे ऽभ्रआँ अटित इति प्रयोजनमुक्तं न तूत्तरार्थमित्युक्तम् । न च करणसाधनोपदेशशब्दानुवृत्त्या सिद्धे हलन्त्यसूत्रे व्यवसितान्त्यमिति वक्तव्यं के पुनर्व्यवसिता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा इति वार्त्तिकानुत्थानमिति वाच्यम् । समुदायद्वारावयवस्याप्युपदेशकरणत्वात्तदन्त्यस्यापि लोपापत्तिरित्याशयात् । भाष्यकृता चान्त्यग्रहणसामर्थ्येन तत् प्रत्याख्यातम् । तत्रानुबन्धाविशिष्टानां धातुत्वादि तु धातुत्वादियोग्यघटितत्वाद्बोध्यम् । निपातानां द्योतकत्वेन ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन च पृथक् ग्रहणं, व्यवसितत्वञ्च धातुत्वादिना परिच्छिन्नत्वाद् इति कैयटः । [illegible]विद्योदश्विदादिप्रातिपदिकान्त्यस्यापि लोपः प्राप्नोतीति प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वाच्यो ऽकृत्तद्धितान्तानामिति वार्त्तिककृतोक्तं, कुम्भकार इत्यादौ अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः पूर्वं प्रातिपदिकत्वे णादिलोपो न स्यादिति अकृदित्यादि । तच्च फलाभावान्नेत्सञ्ज्ञेत्यादिना भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अत्राद्योच्चारणार्थकोपदेशपदानुवृत्तौ त्वस्य वार्त्तिकस्यानुत्थानमेव स्यात् । उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादेच इति सूत्रभाष्योक्तेः । एतद्भाष्यैकवाक्यतया पस्पशाह्निकान्तस्थे ऽग्रहणप्रातिपदिकानामुपदेशः कर्त्तव्यो मञ्चको मञ्जक इति मा भूदिति भाष्ये उपदेशशब्दो ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थकः । तच्चानुवादरूपमेव सन्देहनिवर्त्तकमिति बोद्धव्यम् । नन्वेवं तस्मिन्निति निर्दिष्टइति सूत्रे षष्ठीप्रकल्पकत्वं तस्येति पक्षे गुप्तिज्किद्भ्य इत्यादावपि षष्ठीप्रक्लृप्त्यापत्तिः । न च सनः सनेवादेशो भविष्यतीति बाधकाभाव इति वाच्यम् । उपदेशइत्युच्यमाने इत्सञ्ज्ञा न प्रकल्पेतेत्युक्तं भाष्ये तद्विरुध्येतात्रोपदेशपदानुवृत्ताविति चेन्न । तस्यैकदेश्युक्तित्वेनासाधकत्वात् । तथा हि । तत्र ङमो ह्रस्वादचीत्यादौ यत्र सप्तमी पञ्चमी चेत्युभयं निर्दिश्यते, तत्र किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येति सन्देहे परत्वानवकाशत्वाभ्यां पञ्चमीनिर्देशो बलवानिति सिद्धान्तिनोक्तं तत एकदेशिना यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्त्तव्य इति समाधानान्तरमुक्तम् । यथाविषयं प्रागुक्तेषु कार्यिणः षष्ठ्या निर्देष्टव्या इति तदर्थः । तेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्व चित्पूर्वत्र क्व चिदुत्तरत्रावश्यकत्वेनोभयनिर्देशे गौरवेणैवैकदेश्युक्तिः, ततः परेणैकदेशिना षष्ठीपदानुवृत्त्या तस्मिन्नित्यादेरेव षष्ठीप्रकल्पकत्वमाश्रित्य यथार्थं वा षष्ठीत्येकदेश्युक्तिः प्रत्याख्याता । षष्ठीपदानुवृत्तौ गौरवादुभयोः प्रकल्पकत्ववारणाय परत्वानवकाशत्वयोरेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणस्य युगपत्प्रकल्पकत्वाभावे ज्ञापकस्य चावश्यकत्वाच्चेयमप्येकदेश्युक्तिः । ततः पूर्वेणैकदेशिना तत्पक्षे गुप्तिजित्यादौ दोषः शङ्कितः, ततः षष्ठीप्रक्लृप्तिवादिनैकदेशिनोक्तं स्यादेष दोषो यदीत्सञ्ज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत तत्र खलु कृतायामित्सञ्ज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति उपदेशइति हीत्सञ्ज्ञोच्यतइति । एवञ्च त्वदुक्तिर्व्याहतेत्याशयः । तदग्रे उपदेशपदानुवृत्तिमभि-

प्रेत्याथवा नानुत्पन्ने सनि प्रक्लृप्त्या भवितव्यं यदा चोत्पन्नः सन् तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति प्रक्लृप्तिर्न भविष्यतीति समाधानान्तरङ्कृतं, तत्र परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादने पञ्चम्या उपक्षयात्प्रवृत्त्यन्तराभावान्नास्ति तस्याः प्रकल्पकत्वमिति तदर्थं कैयट आह । एवञ्च प्रकृतसूत्रस्थस्य सूत्रार्थप्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तस्य भाष्यवार्त्तिकस्यैकदेशयुक्ततद्भाष्यबलेन प्रौढिवादत्वकल्पनं नोचितं लक्ष्यासिद्धेश्च । अइउणित्यादीनामपि क्रमबोधकत्वेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वं चित्रङश्रोः करित्यादेरपि प्रातिपदिकत्वम् । लोपश्शेत्यत्रापि शकारस्य स्वरूपेणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वमनुबन्धानामेकान्तत्वे तु लोपो यीत्यतो लोपग्रहणेनुवर्त्तमाने पुनर्लोपग्रहणात्सर्वादेशत्वं बोध्यमेकाच उपदेशे इत्यत्रत्यः कैयटोपि चिन्त्य एव अन्योपि तज्जातीयश्चिन्त्य एव । उपदेशे त्वत इत्यादौ तु भावसाधन एवेति सुधियो विभावयन्त्वित्याहुः । ननु शास्त्रे ऽनुनासिकोच्चारणाभावात्तस्वज्ञानं दुर्लभमत आह । प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञाविषयानुनासिक्यवन्त इत्यर्थः । पाणिनीया इत्यस्य पाणिनिप्रभृतिप्रोक्ता वर्णा इत्यर्थः । प्रतिज्ञा चायमेवमिति कथनं वर्णानान्तत्वज्ञापको व्यवहारश्च ताभ्यान्तज्ज्ञानं सुलभमिति भावः । प्रतिज्ञातारश्च प्रत्यासत्त्यै तच्छास्त्रकर्त्तार एवेति दिक् । निर्देशादिति । तेषां तत्र ग्रहणे हि नासिकादौ यणापत्तिरिति भावः । न चेत्त्वविधानसामर्थ्याद्यणभावः सिद्धः । तस्यापि प्रत्याहारेष्वनुबन्धाग्रहणज्ञापनद्वारैव यणभावकल्पकत्वौचित्यात्साक्षाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षयास्यार्थस्यौचित्यात् । निर्देशादित्यस्य तन्मूलभूतेत्वाविधानसामर्थ्यादित्यर्थ इति तात्पर्यम् । आदिना तृषिमृषिकृषेरेकः पूर्वेत्यादिसङ्ग्रहः । ननु प्रत्याहारे ऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु नेति वार्त्तिके प्रत्याहारशब्दस्य वर्णसमाम्नाये प्रसिद्धेः प्रत्याहारेष्वितामित्यनुपपन्नमत आह । आदिरन्त्येनेतीति । वार्त्तिके तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः । ऊकालो ऽच् । कुक्कुटरुते उकारएकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेरकारादयो नोक्ताः । ऊइति एकाद्वित्रिमात्राणाङ्क्रमेण प्रश्लेषनिर्देशो व्याख्यानात् । तेन स्वोच्चारणकालसदृशो लक्ष्यते, स कालो यस्येति बहुव्रीहिस्तत्फलितमाह । उश्चऊश्चेति । ननु उकालो ह्रस्व इति वाक्ये ऽण्त्वात्सवर्णग्रहणे द्वित्रिमात्रयोरपि ह्रस्वसञ्ज्ञायां प्रदायप्रलूयेत्यादौ ह्रस्वस्येति तुक्स्यादिति चेन्न । ऊअजित्येवाज्ग्रहणसामर्थ्यादुसदृशो ऽजित्यर्थे सादृश्यस्य व्याख्यानात्कालकृतस्यैव ग्रहणमिति सिद्धे अधिकं कालग्रहणमुच्चारितसम्बन्धिकालसदृशकालस्यैव सञ्ज्ञा न तु तेन गृहीतसम्बन्धिकालसदृशकालकस्यापीत्यर्थेनान्दोषात् । तदुक्तं भाष्ये, यावत्तपरकरणन्तावदत्र कालग्रहणमिति । न चाजिति वर्णग्रहणे जातिग्रहणस्य दुर्वारत्वात्तितउच्छत्रमित्यत्र दीर्घात्पदान्ताद्वेति तुगापत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धत्वेन तस्यासार्वत्रिकत्वात् । अन्तरङ्गत्वेन ह्रस्वनिमित्तानित्यतुक एव प्राप्तेश्च । अज्ग्रहणं प्रतक्ष्येत्यादौ ह्रस्वस्येति तुग्व्यावृत्त्यर्थम् । उच्चैरु । नात्र श्रुतिकृतमुच्चैस्त्वमुपांशुप्रयोगे ऽव्याप्तेः श्रुतिप्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वाच्च, किन्तु स्थानकृतं, उच्चैरित्य-

धिकरणशक्तिप्रधानमधिकरणत्वञ्चोच्चारणं प्रति तच्च ताल्वादीनां सभागत्वे एवेत्याशयेनाह । ताल्वादीति । इदं प्राचामनुरोधेन । वर्णसमाम्नाये ऽकारस्य प्राथम्यात्कण्ठादीति वक्तुमुचितम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतो ऽचं व्यञ्जयति तदा स उदात्त इति भावः । अजिति । ऊकाल इत्यतस्तदनुवर्त्तते । उदात्तत्वादीनामज्धर्मताया एव लोकप्रसिद्धत्वेन हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाच्चेदं स्वरूपकथनपरं बोध्यम् । आद्ये इति । यच्छब्दः फिषोन्त इत्यन्तोदात्तः, जस्सुप्त्वादनुदात्तः, एकादेश उदात्तेनेत्येकार उदात्तः । अर्वाङिति । अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं फिषोन्त इत्यन्तोदात्तं आद्यस्य शेषनिघातेनानुदात्तत्वम् । अर्वन्तमञ्चतीत्यर्थे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तोदात्तत्वम् । एकस्मिन्नच्युदात्तानुदात्तयोर्धर्मिणोर्मेलनविरोधादाह । वर्णधर्माविति । बाहुलकादधिकरणे घञ् । अर्श-आद्यजित्यन्ये । इयत्त्रिसूत्री स्पष्टार्था लोकवेदयोरुदात्तादिव्यवहारस्य प्रसिद्धत्वात् । ह्रस्वग्रहणमिति । ह्रस्वपदघटितग्रहणमित्यर्थः । अतन्त्रमिति । स्वशास्त्रसंकेतितरूपेणाबोधकमित्यर्थः । किन्त्वर्धमात्रारूपार्थबोधकमिति भावः । एवञ्च दीर्घादिष्वप्यर्धमात्रैवोदात्ता । इत आरभ्य नवसूत्र्या अ अ इत्यतः प्रागुत्कर्षेणास्य त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिः सर्वञ्चेदं भाष्ये स्पष्टम् । अर्धमुदात्तमिति वृत्तिस्तु सत्या भामेतिवत् व्याख्येया । उत्तरार्धमित्यस्य चार्धमात्रातो ऽवशिष्ट उत्तरो भाग इत्यर्थः । वेदे तु यथाप्रयोगं प्रातिशाख्यादस्माच्च व्यवस्था । तस्य चेति । अनुदात्तस्येत्यर्थः । उदात्तेति । उदात्तस्वरितयोः परत्वे सतीत्यर्थः । तयोः परत्वञ्चोपस्थितानुदात्तोपक्षयैव । अन्यत्र । उदात्तस्वरितयोः परत्वाभावे । प्रातिशाख्ये इति । लोके त्वनुदात्त एवेति भावः । ह्रस्वस्वरितमुदाहरति । क्वेति । किमोदित्यत् क्वातीति क्वादेशे तित्स्वरितमिति स्वरितः । दीर्घान्तमुदाहरति । रथानामिति । येरा इति । स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्येकारः स्वरितः । नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधस्तूदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यस्यैवानन्तरस्येति न्यायात् । स्वरितपरमुदाहरति । शतचक्रमिति । अहेरित्यर्थे ऽह्यः वृत्रस्येत्यर्थः । छन्दसि वावचनं प्राङ्णौ चङ्युपधाया इति वचनाद् गुणाभावः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितः । उदात्तयणोहल्पूर्वादिति तु न, छान्दसत्वात् यच्छब्दः फिष इत्यन्तोदात्तस्तदेकादेशश्च वा स्वरितः । स इति । उदात्तादिह्रस्वादिसञ्ज्ञक इत्यर्थः । मुख । उच्यते ऽसौ वचनः । बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् । मुखसहिता नासिकेति विग्रहः । तया वचन इति साधनं कृतेति समासस्तदाह । मुखसहितेत्यादि । मुखेति किम् । यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत । एवञ्चाङो ऽनुनासिक इत्यत्रानुस्वारः स्यात् । नासिकेति किम् । शक्तेत्यादावनुदात्तोपदेशेत्यादिना कलोपो मा भूत् । अष्टादशेति । यद्यपीदं न व्यक्तिपक्षे व्यक्तीनामानन्त्यात् तथाप्यष्टादशधर्मवत्त्वमकारजातीयादेरित्यर्थः । ह्रस्वत्वादीनान्तत्तत्समानाधिकरणोदात्तत्वानुनासिकत्वादीनाञ्च भेदमाश्रित्येदम्बोध्यम् । एवमग्रेपि । लृवर्णस्येति । विवृतस्येत्यर्थः ।

तेन ऌति ऌवेति विधेयस्येषत्स्पृष्टस्य दीर्घत्वे ऽपि न क्षतिः । दीर्घाभावादिति । अत एव तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये ऌति सवर्णे इत्यनेन पक्षे द्विलकारकाभावे ऽकः सवर्ण इति दीर्घत्वे होतॄकार इति ऋकारघटितप्रयोगः सङ्गच्छते । ह्रस्वाभावादिति । इदमेओङित्यादौ भाष्ये स्पष्टम् । गानरोदनादौ चतुर्मात्रादीनामुपलम्भे ऽपि शास्त्रीयकार्ये उपयोगाभावाल्लौकिकप्रयोगेष्वप्रयोगाच्च नोक्ताः । अत एवानुदात्ततरस्यानुक्तिः । एकश्रुतेः स्वरान्तरत्वे इदमुपलक्षणन्तस्या लोकेपि सत्त्वात् । तुल्यास्य । तुल्यावास्यप्रयत्नौ यस्येत्यर्थः । आस्ये भवमास्यं व्याख्यानात् । तच्च वर्णोपयोगित्वात्स्थानमेव । प्रयत्नस्य पृथगुपादानात् । प्रकृष्टो यत्न आभ्यन्तरः तस्य वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्रागभावित्वरूपप्रकर्षवत्त्वात् । जनकत्वं षष्ठ्यर्थः । तत्तत्कार्यगतभेदं स्थानेष्वारोप्य भेदघटिततुल्यत्वस्य निर्वाहः । वस्तुतः सादृश्यन्न भेदघटितमिति भाष्यसम्मतमिति न कश्चिद्दोषः । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये, तदाह । ताल्वादीति । शिक्षायां कण्ठादीनां कण्ठत्वादिनैव स्थानत्वोक्त्या तद्रूपेणैवास्यभवशब्देन ग्रहणमिति तद्भागभेदमादाय नोदात्तादिषु सावर्ण्यभङ्ग इति बोध्यम् । यस्यैतद् द्वयं येन यदीयेनैतद्द्वयेन तुल्यमित्यर्थः । यत्नुष्येकेषामिति निर्देशाद्यावदास्यभवतुल्यत्वं ग्राह्यम् । अत एवैचोः सावर्ण्यमाशंक्य नैतौ तुल्यस्थानाविति भाष्ये समाहितम् । अत एव वलयोर्न सावर्ण्यन्तेन तद्वानासामित्यादौ तोर्लीति न । अत एव प्रयत्नशब्देन यत्नमात्रग्रहणमिति पक्षे यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदे यत्किञ्चित्प्रयत्नैक्यमादाय सवर्णसञ्ज्ञेत्यर्थो झरो झरि सवर्णइति सवर्णग्रहणेन ज्ञापकेन साधितो भाष्ये । तेन स्थानांशे यावत्स्थानसाम्ये इत्येव स्वारसिको ऽर्थ इति प्रतीयते । न च यावदास्यभवतुल्यत्वविवक्षणे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थं, प्रयत्नस्याप्यास्यभवत्वादिति वाच्यम् । ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः । तयोर्जनकानामास्यभवानां वायुसंयोगानामतुल्यत्वात् । तस्मादास्यभवानां कण्ठादीनामेव ग्रहणमिति बोधनाय तत्सार्थक्यात् । आस्येति किम् । तप्ता, झरोझरीति लोपो मा भूत् । प्रयत्नेति किम् । वाक्श्च्योतति । प्रेति किम् । शचयोः श्वासाघोषविवाराख्यबाह्यप्रयत्नसाम्येन तत्रैव दोषात् । कस्य किं स्थानमित्याशंकायामाह । अकुहेति । यद्यपि सर्ववर्णोच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकाराद्युच्चारणे ताल्वादिव्यापारोपि तथा ऽकारादीनामुच्चारणे तु नेति भावः । कचयोस्तु न सावर्ण्यं यावत्स्थानसाम्याभावात् । भिन्नस्थानकथनवैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्र कण्ठपदं कण्ठस्थानतत्समीपजिह्वामूलस्थानोभयपरम् । तेन कण्ठ्यावहौ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्त इति शिक्षया न विरोधः । जिह्वामूलीयपदस्य च वर्णविशेषे रूढिरिति न व्यवहारातिप्रसङ्गः । अत एवायोगवाहेषु जिह्वामूलीयगणनं भाष्ये । तत्तद्वर्णोत्पत्तेः प्राक् तत्तत्स्थानादौ जिह्वास्पर्शाद्यनुभवेन तत्तद्वर्णानां तत्तत्स्थानत्वनिर्णये ऽप्यकुहेत्यादिकथनं साधारणधर्मबोधनायानुवादकं न त्वेतदेव कण्ठादिस्थानविधायकमिति भ्रमितव्यम् । विसर्जनीयपदेनात्र साहचर्यादकाराश्रयस्य तस्य गृहणमत एवायोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थान-

भागिन इति शिक्षया न विरोधः। दन्ता इति। दन्तसंयुक्तदेशा इत्यर्थः। अतो भग्नदन्तस्याप्युच्चारणं भवत्येव। उश्च पश्च ध्मायेते अनेन तत्र भव इति योगेनोपध्मानीयस्यौष्ठ्यत्वमित्याह। उपूपेति। रूढत्वाच्च न व्यवहारातिप्रसङ्गः। नासिका चेति। चेन स्वस्ववर्गानुकूलं ताल्वादि गृह्यते। अत एवैषां प्रातिशाख्ये नासिकायां भव इत्यर्थकनासिक्यशब्देन व्यवहारः। यत्त्वनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमिष्यतइति शिक्षोक्तेरेषां नासिका करणम्। किञ्च स्थानत्वे कङ्योः सावर्ण्यानापत्तिः यावत्स्थानैक्याभावात्। यत्किञ्चित्स्थानैक्येन तत्त्वे तु ञमामपि परस्परं सावर्ण्यापत्तिरिति, तन्न। कण्ठादीनामपि करणत्वस्यैवास्यन्त्यनेन वर्णानिति भाष्यात्प्रतीतेः। स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकताल्वादौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण। तत्तत्स्थाने जिह्वाग्रादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वाग्रादौ तत्संबन्धजनकप्रयत्नविशेषे स्पष्टतादौ च करणत्वव्यवहारः। वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभावी सावर्ण्यानुपयुक्त आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तश्च कण्ठविवरादिनिष्ठविकासादेरास्यबहिर्देशावच्छिन्नकार्यस्य जनको यत्नो गुणशब्देनोच्यते। अकारादिनिष्ठानुनासिक्यस्य भेदकत्वाद् गुणस्येत्यादौ गुणत्वेन व्यवहारस्तु कण्ठाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगेनोत्पन्नेषु नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्रूपधर्मोत्पत्त्या। एवञ्च नासिकायास्तत्र गुणजनकत्वादनुनासिकाकारादीनां नासिकास्थानं नोक्तं मूले। एकोयमात्मोदकन्नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति दृष्टान्तपरभाष्येण तथैव प्रतीतेः। आत्मात्र द्रव्यं उदात्तत्वादीनां गुणत्वव्यवहारस्तु सावर्ण्यानुपयुक्तत्वान्तरतम्यपरीक्षोपयोगित्वरूपसादृश्येनेति बोध्यम्। ङादीनान्तु तद्गुणरहितस्वरूपानुपलम्भेनोभयावच्छेदेन वायुसंयोगोत्तरमेव स्वरूपोत्पत्त्या विनिगमनाविरहेणोभयोः स्थानत्वम्, अनुस्वारयमानाञ्चेति शिक्षायाञ्चेन ङादीनामपि सङ्ग्रह इति युक्तम्। अत एव कंठ्योकार इत्याद्युक्त्वा नासिक्यान्नासिक्ययमानुस्वारानिति स्थानानीत्युक्तं प्रातिशाख्ये। नासिक्या ङञणनमा इति तद्व्याख्यातारः। कङ्योः सावर्ण्यन्तु भवत्येव। आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नमितिवार्त्तिके किमास्योपादाने प्रयोजनमिति प्रश्ने प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमित्युक्त्वा तद्व्यावर्त्यत्वेन बाह्यप्रयत्नान्प्रदर्श्य यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यमेषामधिको गुण इति भाष्येण तस्य बाह्यप्रयत्नत्वोक्त्यात्र सूत्रे नासिकाया आस्यशब्देन तत्रत्यप्रयत्नस्य च प्रयत्नशब्देनाग्रहणबोधनात्। नासिका आस्यबाह्येति वदतां मते तद्ग्रहणाभावाच्च। अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्य। "अमोऽनुनासिका न ह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः। ईषन्नादा यणश्चैव श्वासिनस्तु खफादयः। ईषच्छ्वासाँश्चरो विद्या"दित्युक्तं शिक्षायाम्। नादेति संवारघोषयोरुपलक्षणं, श्वासेति विवाराघोषयोः। न ह्रावित्युपलक्षणमैचः सर्वस्य प्लुतऌकारस्य च अनुनासिकस्यादर्शनादित्यलम्। एदैतोरित्यादि। लोकानुभवसिद्धार्थानुवादके ऽत्र तपरशास्त्राप्रवृत्त्या प्लुतानामपि तत्स्थानत्वं बोध्यम्। तथा च पाणिनीयाशिक्षा। "कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू।

स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः । जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः । ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यावो औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ । अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च । हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । उरस्यन्तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुत"मिति । यत्तु दन्तोष्ठादि समुदितं स्थानमिति, तन्न । शिक्षायां दन्त्योष्ठ्यकण्ठ्यतालव्यावित्यादौ तत्र भव इत्यधिकारविहितयतः प्रत्येकमनुत्पत्त्यापत्तेः । दन्तोष्ठ्यमित्यादि त्वसङ्गतमेव । स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववच्छरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् । एतेन दन्तोष्ठरूपमतिरिक्तं स्थानमित्यपास्तम् । अष्टौ स्थानानीति प्रतिज्ञाविरोधाच्चेति दिक् । सूत्रे प्रशब्देन विलक्षणार्थबोधेपि लोके यत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह । प्रयत्नो द्विधेति । क्वचिद्यत्न इत्येव पाठः । चतुर्धेति । यत्तु "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च" इति शिक्षावाक्याद्विवृततरविवृततमयोः प्रतीत्या नाज्झलाविति सूत्रभाष्यादूष्मणामीषद्विवृतत्वस्य प्रतीत्या चतुर्धेत्यसङ्गतमिति, तन्न । नाज्झलाविति सूत्रेण विवृतत्वव्याप्यानामेषां सवर्णसञ्ज्ञानुपयुक्तत्वबोधनमित्याशयात् । भाष्यमते तु सन्तु सप्त प्रयत्नाः एवञ्चैदैतोरोदौतोश्च न सावर्ण्यप्रसक्तिः प्रयत्नभेदादिति बोध्यम् । नाज्झलाविति सूत्रमपि प्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावानुवादकं सत्तस्यैव बोधकमत एव भाष्ये तन्न वक्तव्यमिति नोक्तम् । स्पृष्टादीनामाभ्यन्तरत्वन्त्वोष्ठप्रभृतिकाकलकपर्यन्तरूपास्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शेषत्स्पर्शदूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारित्वाद्वर्णोत्पत्त्यव्यवाहितप्राग्भावित्वाच्च बोध्यम् । तत्र बहूनामेकस्थानत्वेपि कस्यचिदुच्चारणे सम्यक् स्पर्शः कस्यचिदीषदिति शिक्षाकारोक्तिमनुभवं चानुसृत्य विवेक्तव्यम् । प्रयतनमिति । नपुंसके भावे ल्युट् । प्रयत्नमित्यपपाठः । नङन्तस्य पुंस्त्वात् । तथा च शिक्षा, स्वराणामूष्मणाञ्चेत्याद्यनन्तरं "अचोस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः । शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता" इति । अचोस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणस्त्वीषदित्यनेन तेषामीषत्स्पृष्टत्वमीषद्विवृतत्वञ्च बोधितम् । नेम इत्यर्धे, तेन शलामीषद्विवृतत्वं यणपेक्षयाधिकविवृतत्वं चेति बोध्यम् । अत्र शिक्षोक्तव्याप्यधर्मवतां व्यापकधर्ममादाय न सावर्ण्यमिति यणाञ्चवर्गादिभिर्न सावर्ण्यं, तेनाञ्चित इत्यादौ न यादिः परसवर्णः । विवृतमेवेति । प्रक्रियादशायां विवृतत्वप्रतिज्ञेयमित्यर्थः । तेन दण्डाढकादौ दीर्घसिद्धिः । अन्यथा संवृतस्य ह्रस्वाकारस्य विवृतेन दीर्घेण सावर्ण्याभावात्स न स्यादिति भावः दीर्घाकारस्य विवृततरत्वन्तु पाणिनिशिक्षानुक्तत्वान्नैतच्छास्त्रप्रक्रियोपयोगीति दिक् । तस्य प्रयोगे संवृतत्वे मानमाह । अ अ । प्रयत्नभेदाद्दीर्घाभावः । अत्रोद्देश्ये सवर्णग्रहणं जातिनिर्देशो वा न व्याख्यानात् । अधिकारत्वे फलमाह । त्रिपाद्यामपीति । अन्यथा गोधुङ्मानित्यत्र यवजस्त्वानुनासिकेषु भष्भावानापत्तेरिति भावः । व-

स्तुतो षत्वे कृते झय इति वत्वापत्तिर्दोषः । न च ततः परत्वाज्जश्त्वानुनासिकत्वयोस्तद्प्राप्तिरिति वाच्यम् । विप्रतिषेधे परमित्यस्य यथोद्देशत्वेन त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्येत्यनेन तस्या यथोद्देशत्वस्यैव बोधनात् । अन्यथा परस्यासिद्धत्वे विप्रतिषेधसूत्रस्य सिद्धत्वात्परिभाषान्तराणामिवास्यापि कार्यकालपक्षे तेनाकर्षणापत्तेरत एव भाष्ये वत्वमेवापादितम् । अधिकारत्वादेव श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यमित्यादि चरितार्थम् । एवं च यत्रानुवृत्तिस्तस्यासिद्धत्वं पूर्वत्वञ्च क्वचित्सपादसप्ताध्याय्याः क्वचित्सूत्रान्तरसहितायाः । तत्रायमर्थः । होढ इत्यादावस्योपस्थितौ वाक्यभेदेनान्वयः । हस्य ढो भवति इदञ्च शास्त्रं पूर्वत्रासिद्धमित्यत एव न मुने इत्यादिभिस्तन्निषेध उपपद्यते । पूर्वत्रेति सङ्ग्राहकमेव शृङ्ग्राहिकयैव तु तत्तच्छास्त्रं प्रति तस्यासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते । तेनापवादस्य यं प्रत्यपवादत्वं तत्रासिद्धत्वाभावेप्यन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येव । असिद्धमिति । सिद्धं निष्पन्नं प्रवृत्तं सिद्धश्च प्रत्ययविधावित्यादौ तथादर्शनात् तद्भिन्नमसिद्धमनिष्पन्नमप्रवृत्तम् । यद्यपि लोके ऽनाहार्यज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वं दृष्टं तथापीह शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति बोध्यम् । अत्र कार्यासिद्धत्वे ऽमू इत्याद्यसिद्धिः । अद अ औ इति स्थिते परत्वान्मुत्वे तस्य सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्या असिद्धत्वेपि देवदत्तहन्तृहतन्यायेनाकाराभावेन पररूपाद्यनापत्तिः । अतिदेशस्यारोपरूपत्वान्निरधिष्ठानारोपासम्भवेन कार्यप्रवृत्तेरत्र पक्षे आवश्यकत्वात् । शास्त्रासिद्धत्वे तु यत्राप्यन्तरङ्गत्वात्त्वैपादिकं प्रवृत्तं तत्रापि तत्तच्छास्त्रे एवाभावारोपेण तन्निवृत्तिबुद्धेरभाव आदेशबुद्ध्यभावो लक्ष्ये जातत्वबुद्ध्यभावश्च । जायमानकार्यं त्वादेशएव स्थानिबुध्या प्रवर्त्तते । नहि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति न दोषः यत्र तु सह प्रसङ्गस्तत्राप्रवृत्तिरेवाभावारोपात् । न च पूर्वत्र नेत्येव सूत्रमस्त्विति वाच्यम् । पूर्वशास्त्रप्राप्तौ निषेध इत्यर्थे नलोपः सुबिति सूत्रासङ्गतेः । तद्धि नियमार्थम् । त्वद्रीत्या राजन्नश्व इत्यस्यां दशायां कस्यापि पूर्वशास्त्रस्याप्राप्त्यैतन्निषेधाप्रवृत्तौ नलोपे जाते भुक्तवन्तामिति न्यायेनैतदप्रवृत्तौ राजाश्वे दीर्घसिद्ध्या नियमानुपयोगात् । राजभ्यामित्यादावपि दीर्घापत्तेश्च । पूर्वशास्त्रविषयसम्भावनायामित्यर्थे राजभ्यामित्यादौ नलोपे सुब्विधिदीर्घविषयसम्भावनया सर्वथा नलोपानापत्तेरिति दिक् । बाह्यप्रयत्न इति । काकलकाधस्ताद्गलविवरसङ्कोचविकासश्वासोत्पत्तिध्वनिविशेषरूपनादतद्विशेषरूपघोषाल्पघोषप्राणाल्पत्वमहत्वरूपकार्यकरत्वमेषाम् । तथा हि । "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान् जनयते" इति शिक्षायामुक्तम् । आत्मान्तःकरणं संस्काररूपेण स्वगतानर्थान् बुद्ध्या स्ववृत्त्या समेत्यैकबुद्धिविषयान् कृत्वा तद्बोधनेच्छया मनो युक्तं करोति तदिच्छावन्मनः कायाग्निञ्जाठरमग्निमभिहन्ति । स कायाग्निः

सोदीर्णः स मारुतः उदीर्णः ऊर्ध्वं प्रेरित इत्यादिस्तदर्थः । एवञ्च शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्नयत्नाभिहताग्निना नाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्धपर्यन्तङ्गत्वा प्रतिनिवृत्तो वक्त्रं प्राप्य उक्तयत्नसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकतत्तत्स्थानान्याहत्य वर्णानभिव्यनक्ति । ततो यत्नविशेषेण गलविवरविकासादीन्करोति तत्र ये तत्तत्स्थानाभिघातका यत्नास्ते आस्यान्तर्गततत्तत्कार्यकारित्वादाभ्यन्तरा इत्युच्यन्ते । गलविवरविकासादिकराश्चास्यबाहिर्भूतदेशकार्यकरत्वाद् बाह्या इति, मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादिकन्तु वाय्वल्पत्वमहत्वकृतमिति नाभिप्रदेशात्प्रेरकयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोऽल्पं वायुं प्रेरयति कश्चिदधिकमिति तस्य वायुप्रेरणारूपङ्कार्यमास्यबाह्यदेशमिति तदपि बाह्यमेवात एवाइउण्सूत्रे भाष्ये ह्रस्वत्वादिजनकयत्नस्यास्याविशेषणेन सवर्णसूत्रे ऽग्रहणमित्युक्तम् । यद्यप्येक एव यत्नः सर्वकार्यजनको वर्णनाशकश्चेति परः सन्निकर्ष इति सूत्रे भाष्ये उक्तन्तथापि तत्तत्कार्येणोपाधिना एकस्मिन्नपि भेदमारोप्य तथा तथा व्यवहार इति बोद्धयम् । उदात्तादिजनकयत्नस्याभ्यन्तरकार्यकरत्वेऽपि उदात्तादिशब्दैर्विना बोधितानां तेषामनङ्गुदात्त इत्यनेनाविवक्षाबोधनात् सवर्णसञ्ज्ञानुपयुक्तत्वान्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तत्वरूपसादृश्येन बाह्येषु गणनम् । इदं ह्रस्वत्वादेरानुनासिक्यस्य चोपलक्षणम् । शर इति, शषसाः, अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्नः । विवृण्वते इति । तदभिव्यक्त्युत्तरञ्जायमाने कण्ठविवरविकासे तेषां कर्तृत्वविवक्षा बोध्या । विवार एषां प्रयत्न इति भावः । अन्ये त्विति । वर्गतृतीयचतुर्थपञ्चमास्तद्यमा हकारानुस्वारौ यरलवा इत्यर्थः । नादभागिनस्तत्प्रयत्नकाः । यद्यपि खयादिषु घोषाघोषान्यतरप्रयत्नमात्रेणापि प्रक्रियांशनिर्वाहस्तथापि शिक्षानुरोधेनान्येषामुक्तिः । अल्पासवो ऽल्पप्राणाः । यत एतदुच्चारणोत्तरं प्राणानामल्पत्वमिव भवति । वर्गेष्विति । विद्यमानानामिति शेषः । चतुर्णामिति । निर्धारणे षष्ठी अन्यतमादिति शेषः । पूर्वसदृश इति । सादृश्यं यत्नकृतम् । अत एवायोगवाहेषु यमानां गणनं भाष्ये चत्वारश्च यमाः स्मृता इति पाणिनिशिक्षा च सङ्गच्छते । अयञ्च वेदे एव, तदाह । प्रातिशाख्ये इति । अन्येषामिति । अचामुक्तान्यहलाञ्चेत्यर्थः । यरलवाश्चेति । चेनाचामपि ग्रहणम् । सुपां सुलुगिति सूत्रे इकारस्यान्तर्यतो दकार इति भाष्यात् । घोषसंवारनादाल्पप्राणत्वमचाम् । अन्यथा तदौ पर्यायेण स्याताम् । अल्पप्राणत्वानङ्गीकारे दघौ पर्यायेण स्याताम् । अचां घोषत्वं परःसन्निकर्ष इति सूत्रे भाष्ये ऽपि स्पष्टम् । अन्ये इति । द्वितीयचतुर्थौ तद्यमौ शषसहा अयोगवाहाश्चेत्यर्थः । जिह्वामूलीययमादीनां स्थानबाह्यप्रयत्नकथनं तु स्वरूपनिर्णयाय न तु सावर्ण्यान्तरतम्यपरीक्षादावुपयोगीति बोध्यम् । अनुपयुक्ता इति । तुल्यास्यसूत्रे प्रशब्दग्रहणात् । उपयुक्तत्वे हि शछयोरपि सावर्ण्यं स्यादिति भावः । आन्तरतम्यपरीक्षा च घोषवत इत्यादिना तत्रतत्र स्फुटीभविष्यति । स्पर्शाः, तत्पदव्यवहार्याः । अन्तस्थाशब्द आदन्तः । स्पर्शोष्मणोरन्तर्मध्ये तिष्ठन्तीति तद-

द्वन्द्वात्सुदषहान्तात्समाहारे॥ चवर्गान्ताद्षहान्ताद्द्वन्द्वाट्टच्स्यात्समाहारे॥

र्थः । ऊष्माण इति । ऊष्मा वायुस्तत्प्रधाना इत्यर्थः । एवं सोष्माण इत्यस्य वायुना सह वर्त्तन्तइत्यर्थ इति प्रातिशाख्यभाष्ये स्पष्टम । यद्यपि वर्गद्वितीयचतुर्थयोरपि स्थानेन्तरतमसूत्रभाष्यादूष्मत्वं तथापि विवृतमूष्मणामित्यत्रैतएव गृह्यन्ते । अन्यथा कण्ठ्यादीनां सावर्ण्यानापत्तौ नाऽऽज्झलावित्यादिनिर्देशासङ्गतिरिति भावः । अचः स्वरा इति । उदात्तादिभिः स्वयमेव राजन्तइति व्युत्पत्तेः तद्धर्मत्वादुदात्तादयो ऽपि स्वरा इत्युच्यन्ते । कपाभ्यामिति । खफयोरप्युपलक्षणं, अं अ इत्युपलक्षणमिकारादेरपि तदाह । अचः परावििति । ऋलृवर्णयोरिति । आच लृवर्णश्चेति विगृहः ऋत्यक इति प्रकृतिभावः । एतदर्थमेव वर्णोपदेशे लृकारपाठः । अन्यथा तस्यासत्त्वशंकयास्य वचनस्यैवाशक्यत्वं स्यात् । ध्वनितञ्चेदमेओङिति सूत्रशेषे भाष्ये । तत्र हि सय्यन्तेत्यादौ हलोनन्तरा इति सूत्रे प्रत्याहारघटकेष्वपि गृहणकशास्त्रप्रवृत्त्या मात्राकालस्य यद्वयादेरणुदित्सूत्रेण यादिगृहणेन गृहणाद् द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य मात्रिकव्यञ्जनानुपदेशादनुपदिष्टस्यासत्त्वात् असत्प्रतिपत्तेरशक्यत्वान्न अणुदित्सूत्रेण तद्गृहणमित्युक्तम् । न च क्लृ३प्तशिखेत्यादावनृत इति निषेधात् प्लुतानापत्तिः । ऋलृवर्णयोः पृथगनुबन्धत्वकरणेन क चित्परस्परागृाहकत्वकल्पनेनादोषात् । अकारहकारयोरिति । एकारस्य तालव्यत्वमोकारस्यौष्ठ्यत्वमिति मते एकारशकारादीनामप्युपलक्षणमिदम् । एतेन नाकुशलावित्येव सूत्रयितुमुचितमित्यपास्तम् । हाशि चेत्येव सिद्धे ऽतोरोरित्याकारेव्यावृत्त्यर्थम् । सूत्रे द्विवचनोपपत्तये मध्यमपदलोपिसमासं दर्शयति । आकारसहित इति । अत एव वेलास्विवितिनिर्देश उपपद्यते । समाहारद्वन्द्वे तु टच्प्रसङ्गो झलिति समाहारद्वन्द्वं कृत्वा आपदेन द्वन्द्वे तु अज्भिरप्याकारस्य सावर्ण्यं न स्यादिति भावः । अत एव भाष्ये प्रयत्नभेदेनैषां सावर्ण्याभावः साधितः । एतेषु परेष्विति । इदमुपलक्षणम्, एतेषु विद्यमानस्येत्यपि बोध्यम् । तेन हकारादीनामकारादिषु परतो दीर्घादिसङ्ग्रहः । अच्त्वं स्यादिति । अच्पदबोध्यत्वं स्यादित्यर्थः । इदं प्रत्याहारघटकेष्वपि ग्राहकशास्त्रप्रवृत्तिरिति मते व्यक्तिपक्षे च बोध्यम् । अणुदि ॥ अणमुद्दिश्य सवर्णबोधकतात्र विधीयते । सवर्णस्येत्यस्य बोधक इति शेषः । आदेशादौ सवर्णग्रहणवारणायाह । प्रतीयते इति । परे त्वप्रत्ययग्रहणमेकदेशानुमत्या भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति परिभाषां ज्ञापयतीति युक्तम् । प्रत्ययपदस्य तदर्थत्वन्तु न युक्तं वार्त्तिककृता टित्किन्मित्सूपसंख्यानोक्तेः भाष्यकृता चाप्रत्ययग्रहणमेतत्परिभाषाज्ञापकमित्युक्तेः । ज्यादादीयस इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमिदम् । तत्र हि किमर्थमादित्युच्यते ज्याद इत्येवोच्यतां, का रूपसिद्धिः आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति । एवन्तर्हीदमेव ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेनेत्यादि । त्वदुक्तव्याख्याने हि पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुभयोरपि निर्दलत्वापत्तिः । जातिपक्षे ऽप्यनयैव परिभाषया सवर्णग्रहणं वारणीयं व्यक्तिपक्षे गुणाभेदकत्वप्राप्तञ्च वारणीयन्तेन घटवदित्यादौ नानुनासिको वकारः ।

एतेनाणुदिदित्येव सिद्धे ऽण्ग्रहणेनाण्सु गुणभेदकत्वं ज्ञाप्यते इति परास्तमित्याहुः । ननु चो-रित्यादावनुवादे कथमुदित्त्वमिति चेन्न । व्याकरणान्तरे एषामुदित्सञ्ज्ञकत्वेनादोषात् । उप-देशशब्दस्य करणसाधनत्वेन शास्त्रपरत्वे ऽस्यापि शास्त्रत्वेनेत्त्वप्रवृत्तेः सुलभत्वाच्च। चो भि-न्नक्रम इत्याह । उदिच्चेति । यद्यपि समुदायसवर्णिनो ऽप्रसिद्धास्तथापि तदवयवचादिसवर्णा एवात्र तत्सवर्णा बोध्याः । ह्रस्वाकारादेरपि कालपुरुषाद्युपाधिभेदेन स्थानेषु भेदमा-रोप्य तुल्यस्थानत्वं सूपपादम् । अत्रेति । ग्राहकसूत्रएवेत्यर्थः । व्याख्यानादिति भावः । उपस-र्गादृतीत्यादितपरकरणादिति तु न युक्तम् । ऌकारग्रहणेन चारितार्थ्यात् । एवमिणापि परेणैव, आचिश्न्विति सूत्रे इण इत्येव सिद्धे य्वोरिति गुरुनिर्देशाद्व्याख्यानाच्चेति लण्सूत्रे भाष्ये स्प-ष्टम् । नन्वेवमस्य च्वावित्यादौ सवर्णग्रहणं न प्राप्नोति अणग्रहणेन वर्णसमाम्नायस्थानामे-व ग्रहणेन णकारादिचिन्हेन प्रत्याहारे तत्प्रत्यभिज्ञानेन तत्रत्यान्त्रित्यव्यक्त्योर्भेदेन प्रकृते प्र-त्याहारघटकद्वितीयवर्णादौ चोच्चारितस्यैव ग्राहकत्वादप्रवृत्तेरिति चेन्न । जातिपक्षाश्रयणेना-दोषात् । अत एवानेकतकारादीनां झल्त्वादिसिद्धिः सूत्रे ऽण्ग्रहणं च न कार्यम् ऋऌ-वर्णयोः सावर्ण्यमित्यनेन समानजातित्वस्यैवातिदेशेनोपसर्गादृतीत्यादौ न दोषः । एतद्व्यति-रिक्तसवर्णे समानजातित्वसत्वात् । पृथगनुबन्धकरणाच्च न ऋदिल्लदित्प्रयुक्तकार्यसंकरः । व्य-क्तिपक्षइवात्र पक्षेपि अइउण्सूत्रशेषोक्तभाष्यरीत्या तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रह-णनियामकत्ववदप्रत्यय इत्यस्य योगविभागेन तत्प्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वात् त्यदादीनाम इत्यादौ विधेये न दोषः । एवं गुणाभेदकत्वप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वमप्यस्य बोद्धव्यम् । अत एव वटवदित्यादौ मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः । सामर्थ्यादिति । एचो ऽयवायाव इत्या-दौ स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैव निर्वाह इति वक्ष्यते । न य्वाभ्यामित्यत्र ऐऔ स्वरूपेण पाठ्यौ वृद्धिरादैजित्यत्राप्येङित्येव पाठ्यम् । तत्र गुणसूत्रे च परस्परसवर्णसञ्ज्ञावादिमते चतुर्णां ग्र-हणसत्त्वात् । अत्रैतत्सूत्रवैयर्थ्योपन्यासेन तन्मूलकस्य गुणवृद्धिसञ्ज्ञाविधौ प्रत्याहारद्वयग्रह-णवैयर्थ्यस्य प्लुतावैच एचो प्रगृह्यस्येत्यत्र तद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य च सङ्ग्रहो बोध्यः । प्रयत्नभे-देनाप्यसावर्ण्यमतयोः प्रागुक्तन्न विस्मर्त्तव्यम् । यद्यपीति । इदं व्यक्तिपक्ष, वर्णानामुपदे-शस्तावदुपदेशोत्तरकालेत्सञ्ज्ञा तदुत्तरकालमादिरन्त्येनेति प्रत्याहारस्तदुत्तरकाला सवर्णस-ञ्ज्ञा तदुत्तरकालमणुदिदिति, एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानाङ्ग्रहणं भवति, न चात्रेकारः शकारं गृह्णातीति नाज्झलाविति सूत्रभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः । अयं भावः । आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसिद्धौ नाज्झलावित्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीततद्वि-षयपरिहारेण सवर्णसञ्ज्ञाबोद्धव्यनिश्चयअणुदित्सूत्रेण तावतां ग्रहणं बोधनीयमन्यथा बाध-कसम्भावनया तुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहे ऽप्रामाण्यसन्देहेनाणुदिच्छास्त्रजबोधानापत्तेः । न चै-तद्वाक्यार्थबोधात्प्राक्तन्निश्चय इति । होड इति । हकारेणाकारग्रहणे सति यद्यत्प्राप्नोति त-

स्य सर्वस्याप्युपलक्षणमिदम् । ननु यणसत्र्वणिनामप्रसिद्धेरज्ग्रहणेनैव सिद्धे ऽणुग्रहणं व्यर्थम-त आह । यवला इति । अमो ऽनुनासिका नह्वाविति शिक्षोक्तेर्यण इति नोक्तम् । तेन सं-यन्तेत्यादौ परसवर्णनिष्पन्नानुनासिकयवलानामनाचि चेति द्वित्वं सिद्धयति । हलो यमामिति लोपस्तु वैकल्पिकः । अत्रेदं बोद्धयम् । व्यक्तिः पदार्थो गुणा भेदका इत्याभिमानेनात्र सूत्रे ऽणुग्रहणमिति । अतो भिस इत्यादौ तपरकरणात्सहिवहोरिति सूत्रस्थवर्णग्रहणाद्व्याख्याना-च्च तपरपदे बहुव्रीहिपञ्चमीतत्पुरुषाविसाह । तः पर इत्यादिना । वर्णग्रहणे तु तत्सामर्थ्या-दत्वावच्छिन्नसर्ववर्णग्रहणबोधनेन तपरसूत्राप्रवृत्तिः । आद्योदाहरणमतो भिस इति, अन्त्यो-दाहरणं वृद्धिरादैजिति । यद्यप्यत्र सञ्ज्ञा तात्परा न च तत्समकालस्तत्सवर्णो वा प्रसि-द्धस्तथापि तपरकरणाद् भाष्यप्रामाण्याच्च तात्परशब्दबोद्धयो वर्णः स्वसमकालग्राहक इत्य-र्थेनादोषः । इदं च विध्यर्थमेवाणुग्रहणाननुवृत्तेः । गुणानां भेदकतयानणि विधित्वे ऽपि वृ-द्धिरादैजित्यादावाकारांशे सावकाशेनानेनातो भिस इत्यादौ परत्वेनागुदित्सूत्रबाधः । सं-ख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टतयेह विरोधस्य सत्त्वात् । गुणानामभेदकत्वे ऽनवकाशत्वाद्बाध इति बोध्यम् । अत्राबध्यवधिमतोः साजात्येन वर्णस्यैव सञ्ज्ञात्वेऽपि वि-शिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिः सौत्रत्वाद्बोध्या । तत्कालस्येत्यस्य तदुच्चारणकालसमकालस्येत्यर्थस्त-दाह । समकालस्यैवेति । एवकारो न्यायसिद्धबाध्यबाधकभावस्यानुवादक इति भावः । जा-तिपक्षे तु नियमार्थमेव सवर्णग्रहणानुवृत्तेः । एवं गुणानामभेदकत्वमिति वृद्धिरादैजिति सू-त्रभाष्यसम्मतसिद्धान्तपक्षेऽपि नियमार्थमेव । इदमाद्गुण इत्यादौ विभक्तितकारे न प्रवर्त्त-ते । उपसर्गादृतीति तपरकरणात् । ऋदोरबित्यादौ दकार एवेति न दोषः । स च पञ्च-मीसमासाभावे तकार इवोच्चारणार्थो मुखसुखार्थो वा । तपरसूत्रे दकारप्रश्लेषपक्षे तु धका-रादिस्थानिको दकारो बोध्यः । वृद्धिरा । वृद्धिः आत् ऐजिति पदत्रयमिति न समासान्ता-दिप्रवृत्तिशङ्का । तपरकरणमसन्देहार्थतया पूर्वार्थम् । प्रकृतसूत्रे भाष्ये ऽत्र शास्त्रे गुणा-नामभेदकत्वज्ञापकादाश्रित्य सवर्णग्रहणार्थत्वाभावस्योक्तत्वात् । कृष्णौत्कण्ठ्यं गङ्गौघ इ-त्यादौ त्रिमात्रव्यावृत्तये परार्थमपि । वृद्धिशब्दो ऽत्र पदपरो ऽर्थपरत्वासम्भवात् । आदै-चो वृद्धिपदाभिन्ना इति वाक्यार्थः । पदपदार्थयोस्तादात्म्यस्याङ्गीकारात् । "रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिन" इत्यादौ तयोरभेदप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । वृ-द्धिशब्दस्य सञ्ज्ञात्वं तु व्याख्यानात् । विधेयत्वेऽपि तस्य पूर्वपाठो मङ्गलार्थः । अदृक्त ए-कालित्यादौ तथाकरणं विधेयस्य प्रथमप्रयोगे ऽसाधुत्वभ्रमवारणायेति भाष्ये स्पष्टम् । सर्वशब्दानां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि वाचकत्वस्य गृहीतस्यैव बोधजनकतया सञ्ज्ञासूत्राणामज्ञा-तशक्तिज्ञापकतया विधित्वम् । किञ्च सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमो योगिदृष्ट्या नास्मद्दृष्ट्या सर्वशब्दानामर्थानाञ्च विशिष्य ज्ञानाभावात् सामान्यतस्तथाज्ञानञ्च न

बोधोपयोगि, शास्त्रं त्वस्मदाद्युद्देशेनैव प्रवृत्तमिति बोध्यम् । तत्रैव संकेतग्राहकशास्त्रकरणं स्वेच्छयैवेत्येषां यदृच्छाशब्दत्वेन व्यवहारः स्वेच्छया सञ्ज्ञाः क्रियन्तइति च । एतदुपदेशरूपसंकेतात्प्राक् तत्र सञ्ज्ञात्वाग्रहेण तासामनित्यत्वव्यवहारः । अत एव तत्तत्सञ्ज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणादन्यार्थाग्रहणरूपनियमः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलकतयोक्तः संख्यासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये । आर्थिकमेवामुं नियममादाय सञ्ज्ञासूत्रेषु नियमत्वव्यवहारो व्यवहाराय नियमः सञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञिनि क चिदित्यादिना कृतः । वाचकताबोधकत्वे ऽपि तदनुत्पादकत्वान्न शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिः । आसाञ्च शिष्टप्रयुक्तत्वात्साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ।

कार्यकालपक्षे ऽपि मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिपदार्थजिज्ञासायां वृद्धिरादैजित्युपस्थित्या तदर्थबोधरूपे शक्तिग्रहे वृत्ते विधिवाक्यार्थबोधः । अत एव ष्यङः सम्प्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति याचि भमितीत्युक्तम् । ईदूदेदिति सूत्रे भाष्ये ऽपि कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति । निष्ठेति सूत्रे कैयटो ऽपि निष्ठेत्युक्ते सञ्ज्ञावाक्यंक्तक्तवतू निष्ठेति स्मर्यतइत्याह । अत्र पक्षे एकत्र शक्तिग्रहे वृत्तेऽपि तत्प्रदेशस्थस्यैव तत्रार्थे शक्तिरिति सम्भावनया प्रदेशान्तरस्थे बोधो न स्यादिति सर्वप्रदेशेषु तत्तत्पदशक्तिग्रहपूर्वकं विधिवाक्यार्थबोधः । यथोद्देशे तु एकदैव शक्तिग्रहात्सर्वत्र बोध इति विशेषः । एतेन कार्यकालपक्षे तपरत्वं स्पष्टार्थमेवादैच्पदार्थस्य वृद्धिविशेषणतया विधेयत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेः । यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठतइति क्रमेण सञ्ज्ञासूत्राणामर्थादित्यपास्तमित्यन्यत्र विस्तरः । अत्रातद्भाविताानामपि आदैचां ग्रहणं तेन शालीयादिसिद्धिः । भूवादयो ॥ क्रियावाचिनः किम् । विकल्पार्थकवाशब्दस्य निपातस्य धातुत्वे ऽप्रातिपदिकत्वात्सुबभावे पदत्वानापत्तेः । तदुक्तौ तु न दोषः । वार्थस्य विकल्पस्य भूतभविष्यत्कालसम्बन्धाभावेन क्रियात्वाभावात् । अस्त्याद्यर्थस्यापि तत्त्वं भूतभविष्यत्कालसम्बन्धात् । भ्वादयः किम् । आणवयति वट्टयतीत्यादीनां धातुत्वे शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तेः । सूत्रशेषे भाष्ये स्फुटमेतत् । स्तन्भ्वादीनामुदित्त्वेन धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यत्वादिना च स्थितपाठभ्रंशानुमानान्न तेषु दोषः । प्राग्रीश्व ॥ अधिरीश्वरइत्यभिव्याप्य प्राङ्निपाता इत्यधिकारः । प्राक् निपाताः सन्तो गत्यादिसञ्ज्ञा इत्यर्थः । तेन ताभिः समावेशः । अधिरीश्वरे विभाषा कृञीत्यत्र निपातपदसम्बन्धश्च सिद्धः । एषां द्योतकत्वं वाचकत्वञ्च यथाकार्यं यथाप्रयोगं बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः । असत्वे इति पर्युदासो लाघवादित्याह । अद्रव्येति । विशेष्यतया द्रव्यभिन्नार्था इत्यर्थः । तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां विप्रादिवटकप्रादीनां न । चादयः किम् । स्वरादिपठितानामसत्त्ववृत्तित्वे आद्युदात्तत्वं मा भूदिति । उपसर्गाः ॥ योगग्रहणं यदर्थे प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गत्वादीत्यर्थबोधनाय । तेन विगताः सेचका अस्माद्विसेचको ग्राम इत्यादौ षत्वन्न ।

गतिश्चेति च उपसर्गसञ्ज्ञासमावेशार्थः । तेन प्रतिप्रणीतमित्यादौ गतित्वाद्गतिरनन्तर इति स्वर उपसर्गत्वात् णत्वञ्च सिध्यति । प्रादय इति योगविभागस्तु क्रियायोगाभावे ऽपि निपातत्वाय । एतत्सिद्ध्यर्थमेवोपसर्गप्रतिरूपकस्य निपातत्वमुक्तं चादयन्तगणसूत्रेणेति दिक् । प्रपरेत्यादावनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया सुबनुत्पत्तिः । निर्दुरिति । अत्रेदं बोध्यम् । सान्तग्रहणे रान्तस्याग्रहणमेव । यत्र तु रुत्वमसिद्धं तत्र रान्तग्रहणे ऽपि न सान्तग्रहणं तद्दृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वात् । यत्र तु रुत्वस्य सिद्धत्वं यथा षत्वणत्वयोस्तद्विषयोपसर्गत्वप्रतिषेधपरे दुरः षत्वणत्वयोरिति वार्तिके कृतरेफसान्तस्यापि ग्रहणम् । षत्वणत्वयोरित्यस्य तद्विधायकशास्त्रयोरित्यर्थात् । अत एव सुषामादिषु दुष्ठु शब्दपाठः सार्थकः । स हि अपदुःसुषु स्थः कुरिति दुस्पूर्वकस्थाधातोः कुप्रत्यये साधुः । अन्यथा दुस्पूर्वकात्कुप्रत्यये उपसर्गादित्येव षत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न चास्य रूढत्वेनावयवार्थाभावादुपसर्गत्वाभावः । अत्यन्तरूढेषु प्रतिष्ठानिष्ठादिषु षत्वानापत्तेः । अर्थवत्त्वारोपेण चेत्प्रकृते ऽपि समं, दुसः पाठस्तु दुरयतइत्यादौ रुत्वासिद्ध्या लत्वाभावार्थ इति दिक् । नवेति । इतिर्लोके ऽर्थपदार्थकस्य शब्दपदार्थकत्वकृत् । यथा गवित्ययमाहेत्यादावनुकरणे । इह तु स्वं रूपमिति परिभाषणाच्छब्दपदार्थकस्यार्थपदार्थकत्वकृत् । क्वचिदितिर्न पदार्थविपर्यासकत्वं यथा ऽनुवादवाक्ये । स च नवाशब्दाभ्यां प्रत्येकं संबध्यते व्याख्यानात् । तेन नवाशब्दयोरर्थौ संज्ञिनौ । स्वंरूपमित्यस्य प्रत्याख्याने त्विति शब्दो व्यर्थ एवार्थे कार्यस्याबाधात् । तयोरेव संज्ञित्वे तु विभाषा श्वेरित्यादौ नवाशब्दावादेशौ स्याताम् । प्राप्तविभाषासु नास्योपयोगः, तासां पक्षे निवृत्तिमात्रफलकत्वात् । अप्राप्तविभाषास्वपि न, तासां पक्षे विधिमात्रार्थत्वात्, अप्राप्तत्वेन निषेधासंभवाच्च । तस्मादुभयत्र विभाषार्थमिदम् । विभाषा श्वेरित्यादौ एतदभावे यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव विकल्पः स्यात् कित्सु तु नियमेव संप्रसारणं स्यात् । निषेधमुखेन प्रवृत्तौ कित्स्वेव प्रवर्त्तेत न पित्सु उभयथाप्रवृत्तिस्तु वैरूप्याद्वाक्यभेदापत्तेश्चाशक्या । सञ्ज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधात्पूर्वं कित्सु निषेधस्ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि ऐकरूप्यं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव विकल्पः । भाष्यकृतस्तु एवं हि ह्रक्रोरन्यतरस्यामित्यादावनुपपत्तिर्विभाषापदाभावात् । इतिशब्दस्य विभाषेत्यत्रापि संबन्धात् विभाषापदार्थः सञ्ज्ञेति तु न युक्तं अर्थे सञ्ज्ञात्वस्यादृष्टत्वात् अर्थाक्षिप्तशब्दमात्रं सञ्ज्ञेत्यपि न युक्तं एकस्यार्थस्य समानफलकानेकसञ्ज्ञाकरणस्यानाकृतिः सञ्ज्ञेति वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रस्थभाष्येण तिरस्कारात् । तस्मात्तत्र लक्ष्यानुसारेणैवोभयमुखेन प्रवृत्तिर्वाच्येति विभाषापदघटिते ऽपि तथैवास्तु किं सूत्रेणेति जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि सूत्रं प्रत्याचख्युः । स्वं रूपं श ॥ स्वंरूपमित्यस्य बोध्यमिति शेषो व्याख्यानात्तदाह । सञ्ज्ञीति । राज्ञो यदित्यादौ लौकिकव्युत्पत्त्योपस्थितार्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासम्भवात्प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयासम्भवाच्च तदर्थकशब्दमात्रग्रहणापत्तौ नियमार्थं सूत्रम् । तत्र

स्वशब्द आत्मीयत्वेनार्थमाह रूपशब्देन शब्दस्वरूपमेतदुभयं सञ्ज्ञीत्यर्थः । तत्रार्थो न विशेष्य उक्तयुक्तेः । किं तु शब्दविशेषणम् । एवञ्चार्थविशिष्टः शब्दः सञ्ज्ञीत्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषा सिद्धा । अत्र चार्थः कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः प्रकृतिप्रत्ययादिबोध्यः शास्त्रीयो ऽपि । स च मुख्यः प्रसिद्धश्चेति गौणमुख्यन्यायो ऽभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायसिद्धः। अत एवास्य विशिष्टरूपोपादान एव इदं सूत्रञ्च तत्रैवार्थोपस्थितस्तत्रैवानियमप्रसक्तेश्च न तु वर्णग्रहणे इत्याकरे स्पष्टम् । दाधाघ्वदाप्स्येहल्यघोरित्यादौ चारितार्थ्येनोपसर्गे घोरित्यादौ स्वं रूपमित्यनेन परत्वाद्बाधशंकावारणार्थमशब्दसञ्ज्ञेति। नात्र षष्ठीतत्पुरुषः। कर्मसञ्ज्ञादेरर्थसञ्ज्ञात्वेन निषेधाप्रवृत्तौ कर्मण्यणित्यादौ स्वरूपग्रहणापत्तेः । किं तु सप्तमीतत्पुरुषः। शब्दपदेन च शब्दशास्त्रं तदाह। शब्दशास्त्रे इति । भाष्ये तु अर्थे कार्यस्य बाधेऽप्युपस्थितत्वाद्राज्ञ इत्यादौ तज्जन्यबोधे प्रकारतया भासमानस्य राजन्शब्दस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति व्यर्थं सूत्रम् । उपस्थितार्थत्यागे मानाभावेन तस्य विशेषणतया ऽन्वयसम्भवेन चार्थवत्परिभाषापि सिद्धा । लक्ष्यानुसारात् तत्तत्सञ्ज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणाच्च षान्तसंख्यावाचकषष्शब्दस्य षट्सञ्ज्ञाकरणेन शब्दशास्त्रीयसञ्ज्ञायां स्वरूपाग्रहणज्ञापनाच्चोपसर्गे घोरित्यादावदोषेणाशब्दसञ्ज्ञेत्यपि व्यर्थमित्युक्तम्। अत एव जनपदापत्यपशुदेवतादिशब्देषु न दोषो ऽत एव वृक्षादिषु विशेषाणां ग्रहणं स्वे पुष इत्यत्र पर्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं सभा राजेत्यत्र पर्यायाणामेव ग्रहणं पक्षिमत्स्यमृगान्हन्तीत्यादौ मृगपक्षिणोः पर्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं मत्स्यपदेन स्वरूपस्य विशेषाणां मीनरूपपर्यायस्य च ग्रहणं सिध्यति अन्यथा तदर्थं यत्नः कर्त्तव्यः । परेश्च घाङ्कयोरित्यत्र घशब्देन स्वरूपग्रहणं नदीपौर्णमासीत्यत्र नदीपदेन स्वरूपग्रहणं सिध्यति । लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेन च मम सर्वेष्टसिद्धिः। ज्ञापकपक्षे ऽपि ज्ञापकासिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्न दोषः । अत एव भगवता ज्ञापकेन सिद्धं वचनं प्रत्याख्यातमिति दिक् । येन वि ॥ येनेति करणे तृतीया विधिरिति भावे किः । कर्मात्र विधेयं कर्त्ता चाचार्यः प्रसिद्धत्वाल्लभ्यतएव । यत्तु करणं कर्तृपरतन्त्रमिति तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते, तच्च शब्दानां विशेषणत्वेनेति विशेषणमिति लब्धमिति तन्न। सुब्विभक्तौ न लक्षणेत्यस्य सर्वसम्मतत्वात् । किं बहुना येषां प्रत्ययानामन्येषां वा शब्दानामर्थे विधानं कृतं शास्त्रेण तेषामन्यत्रार्थे तदर्थे चान्येषां लक्षणया ऽपि साधुत्वाभावस्य प्रत्ययः पुंयोगादित्यादिभाष्यतो लाभात् । करणस्य व्यापारवत्त्वनियमादन्येषाञ्च व्यापाराभावाद्विशेषणमेवात्र करणतृतीयान्तेनोच्यते तस्य चेतरव्यावृत्तिकरणमेव व्यापारः। तदुक्तं भाष्ये । येनेति करणएषा तृतीया ऽन्येन चान्यस्य विधिर्भवति यथा चैत्रस्य सङ्ग्रामं हस्त्यश्वादिभिर्विधत्ते एवमचो यदिति अचा धातोर्यतं विधत्ते इति, अन्येन चान्यस्येत्यनेन यस्य कार्यं यस्मिन्परतश्च तयोरकरणत्वं दर्शितम्। अन्यस्येत्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणं तत्र श-

न्द्रोपस्थितविशेष्यस्य तादृशं विशेषणमेव तदन्तग्राहकम् । क्व चित्सति गमके ऽतादृशं शब्दरूपं विशेष्यमादायापि तदन्तविधिः । तच्चान्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणमेव । तत्र तदन्तविधौ सति तथा विशेषणत्वयोग्यताप्येतत्प्रवृत्तौ निमित्तम् । अत एवेन्हन्निस्यादौ इनंशे तदन्तविधिर्नहीनङ्गमित्यन्वयो भवति तदन्तस्येत्यस्य तदन्तशब्दस्येत्यर्थः । नन्वेवमेरजित्यत्र इत्यत्र न स्यादत आह । स्वस्य चेति । स्वमित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यतइति भावः । स्वं रूपमित्यस्य प्रत्याख्याने तु तदन्तस्य चेति पाठ्यमिति बोध्यम् । समासप्रेति । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे तात्पर्यग्राहकमिदम् । एवञ्च द्वितीयाश्रितेत्यादौ श्रितादयो ऽधिकारप्राप्तसमर्थैरित्यस्य विशेष्यभूता इति न तदन्तविधिः । तस्य तत्प्रकृतिके लक्षणया सुपेत्यनेनान्वयः । तेन कृष्णं परमश्रित इत्यत्र न समासः । नडादिभ्यः फगित्यादावपि नडादि विशेष्यं प्रातिपदिकं विशेषणमिति सौत्रनाडिरित्यत्र न फक् । उगिदिति । तेनातिभवतीत्यत्रोगितश्चेति ङीप् दाक्षिरित्यत्रात इञ्च सिद्धः । एवञ्चोक्तनिषेधः प्रत्ययांशे गृह्यमाणप्रातिपदिकविषये, प्रत्ययविधिविषयेण गृह्यमाणप्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीत्यनेनैकवाक्यत्वलाभात् । उगिद्वर्णेति त्वेकदेशानुवाद इति बोध्यम् । अत एव वनोरचेत्यादौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्यस्य नायं निषेध इति दिक् । विरामः ॥ भावे घञ् । शब्दानुशासनप्रस्तावादाह । वर्णानामिति । उच्चारणाभाव इत्यर्थः । स च व्याख्यानात्किंचिद्वर्णोच्चारणानन्तरकालिक एव गृह्यते । प्रदेशा वावसानइत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यं वर्णवत् । परशब्दो नान्यार्थो ऽन्यत्वस्याव्यभिचारितत्वादत आह । अतिशयित इति । स्वभावसिद्धार्धमात्रातिरिक्तकालव्यवायेन रहितः । तेन तद्व्यवायेन वाक्योच्चारणे सञ्ज्ञा न । सन्निकर्षश्च प्रायः परेण । क्व चित्पूर्वेणापि । अत एवावसानकार्याणां संहिताधिकारे पाठः । न चावसानसञ्ज्ञया परसत्त्वे सावकाशायाः संहितासञ्ज्ञायाः सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायेन विषयभेदे ऽपि बाधः स्यादिति तदसङ्गतिरेवेति वाच्यम् । तदधिकारे तेषां पाठेनाकडारसूत्रस्य स्वशास्त्रीयसञ्ज्ञामात्रविषयत्वकल्पनात्, एते तु न तथा, लोके ऽपि सत्त्वात् । तदुक्तं वार्त्तिककृता । संहितावसानयोर्लोकाविदितत्वादिति । न चावसानकार्येषु संहिताधिकारासम्बन्ध एवास्तु अग्रे च मण्डूकप्लुतिरस्त्विति वाच्यम् । सत्यामुपपत्तौ मण्डूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात् । ध्वनितञ्चेदं विसर्जनीयस्य स इति सूत्रे भाष्ये । सन्निकर्षः सामीप्यम् । सुप्तिङ् ॥ सुबिति सुपः पकारेण प्रत्याहारो व्याख्यानात् । यद्यपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्युक्तेः शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तग्रहणं सिद्धम् । प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायस्याक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिरिति तु न युक्तम् । इयानित्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासम्भवात् । आक्षिप्तस्य शाब्दे ऽनन्वयाच्च । तथापि सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावज्ञापनार्थमन्तग्रहणम् । तेन घसंज्ञा तरप्तमपोरेव न तदन्तस्य । तेन गौरीब्राह्मणितरेत्यत्र न ह्रस्वः । एत-

न्निषेधसामर्थ्यादेव प्रदेशेष्वपि न तदन्तविधिः । न च ज्ञापिते ऽपि व्यर्थम्, पदप्रदेशे प्रत्ययगृहणे तदन्तगृहणेनैव सिद्धेरिति वाच्यम् । पदत्वस्य प्रकृतिसाधारणतया पदगृहणे प्रत्ययगृहणस्यैवाभावात् । यस्मात्प्रत्ययविधिरित्याद्यनुवृत्तेः पदसमुदायस्य न पदत्वम् । इयानित्यादौ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादितद्धितान्तत्वं व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । तेनाशास्त्रीयस्याप्येकान्तत्वादेरतिदेशात् । विशिष्टनिष्ठव्यवहारनिमित्तकार्याणि असहाये ऽपि कर्त्तव्यानीति तदर्थात् । अत एवेयन्मात्रमित्यादौ वत्वन्तात्स्वार्थे इति मात्रच्सिद्धिः । हरिषु इत्यादौ सोस्तु नैवं पदत्वं हलि सर्वेषामिति निर्देशेन ससहाये तदप्रवृत्तेः । निजौ चत्वार एकाच इति भाष्यन्त्वभ्युपेत्य वादेन, ध्वनितञ्चेदमादेच उपदेशे तास्यनुदात्तेदित्यादौ भाष्ये । तत्र हि ढौकतइयौकारस्य हत इत्यादा वकारस्यैजन्तोपदेशत्वमकारान्तोपदेशत्वं व्यपदेशिवद्भावेनाशङ्क्यार्थवता व्यपदेशिवद्भाव इत्युक्तम् । यो वर्णो ऽर्थवांस्तेन व्यपदेशिवद्भावः । वर्णस्यार्थवत्त्वञ्चेयेयेत्यादावसहाये एव न तु प्रकृते इति तदर्थः । एवञ्चैकस्मिन्निस्यस्यार्थोऽर्थवतेत्यनेनोक्त इति दिक् । हलो ऽनन्तराः । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्र समुदाये शतदण्डनवदत्र समुदायस्यैव सञ्ज्ञा न प्रत्येकं अनन्तरा इत्युक्तेश्च तस्य विशेषणतया एवौचित्यात् । यत्तु संयुज्यन्ते वर्णा यत्रेत्यन्वर्थसञ्ज्ञात्वान्न प्रत्येकं सेति तन्न । घटपटौ संयुज्येते यत्रेत्यादौ संयुज्यमानपदार्थातिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतेर्व्युत्पन्नत्वेन तदतिरिक्ततद्घटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य सञ्ज्ञापत्तावनिष्टापत्तेः । महासञ्ज्ञा तु प्राचामनुरोधादेव । तेन सुदृषद्ब्राह्मतीत्यत्र संयोगान्तलोपो नेत्यन्यत्र विस्तरः । हल इति बहुवचनं सौत्रम् । यद्वा । हलौ च हलश्चेत्येकशेषः । स्वरितात्संहितायामिति सूत्रे ऽनुदात्तानामिति पदे तथैकशेषस्य भाष्ये करणात् । तेन द्वयोरपीति शिक्षेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिध्यति । यत्रापि बहवः श्लिष्टास्तत्रापि द्वयोर्द्वयोरेव न बहूनां झलि परे संयोगादिलोपविधानाद् । बहूनामित्यपि चिन्त्यमेव फलाभावात् । तत्र तत्राङ्गपदधात्ववयवसंयोगस्यैवाश्रयणेन तादृशस्य च त्रयाणां संयोगस्याभावादिति भाष्ये स्पष्टम् । आनन्तर्यं व्यवधानाभावो व्यवधानञ्च विजातीयेनैवेत्याशयेनाह । अज्भिरिति । अत्र कुत्वं न्याय्यम् । अत एव हयवरट्सूत्रे ऽचो ऽक्षिवति भाष्यप्रयोगे कुत्वं दृश्यते स्वरैरव्यवहिता इति तूचिता वृत्तिः । हलः किम् । तितउ देव । अत्र गुरोरिति प्लुतः स्यात् । अनन्तराः किम् । दृपस्म् । अत्र सकारमकारयोः संयोगत्वे स्कोरिति लोपः स्यात् । संयोगे गुरु ॥ भेत्तेत्यादौ गुणस्तु क्नोः कित्त्वसामर्थ्येन भूतपूर्वलघूपधगृहणाद्बोध्यः । इति सञ्ज्ञेति । प्रथमाध्यायस्थानां सन्धिकार्योपयोगिनीनां सञ्ज्ञानां प्रकरणमिति समाहृतमित्यर्थः । तेनाम्रेडितप्रगृह्यसञ्ज्ञालोपसञ्ज्ञाद्यनुपन्यासे ऽपि न क्षतिः । अत्र इत्याद्युपन्यासस्तु प्रासङ्गिकः ॥ इति सञ्ज्ञाप्रकरणम् ॥ इको गुण ॥ परिभाषेयं, व्याख्यानात् । गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति । गुणवृद्धिगृहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिगृहणसामर्थ्यादिति भावः । अनुवर्त्तमानञ्च सञ्ज्ञिपरमेव स्यात् । सञ्ज्ञा-

करणेनान्यत्र सञ्ज्ञिपरत्वात् । यद्वा तदप्यनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति योजनयैतल्लाभः। स्वादिष्विति सूत्रे ऽनुवृत्तपदपदस्य सञ्ज्ञापरताया एव दृष्टत्वात् । ष्णान्तेति सूत्रे संख्यापदस्य तदन्तत्वासम्भवादर्थपरतेति बोध्यम् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु नात्र निर्वाहः । तत्र प्रतिपदोक्तस्येत्यस्य साक्षादुच्चरितस्येति साक्षात्तत्तच्छब्दानुवादेन विहितस्येति वार्थात् । ध्वनितञ्चैदमत्रैव भाष्ये । अस्याश्च विधेयसमर्पकगुणवृद्धिपदश्रुतिर्लिङ्गं तदाह । विधीयेते इति । अत एवातो गुणे वृद्धिर्यस्येत्यादौ न दोषः । एतेन शब्दपरयोः पूर्वयोर्गुणवृद्धिपदयोरनुवृत्त्या यत्र ते पदे तत्रेदमुपतिष्ठते इत्यर्थेन त्यदादीनाम् इत्यादिव्यावृत्तौ सिद्धायामिह गुणवृद्धी इति व्यर्थमित्यपास्तम् । एतन्मूलक एव विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे इत्युद्घोषः । एवञ्च पदोपस्थापकपरिभाषाविषये विधीयतइत्यस्यैवाध्याहारो बोध्यः । एवञ्च तस्मिन्निति निर्दिष्टे षष्ठीस्थाने इत्यादेरनुवादे ऽपि प्रवृत्तिः । तेन प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्योदात्तस्वरितयोर्यण इत्यादौ न दोषः । उदीचामातः स्थाने इति स्थाने गृह्णन्तु स्पष्टार्थमेव । तत्र विधिवाक्ये प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्तस्य विधेयसमर्पकत्वनिर्णयः। अत एव गुणादिपदानामिक्पदोपस्थापनेन चरितार्थानामपि वाक्यार्थान्वयिता । तदर्थस्य तदनन्वयित्वे विधेयत्वाभावेन उपस्थापकत्वस्यैव भङ्गापत्तेः । इयञ्च एधितेत्यादौ व्यञ्जनानां गुणव्यावृत्त्यर्थं भिन्नमित्यादौ निषेधप्रवृत्तये इग्लक्षणत्वसम्प्रत्ययार्थञ्चेति दिक् । प्लुतशब्दैरिति । ऊकाल इति सूत्राद् ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यजिति चानुवर्त्तते ह्रस्वेत्यादिपदञ्च तृतीयया विपरिणतमिति भावः । तेन दिव उदष्टन आ विभक्तावित्यादावेतदनुपस्थितिः । शेषं प्राग्वत् । आद्यन्तौ ॥ यद्यप्यत्र मिलितस्य नैकत्रान्वय इति द्वन्द्वो न प्राप्नोति तथापि समूहयोरन्वयबोधोत्तरं यथासंख्यमिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पुनः प्रत्येकान्वयः।लोके त्वेवं रीत्या प्रयोगो ऽसाधुरेवेति भाष्ये स्पष्टम् । अत्रैव यथासंख्यसूत्रोपन्यासो युक्तः द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्येच्छब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः । प्रत्ययपरत्वन्तु परत्वादमुं बाधते तेन चरेष्टादयः परा एव भवन्ति । अत एव यत्रैतदभावे स्थानषष्ठीसम्भावना तत्रैवेदं प्रवर्त्तते तदाह । यस्योक्ताविति । आद्यन्ताक्षिप्तो ऽवयवी यच्छब्दार्थः । यथासंख्यसिद्धमर्थमाह । क्रमादिति । इताविति किम् । टुक् पर्यायेणाद्यन्तयोर्मा भूत् । मिदचो ॥ अयं बाध्यसामान्यचिन्तया स्थानेयोगत्वप्रत्ययपरत्वयोरपवादः तृणह इति निर्देशात् । निर्धारणे इति । यस्य समुदायस्य मिद्विहितस्तस्याचां मध्ये इत्यर्थः । सौत्रमेकवचनमिति भावः । तस्यैवेति । यस्य विहितस्तस्यैवेत्यर्थः । अत एव समुदायभक्तो नोत्सहते ऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति भाष्यं सङ्गच्छते । अन्तावयव इति । पूर्वसूत्रात्समस्तमप्यन्तपदमेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादनुवर्त्तते इति भावः । मुञ्चतीत्यादिविषये तु फलाभावादयोग्यत्वाच्चान्तावयव इत्यंशाप्रवृत्तिः । परिभाषाणामनियमे नियमकारिणीत्वादाह । अनिर्धारितेति । तेनोद्गुपधाया गोह इत्यत्र स्था-

नेयोगत्वं न । उपधापदसन्निधानेनावयवषष्ठीत्वनिर्णयात् । स्थानेयोगेत्यस्य स्थानपदार्थनिरूपितसंबन्धार्थिकेत्यर्थः । स्थानेन योगो यस्या इति विगृह्य निपातनात्साधुत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात् । अन्तेरनन्तरे इत्यादेरपि अनन्तरादिनिरूपितसंबन्धे इत्येवार्थः । षष्ठीमात्रोच्चारणे स्थानपदाध्याहार इत्यन्यत्र विस्तरः । प्रसङ्ग इति । दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमित्यादौ तथा दर्शनात् । भावे ल्युट् स्थानशब्दे । प्रसङ्गश्च सति सम्भवे ऽर्थवत एव । अर्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात् । इको यणित्यादेरच्परेकारघटितशब्दस्यार्थबोधनाय प्रसङ्गे तत्परयकारघटितः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । एरुरित्यादेश्च तेस्तुरिति, अतो न शब्दनित्यताहानिः । किं चेकारवृद्धिप्रसङ्गे यकारवृद्धेरित्यप्यर्थः । अत एवाचः परस्मिन्नित्यादि सङ्गच्छते । स्पष्टञ्चेदं दाधाघ्विति सूत्रस्थानिवत्सूत्रयोर्भाष्ये । स्थाने ऽन्त ॥ षष्ठीत्यनुवृत्त्या यत्र स्थानषष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते इति विध्येकवाक्यतयैवास्य नियामकत्वं न तु विहितानां नियमः भुक्तवन्तमिति न्यायविरोधात् । फलितमाह । प्रसङ्गइति । सदृशतम इति । अर्थात्प्राप्यमाणानां मध्यएव । अत एव गङ्गोदकमित्यादौ त्रिमात्रो न । तमप् किम् । वाग्घरिरित्यादौ महाप्राणत्वसाम्येन जायमानः पूर्वसवर्णो वर्गद्वितीयो मा भूत् । किं तु नादवान् महाप्राणश्चतुर्थो घ एव यथा स्यादिति । स्थाने ऽन्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठस्तु दीर्घेषु यणासिद्ध्या दुष्ट इति भाष्ये स्पष्टम् । यत्रानेकेति । स्थानेग्रहणे एकदेशानुवृत्त्या ऽनुवर्त्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं तृतीयया विपरिणामेन वाक्यभेदमाश्रित्य प्रसङ्गे सति संभवे स्थानत एवान्तरतम इत्यर्थमिति भावः । स्थानत इति । स्थानेनेत्यर्थः । तत्र स्थानत इको यणचीति अर्थतस्तृज्वत्क्रोष्टुरिति । इह क्रोष्टुशब्दस्थाने पक्तृशब्दो नादेशः । गुणतस्तु वाग्घरिरित्यादौ । प्रमाणतोदसोसेरित्यादौ । तस्मिन्निति ॥ अत्र तस्मिन्निति उत्तरत्र तस्मादिति च सप्तम्यन्तपदपञ्चम्यन्तपदार्थकः स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नो निर्देशो व्याख्यानात् बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च न । तु तत्तत्पदपरमन्यथा तस्मिन्नणि च तस्मान्नुडाचि तस्माच्छसो न इत्यत्रैव प्रवर्त्तेयाताम् । सप्तमी तु सप्तम्यन्तानामेव तच्छब्दार्थत्वमिति बोधनाय तद्बोध्यार्थस्य निर्दिष्टइत्यनेन सामानाधिकरण्याय च । इतिशब्दः पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं बोधयति । निःशब्दो नैरन्तर्ये दिशिरुच्चारणे, एवञ्च सप्तम्यन्तार्थे ऽव्यवहितोच्चारिते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्य कार्यमिति वाच्यो ऽर्थः । एवञ्चैतत्परिभाषाद्वयोपस्थितौ सप्तम्यन्तपदस्य पञ्चम्यन्तपदस्य चार्थो लिङ्गम् । अत्र सूत्रे उपश्लिष्टपदाध्याहारेण निर्दिष्ट इति औपश्लेषिके ऽधिकरणे सप्तम्येवोचिता उपपदविभक्तेरिति न्यायात् न तु सतिसप्तमीति तत्र च दीयते इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । स्नुक्रमोरिति सूत्रे च कैयट आह तस्मिन्निति परिभाषायां सत्यां सत्सप्तम्याश्रयणमशक्यमिति । उपश्लेषः समीपवृत्तित्वं तच्च वर्णयोर्बौद्धन्द्रष्टव्यम् । एवमिको यणचीत्यादावपीयमेवेति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये । तत्रोपश्लेषः पूर्वस्येव परस्याव्यवहितस्येव व्यवहितस्य चेति पूर्वस्यैवेति नियमार्थमिदमव्यवहितस्यैवेति

ष । अत एव लक्ष्यानुसारात् क चित्सतीत्यध्याहारात्सत्सप्तम्याश्रयणे नास्याः प्रवृत्तिरिति श्रा-
न्नलोप इत्यत्र भाष्ये उक्तम् । अत एव कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र नास्याः प्रवृत्तिः, कृति स-
ति प्रत्यासत्त्या तत्प्रकृत्यर्थकर्तृकर्मणोः षष्ठीति तदर्थात् । तस्मादिति सूत्रे निर्दिष्ट इति
निर्दिष्टादित्यर्थकं विभक्तिविपरिणामात् । सा चोत्तरस्येतिदिग्योगलक्षणेति दिग्योगल-
क्षणपञ्चम्यामेव तत्प्रवृत्तिः । उदः स्था इत्यादौ चोद इति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । त-
त्रानियतदिक्शब्दाध्याहारे प्रसक्ते परशब्दस्यैवाध्याहार इति तस्मादित्यनेन नियम्यते ।
अव्यवहितोच्चारितात्पञ्चम्यन्तात्परस्येति तदर्थस्तत्फलितमाह । सप्तमीनिर्देशेनेत्यादि । यदि
तु अर्धमात्राधिककालेन वर्णान्तरेण वा व्यवधाने उपश्लेष एव नेत्युच्यते तदा निर्दिष्ट-
पदं संहिताधिकारश्च विफल इति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अवग्रहे च संप्रदाय
एव शरणमिति आनङादिविषये आदेशोत्तरमेवावग्रहोऽन्यत्र ततः प्राक् । अकृतव्यूहपरिभा-
षा त्वनित्या नास्त्येव वा । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यमिति
भाष्येण तदनुरोधेन शास्त्रासङ्कोचस्य शास्त्रकरणाभावस्य च स्पष्टमुक्तत्वाच्च । एतेन सं-
हिताधिकारस्तद्बहिर्भूतानामर्धमात्राधिककालव्यवाये प्रवृत्तिज्ञापनार्थस्तेनाग्नाविष्णू इत्यादाव-
वग्रहे आनङादिसिद्धिरित्यपास्तम् । प्रत्ययः परश्चेत्यादौ तूत्तरांशविकला तस्मादितिपरि-
भाषा प्रवर्त्तते । तेन न प्रत्यया व्यवहिताः । अत एव छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति सूत्रं
सार्थकम् । आगमविधावप्याने मुगित्यादौ तस्मिन्निति परिभाषया पूर्वसंबन्धित्वनिर्णयः । अत
एवात्र पूर्वस्येत्यादि न स्थानषष्ठी । तत्तद्विधिभिरेव संबन्धस्य निर्णीतत्वेन षष्ठीस्थानइत्यस्या-
प्रवृत्तेः । गाङ्कुटादिभ्य इत्यादावपि षष्ठ्यंशविकलैतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्बोध्या । परिभाषाणां
नियमत्वन्तु यदि परिभाषासूत्रं न स्यात्तदा व्यवहितादावपि प्रवृत्तिः स्यादित्येतावतेति दि-
क् ॥ अलो ऽन्त्यस्य ॥ षष्ठी स्थाने इत्यनुवर्त्तते तदाह । षष्ठीत्यादि । स्थाने विधीयमानः स्था-
नषष्ठीनिर्दिष्टान्त्यस्येत्यर्थः । स्थानेत्यादि किम् । इट् तृच ऋकारात्पूर्वो मा भूदिति । अन्त्य-
स्येति साहचर्यादल इति षष्ठ्यन्तमन्त्यस्याल इत्यर्थः । अल इति किम् । पदस्येति वि-
धीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं स्वनडुद्भ्यामित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत् । स्थाने विधी-
यमान इति प्रत्यासत्तिलब्धम् । एवञ्चाल एवेति अन्त्यस्यैवेति नियमद्वयमत्र । अल्समु-
दायोत्तरं स्थानषष्ठ्यस्या लिङ्गम् । अत एवेतोदित्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः । पथ्यादीनामि-
त्यस्यावयवषष्ठीत्वादित इत्यस्याल्समुदायोत्तरत्वाभावाच्च ॥ ङिच्च ॥ अनेकालर्थमिदम् ।
आदेरिति । आदेरल इत्यर्थः । तेन द्वीपामित्यादौ पान्तसमुदायस्य नेत्वम् । अत्र परस्येत्या-
वर्त्तते तेन परबोधकशब्देन यत्र परस्य स्थाने विधानं तत्रैवेदम् । तेन नित्यं ङित इत्यादौ
न दोषः । तत्र विकरणव्यवधाने प्रवृत्तये धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वात् ॥ अनेकाल्
शित् ॥ शित उदाहरणम् इदम इश् । ननु शकारोच्चारणसामर्थ्याद् भूतपूर्वानेकाल्त्वमादाय

सर्वादेशत्वे सिद्धे शिदिति व्यर्थम् । किं च सानुबन्धकनिर्देशे यथा नाल्ः स्थानित्वं भो-भगो इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्, तथादेशत्वमपि सूत्रोपात्तस्यैवेति तद्व्यर्थम् । विधौ निर्दिष्टो यो ऽनेकाल्स सर्वस्येति सूत्रार्थः । उद्देश्यत्वविधेयत्वाख्यविषयतया बोधविषयता तु अनुबन्धाविनिर्मुक्तस्येति नाणुदित्सूत्रभाष्यविरोधः । घ्वसोरिति लोपस्य लोपो यीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशत्वासिद्धिः । अनुबन्धानामेकान्तत्वमेव न्याय्यमित्युक्तमिति चेन्न । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनेन चारितार्थ्यात् । तेन दिव औदित्यादीनां न सर्वादेशत्वम्, अस्य च यथेत्सञ्ज्ञा तथा वक्ष्यते । नानेकाल् शिदिति तु नोक्तम् । अनन्तरस्येति न्यायेनादेः परस्येत्यस्यैव निषेधापत्तेः । परत्वादिति । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो, द्वीपम् । शित्सर्वस्येदम इश् । एवमतो भिस इत्यादिविषये ऽनेकाल्शित्यनेनादेः परस्येति परत्वाद्बाध्यते । एतेन ङिच्चेत्यत्र ङिदेवानेकाल्न्त्यस्येति नियमेन सिद्धे ऽनेकाल्ग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम् ॥ स्वरितेन ॥ इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितत्वज्ञाप्यो ऽधिकारो विनियोग इत्यर्थः । स्वरितत्वञ्चेदं दोषविशेषरूपमञ्जल्साधारणं स्वररूपमधिक्रियमाणपदघटकाज्निष्ठं वा । तच्चानुनासिक्यवत्प्रतिज्ञागम्यं, विनियोगश्च प्रायेणोत्तरत्रोपस्थितिः क्वचित्पूर्वत्रापि । कियद् दूरमधिकार इत्यत्रासति गमके व्याख्यानमेव शरणम् । किं च, स्वरितेनाधिकारगतिः तेन गोस्त्रियोरित्यादौ स्त्र्यधिकारस्थप्रत्ययग्रहणमित्याद्याकरादवसेयम् । एतेन व्याख्यानादेव निवृत्तिवदनुवृत्तिरपि भविष्यति आकाङ्क्षायान्तु सत्यामश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्छ्रुतापेक्षणस्य न्याय्यत्वाच्च किं सूत्रेणेत्यपास्तम् । स्पष्टं चेदं भाष्ये । परानित्येति । परं विप्रतिषेधसूत्राद्बलवत् । नित्यं कृताकृतप्रसङ्गि तद्विपरीतमनित्यम् । तत्राक्लृप्ताभावकस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्यैव तत्कल्पनं युक्तमिति तस्य बलवत्त्वे बीजम् । अन्तर्मध्ये बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये ऽन्तर्भूतान्यङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् । तदीयनिमित्तसमुदायानन्तर्भूताङ्गकं बहिरङ्गम् । तस्य बलवत्त्वे बीजमाह । असिद्धमिति । इयञ्च वाहऊठ्सूत्रेण ज्ञापिता । यद्यपि प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको दृश्यते । मनुष्यो ऽयं प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरकार्याणि करोति ततः सुहृदां ततः सम्बन्धिनामिति न्यायमूलकत्वमस्या अचः परस्मिन्निति भाष्ये उक्तं, तथापि तेन न्यायेन युगपत्प्राप्तिविषयैतैव स्यात् । ज्ञापकेन तु सर्वविषयता बोध्यतइति वाहऊठ्सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अन्यथा वाहः सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते ल्यवाश्रये गुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ प्रष्ठौह इत्यादिसिद्धावूठ्विधानं व्यर्थं स्यात् । नाजानन्तर्यपरिभाषा तु नास्त्येवेति नायजे इन्द्रमित्यादौ दोष इति परिभाषेन्दुशेखरे विस्तरः । अपवादस्तु वचनप्रामाण्याद्बलवान् । अकृतेति । न कृतो विशिष्ट ऊहस्तर्को निमित्तविनाशे ऽपि कार्यस्थितिरूपः । यथा दण्डविनाशे ऽपि घटस्थितिः, स यैस्तइत्यर्थस्तदाह । निमित्तमित्यादि । तत्प्रयुक्तं कार्यं जात-

मपि न कुर्वन्ति नोच्चारयन्तीत्यर्थ इति कैयटादयः । अन्ये तु व्यूहो ऽन्तरङ्गशास्त्रं बहिरङ्गापोहनरूपत्वात् तन्निमित्तविनाशं दृष्ट्वा पूर्वमपि न कुर्वन्तीत्यर्थ इत्याहुः । इयं परिभाषा निष्फला निर्मूलेति परिभाषेन्दुशेखरे निरूपितम्॥ इति परिभाषाप्रकरणम्॥ स्यादिति। कार्यशब्दवादे इदम् । संहितायां विषयइति। कार्यिनिमित्तयोः संहितायां विषयभूतायामित्यर्थः । स्थानत इति । इदं यथासंख्यसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । जातिपक्षे यथासंख्येनापि निर्वाह इति स्थानेऽन्तरतमसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अनुनासिकस्थाने ऽपि निरनुनासिक एव । विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् । गुणाभेदकत्वपक्षो ऽपि न विधेयाण्विषये दीर्घादीनामिगादिपदैरुपस्थितये प्रत्याहारेषु जातिपक्ष एवेत्यणुदित्सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अत एव सवर्णतकारादीनां झल्त्वादिसिद्धिर्ल्वादय इत्यादिनिर्देशाश्च जात्याश्रयणे मानमिति दिक् । व्याकरणस्य साध्वनुशासनत्वन्तु शब्दनित्यतापक्षे शब्दानां सिद्धत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या मृजिप्रसङ्गे मार्जिः साधुर्भवतीत्यादिवृद्धिसञ्ज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन, यदिह परिनिष्ठितेन ज्ञाप्यन्तत्साध्वित्यर्थापत्तिकल्प्यवाक्येन बोध्यम् । कार्यशब्दवादे तु पूर्वभाष्योन्नीतानादितात्पर्यवशात्तत्कल्पनं बोध्यम्। एतेन स्थानप्रमाणोभयान्तरतमे ह्रस्वेकारे चरितार्थो यण् दीर्घे कथं स्यादित्यपास्तम्। स्थानत आन्तर्यस्य सर्वतो बलवत्त्वात्स्थानेन्तरमते इति सप्तम्यन्तपाठस्य चैतद्दूषणेनैव भाष्ये दूषितत्वादिति भावः॥ अनाचि च॥ चो विध्यर्थो ध्वनितश्चेदमेओङ्सूत्रे भाष्ये तदाह। द्वे वा स्त इति। सूत्रकृता शाकल्यमते सर्वत्र द्वित्वाभावोक्तेरिति भावः। अवसाने द्वित्वसिद्धये ऽनचीति प्रसज्यप्रतिषेधस्तदाह । न त्वचीति। इदं द्वित्वं षाष्ठाद्वित्ववद् द्विः प्रयोग एव । यर इत्यादेरध्याहृतोच्चारणक्रियानिरूपितकर्मषष्ठीत्वस्यौचित्यात् । इति धस्येति । न तु द्वित्वे पूर्वधस्थाने जश्त्वनिष्पन्नदस्यापि। लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायात् । विकारान्यत्वेन न लक्ष्यभेद इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। स्थान्यादेशयोर्भेदात्स्वं रूपमित्युक्तेश्च तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभते, यथा गुरोः स्थाने शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा ऽग्रासनादीनि लभतइति लोकन्यायेन स्थानिकार्यमादेशे न स्यादतः स्थानिवत्सूत्रम्। ननु स्थान्यलेति। प्रत्यासत्तिन्यायलब्धमिदम् । आदेशस्य स्थानिभूतो यो ऽल् तत्स्थानिसम्बन्धी च यो ऽल् तद्वृत्तिधर्माश्रये नेत्यर्थः ।अत एव रेफस्थानिकविसर्गस्य रुशब्दत्वं न स्थानिवत्त्वेनेति भोभगो इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । ऋधातोर्द्वित्वे ऽरित्यस्य हलादिःशेषस्तु अरित्यस्य पुनः पूर्वोभ्यास इत्यनेनाभ्यासत्वात् । तस्यापि द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वात्। प्रक्रियाज्ञानवतां तथा ज्ञानस्य सुलभत्वात् । अत एव धिन्वन्तीत्यादाविण् न ।उकारवृत्त्यार्द्धधातुकत्वस्य वकारे ऽनतिदेशात् । यत्त्वत्रेण्निवृत्तये स्वविधावपि स्थानिवत्त्वमपरविधाविति न्यासेन साधितं भाष्ये सा त्वेकदेश्युक्तिः । असिद्धवत्सूत्रेण सिद्धस्यायन्नासन्नित्यादेस्तत्फलत्वेनोपन्यासात् । अन्यस्यापि अचः पूर्वत्वविज्ञानादिति वार्त्तिके पञ्चमीसमासेन सिद्धेः कैयटेनोक्तत्वाच्च । प्रदी-

व्येत्यादौ च वलादिलक्षण इण्न । स्थान्यलित्युक्तेर्बभूविवेत्यादौ वलादिलक्षणेट्सिद्धिर्निहि तत्र वलादित्वं स्थानितो लभ्यं किं तु स्वाश्रयमेव । यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्ताव-तिदेशो मृग्यते तस्य निमित्तस्य स्थान्यलसाधारणधर्मत्वएव निषेधप्रवृत्तेः । प्रकृते चार्धधातु-कत्ववैकल्यप्रयुक्ता ऽप्राप्तिर्न तत्स्थान्यलसाधारणं यच्च तादृशवल्त्वघटितं वलादित्वं न त-द्वैकल्यप्रयुक्ता ऽप्राप्तिरिति बोध्यम् । प्रत्यासत्त्या च शास्त्रीयकार्यएव स्थानिवत्त्वं तेन नाय-कसिद्धिः । प्राधान्यात्कार्यातिदेशो ऽयम् । शास्त्रातिदेशस्तु कार्यातिदेशादभिन्नरूपः । त-स्यापि कार्यफलकत्वादिति तृज्वत्सूत्रे कैयटः । भाष्ये ऽपि तत्राङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धमाङ्गं यत्कार्यं तदतिदिश्यतइत्युक्त्या तयोरभिन्नरूपत्वं सूचितम् । तत्रानपेक्षितार्थसन्निधानस्तत्त-न्निमित्तरूपकार्यव्यवहार एवानेन । कार्यं तु स्वशास्त्रेणैवेति । अत एव रामायेत्यादौ स्थानि-वत्वेन सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घ इति सङ्गच्छते । परिवीरित्यादौ परत्वाद्दीर्घ इति च सङ्ग-च्छते । यद्वा किं चिन्निमित्तवैकल्ये ऽपि दीर्घादिकार्यमनेन क्रियते तच्च कार्यं किमित्याकाङ्-क्षायां तत्स्वरूपनिर्णयस्य विधिशास्त्रमूलकत्वेन तद्देशेनैव परशास्त्रविहितत्वरूपं परत्वं तेषां बोध्यम् । एतदेवाभिप्रेत्यातिदिश्यमानकार्याणामुपदेशदेश एव देश इत्यभियुक्ताः । अत्रा-द्य पक्ष एव भाष्यसंमतः । अत एव स्थान्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां प्रतिषेधो वक्तव्य इ-त्येतदुपपादनावसरे स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वादि तत्र लघूपधगुणादिः प्रा-प्नोतीत्यादिभाष्योक्तेरिति बोध्यम् । एवं यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्ताति-रिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापि । अत एवेष्ठवद्भावेनातिदिष्टभत्वस्य वर्णाश्रयत्वमित्यादि-व्यवहारः । सर्वातिदेशेष्विदं तुल्यं, यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तं शास्त्रीय-मेव प्रत्यासत्तेः । स्थानिवदित्युक्तेः सम्बन्धिशब्दमहिम्नैवादेशलाभ आदेशग्रहणं श्रौतस्था-न्यादेशभावस्यैव ग्रहणमिति शंकावारणद्वारा एरुरित्यादौ शब्दानित्यत्ववारणाय सर्वे स-र्वपदादेशा इति न्यायेन कल्प्यमानस्य तेस्तुरित्यानुमानिकादेशस्य सङ्ग्रहार्थम् । तेन पच-त्वित्यादेः पदत्वसिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम् । ननु तोस्तित्वमपि छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्य-वहारवल्लोकन्यायेनैव सिद्धम् । तदुक्तं प्राग्दीव्यतोणिति सूत्रे भाष्ये दीव्यतिशब्दैकदेशदी-व्यच्छब्दानुकरणमिदमित्युक्त्वा किमर्थं विकृतनिर्देश एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परि-भाषा एकदेशविकृतमनन्यवदिति, अत एवात्र विकारोऽशास्त्रीयो ऽपि । अत एव आयसशब्दा-दणन्ताद्द्विवचने आयसावित्यत्र वृद्धौ कृतायां सान्तस्योगित्त्वेनानेन न्यायेनाङ्गतया प्राप्तो नुम् पूर्वसम्बन्धिविधित्वेनाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन वारितो ऽचः परस्मिन्निति सूत्रे भा-ष्ये । एतन्न्यायानाश्रयणे त्वङ्गत्वमेव दुर्लभम् । अन्तादिवत्सूत्रे भाष्यकैयटयोरपि गुडोदकमि-त्यादावेकादेशे कृते दकशब्दस्यानेन न्यायेनोदकशब्दत्वमाश्रित्योदके केवलइति पूर्वपदा-द्युदात्तत्वमुक्तम् । शब्दानित्यत्वं तु रेखागवयन्यायेन समाधेयम् । अनन्यवदित्यस्यान्यवत्ने-

उदके केवले ॥ ... केवलमिश्र ... समासे पूर्वो ... प्रक्नोदात्तम्

स्यर्थः । तत्रान्यसादृश्यनिषेधे ऽन्यत्वाभावः सुतरामिति चेन्न । अर्थस्यान्यथात्वे जातिव्यञ्जकभूयोवयवदर्शनाभावेन तौ तित्त्वप्रतीतेर्न्यायेनानुपपादनात् । किं च तिङ्सञ्ज्ञायास्तिबादिसूत्रोपात्तपरिच्छिन्नपरिमाणनिष्ठतया परिच्छिन्नपरिमाणार्थवाचकशब्दानां न्यूने ऽधिके वा शास्त्रव्यापारं विना ऽप्रवृत्तेर्येन विधिरिति सूत्रे ऽङ्गसञ्ज्ञा सूत्रे च भाष्ये उक्ततया तदभावात् । न्यूनाधिकत्वञ्च वैरूप्यस्योपलक्षणम् । न च तण्डुलानित्यादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वे ऽपि स्वतः प्रत्ययान्तभिन्नत्वात्प्रातिपदिकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अतिदेशस्वभावेनातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावात् । अत एव जहीत्यादौ जादेशस्यासिद्धत्त्वे स्वाश्रयो हेर्लुङ्न । सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात् । असिद्धवत्सूत्रं तु शाधीत्यादौ स्थानिप्रयुक्ताधिभावसम्पादनेन चरितार्थम् । न चाप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वे शास्त्रीयकार्याभावात्स्थानिवत्त्वन्दुर्लभमिति वाच्यम् । वेः स्कन्देरनिष्ठायामिति षत्वविधायके तिङन्तेषु षत्वाभावायावश्यकेन न्याय्येन चानिष्ठायामिति पर्युदासेन वृत्त्यादिसम्मतेन पर्युदासलभ्याशास्त्रीये ऽपि शास्त्रतात्पर्यविषयवदतिदेशबोधनात् । विस्कन्न इत्यादौ हि निष्ठान्तत्वस्य नित्यतया स्थानिवत्त्वेनैव निष्ठात्वस्य वक्तव्यत्वात् । तस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वे तु लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेवोक्तार्थसिद्धिरिति बोध्यम् । केचित्तु भाष्ये तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभस्य तत्कार्यस्य च लोकन्यायेनैव सिद्धेरयमतिदेशः स्वं रूपमित्येतच्छास्त्रसत्त्वाद्धन्तेः कार्यं वधौ न स्यादितीत्युक्तमेवञ्च स्वं रूपमिति शास्त्राविषये तेन सिद्धिरिति सूचितमेवं चाशास्त्रीयस्यापि धर्मस्यातिदेशो भवत्येवातिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानुसारेण क्वचिल्लोकन्यायानाश्रयणेन परिहरणीयो यदि प्राप्नोति एवञ्च न कश्चिद्दोषः । न पदान्तेति सूत्रे ब्राह्मणकण्डूतिरित्युदाहरणाच्च क्वचित्तदनाश्रयणम् । तत्र हि कण्डूयतेः क्विप् तत्राल्लोपे तस्य स्थानिवत्वादुवङि यणि चानादिष्टादचः पूर्वत्त्वे स्थानिद्वारके गृह्यमाणे ऊङ् न स्यादित्याहुः । अत एवार्थवत्सूत्रशेषे ऽप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वमेवोक्तं भाष्ये । तत्र पक्षे च काण्डे इत्यत्र पूर्वान्तवद्भावेन प्रत्ययान्तभिन्नत्वाद्दोषः शंकितो न तु स्वाश्रयाप्रत्ययान्तत्वेन । क्षियो दीर्घादिति सूत्रे भाष्ये ऽपि अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभाव इति स्फुटम् । तत्र हि क्षिय इत्यत्रेयङर्थं प्रकृतिवदतिदेशे स्वाद्यनुत्पत्तिमाशङ्क्येवं तर्हि आतिदेशिकानां स्वाश्रयाणि न निवर्त्तन्तइति समाधायातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयनिवृत्तेरावश्यकत्वाभिप्रायेणाथाप्येतन्नेत्याशङ्क्य निर्देशसामर्थ्याद्विभक्तिरित्युक्तम् । असिद्धवत्सूत्रे च कैयटे स्फुटमेतत् । यत्तु गाङ्कुटादिसूत्रे भाष्ये सुजिदशोरित्यत्राकितीति पर्युदासात्सिसृक्षतीत्यत्र हलन्ताच्चेति कित्त्वातिदेशे ऽपि अमागममाशङ्क्य प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेन समाहितं तत्तु वार्त्तिककृदुक्तमुपायान्तरं बोध्यम् । अनल्विधाविति । विधिग्रहणादलाश्रये विधावित्यर्थात् यत्र विधौ शब्दतः स्थानिस्थान्यवयवान्यतरालवृत्तिधर्मवतस्तेन तस्मात्तस्य तस्मिंस्तदादेरित्यादिप्रकारेण विशेष्यतया वि-

शेषणतया वा आश्रयणं तत्र निषेधः। व्यूढोरस्केन द्यौर्द्युभ्यां कइष्टः प्रपच्येत्युदाहरणानि। शब्दत इत्युक्तेरग्रहीदित्यादाविट ईटीति सिध्यति। दीर्घविधावत्र चेट इति समुदायाश्रयणात्। अन्यथा टस्यानुबन्धत्वादिकारस्यैवोभयत्राश्रयणमित्यल्विधित्वं स्यात्। अत्र सूत्रे विशेषातिदेशो ऽपि। अन्यथा इडादेरपि त्वकः सत्त्वात् वलादित्वस्य तद्विशेषधर्मत्वात् उपस्थितधर्मैस्तद्व्यापकधर्मैश्च विध्याकाङ्क्षापूरणे सति तदतिरिक्तविशेषग्रहणे मानाभाव इत्येतन्न्यायमूलकेन सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशेन सिद्धौ विशेषणतया ऽलाश्रयणे निषेध इत्येतत्प्रतिपादकस्यानल इत्येव सिद्धे कृतस्य विधिग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात्। हलादिकृङिन्निमित्तकेत्वप्रतिषेधकान्न ल्यपीति लिङ्गाच्च अनुबन्धकार्ये त्वनल्विधाविति निषेधो न, अनुबन्धानामनेकान्तत्वात्। एकान्तत्वे ऽपि शिङ्ग्रहणेन तेषामल्व्यवहाराभावज्ञापनात्। नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापयतीति भाष्ये ऽल्त्वव्यवहाराभावबोधनद्वारेति शेषः। ध्वनितञ्चेदं क्ङिति च गाङ् लिटि हलः श्न इति सूत्रेषु भाष्ये। तत्राद्ये यासुटो ङिद्वचनान्ङिदादेशः ङितो नेति ज्ञाप्यत इत्युक्तन्द्वितीये गाङो ङित्वस्य सानुबन्धकादेशइत्कार्याभावज्ञापकतोक्ता, तिबाद्यादेशेषु पित्त्वासिद्ध्या दूषितञ्च ज्ञापकम्। अन्त्ये शानचः शित्वस्य सार्वधातुकादेशे अनुबन्धास्थानिवत्त्वज्ञापकत्वमुक्त,मुक्तदूषणैरेव दूषितञ्च। अन्यथा ऽनल्विधाविति निषेधेन तत्त्वाप्राप्तया ज्ञापकत्वासङ्गतिः, तिबाद्यादेशेषु पित्त्वाद्यसिद्धिश्चेति बोध्यम्॥ अचः पर॥ आदेशग्रहणमनुवर्त्तते तदनुरोधादच इति स्थानषष्ठी, परस्मिन्नित्यादेशविशेषणं तदाह। परनिमित्त इत्यादि। अच एवादेश इत्यर्थः। तेन मरुतमाचष्ट मारयतीत्यादौ वृद्धिः। अत्र सूत्रे प्रयोगे यो ऽच् तत्स्थानिक इत्यर्थः। न तु सूत्रे स्थानित्वेनोपात्ताच्स्थानिक इत्यर्थस्तेन णिलोपादेरनेन स्थानिवत्त्वं सिध्यति अत एव चङ्परनिर्ह्रासे ण्यन्तात् णिचि अवीवददित्यादिसिद्ध्यर्थो निषधः सार्थकः। अच इति किम्। आगत्य। मलोपस्य स्थानिवत्त्वाद् ह्रस्वस्येति तुङ् न स्यात्। परस्मिन्निति किम्। युवजानिः। निङः स्थानिवत्त्वेन यलोपो न स्यादिति। पूर्वविधाविति किम्। नैधेयः। निपूर्वाद्धाञः किप्रत्यये आतो लोपे तस्य स्थानिवद्भावात् त्र्यच्त्वव्यपदेशविरोधात्स्वाश्रयद्व्यच्त्वनिवृत्तौ ढगनापत्तेरिति दिक्। अत्र स्थानिनि सति यद्भवति तदादेशे ऽपि भवति स्थानिनि सति यन्न भवति तदादेशे ऽपि नेति भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशः। तत्र भावोदाहरणं निगाल्यते इति, अन्त्योदाहरणं पटयतीत्यादि। स्थानिनिमित्तकं भवत्यादेशनिमित्तकं नेति च तदर्थः। अदुपधत्वसम्पादनद्वारा लोपनिमित्तिका वृद्धिरित्याहुः। स्थानिभूतादच इति। सूत्रे श्रवणाद् व्याख्यानाच्च तस्यैव पूर्वत्वेवधित्वमिति भावः। पूर्वविधावित्यस्य पूर्वसम्बन्धिन्येव शास्त्रविधेये कर्त्तव्य इत्यर्थस्तेन पूर्वपरयोर्विधौ न। तेनारत्नुरित्यादौ ऋच्छत्यृतामिति गुणस्य सवर्णदीर्घे न स्थानिवत्त्वम्। वस्तुतो ऽत्र पूर्वविधिशब्दे तन्त्रमेकस्योक्तोर्थः। द्वितीये भावे किः सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यन्तपूर्वशब्देन समासः।

विधिर्भावः पूर्वसम्बन्धिभावे तत्स्थितौ स्थानिवदित्यर्थः । अत एवैनेय इत्यादौ यस्येति चेति लोपे तस्य स्थानिवत्त्वात्सान्नियोगशिष्टन्यायप्राप्तनिवृत्तिप्रतिबन्धेन नकारस्थितिः । अत एव नपदान्तसूत्रे पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इति लुकि न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं दत्तं भाष्ये । अन्यथा तत्र पूर्वत्वेन दृष्टस्य सम्बन्धिनः कस्य चिद्विधेयस्याभावात्स्थानिवत्त्वाप्राप्तिरेवेति तदसङ्गतिः स्पष्टैव । प्रकृतसूत्रे ऽपि भाष्ये कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानेन सर्वमिष्टं संगृहीतमिति भावसाधनो विज्ञास्यते पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति स्थानिवदित्युक्तम् । तत्र भावसाधन इत्यस्य सो ऽपीत्यर्थः । पूर्वत्वञ्च व्यवहिताव्यवहितसाधारणमव्यवहितग्रहणे मानाभावात्स्वरे निषेधाच्च तेन पटयतीति सिद्धम् । प्रकृते च द्वित्वनिषेधे स्थानिवत्त्वमिति ॥ न पदान्त ॥ अत्र द्विर्वचनसवर्णादिग्रहणं वतिघटितान्यातिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिबोधनार्थन्तेन राम इत्यादौ विसर्गादिसिद्धिः । अत्र विधिशब्दो भावसाधनः पदान्तेत्यत्रान्तशब्दश्चरमावयववाची कर्मषष्ठ्या समासः । तेनैषो श्रयन्हसतीत्यादावेतत्तदोरिति सुलोपो न । इणः शतरि यन्निति रूपम् । तत्र यणः स्थानिवत्त्वा,द्वुत्वे च न स्थानिवत् । अनेन निषेधात् । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् । अत्र पदे ऽन्त इति सप्तमीसमासो भाष्ये उक्तस्तेन प्रत्यासत्त्या परपदस्थाजादेशस्यैवानेन स्थानिवत्त्वनिषेध इति वेतस्वानित्यादौ न दोषः । न चैवमपि पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेधो ऽत्र दुर्वारः । पदे ऽन्त इत्यर्थेन तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधव्यावृत्तिपरभाष्यप्रामाण्येन पूर्वत्रासिद्धे इत्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणात् । अत एव महिष्मानित्यत्र जश्त्वं न । सूत्रे जश्पदेन झला जशित्यस्यैव ग्रहणं चरूसन्निहितस्यैव ग्रहणौचित्यात् । कार्यकालपक्षे ऽपि त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति वक्ष्यत इति न तयास्य सिद्धिः । गोचेत्यादौ गतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वेन सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समासः । उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधश्च प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्वे एवेति न दोषः । पदे इति पदत्वयोग्योपलक्षणं वा । अत्रेदं भाष्यमपि मानम् । अत्र पदचरमावयवादिसाधकः प्रतिबन्धकश्च स्थानिवद्भावो निषिध्यते विनिगमनाविरहात् । एतत्सूत्रभाष्यकर्मणीङित्यादिसूत्रभाष्यैः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य वरेयलोपस्वरदीर्घग्रहणवर्जन्द्विर्वचनादि प्रत्याख्यातमिति लभ्यते । निषेध इति । द्विर्वचनग्रहणात्पूर्वत्रासिद्धे इति निषेधाद्वेति भावः । दकार इति । स्थानत आन्तर्यादिति भावः ॥ अदर्शनम् ॥ स्थान इति वर्त्तते प्रसङ्गे सतीति तदर्थस्तदाह । प्रसक्तस्येति । शास्त्रतो ऽर्थतो वेति भावः । अत्र दर्शिज्ञानसामान्ये तत्र ज्ञानस्यावर्जनीयत्वेन तत्सामग्र्यन्तर्गता उच्चारणकृता सत्ता निषिध्यते तत्र प्रत्ययलोपे शास्त्रतो ऽर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य लोपविधानेन तस्य तस्मिन् विषये ऽनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानं प्रत्ययलक्षणार्थमिति बोध्यम् । अर्थस्यैषा सञ्ज्ञा व्याख्यानात् । यत्तु प्रसक्तस्येति किं ग्रामे तिष्ठतीत्यादौ ल्यब्लो-

पइति पञ्चम्यापत्तेः । अस्ति चात्र ल्यपो ऽदर्शनं, शास्त्रतो ऽर्थतश्च न तत्प्रसक्तिरिति न दोष इति तन्न। तेन प्रयासस्या ल्यबन्तार्थकर्माधिकरणयोरेव पञ्चमीविधानेन तस्यात्राप्राप्तेः। तत्त्वे तु अस्त्येवार्थतो ल्यबन्तस्य प्रसक्तिः । तस्मात् त्रपु इत्यत्र क्विपो ऽदर्शनसत्त्वेन प्रत्ययलक्षणेन तुगापत्तिर्दोषः। कृत्प्रत्ययेन प्रकृत्याक्षेपस्तु न। अत्रैव प्रकृतिं विना ऽतिदेशतः प्रत्ययज्ञानसत्त्वेन व्यभिचारात्तदाक्षेपासम्भवादिति दिक्। इति पक्षे इति। विनिगमनाविरहादिति भावः। द्वित्वस्य त्रैपादिकत्वात्तत्र न यणो बहिरङ्गासिद्धत्वम्। अत एव दध्यत्रेति भाष्ये उदाहृतम्। धकारयकारयोरिति । तेन विसर्गादिद्वित्वेनाधिक्ये ऽपि न क्षतिः । द्वित्वमिति। द्वित्वं प्रक्रियायां बोध्यम्। एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भविष्यतीति कृञ्चानुप्रयुज्यतइति सूत्रभाष्योक्तन्यायेनैकस्य द्वित्वे परस्य तदभावो ऽनुचित इति न वाच्यम्। सार्थकानेकविषये तन्न्यायाङ्गीकारात्। यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसम्भावना तद्विषयत्वाच्च । हलो यमामिति लोपे द्वित्वाभावे चैतदेव रूपम् ॥ नादिन्या ॥ यरो ऽनुनासिक इत्यतो यर इति वर्त्तते पुत्रशब्दस्येत्यवयवषष्ठी । आदिनीशब्दे परइति च प्राधान्याद्यर एव विशेषणम्। सूत्रे आदिनीति ङ्यन्तानुकरणं लुप्तसप्तमीकं, अत एव तत्परे चेत्यस्यादिनीशब्दो यस्मात्परस्तत्र परे इत्यर्थं हरदत्तो व्याख्यत्। अदधातौ माधवो ऽप्येवमेव। ईदृशाक्रोशस्य स्त्रीष्वेव दर्शनाच्च । आक्रोशो निन्दा, तदाह । पुत्रादिनीति। तादृशाक्रोशस्य स्त्रीष्वेव दर्शनादाह। पुत्रहतीति। अनचि चेति सिद्धे पुत्रस्य क्तान्ते चेद्धतजग्धयोरेवाक्रोशएवेति नियमार्थमिदम्। संयुक्तेष्विति। त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रे वर्णानां सजातीयानामेव ग्रहणं परस्परसाहचर्यात् । न च तथाचः सम्भवन्ति । अत एवाचो रहाभ्यामिति सार्थकम्। निर्धारणे सप्तमी । अच इत्यनुवर्त्तते त्रिप्रभृतिसंयुक्तवर्णमध्ये ऽचः परस्य यरो द्वे वा न स्त इत्यर्थः । तेनेन्द्रः राष्ट्रमित्यत्र नकारषकारयोः प्राप्तद्वित्वस्यैव निषेधविकल्पः । अनचि च सर्वत्रशाकल्यस्येत्येव सिद्धे इदं सूत्रद्वयं विकल्पस्य मतभेदप्राप्तव्यवस्थाबोधनार्थमिति बोध्यम्। यरो ऽनुनासिकइत्यतो वेत्यनुवृत्त्या ऽनचीत्येव सिद्धे तु सूत्रत्रयमपि तथेति बोध्यम्॥ अचो र॥ अच इति श्रुतत्वाद्व्याख्यानाच्च रहाभ्यां सम्बध्यते । तस्मादित्युत्तरस्येत्येतल्लभ्यमाह। अचः पराभ्यामिति । वा यमीति । झयो ह इत्यतो ऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः । दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्य ययि, वा पदान्तस्य, तोर्लि, उदस्था, झयोहो, शश्छोटी,ति पट्सूत्रीपाठोत्तरं झलां जश् झशि, अभ्यासे चर्च, खरि च, वावसाने, अणो ऽप्रगृह्यस्येति पञ्चसूत्र्याः पाठ इति भाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठे तु वावसाने इत्यतो ऽनुवृत्तिर्बोध्या। स्पष्टञ्चास्य वैकल्पिकत्वं लण्सूत्रे भाष्ये । आदित्य इति । आदित्यशब्दाच्छेषार्थण्यान्तादेवतार्थे ण्यः यस्येति चेत्यल्लोपे ऽनेन यलोपः । आपत्यस्येति तु न । आपत्यत्वाभावात् । हल इति किम् । शय्या । यमामिति किम् । आर्ण्वत् । यमीति किम् । रामाभ्याम्॥ एचो ऽय ॥ इचो ऽचि

यणयवायावः भवावौ यि प्रत्यये इति सूत्रयितुमुचितमित्याहुः। यथासंख्यसूत्रलब्धमर्थमाह। क्रमादिति। उदात्तादिगुणयुक्तानामन्यगुणकव्याद्वृत्तिस्तु स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया बोध्या। एतदेवाभिप्रेत्य यथासंख्यसूत्रे भाष्ये प्रकृतसूत्रे स्थानेऽन्तरतमसूत्रेण व्यवस्थोक्ता संवृतावर्णस्य संवृतावर्णो विवृतावर्णस्यविवृतावर्ण इति। एतद्भाष्यप्रामाण्येन एओइत्यनयोरकारांशे संवृतत्वं इतरांशे विवृततरत्वं तद्रुपरागाच्च न संवृतत्वस्य पृथग् ग्रहणम्। ऐऔ इत्यनयोस्त्वकारांशे ऽपि विवृतत्वमेवेति बोध्यम्॥ तस्य लो॥ उपदेशे ऽजित्यत इदित्यनुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन च सिद्धौ तस्यग्रहणं सर्वलोपार्थं तेन ञिटुडूनामन्त्यस्य लोपो न। नानर्थके इति परिभाषा तु भाष्ये प्रत्याख्यातैवेति दिक्। न भवतीति। फलाभावादिति भावः॥ वान्तो॥ येन विधिरित्यस्यापवादभूतया तस्मान्नुडचीत्याद्यर्थमावश्यिकया वाचनिक्या यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइतिवार्त्तिककृदुक्तपरिभाषया लभ्यमर्थमाह। यकारादाविति। ओदौतोरिति। ओदौतोरिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकमूलाद् व्याख्यानादिति भावः। पूर्वसूत्रे वान्तौ प्रति तयोरेव स्थानित्वनिर्णयादिति स्थानेऽन्तरतमसूत्रस्थकैयटोक्तं तु न युक्तम्। वान्तज्ञानाय पूर्वसूत्रपर्यालोचनस्यावश्यकत्वे ऽपि तद्वाक्यार्थपर्यालोचने मानाभावात्। यथासंख्यसूत्रसहकारेण बोधोत्तरं तयोस्तत्वनिर्णयात्। अन्तरतमपरिभाषया निर्वाहे तु लक्ष्यपर्यालोचनकाले तन्निर्णयः। अत एव पूर्वसूत्रे स्थानिविशेषलाभो यथासंख्यसंबन्धादिह तु निमित्ताभावात्तल्लाभाभाव इति षष्ठे प्रकृतसूत्रे कैयटः। गव्यमिति। भत्वाद्धलोपो न। यीति किम्। गोभ्याम्। प्रत्यये किम्। गोयानम्। ननु गव्यूतिरित्यत्र वस्य हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः स्यादत आह। वान्त इत्यत्रेति। न च विशेषविहितेन कार्यित्वेन लोपे वस्य निमित्तत्वबाध इति वाच्यम्। निमित्तत्वानाक्रान्ते विषये कार्यित्वस्य चारितार्थ्यात्। तक्रकौण्डिन्यन्यायश्चानवकाशविषयो विधेयविषयश्चेति स्पष्टं ताद्धितेष्वचामिति सूत्रे यङ्विधायके च भाष्ये। अन्त्ये उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यं क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो यङ् भवितव्यमिति भाष्यं, चेन विशेषासंप्रत्ययादित्यनुकृष्यते अन्यथा तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सिद्धे विशेषासंप्रत्ययादित्यनुकर्षकचकारवैयर्थ्यापत्तिः। निरूपयिष्यते चेदं यङन्ते। तस्य च वार्तिके ऽनुवृत्त्या यूतौ श्रूयमाणवकारान्त आदेश इत्यर्थः। सूत्रे तु न फलं गव्यादौ भत्वेन वान्तस्य पदत्वाभावाल्लव्ये स्वत एव तदभावाल्लोपाप्राप्तेः। गोशब्दादिभ्यः क्यजादावपि नः क्ये इति नियमेन पूर्वस्य पदत्वाभावात्। एवन्तर्हि वार्त्तिकएव प्रक्षेप उचित इत्याशयेनाह। छकारादेति। लोपो व्योरिति सूत्रे वकारप्रत्याख्यानं तु लौकिकोदाहरणाभावेन तदर्थतया बोध्यम्। अत एवेको गुणेति सूत्रे ऽतो ल्रान्तस्येत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो वकार इत्युक्तं भाष्ये। शास्त्रीयसौत्रप्रयोगार्थं तदिति तदाशयः। न चैवं विष्णवे इत्यादौ तस्य लोप इति दुर्वारं गव्यूतावुच्चारणस्य चारितार्थ्यादिति वाच्यम्। गवि च युक्ते इत्यादिनि-

देशैर्वारणात् । परे तु सा पूर्वपक्ष्युक्तिरिति न वकारप्रश्लेषो लोपेनोचितः । किञ्च छन्दसि सर्वविधीनां व्यवस्थितत्वान्न वलोपप्रसक्तिस्तत्रत्ये गव्यूतौ। अध्वपरिमाणे ऽपि सञ्ज्ञाशब्दोयम् । तत्र सञ्ज्ञात्वभङ्गापत्तेर्न वलोपः । यथा रघुनाथेतिसञ्ज्ञाशब्दे नित्यस्यापि णत्वस्याभावः। सर्वनामशब्दे णत्वाशंका तु तस्य सञ्ज्ञिविशेषे आधुनिकाविनियोगात् शास्त्रानुसारिशब्दस्यैव विनियोग उचित इत्यभिप्रायेण । निरूपितञ्चैतत्सर्वादिसूत्रे भाष्यप्रदीपोद्द्योते इत्याहुः । निरूपयिष्यते चेदं पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामिति सूत्रे ॥ धातोस्त ॥ धातोरित्यस्याभावे प्रातिपदिकमात्रविषयो नियमः स्यात्तथा च गव्यमित्यत्र न स्यात् ओयतइत्यत्र च स्यात् । तदभावे सामान्यतो नियमापादनन्तु योगविभागेवकारवैयर्थ्यापत्तेरयुक्तम् । तन्निमित्तस्य चेद्धातोरेवेति नियमे बाभ्रव्या सिद्धस्तद्वारणायैवकारः । लव्यमित्यादि । अत्र गुणवृद्ध्योर्यद्यप्यन्निमित्तकत्वेनैचो यादिप्रत्ययनिमित्तकता । तन्निमित्तस्येति किमिति। सूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः । ओयतइति। वेञः कर्मणि लटि यकि यजादित्वात्संप्रसारणे ऽकृत्सार्वेति दीर्घे आङा सहाद्गुणः । नधातुलोपसूत्रभाष्यरीत्या बहिर्भूतधातूपसर्गकार्यस्य बहिरङ्गत्वाद्धान्तादेशे गुणो ऽसिद्ध इत्यरुचेराह । औयतेति । तस्मादेव कर्मणि लङ् आडागमे वृद्धिः । शेषं पूर्ववत् ॥ क्षय्यज ॥ क्षिक्षये, जिजये इत्यनयोरेव ग्रहणं न तु क्षीष् हिंसायां क्षै जै क्षयइत्यनयोर्व्याख्यानात् । अत एव क्षिज्योरेवैच इति भाष्ये उक्तम् । तस्मै प्रेति । क्रयार्थे वस्तुनि क्रय्य इति निपात्यतइत्यर्थो व्याख्यानात् । गुणभूतस्यापि तदा परामर्शः। क्रयार्थत्वञ्च फलोपधानरूपं तदर्थ इति विशेषणात्तदाह। क्रेतार इति। योग्यतामात्रग्रहणे त्वव्यावर्त्तकं तत्स्यादिति भावः। के चित्तु स्वीयन्धान्यादि दत्वा यत्र तन्मूल्यग्रहणं तत्र धान्यं क्रय्यम्। यत्र तु स्वीयं द्रव्यं दत्वा परकीयधान्यादिग्रहणं तत्र धान्यं क्रेयम्। द्रव्ये तु न क्रय्यत्वं नापि क्रेयत्वं किं तु धान्यादेरेव शब्दशक्तिस्वभावात्। भाष्यस्वरसो ऽप्येवमेवेत्याहुः॥ लोपः शा ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्येत्यशीति चानुवर्त्तते तत्रौकारान्तपूर्वो गार्ग्यस्यति बाधकमित्याशयेनाह । अवर्णपूर्वयोरिति । व्योरित्यनुवृत्तावपि वर्णसमाम्नाये यकारस्य प्राक्पाठात्तत्क्रमेणाह । यवयोरिति । स तस्माआचष्टइत्यादिभाष्यप्रयोगादत्र रोरित्यस्यासम्बन्धः । इदं सूत्रं लघुप्रयत्न न शाकटायनमते तयोर्विधानेन शाकल्यमते तदभावात् । अवर्णेति किम् । गौर्यत्र । पदान्तयोः किम् । हरये । अशि किम् । वृक्षं वेतीति वृक्षवीः क्विप्, तमाचष्ट इति ण्यन्ताड्डिच् वृक्षव् करोति । क्विपि तूठ् स्यात् । विज्निमित्तको लोपो व्योरिति लोपस्तु न । णिलोपटिलोपयोः स्थानिवत्त्वात् प्रातिपदिकाण्णिजुत्पत्त्या पदत्वाभावेन परपदस्थाजादेशाभावेन च लोपस्य पदचरमावयवत्वाभावेन च नपदान्तेति निषेधाप्रवृत्तेः । एतेन कनिमित्तको वलोपो ऽत्र दुर्वार इत्यपास्तम् । किं च स्थानिवत्त्वनिषेधं विनास्य पदान्तत्वासिध्यात्र निषेधाप्रवृत्तिः । स्थानिवत्त्वानिषेधज्ञानं पदान्तत्वज्ञाने तन्निर्णये च स्थानिवत्त्वाभावज्ञानमित्यन्योन्याश्रयस्त-

ऽप्रवृत्तौ मानमिदञ्च नपदान्तसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न च पदसञ्ज्ञायां टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्धस्य पदान्तत्वमेव नास्तीत्यशीति व्यर्थमिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धीयइति निषेधात्साक्षात्पदत्वादिद्वारकपरम्परया वा पूर्वत्रासिद्धीयप्रापकस्य प्रतिबन्धकस्य वा ऽतिदेशस्य तेन निषेधादिति केचित् । परे तु न पदान्ता हलो ऽणः सन्तीति लण्सूत्रस्थभाष्याद्वृक्षवादेरनभिधानमेव । भोभ गो इति सूत्रे ऽश्ग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावादिति वार्त्तिकाच्च । अशो ऽन्यत्र तन्निमित्तकार्यकार्यिणो ऽभावादिति तदर्थः । न ह्यन्यत्र रुरस्तीति तद्व्याख्यानभाष्ये रुग्रहणमुपलक्षणम् । एतदाशयमजानानेनैकदेशिनोत्तरार्थं हलि सर्वेषामिति वक्षव करोतीत्यत्र मा भूदित्युक्तम् । अस्य चैकदेश्युक्तित्वं लण्सूत्रस्थोक्तभाष्यविरोधेन स्पष्टमेव कैयटेनोक्तम् । अत एव भाष्ये उत्तरार्थमित्युक्त्वा हलि सर्वेषामित्यत्रैव प्रयोजनमुक्तम् । हलि सर्वेषामित्यत्र वकारनिवृत्त्यैवात्र तद्वारणसम्भवान्न तत्राप्यश्ग्रहणस्य प्रयोजनमिति तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिरेवेत्याहुः । कानि सन्तीति । वाक्यसंस्कारपक्षे ऽपि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गाणां पूर्वं प्रवृत्तिरितीकारादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं बोध्यम् ॥ एकः पूर्व ॥ गुण इत्यादेर्विधेयसमर्पकत्वेन तत्रैकत्वसंख्याया विवक्षणेनोभयोः पूर्वपरयोरेकवाक्यतयैव विधेयान्वयेन चानयोः पूलयोः कटं कुर्वित्यादित इवोभयसम्बन्ध्येकविधेयस्यैव प्रतीतेरेकग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ उरण् ॥ उः स्थाने इति । षष्ठी स्थाने इतिपरिभाषालब्धम्, उदात्तस्वरितयोर्यण इतिवत् । स्थाने ऽन्तरतम इत्यतः स्थानेग्रहणमनुवर्त्तते तस्य लक्षणया प्रसङ्गावस्थायामित्यर्थस्तदाह । रपरःसन्नेवेति । रपर इत्यवयववाचिना परशब्देन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिस्तेनास्यावयवत्वात् यदागमा इति न्यायेन विशिष्टस्य गुणवृद्धित्वेन ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति नियमोपपत्तिरत एव रदाभ्यामिति सूत्रे थलि च सेटीति सूत्रे च भाष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवति रेफशिरा गुणवृद्धिसञ्ज्ञको ऽभिनिर्वर्त्ततइत्युक्तम् । उः स्थाने ऽण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति पूर्वभक्तश्च रेफ इत्ययं गुण इति कैयटः । अवयवत्वं वाचनिकमेव तत्सादृश्यबोधनपर्यवसायि अन्यथा वर्णस्य वर्णान्तरावयवत्वं हलन्ताच्चेति सूत्रभाष्योक्तरीत्या ऽसङ्गतं स्यात् । पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिणा ऽनवयवत्वे तु गुणवृद्धिशब्देनाकारादेरेव रेफपरस्यैतदेकवाक्यतया विधानं स्यात् । गुणत्वादिकन्त्वकारादिनिष्ठमेव स्यादित्युक्तनियमानुपपत्तिः । अत एव वव्रे इत्यादौ हलादिःशेषसिद्धिरभ्यासावयवस्यैवानादेस्तेन निवृत्तेः । एतेनाणमनूद्य रपरत्वं विधीयतइति परास्तम्, उक्तनियमानुपपत्तेः । अत्र पक्षे क्व रपरत्वं क्व लपरत्वमिति व्यवस्थानुपपत्तिस्तु न । रेफवत्स्थानिकस्य रेफपरत्वं लकारवत्स्थानिकस्य लपरत्वमिति व्यवस्थासंभवात् । तत्रान्तरतम्यादिति । स्थानत इति भावः । रेफादिद्वारा ऽऽदेशस्यापि मूर्द्धादिस्थानत्वात् । तत्रतत्रादेशानेव रलपरानुच्चार्येदं सूत्रं न कार्यमिति तु न वाच्यम् । आप्ज्ञप्यृधामीत् भूनामिदित्यादौ दोषापत्तेः । अत्राण पूर्वेणैव प्रशास्तृणामिति निर्देशात् । वस्तुतो रपरसाहा-

राभावेन रपर इत्यस्य स्थाने लपर इति पठनीयमिति लपरत्वं वक्ष्यामीति तुल्यास्यसूत्रभाष्याल्लभ्यते ॥ झरो झ ॥ झयो ह इत्यतो वा ऽवसाने इत्यतो वा विकल्पो ऽनुवर्त्तते । हयवरट्सूत्रशेषे भाष्ये स्पष्टमिदम् । लोपे इति । ऋद्धधातोर्झर इति भावः । असतीति । द्वित्वाभाव इत्यनुकृष्यते । त्रिधमिति । त्रिधकारत्वं प्रक्रियाभिप्रायेण । न च द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्त्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थकेन पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वे दस्य द्वित्वमितीदमयुक्तमिति वाच्यम् । फले विशेषाभावेन तदनादरणात् । नह्यत्र जश्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषो ऽस्ति । तदनन्तरझश्त्वप्रवृत्तेस्तस्य परिभाषात्वेन फलविशेषे एव प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । पञ्चमीति । विनिगमकाभावादिति भावः । अत एवास्य वैकल्पिकत्वम् । कृष्णैकेति । कृष्णेति संबुद्ध्यन्तं पृथक्पदमिति काश्चित् ॥ एत्येध ॥ ऊठ् अत्रादेश एव व्याख्यानात् । एचीति नोठो विशेषणमूठस्तत्त्वासंभवात् । एत्येधत्योरिति योगं विभज्य तयोरेवैचीति विशेषणस्य भाष्ये कृतत्वाच्च तदाह । एजाद्योरिति । एतिरत्रेणेव प्रसिद्धत्वात् । उपैतीत्यादौ वृद्धिरेचीत्यनेन गतार्थत्वमाशङ्क्याह । पररूपगुणेति । एत्येधत्योरङि पररूपस्योठि चाद्गुणस्येति विवेकः । उपैधतइति । अत्र न संर्वादेशः । एत्येधत्याद्यवयवेचीत्येवङ्क्रमेण सूत्राणामर्थात् । अयमेवार्थ इति प्रत्ययलक्षणसूत्रस्थभाष्यस्वरसः । वृक्षे शाखेतिवदेत्येधत्यूठ्स्विति सप्तमी बोध्या । प्रष्ठौह इति । प्रष्ठं वहतीत्यर्थे वहेण्वींततः शस्यूठि संप्रसारणे पूर्वरूपे ऽनेन वृद्धिः । प्रेदिधदिति । परे त्विणीकारादौ प्रतिषेध इति वार्त्तिके एधत्यनुपादानात् न त्वेधतेरव्यभिचारादिति वृत्तेश्चास्यानभिधानमेव । एत्येधत्योरेचीति विशेषणमिति भाष्यस्यैधत्यंशे संभवमात्रेणोपरञ्जकतया विशेषणमित्याशय इत्याहुः । उपैधयतइत्यादावपि वृद्धिर्भवत्येव । प्रकृतिभागस्यैध्रूपत्वात् । किं च एत्येधत्यवयवे ऽचीत्यर्थः प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यसंमत इति अत्र न दोषः । पुरस्तादिति । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायः । अवश्यं स्वपरास्मिन्बाधनीये भेदेनापेक्षायां प्रथमोपस्थितबाधेनाकांक्षानिवृत्तिर्हि तद्बीजम् । असाधुरेवेति । आङ्गुणोरेकादेशस्य पूर्वान्ततयाङ्पररूपेण बाधादिति भावः । अर्थवद्ग्रहणइति । अस्या बीजं स्वं रूपमिति सूत्रे उक्तम् । पररूपे प्राप्त इति । पूर्वन्धातुः साधनेन युज्यतइति सिद्धान्तादिति भावः ॥ उपसर्गादृति ॥ तपरकरणादुपऋकारीयतीत्यादौ वा सुपीति न वृद्धिः । सौत्रऋतेस्तु न गृह्यते व्याख्यानात् । अदित्यनुवृत्तेन तदन्तविधिरित्याह, अवर्णान्तादिति । यस्मिन्विधिरिति परिभाषयाह । ऋकारादाविति । पूर्वपरयोस्तयोः समुदाययोरन्त्याद्योर्वर्णयोरेकादेश इत्यर्थः । उपसर्गावयवाकाराद्धात्ववयवे ऋकारे तयोः पूर्वपरयोर्वृद्धिरित्युचितम् । गतेरिति तु नोक्तम् । अर्च्छर्छतीत्यादौ दोषात् ॥ अन्ता ॥ इह पूर्वपरयोरिति वर्त्तते यथासंख्यञ्च अन्तादिशब्दानुपस्थितैकादेशस्थानिपरौ पूर्वपरशब्दौ च तद्घटितसमुदायपरौ । एवञ्च पूर्वस्य परस्य समुदा-

यस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वा-दयस्ते कृतैकादेशस्य भवन्ति न तु तद्वर्णमात्रवृत्तयो ऽत्वहृस्वत्वादय इत्यर्थस्तत्फलितमाह । यो ऽयमित्यादि । तेन रामावित्यादौ परादिवत्त्वेनौ इत्यस्य सुप्त्वे पूर्वमान्तस्यैकदेशविकृत-न्यायेन प्रकृतित्वे यस्माद्विहितस्तदादितदन्तत्वमार्थसमाजग्रस्तमिति पदत्वासिद्धिः । तद्वर्णमा-त्रवृत्तिधर्मानातिदेशात् खट्वाभिरित्यत्रात्वनिबन्धन ऐस्न, अयजे इन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घश्च न । अत एव तुक्यसिद्धवचनं चरितार्थमन्यथा ऽधीत्येत्यादावादिवत्त्वेन ह्रस्वत्वप्रयुक्ततुक्-सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तदुक्तं वर्णाश्रये चान्तादिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यो न वा ऽताद्रूप्या-तिदेशादिति । अन्तादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशादिति तदर्थः । क्षीरपेणेत्यादावेकारविशि-ष्टएकाजुत्तरपदत्वं भवत्येव । स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभ्यं अप्राधान्येनालाश्रयणात् । किं च एकादेशे वर्णयोरेव स्थानित्वं न समुदायस्येति भी ई भिय इत्यादावेकादेशविशिष्टे धातुत्वा-नापत्तिः । धातुत्वस्यैकादेशस्थानिधर्मत्वाभावात् आनुमानिकादेशकल्पकवाक्यमन्तादिघटित-समुदायस्यैकादेशघटितआदेश इत्येव न तु प्रत्येकं तयोः स्थानित्वबोधकं तथा सति स्वाश्वशब्दस्य स्थानिवत्त्वेन स्वशब्दतया तत ईरिन्शब्दे वृद्ध्यापत्तेः । किं चो-भयत आश्रयणे नान्तादिवदित्यस्यासङ्गतावभीयादित्याद्यसिद्धिः । स्थानिवत्त्वं तूभयत आ-श्रयणे इष्यतएव, अन्यथा ऽचः परस्मिन्नित्यस्याप्युभयत आश्रयणे ऽप्रवृत्त्यापत्तौ छा-यतइत्याद्यसिद्धिरिति दिक् । निर्देशादिति । न च कर्त्तरि चर्षीत्यादौ गुणस्य पदद्वयसम्ब-न्धिवर्णद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वा द्रेफाभावेन न विसर्ग इति वाच्यम् । गुणस्येव पदद्वयसम्ब-न्धिरेफस्वरात्मकवर्णद्वयाश्रितत्वेन विसर्गस्यापि तत्त्वात् । परनिमित्तकत्वमप्युभयोः समम् । किं च कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां तदुपस्थितावपि पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावेन पूर्व-स्यान्तरङ्गनिरूपितबहिरङ्गत्वाभावात्कथं तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनम् । न चानया पूर्वस्यासि-द्धत्वादभावेन तं प्रति परासिद्धत्वं पूर्वत्रेत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् । एवं हि विनिग-मनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्तौ विसर्गो दुर्वारः । एवञ्च विरोधात्कार्यकालपक्षे ऽपि तदनुपस्थि-तिरेव त्रिपादीस्थे ऽन्तरङ्गउचिता । अत एव विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये इमामेव युक्तिमुक्त्वा अयुक्तो ऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादित्युक्तम् । एवञ्च तत्रतत्र वचनान्येव का-र्याणि ज्ञापकानुसरणं वा कर्त्तव्यम् । अत एव निगाल्यतइत्यादौ लत्वाद्यर्थं तस्यदोष इति वचनमेवारब्धम्, अन्यथान्तरङ्गत्वाण्णिलोपात्पूर्वं वैकल्पिकलत्वे चक्रयत्र माषवपनीत्यादौ बहिरङ्गासिद्धत्वेन च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । यत्तु लक्ष्यानुरोधात्कार्यकालपक्षे उपस्थित-यान्तरङ्गपरिभाषयानुमानिकया प्रत्यक्षसिद्धस्यापि पूर्वत्रेत्यस्य बाध इति । तन्न लक्षणकच-क्षुषामादरणीयमत एवोरणिति सूत्रे रेफस्य पूर्वान्तवत्त्वे विसर्जनीयप्रतिषेधो वक्तव्यो नार्कु-टाद्यर्थमित्युक्तं भाष्ये इति दिक् । उपसर्गेणैवेति । तत्सञ्ज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वादि-

त्यर्थः । यदर्थं क्रियारूपे प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गत्वमिति भावः । प्रकृते च प्रत्यासत्त्या ऋकारादिनिमित्तोपसर्गग्रहणात्प्रगत ऋद्धः प्रर्द्ध इत्यत्र न । पुनरिति । प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् । सुब्धाताविति । सुबन्तप्रकृतिके धातावित्यर्थः । तुल्यास्यसूत्रे उपार्कारीयतीत्यादेरेतदुदाहरणत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात् । शास्त्रे सुबन्तस्य धातुप्रकृतित्वेनोक्ततया तत्प्रकृतिके इति व्याख्यानमेवोचितम् । ऋषभस्य समीपमुपर्षभं तदिच्छति उपर्षभीयतीत्यत्र तु न वृद्धिः । उपेत्यस्यानुपसर्गत्वात् । अत्रापि धातावित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन सुब्धातावपि न प्रकृतिभावः । प्रार्षभीयतीति । अत्र शरोचीत्यस्यानुपन्यासेन व्यञ्जनात्परस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषाभावेनाचो रहाभ्यामित्यस्य तन्निषेधस्य चानावश्यकता सूचिता । वाक्यभेदेनेति । इदं वृत्तौ स्पष्टं, भाष्ये तु न दृश्यते । एवे चेति वार्त्तिकं सूत्रे धातावित्यनुवृत्तेरारब्धम् । अवधारणं नियमः । एवशब्दस्य द्योत्यमर्थद्वयमवधारणमसम्भवरूपानवक्लृप्त्यादि च तयोरन्त्योऽत्रैवशब्दार्थं इत्यभिप्रेत्याह । अनवक्लृप्तावेवेति । क्वेव भोक्ष्यसे इत्युक्ते स्थलसंकीर्णत्वादिना नास्ति सम्भवस्तव भोजनस्येति गम्यते ॥ अचो ऽन्त्यादि ॥ अच इति निर्धारणे षष्ठी । अन्ते भवो ऽन्त्यः । अन्त्यादीति गमकत्वाद्बहुव्रीहिः । मार्त्तण्ड इति । मृताण्डादागतो मार्त्तण्डः । अणिवषयएव पररूपम् । ननु मार्त्तशब्दान्त्यात् तकाराकारः स आदिर्यस्येत्यन्यपदार्थो दुर्लभ इति चेन्न । एकस्मिन्नेव समुदायरूपत्वारोपेण तदवयवत्वारोपेण च तदुपपत्तेः । एतन्मूलकमेव व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति पठ्यते इत्यलम् । वस्तुत आरोपस्य नात्रोपयोगः । "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प" इति पतञ्जल्युक्तेरर्थाभावे ऽपि विकल्पात्मकं ज्ञानमत्र तदपि लक्ष्यानुरोधाच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीति बोध्यम् । पतञ्जलिरिति तु अञ्जलेः पतित इति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासे तत्रैव निपातनादितशब्दस्य लोपे पृषोदरादित्वाद्वा तल्लोपे साधु । गोनर्ददेशे कस्य चित्पितुरञ्जलेः सन्ध्याकरणसमये पतित इत्यैतिह्यात् । ओत्वोष्ठयोः । अत्र समर्थपरिभाषा नोपतिष्ठते समास ऽङ्गुलः सङ्ग इत्यादौ समासग्रहणेन पदविधिरिति सूत्रस्वरसेन भाष्यादिस्वारस्येन च पदत्वेन सुबन्तत्वेन वा यत्र साक्षादुद्देश्यता तत्रैवैतत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारात् ओत्वोष्ठादिमात्रस्य पदत्वाभावात् अवर्णादोत्वोष्ठयोरचि तद्घटितसमासे इत्यर्थाद्दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृत इति प्रयोगसिद्धिः । अन्यथा प्रत्यासत्त्योष्ठाद्युत्तरपदकसमासएव प्रवृत्त्यापत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव । ओतुर्बिडालः ॥ ओमाङोः ॥ अत्रैङीति नानुवर्त्तते तेनेषदर्थकाङा सह ऋषभशब्दस्य समासे ऽद्य अर्षभ इत्यत्र पररूपे ऽद्यर्षभसिद्धिः । न चात्र परत्वाद् दीर्घप्रसङ्गः प्रतिपदविधित्वञ्च निरवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे प्रयोजकमिदञ्च मध्येपवादन्यायेनावेहीत्यादौ वृद्धेरेव बाधकं स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेनात्र बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात् । अन्यत्र प्रतिपदविधित्वस्य बलवत्त्वे प्रयोजकतादर्शनेन परदीर्घात्पूर्वं पररूपप्रवृत्तेश्च । अव्यक्तशब्दार्थौ, ध्वनेरेति । अविद्यमानकत्वादिशब्दस्ये-

त्यर्थः । तस्य चाच्छब्दो ऽनुकरणे एव सम्भवतीत्याह । अनुकरणस्येति । अत्रालोऽन्त्यस्येति न प्रवर्त्तते नानर्थक इति निषेधात् । आम्रेडितस्य वेति वक्तव्ये नाम्रेडितस्येत्यारम्भाद्वा । अत इति किम् । वटगिति ॥ नाम्रेडित ॥ अव्यक्तानुकरणस्यात्यत इति च वर्त्तते । अव्यक्तानुकरणावयवीभूताम्रेडितावयवाच्छब्दस्येत्यर्थः । नाम्रेडितस्य तस्तु वेति न सूत्रितं वैचित्र्यार्थं, फलकल्पनाभिनिवेशस्तु न युक्तो भाष्यानुक्तेः । अत एव तदधीते तद्वेदेति सूत्रे द्विस्तद्ग्रहणं प्रमादकृतमाचार्यस्येति भाष्ये उक्तम् । लाघवानवधानलक्षणो ऽत्र प्रमाद इति कैयटः । क्व तदवधानं क्व तदनवधानमिति तु भाष्यकृदुक्तप्रयोजने तदवधानमन्यत्रान्यादिति निर्णयम् । ननु डाचो ऽभावादेतदप्राप्तिरत आह । बहुलवचनादिति ॥ तस्य परम् ॥ अवयववाचिपरशब्दयोगे ऽत एव ज्ञापकात् षष्ठी । तस्यग्रहणं स्पष्टार्थं द्वे इत्यनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणामेन सिद्धेः । अन्यद्विरुक्तपरस्य तु न सञ्ज्ञा अष्टमे सर्वस्येत्येतत्प्रकरणे सञ्ज्ञाकरणात् ॥ झलां जश् ॥ अन्तग्रहणं झलीति निवृत्त्यर्थम् । सर्वोपकारकतया च प्रकरणान्ते ऽस्य लेखः । एतेन अदित्यत्रैव लेख उचित इत्यपास्तम् । अज्झलोः सावर्ण्यनिषेधादाह । अचि किमिति । अनिष्पत्तेरिति । नाज्झलाविति सूत्रविषयनिर्णये ऽपवादविषयपरिहारेण तत्तद्वर्णीयसवर्णपदवाच्यत्वनिर्णयोत्तरं तावतां ग्रहणस्य ग्रहणकशास्त्रबोध्यतयैतद्बोधकाले ग्रहणकशास्त्रस्य तावद्ग्रहणबोधकत्वानिष्पत्तेरित्यर्थः । सूत्रस्थसवर्णपदानुवृत्तिमभिप्रेत्याह । ऋति सवर्णइति । तत्फलं दध्यृकारादावितदप्रवृत्तिः । एतद्विधेययोरइउणसूत्रानन्तरं पाठादच्त्वं, तेन तयोः स्थाने प्लुतसिद्धिस्तयोश्च न रपरत्वम् । द्विमात्रमिति । अत एवाहुः सवर्णइत्यनेनैव ऋकारद्वयस्य स्थाने रेफद्वयवत्तारूपगुणकृतान्तर्येण कदा चिद्रेफद्वयगर्भस्य विवृतत्वान्तर्येण कदा चिद्विवृतस्य ऌकारे लकारवत्तान्तर्येण कदा चिद् द्विलकारस्य कदा चिद्विवृतत्वसाम्येन रेफवत्तासाम्येन च तादृशस्य ऋकारस्य सिध्या विकल्पफलसिद्धिमाश्रित्यैतद्वचनद्वयन्तुल्यास्येतिसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातम् । द्वौ रेफाविति । अत्रापि तदेव भाष्यं मानं, द्विरेफत्वे हि रेफद्वयवति स्थानिन्ययं लकारवत्यपर इति व्यवस्था सिध्यति । अभित इति । द्वौ रेफावित्यनुच्यते तच्च द्वितीयान्तम् अभितःपदयोगात् । एओङ्सूत्रे भाष्ये मातॄणामित्यादौ णत्वादिसिद्ध्यर्थमवश्यमङ्गीकर्त्तव्ये वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्तइति पक्षे प्लूय खट्वाभिर्वाचा तरतीत्यादौ तुगैसुड्वज्लक्षणठनां शंकाया दीर्घादिति तुग्विधानसामर्थ्यतपरकरणसामर्थ्यनोड्यच इति सूत्रस्थनौग्रहणसामर्थ्यैर्भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णावयवेषु अवयवशब्दस्वतन्त्रवर्णाश्रयकार्याभावज्ञापनरूपसमाधानस्य च करणवत् प्रातर्ऋतमित्यत्र रोरीत्यस्य तद्लृकार इत्यादौ तोर्लीत्यस्य च शंकासमाधानाकरणेन यत्तद्रेफात्परं भक्तेरिति हयवरट्सूत्रस्थभाष्येण च ऋऌक्सूत्रस्थयोरर्धमात्राज्भागस्याभितः ऌत्त्वेन तथैवोचितत्वादिति भावः । द्वौ लकाराविति । हल्द्वयवत्पूर्वसाहचर्यादिति भावः । अत्र ह्रस्वऋकारद्वयस्थानिकैकादेशे एव पू-

र्वस्य साधुत्वं ह्रस्वऋकारऌकारस्थानिकैकादेशएवोत्तरस्य साधुत्वमत एव ऌति न ऋकारो नाप्यृति ऌकारः । अत एव वार्त्तिके ऋतीति तपरकरणमुत्तरवार्त्तिके ऌतीति च चरितार्थम् । तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये यदेतदृतीति एतदृत इति वक्ष्यामीत्येतद्वचनाश्रयणेन ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यं न कार्यमिति च सङ्गच्छते । उपस्थितरेफीयप्रयत्नत्यागे मानाभावादीषत्स्पृष्टाविमौ विवृतत्वे हि विवृतऋकारऌकाराभ्यामनयोरपि ग्रहणे ऽकः सवर्णइत्यनेनैव सिद्धौ वार्त्तिकस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ एङः प ॥ पदान्तात् किम् । भवति ॥ सर्वत्र वि ॥ प्रकृत्यान्त इति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवर्त्तते । प्रकृतिशब्दोत्र स्वभाववाची दुस्त्यजा प्रकृतिरित्यादौ तथा दर्शनात् । प्रकृत्या स्वभावेनावस्थानमित्यर्थः । अत एव प्रकृतिभावे न पूर्वरूपं नाप्ययादय इति भावः । नान्तः पादमिति पाठे त्वनेन सूत्रेण गोशब्दस्य यत्प्राप्तं तन्नेति व्याख्यानेन नान्तः पादमित्यनेनैव पूर्वरूपत्वादिकं विकल्पेन निषिध्यतइति बोध्यम् ॥ अवङ् ॥ स्फोटो ऽयनं यस्य स स्फोटप्रतिपादक इत्यर्थः । स्फौटायनस्येति पाठे नडादित्वं कल्प्यम् । स्फोटानयो ऽवङः स्मर्त्ता ऽन्यस्तु तदभावस्येति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेणात्र विकल्पो बोध्यः । नित्यमिति । अत एवेन्द्रइति सामर्थ्यान्नित्यमिति भाष्याद्यावुक्तम् । गवाग्रमिति । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद् दीर्घ इति बोध्यम् । व्यवस्थितेति । "देवत्राता गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः । मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रत" स्तेन प्राण्यवयवे नेति शाच्छोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अग्नीत्प्रेषणे इति सूत्रे अग्नीदग्नीन्विहरेत्यत्र एतद्व्यावृत्त्यर्थं वार्त्तिककृद्बहुलग्रहणघटितं न्यासं कृतवान् । तत्प्रत्याख्यानाय भाष्ये कृतेन विभाषेति योगविभागेन विभाषेत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वं ध्वनितं, तथा अजेर्व्यघञपोरिति च व्यवस्थितविभाषेति अजेर्वीतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न च व्यवस्थितविभाषयेन्द्रे नित्यावाङि सिद्धे इन्द्रे चेति व्यर्थमिति वाच्यम् । भाष्योक्तातिरिक्तव्यवस्थितविभाषाणामप्रामाणिकत्वज्ञापनार्थं तत्सत्त्वादित्याहुः ॥ इन्द्रे च ॥ क्व चिद्भाष्यपुस्तके चशब्दरहितः पाठः । इन्द्रावयवे ऽचीत्यर्थस्तेन षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदषष्ठीतत्पुरुषे गवेन्द्रयज्ञ इत्यादाववङ्सिद्धिः । अन्यथा वाक्ये गोशब्दस्येन्द्रपरत्वासम्भवेन समासाक्षेपादिन्द्रशब्दस्योत्तरपदत्वएव प्रवृत्तिः स्यात् । प्लुतप्रगृह्या इत्यस्य प्रकृत्येति पाठएव सामञ्जस्यं मत्वाह । अथ प्रकृतीति । न चैतद् घटकपदार्थज्ञानाय प्रगृह्यत्वादिकथनं पूर्वं युक्तमिति वाच्यम् । इन्द्रे चेत्यत्र प्राचीनपठितनित्यग्रहणस्य प्रामादिकत्वं बोधयितुं तदव्यवहितमेतत्सूत्रलेखनात् । तत्र नित्यग्रहणे तदव्यवहितोत्तरैतत्सूत्रे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याशयेनाह । प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते इति । अचीत्यनुवर्त्तमाने पुनरज्ग्रहणं प्रत्यासत्त्या यत्राचि अनयोः प्रकृतिभावस्तदज्निमित्तककार्यस्यैव तेनाभाव इत्यर्थलाभार्थं तेन जानु उ अस्य रुजति जानू अस्येत्यादौ सवर्णदीर्घरूपसन्धिर्भवत्येव । एहि कृष्णेति । दूराद्धूते चेति प्लुतः । अत्र प्लुतस्याश्रयात्सिद्धत्वं बोध्यम् । नित्यमिति किमिति । वाग्रहणनिवृत्त्यैव तल्लाभ इति

प्रश्नः । मा भूदिति । नित्यग्रहणसामर्थ्येन पुनर्विधानाद्बाधकविषये ऽप्ययमेवेति भावः ॥ इकोऽसवर्णे ॥ एङ इत्यतः पदान्तादित्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यतइत्याह । पदान्ता इति । वेति । ह्रस्वयणोर्विधानसामर्थ्यात्तु न विकल्पसिद्धिः । अपदान्तादौ यणश्चारितार्थत्वात् । सामर्थ्यादेवेति । चेन प्रकृतिभावाकर्षणे ऽपि ऋत्यक इत्यत्र चानुकृष्टत्वेन तदसम्बन्ध इति तदर्थं ह्रस्वविधानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वेन चकारो व्यर्थ इति भावः । भाष्ये स्थितमिति । प्रकृतसूत्रे इति शेषः । एतेन ह्रस्वाभावे प्रकृतिभावार्थं चकार इति न्यासाद्युक्तमपास्तम् । चक्री अत्रेति तु संहिताया अविवक्षायां बोध्यम् । न समासे सितीति चेति वार्त्तिकम् । पार्श्वमिति । पर्श्वाणस्वक्तव्य इति णस्सितीति चेति पदत्वम् ॥ ऋत्यकः ॥ सवर्णार्थमनिगर्थञ्चेदम् । होतृऋकारः । ब्रह्मऋषिः । आर्च्छदिति । आटो धात्ववयवत्वेनापदान्तत्वादिति भावः । ईषदसमाप्तऋच्छकोबहृच्छक इत्यपि व्यावर्त्त्यं बोध्यम् । एतेनाटश्चेति पुनर्वृद्धिविधानार्थेन चेनोस्यामाङ्क्षु पररूपबाधवत्प्रकृतिभावस्यापि बाधेनेष्टसिद्धिरित्यपास्तम् । समासे ऽपीति । व्याख्यानादिति भावः । सप्तऋषीणामिति । दिक्संख्ये इति समासः । प्रकरणशुद्धये प्रकृतिभावविधायकसूत्रद्वयमुपन्यस्य प्लुतप्रगृह्या इतिसूत्राकांक्षितप्लुतप्रगृह्ययोर्मध्ये प्रथमोपात्तत्वात् प्लुतप्रकरणमारभते ॥ वाक्यस्य टेः ॥ वाक्यस्येत्यस्याभावे पदस्य टेरित्यर्थे ऽनन्त्यस्यापि पदस्य टेः प्लुतः स्यात् । तत्सत्वे तु वाक्यस्य टिरन्त्यपदस्यैव सम्भवतीति न दोषः । टिग्रहणाभावे प्लुतश्रुत्योपस्थिताच्परिभाषया ऽजन्तस्यैव स्यात् । टिग्रहणे तु सामर्थ्याट्टिनाचो विशेषणाद्धय अनान्तस्यापि भवति ॥ प्रत्यभिवादे ॥ प्रणामादिभिराशिषं वाच्यमानो गुर्वादिर्यत्प्रति सम्भाषते तत्प्रत्यभिवादः न त्वाशीर्वचनं शूद्रे आशीर्वादरूपप्रत्यभिवादाभावेनाशूद्र इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव भाष्ये ऽशूद्रे इति किं, कुशल्यसि तुषजकेत्युक्तम् ॥ अभिवादये इति । नमस्कारपूर्वमाशीरादि वाचयामीत्यर्थः । आयुष्मानित्यायुष्मत्त्वस्य विधेयत्वात्सम्बोधनविभक्त्यभावः । एधीति । भवेत्यस्याप्युपलक्षणं, प्रत्यभिवादे शर्मादिप्रयोगो न नियतः । एचो प्रगृह्यस्येति सूत्रे प्रत्यभिवादे ऽन्तस्यैचः प्लुतविधानात् । आयुष्मानेधि अग्निभूत३ इति भाष्ये तदुदाहरणाच्च । शर्मादिप्रयोगे तु तट्टेरेव प्लुतः । शर्मान्तं नाम ब्राह्मणस्येत्यादिस्मृत्या तस्य नामावयवत्वबोधनात् । स्त्रियां नेति । स्त्रिया अपि नाम्नाभिवादप्रत्यभिवादे इत्यर्थस्य भाष्यसम्मतत्वादिति भावः । नामगोत्रं चेति । अभिवादप्रत्यभिवादे नामगोत्राभ्यामेव स्मृतिषु प्रसिद्धेः । तत्राधिकृतस्य पदस्येत्यस्य प्रत्यभिवादे इत्यनेन विशेषणात्प्रत्यासत्त्या प्रत्यभ्युद्यमानार्थवाचकस्यैव प्लुत इति भावः । तत्र नामशब्देन द्वादशे ऽह्नि पित्रादिकृतं गृह्यते । अत एवायुष्मान्भव दण्डिन्नित्यादौ प्लुतो नेति स्पष्टं भाष्ये । भोराजन्येति । भोःशब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नश्च टेः प्लुत इत्यर्थः । भोःशब्दस्याप्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वात् प्राप्ते विभाषेयम् ॥ दूराद्धूते ॥ यावति देशे प्राकृतप्र

नोच्चारितं सम्बोध्यमानो न शृणोति किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तावद् दूरम् । दूरादाह्वानञ्च दूराद्बोधनस्योपलक्षणं, न तु सम्बोधनविभक्तिनियामकस्याभिमुखीकृत्य बोधनरूपस्य सम्बोधनस्योपलक्षणम् । आगच्छतु भवान्देवदत्त इत्येवमाह्वानस्यापि सम्भवात् । अत एवाकडारसूत्रे नदीगुरुसञ्ज्ञयोः समावेशे वात्सीबन्धुरित्यत्र गुरोरिति प्लुतो नदीबन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वञ्च फलमुक्तं भाष्ये ऽन्यथात्र सम्बोधनाभावेन गुरोरित्यस्याप्राप्तया तदसङ्गतिः स्पष्टैव । उपलक्षणत्वादसत्यप्याह्वाने भवति तदाह, सक्तूनित्यादि । अत्रापि दूराद्धूतइत्येतदनुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य विशेषणं तेन हूयमानार्थवाचिनः पदस्यैव टेः प्लुतः । तच्च रूढं यौगिकं वेत्यन्यदेतत् ॥ हैहेप्र ॥ हैहयोः सम्बोधनद्योतकत्वेन केवलाभ्यामपि ताभ्यां सम्बोधनदर्शनेन च तयोरपि हूयमानार्थपरत्वाद् गुरोरनृत इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह । हैहयोरेवेति । हैहेन्त इत्येव सिद्धे प्रयोगग्रहणादनन्त्ययोरपि, तदाह । हे ३ रामेति । केचित्तु एकं हैहेग्रहणमनन्त्यार्थम् । अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारादन्त्ययोरेव तयोः स्यादतआह । है ३ रामेति । प्रयोगइति तु यत्र सम्बोधनोत्तरं तयोः प्रयोगस्तत्र तेनैवाभिमुख्यस्य द्योतितत्वेन द्योत्याभावादनर्थकयोरपि तयोः प्लुतार्थं तदाह । राम है ३ इति । अन्यथा ऽप्रयुक्तयोः प्लुतासम्भवात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । हैहयोरिति तु तयोर्हूयमानार्थपदत्वाभावादप्राप्ते विध्यर्थं, नियमे तु न मानं, तेनात्र प्लुतसमावेश, एतत्सर्वं भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्याहुः । यत्तु अयं हूयमानार्थपदस्य टेः प्लुतस्य बाधकस्तक्रकौण्डिन्यन्यायादिति । तन्न । शिव हे इत्यादौ तस्याप्राप्तेस्तन्न्यायविषयाभावात् ॥ गुरोर ॥ दूराद्धूतइत्यनुवर्त्तते तेन दूराद् बोधनएव प्रवृत्तिस्तदाह । दूराद्धूतइति । दूरत्वञ्चात्राविवक्षितं तेन प्रत्यभिवादे भोराजन्येत्यस्य विषये ऽप्यस्य प्रवृत्तिः । तद्विषये ऽप्युपलक्ष्य बोधनसत्वात् । सर्वप्लुतप्रकरणस्य तु न शेषः । तथा हि सति वाक्यस्य टेरित्यनेन सहैवास्याप्यधिकारत्वमेव कुर्यात् । एतत्त्रयविषयमेवेदमिति प्रकृतसूत्रे ऽनुदात्तं प्रश्नान्तेति सूत्रे च वृत्तौ स्पष्टम् । अपिशब्दो यथाप्राप्तसमुच्चयार्थः । यदि तु गुरोः सन्निधानादन्त्यो गुरुरेव समुच्चीयते तदान्त्यलघुमति अनन्त्यगुरावेतस्यान्त्यलघौ दूराद्धूते चेत्यादीनां दुर्वारत्वेन प्लुतसमावेशापत्तिः । एकैकग्रहणं त्वेताद्विहितानामेव पर्यायार्थं स्यात् । तेन यत्रान्त्यो ऽपि गुरुरनन्त्यगुरुद्वयं वा तत्रैव पर्यायः स्याद्व्याख्यानाच्चैतदर्थलाभः । अनन्त्यस्यापीति । अपिनान्त्यस्य गुरोरगुरोश्चेत्यर्थः । पर्यायार्थमिति । अन्यथा समावेशः स्यादिति भावः । अनुदात्तं पदमिति तु त्रिपाद्यां न प्रवर्त्ततइति तत्रैव वक्ष्यते । प्राचामिति तु पक्षे सर्वेषां प्लुताभावार्थम् । विकल्प्यतइति । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनाग्नीदग्नीन्विहरेत्यादावग्नीत्प्रेषणइति न । भाष्ये तु विभाषा पृष्टेति सूत्रे विभाषेति योगविभागो दर्शितः सा च व्यवस्थितविभाषेति कैयटः । अत एव ओश्रावयं परस्येति वक्तव्यमिति वचनस्याग्नीदग्नीन् इत्यादौ प्लुतनिवृत्तये कृतस्य विभाषेति योगविभा-

गेन प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते एतच्च भाष्यसम्मतैषा व्यवस्थितविभाषेत्याहुः। अप्लु-तवदित्युक्तया प्लुत इत्यध्याहारस्तदाह । प्लुतो ऽप्लुतवदिति । प्लुत एव निषिध्येतेति । तत्स्थाने अप्लुतस्य विधानेन स एव निवर्त्तेतेत्यर्थः। प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्यानं तु न यु-क्तम्, गौरवात् । किं च तथा सति प्लुतप्रकरणे एव नोपस्थितइति वदेत् । न च पर्यु-दासे ऽमी इत्यादौ प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादप्लुतवद्भावे दीर्घादिकं स्या-दिति वाच्यम्। शब्दत इतिशब्दसापेक्षाप्लुतवद्भावापेक्षया वर्णमात्रापेक्षप्रकृतिभावस्यान्त-रङ्गत्वात् । अप्लुतवदित्यस्य प्लुतकार्यं नेत्यर्थस्तु न शब्दमर्यादालभ्यः । प्लुते ऽप्लुतसा-दृश्यविधानस्यैव शब्दतो लाभात्। भाष्ये प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थमित्युक्तिस्तु फलितार्थाभिप्रा-येणेति बोध्यम् । प्रगृह्याश्रये इति । प्लुते कृते ऽपि तस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्ववद्वृद्धिवत् त-द्गतं प्रगृह्यत्वमनुकार्ये सुलभ, मनुकरणे तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्तत्त्वमिति भावः । किं मया कर्त्तव्यमिति पृष्टआह। चिनुही३ इदमिति। विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति प्लुतः। इदंशब्दो ऽत्र वाक्यान्तरस्थ इति हेरिकारस्य वाक्यटित्वम् । उभयत्र विभाषेयमिति । उपस्थिते प्राप्ते ऽनुपस्थिते चाप्राप्ते इत्यर्थः।विभाष्यते विकल्प्यतइति विभाषा गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये टाप्। नवेति विभाषायामिति भाष्यप्रयोगात् । भाष्ये तु किमर्थमिदमुच्यते ऽनु-पस्थितार्थं तत्र ईग्रहणेन नार्थः अविशेषेण चाक्रवर्मणस्याप्लुतवदित्येवेदमपि सिद्धं वक्ष्या-म्यं चशेयमित्युक्तं, तद्बलेनोपस्थिते पूर्वविप्रतिषेधेन ईग्रहणे ऽपि नित्याप्लुतवद्भाव एवेष्टः । प्रत्याख्याने नित्याप्लुतवद्भावस्य येननाप्राप्तिन्यायेन वैकल्पिकतद्बोधिताभावांशबाधकत्वात्।उ-पस्थितइत्यस्य निवृत्त्या परविप्रतिषेधादुभयत्र विभाषेयमिति कैयटस्य प्रमादः। मूलं तु इति शब्दभिन्ने वैदिकेतिशब्दे चेत्येवंपरतया कथं चिद्व्याख्येयमित्यन्ये । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्य-योरैक्यमापादयत्सर्वनाम पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभागितीयमिति निर्देशः। विशेषणेन तदन्तवि-धिमाश्रित्याह । ईदूदेदन्तमिति । द्विवचनमिति । सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनि-षेधादिति भावः । एदन्तमिति व्याख्याने फलमाह। पचेते इति ॥ निपात एः॥ निपात इति-किम् । चकारात्र । प्रत्ययस्य शास्त्रकल्पितार्थवत्त्वात् । एकाजिति कर्मधारयो वार्त्तिपदार्थ-प्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वाद्व्याहरति मृग इत्यादिनिर्देशाच्च।तेन प्रेदमित्यादौ न दोषस्तदाह।एको ऽभिति । आङ्वर्ज इति। पर्युदासस्यौचित्यात् । अत एवैकाजू नाङिति नासूत्रि । वाक्यसमवा-चकस्य अशब्दस्य आङा सहाव्ययीभावे आ आत् अमित्यादौ सत्यभिधाने स्वत आङ्भि-न्नत्वेन पूर्वान्तवत्त्वेन निपातत्वे ऽपि प्रगृह्यत्वन्न । पूर्वान्तवत्त्वेनाङ्त्वातिदेशे ऽतिदिश्यमान-धर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यनिवृत्तेरतिदेशस्वभावासिद्धत्वात् । ओदिति सूत्रे आ उ ओ इत्यत्रानाङिति प्रतिषिद्धार्थो ऽयमारम्भ इति भाष्यं तु पर्युदासे ऽपि गम्यस्य प्रतिषेधस्य स-त्त्वान्नानुपपन्नम् । अनाङिति पर्युदासादेव निपातैकाजूरूपत्वे लब्धे निपातैकाज्ग्रहणं स्पष्टार्थ-

म् । स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाभाववदचूसमुदाये ऽचूत्वाभावादजित्येवाच्समुदायग्रहणाभावे सिद्धे एकग्रहणमन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणार्थं तेन धिप्सतीत्यादिसिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम् । जातिग्रहणार्थमित्यस्योपात्तजात्याश्रयैकानेकव्यक्तिग्रहणार्थमित्यर्थस्तेन तितउशब्दैकदेशस्याऽउइत्यास्यानुकरणे अउ अकरोदित्यत्रानुकरणं चानितीति निपातत्वे ऽपि प्रगृह्यत्वाभाव एकग्रहणफलं बोध्यम् । ननु ङकारस्य काप्यश्रवणेन ङिदङिद्विवेको दुर्ज्ञेय इत्यत आह । वाक्यस्मरणयोरिति । वाक्यशब्देन स्वार्थगतमनभिमतत्वम् । स्मरणं विस्मृतस्य स्मृतिविषयता । एवं किल तदिति स्मृतार्थनिर्देशः । निपात इत्यनुवृत्तमोदित्यनेन विशेष्यतइत्याह । ओदन्त इति । निपातसञ्ज्ञा चादिपदोपस्थितचादीनां सति संभवे ऽर्थवतामेवेति सार्थकनिपातानां निपातपदेन तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति गौणमुख्यन्यायेन प्रकृतसूत्रस्थनिपातपदेन गौणार्थानां न ग्रहणमिति गोभवदित्यादौ च्व्यन्ते नास्य प्रवृत्तिः । एवञ्च कार्यकालपक्षे च्व्यन्ता निपाता इत्यस्यानुपस्थितिरेतत्परिभाषावशात् । अव्ययसञ्ज्ञादौ तु नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरनित्यत्वादत एवानर्थके ऽपि निपाते सा सञ्ज्ञा सिद्ध्यति । त्रपो इतीत्यादौ प्रगृह्यत्वायाह । सम्बुद्धिनिमित्तक इति । सम्बुद्धिपर इति व्याख्याने तु सोर्लुका लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावान्न स्यात् । न लुमतेति निषेधानित्यत्वं त्वगतिकगतिः । इताविति किम् । पटो ऽत्र । अनार्षे किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् । संहिताया विवक्षायामप्यवादिरहितप्रयोगार्थमिदं, तद्विवक्षा च वर्णोच्चारणे नियतेनार्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेच्छा । तदधिकार्द्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेच्छा च तदविवक्षेति बोध्यम् ॥ उञः ॥ अत्रोञ् निपात एव । उञ ऊँ इत्येकसूत्रत्वे तु शाकल्यग्रहणाननुवृत्तौ ऊँ इतीत्येकमेव स्यात् । प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रकरणेन प्रगृह्यत्वस्यादेशस्य च सह विधानात् । उ इति वितीति च न स्यात् । आदेशे प्रगृह्यत्वकार्यन्तु स्थानिवद्भावेन बोध्यम् । प्रगृह्यत्वस्य साक्षादुद्देश्यसम्बन्धस्य कॢप्ततयात्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावात् । शाकल्यग्रहणानुवृत्तावपि प्रगृह्यत्वस्य ऊँआदेशस्य विकल्पे ऊँ इति वितीति सिध्यति न तु उ इतीति प्रगृह्यत्वविकल्पेन पक्षे तदभावे ऽपि अस्य तात्पर्यात् । एतदभावे निपात एकाजित्यस्याप्रवृत्तेः । तदुक्तं भाष्ये योगविभागं प्रदर्श्य किमर्थो योगविभागः । शाकल्यमतं ऊँ विभाषा यथा स्यात् । ऊँइति उइति । अन्येषामाचार्याणां मतेन वितीति । अनेन हि योगविभागस्य उ इति पक्षे रूपसिद्धिः फलमिति स्पष्टमेव लक्ष्यते, अतो योगविभागेन व्याचष्टे । उञ इति । उञो वाचकंप्रगृह्यपदमित्यर्थः । शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमित्यनुवर्त्तते तदाह । उञ इतौ वेत्यादि । विकल्पाननुवृत्तौ हि निपात एकेत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमेव स्यादेवञ्च प्राप्तविभाषेयम् । ऊँ इत्यत्र शाकल्यप्रगृह्यपदयोरसम्बन्धे उञ इत्यधिकारादप्रगृह्यस्यैवादेशे तस्येकोयणीति याणि ऊं इतीत्यस्यासिद्धिः । दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिश्च । विकल्पमात्रसम्बन्धे ऽपि ऊँ इतीत्यस्यासिद्धिरिति विधानसामर्थ्यात्प्रगृह्यपद-

नन्तु संहितायाम् अविवक्षायां विक्षो इति त्यादीनां सिद्धो ... शाकल्यमतेऽपि ... मतेऽपि संहितायामिति ...

सम्बन्धः, प्रगृह्यपदमात्रसम्बन्धे ऽर्थाधिकारादप्रगृह्यस्य नित्ये ऊँ आदेशे ऊँ इतीति प्रगृह्यस्य उइतीति सिद्धे ऽपि वितीति न सिध्येत् तदाह । उञ इतौ दीर्घो ऽनुनासिक इत्यादि । अत्र विशिष्टस्य विधिरिति न वाक्यभेदः । न च प्रगृह्यत्वमादेशश्च शाकल्यमते इति तयोरेकप्रयोगएव प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । योगविभागसामर्थ्येन शाकल्यमते एव भावाभावकल्पनात् । वस्तुत उञनुवादेन सञ्ज्ञादेशयोः सहविधानमेव न्याय्यमादेशे स्थानिवद्भावात्प्रगृह्यकार्यं भाष्ये प्रगृह्यसञ्ज्ञकरणंत्वपि स्थानिवद्भावलब्धार्थस्वरूपकथनमिति न्यायविदो विचारयन्तु ॥ मय उञो ॥ व्याख्यानादत्र मय् प्रत्याहारः । अस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वान्न प्लुतप्रगृह्या इत्यनेन बाधः । नानुस्वार इति । किंवितीत्यादौ प्रगृह्यसञ्ज्ञाभावे ऽस्यासिद्धत्वादिको यणिति यणि अनुस्वारो भवत्येव । ननु यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन गौरीशब्दस्य सप्तम्यर्थवृत्तित्वे ऽपीकारस्य तत्त्वाभावो ऽत आह । ईदूदन्तमिति । शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिरिति भावः । मामकी तनू इति । प्रगृह्योऽवितिशब्दप्रयोगस्य पदकारैर्नियमितत्वात्पदपाठे प्रगृह्यत्वफलमत्र बोध्यम् । ईदूतौ किम् । अमा भवाति । सप्तम्या डादेशः । तपरत्वमसन्देहाय । सप्तमीति किम् । धीती मती, ह्रस्वान्ताभ्यां तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे सवर्णदीर्घः । अर्थग्रहणं किमिति । न च तदभावे ईदूदेदितिवदीदूदन्ता या सप्तमीत्यर्थापत्तिः । तथा च यष्टीत्यादावेव स्यात्, एकादेशस्य परादिवद्भावेन सप्तमीत्वान्न तु गौरीत्यादाविति तत्सिद्ध्यर्थं तदावश्यकमिति वाच्यम् । ईदूतौ सप्तमी प्रगृह्यं, अदसः, एच्च द्विवचनमित्येव सिद्धे गुरुभूतन्यासकरणेन तत्प्रकरणापेक्षया वैजात्यबोधनादूकारांशे ऽसम्भवाच्च सञ्ज्ञाविधाविति तदन्तग्रहणनिषेधाप्रवृत्त्या ईदूदन्तं सप्तम्यन्तमित्यर्थेनेष्टसिद्धेरिति प्रश्नः । यष्टीत्यादेरनभिधानमेवेति परे । वृत्ताविति । अर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नमित्यर्थेनात्र तत्संसृष्टाधेयार्थे ऽपि वृत्तेर्न दोषः । सञ्ज्ञायामिति समासे जहत्स्वार्थायां वृत्तौ पूर्वपदस्यानर्थक्ये ऽपि सुप्सुपेति समासे अजहत्स्वार्थायां प्रसक्तदोषस्योक्तरीत्यैव वारणमिति भावः । गौरी अधिश्रित इत्यत्राधिश्रयणक्रियायामेव गौरीपदबोध्याधिकरणत्वान्वय इति गौर्यधिकरणके लक्षणायां मानाभाव इति न तत्र दोषः । वाप्यामश्व इति । सुप्सुपेति समासः । सञ्ज्ञायामिति वा । ननु सञ्ज्ञायामिति समासे वाक्येन सञ्ज्ञानवगमान्नित्यसमासत्वेन विग्रहो ऽनुचित इति चेन्न । तेषु समाससमानार्थकवाक्याभावेन नित्यसमाससदृशत्वे ऽपि नित्यसमासत्वाभावात् । विभाषाधिकारबाधे मानाभावात् । नित्यसमासे हि वृत्तिघटकपदानां पृथक् प्रयोगाभाव एव, अत्र तु पृथक्प्रयोगे ऽपि तद्बोध्यविशिष्टार्थाप्रतीतिमात्रमित्याहुः ॥ अणो ऽप्र ॥ अण इति किम् । कर्तृ हर्तृ । अत्राणपूर्वेणैव व्याख्यानात् । आगच्छतमग्नी इत्यादौ प्लुतस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव यथोद्देशत्वात् जाते प्रगृह्यत्वे पश्चात्प्लुते तस्यापि अनुनासिकप्रतिबन्धार्थं पुनः सञ्ज्ञेति नानुनासिकः । सञ्ज्ञायाः

जहत्स्वार्थान्तरत्रैव पत्र[illegible] । टिप्पि तेषि[illegible]नी ।

ग्रचिंकृचिह सृपक्काद्दिद्दर्द्द न्या इस-॥.
कतिनां मध्ये यः स्था नी स्थान्यन्तरापेदयाय स्यादेशस्य सदृशतमः तस्य
त्रादेशा ४९ नां मध्ये यस्त्रादेशो न्यादे लघुशब्देन्दुशेखरे पृ प्राप्तत्यय
यस्थानिनः सदृशतमस्तस्य स्थानिनः स एवादेशो भवति नान्यः प्र०

कार्यार्थत्वात्पुनः प्रवृत्तौ कार्यमेव बीजम् । स्थानिवत्त्वन्तु न, प्लुतस्थान्यल्वृत्ति-धर्मत्वेनाल्विधित्वात् । पूर्वसवर्णे कृते द्विवचनत्वन्तु परादिवद्भावेन । तेन ताद्रूप्यानतिदेशे ऽप्येतद्धर्मातिदेशाङ्गीकारात् । अत एव रामावित्यादौ परादिवद्भावेन सुप्त्वात्पदत्वं साधितमन्तादिवदित्यत्र भाष्ये इति स्पष्टमाकरे । अच्सन्धिरिति । सिद्धमनच्त्वादिति वार्त्तिकप्रयोगेण अल्पाच्तरमिति सौत्रप्रयोगेण च वृत्तिघटकात्पदे पदान्तकार्यस्य तत्सन्निधानेन श्चुत्वस्य चाभावो बोध्यते इति केचित् ॥ इति स्वरसन्धिः ॥

स्तोश्चु ॥ सिति शिति च लुप्तविभक्तिके भिन्ने पदे । योगइति । संयोग इति तदर्थः । तेन चितमित्यादौ न दोषः । अत्र पदस्येत्यधिकृतमपि न संबद्ध्यते । शादिति ज्ञापकात् । तेन याच्ञा सिद्धा । शात्परस्य स्तोः श्चुत्वनिषेधकात् शादिति लिङ्गादेव निमित्तकार्यिणोर्यथासंख्यं न । एवमुत्तरसूत्रे ऽपि तोः षीति ज्ञापकान्न तत् । शकारचवर्गौ स्त इति । यथासंख्यमिति शेषः । हरिश्शेतइति । वा शरीति विसर्गाभावे शः । सच्चिदिति । चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दत्वे तस्य चुत्वेन जकारे चर्त्वमिति बोध्यम् । तयोरत्रालेखस्तु वैचित्र्यार्थः । विश्नःप्रश्न इति । यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङिति नङि छ्वोरिति शादेशे ङित्वाद् गुणाभावः । प्रश्ने चासन्नकालइति निर्देशात्संप्रसारणाभावः ॥ न पदान्ता ॥ पदाट्टोरित्येव सिद्धे ऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । टोः किमिति । षकारस्यापि पदान्ते जश्त्वविधानात्प्रश्नः । हस्वात्तादाविति षत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभाव इत्युत्तरम् । षण्णवतिरिति । षडधिका नवतिरिति विग्रहः । षण्णगर्य इति । पृथक्पदे ॥ यरोनु ॥ पदान्तस्येति किम् । वेद्मि । बन्धाति । स्पर्शे चरितार्थ इति । उपलक्षणमिदं बलयोरपि प्रवृत्तेः । एतच्च जातिपक्षे स्पष्टमेव । व्यक्तिपक्षे ऽपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थस्य एतद्व्यक्तिविषयतयोपप्लव एव नेति बोध्यम् । स्पष्टञ्चेदमिको यणचीत्यत्र कैयटे । परे तु स्थानेऽन्तरतमसूत्रे सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्यकृता दूषितत्वेनैतद्युक्तेरुक्तिसम्भव एव न । तस्मादनुस्वारस्येति सूत्रात्सवर्णग्रहणमपकृष्य यरः सवर्णो ऽनुनासिको भवतीत्यर्थान्न दोषः । तदुक्तं भाष्ये, रेफे ऽनुनासिकपरसवर्णत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति । चिन्मयमिति । स्वार्थिकस्तत्प्रकृतवचने इति मयट् । तत्र तदिति वाक्यभेदेन क्वचित्प्राचुर्यरूपप्रकृतवचनाभावे ऽपि मयडर्थमत एव चिन्मयं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यम् । चिन्मात्रमिति क्वाचित्को ऽपपाठः । मात्रचः प्रत्ययस्यात्रोपपत्त्यसंभवात् । मयूरव्यंसकादिष्वेवार्थमात्रशब्देनात्र समासस्य वक्ष्यमाणत्वात् । निपातनादिति । यवादिगणे ककुद्मानिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पठ्यतइति मतेनेदम् ॥ उदः स्था ॥ तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषालभ्यमर्थमाह । उदः परयोरिति । अत्राघोषस्येति । सम्प्रनियतत्वेनान्यतमग्रहणे बाधकाभावेन श्वासविवारयोस्त्यागे ऽपि न न्यूनतेति बोध्यम् । षस्यासिद्धत्वादिति । त्रिपाद्यां परत्वादिति भावः । हलो यमामिति सूत्रोक्तभाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठे तु

स्थानिः स्त्रादेशो भवति नान्यस्य स्थानिनः ।। ९

थस्यासिद्धत्वाभावेन चर्त्वं भवत्येवात एवोत्पूर्वस्कन्दे रोगे उपसंख्यानम्, उत्कन्दो रोग इति भाष्यं सङ्गच्छते । मूलन्तु प्राचामनुरोधेनेति परे। न चेदं सूत्रं व्यर्थं झलो झलीत्यनेन सस्य लोपे उत्थानस्य सिद्धेरिति वाच्यम् । झलादौ प्रत्यये तेन लोप इत्यर्थस्यानेन ज्ञापनात् । उदस्थादित्यत्र तु निर्दिश्यमानपरिभाषया निर्दिश्यमानादेरेव स्थानित्वान्न दोषः । झय इति पञ्चमीत्याह । झयः परस्येति । पूर्वस्येत्यनुवर्त्तते । घोषवत इति । समनियतत्वे ऽपि विनिगमनाविरहात्स्वरूपप्रतिपादनाय च त्रितयग्रहणम् । झय इति । पदान्तादित्यपि बोध्यम् । तेन विरप्शमित्यादौ छत्वं न । नकारे कृते इति । छत्वमिति शेषः । पूर्वोक्तभाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठे चर्त्वस्य छत्वं प्रत्यसिद्धत्वात् ।। मोनु ।। पदस्येत्यधिकृतं म इत्यनेन विशेष्यतइत्याह । मान्तस्येति । हलि सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्त्तते। हलि किम् । राममाश्रय ।। नश्चा ।। चेन मो ऽनुकृष्यते । अपदान्तस्य किम् । राजन्पाहि यशांसीति । यशस्शब्दे जसः शौ नपुंसकस्येति नुमि सान्तेति दीर्घः । आक्रंस्यतइति । क्रमेर्लृट् आङ उद्गमनइति तङ् स्यः ।। अनुस्वारस्य ।। परेति लुप्तषष्ठिकं पृथक्पदम् । अत एवोदः स्थेत्यादौ सवर्णग्रहणानुवृत्तिर्यरो ऽनुनासिके इत्यत्र तदपकर्षश्च सिद्धः। ययीति स्पष्टार्थम्। दंशनमित्यादौ तु न दोषः । शकारसवर्णाप्रसिद्धेः । प्रयत्नभेदेनाज्झलोः सावर्ण्याभावात् । अचि अनुस्वाराभावात् ।। मो राजि ।। नेति सिद्धे म इत्युक्तिर्हेमपरइत्येतद्विषये प्रशाम् ह्मलयतीत्यादौ मो नो धातोरिति नत्वबाधनार्था निषेधस्त्वनन्तरत्वादनुस्वारस्यैव स्यात् । ध्वनितञ्चेदमेतदोन्अमो मशिति सूत्रयोर्भाष्ये ।। हे मपरे ।। मपरे इति बहुव्रीहिः । न तु तत्पुरुषो ऽसम्भवात् । मो नुस्वार इत्यतो म इत्यनुवर्त्तते ।। यथासंख्य।।सम्यक् ख्यानं संख्या क्रमवैशिष्ट्येन ज्ञानम् । यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानमित्यत्र संख्याशब्दस्य ज्ञानार्थताया दृष्टत्वात् तामनतिक्रम्य यथासख्यम्, अनुदेशः पश्चाद्भववाक्यार्थबोधकालिकः सम्बन्धः साम्यं संख्यया योग्यत्वाद्व्याख्यानाच्च । एवञ्च समसंख्यानां सम्बन्धो येन क्रमेण पदज्ञानं पदाद्युपस्थितिर्वा तेनैव क्रमेण वाक्यार्थबोधविषयः सम्बन्धस्तेषामित्यर्थः, फलितमाह । समसम्बन्धीति । यद्यपि स्थानाख्यलौकिकप्रमाणादेव सिद्धं तथापि परस्मैपदानामेचो ऽयवायाव इत्यादौ शब्दतः सूत्रान्तरस्थक्रममादाय सम्बन्धबोधार्थमाद्यन्तौ टकितावित्यादौ समासानिर्देशे साहित्ये द्वन्द्वाविधानादप्राप्तक्रमान्वयबोधनार्थञ्चेदं, एवञ्च तत्र यथासंख्येनान्वयबोधकवाक्यकल्पनैतत्प्रमाण्यात्तत्श्च बोध इति बोध्यम् । अत्र स्वरितेनेत्यपकृष्यतइति ख्यत्यादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । तत्र प्रतिपत्तिकालिकमेव संख्यासाम्यमेतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीति अमङणनामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एते यवला निरनुनासिका एव । विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् जातिग्रहणप्राप्तस्येव गुणाभेदकत्वप्राप्तस्यापि अप्रत्यय इत्यनेन निषेधाच्च । एवं मय उञ इत्यत्रापि । अत एव मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः । अन्यथा तद्वानासामित्यादौ नित्यानुनासिकापत्त्या त-

निर्देशासङ्गत्यापत्तिरित्याहुः । चयो द्वितीया इति । नादिन्याक्रोशइत्यत्र भाष्ये इदं, एतत्सामर्थ्यादेतत्कृताद्वितीयस्य न चर्त्वम् । ऊष्मोदयं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजमितिप्रातिशाख्ये ऽपदान्तभाजमिति चर्त्वासिद्धत्वलब्धार्थानुवादः । पदान्ते जश्त्वप्रवृत्त्या चर्त्वं विना चयो ऽलाभात् । अत्र तु कृते न जश्त्वप्राप्तिरस्यासिद्धत्वात् । अफ्सरा वथ्स इति भाष्योदाहृते छान्दसत्वाच्चर्त्वस्यासिद्धत्वं न, एवञ्च प्रातिशाख्ये ऽपदान्तभाजमित्युत्सर्गः । यद्वा तयोरव्युत्पन्नत्वं न त्वप्पूर्वात् सर्त्तेरसिर्वदेः सोवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ डः सि ॥ सीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे व्याख्यानात्तदाह । सस्येति । पदस्येत्यनुवर्त्तमानस्य वैयधिकरण्येनान्वयात्पदावयवस्य सस्येत्यर्थः । पट्सन्त इति । धुटि धस्य चर्त्वे लक्ष्यभेदात्पुनर्डस्य चर्त्वम् ॥ नश्च ॥ नकारान्तादिति । पदस्येत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यतइति भावः । वैयधिकरण्येनैवान्वय इति ङमुट्सूत्रस्थभाष्यस्वरसः । नस्य पदान्तस्येति । अपदान्तनकारे ऽनुस्वारप्रवृत्त्या फलितार्थप्रदर्शनमिदम् । नान्तस्य पदस्येत्युचितम् । चतुष्टयमिति । वक्ष्यमाणविकल्पैरिति भावः । तेन तुकश्चुत्वे छत्वस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति पक्षे चस्य छत्वेन छकारछकारछकारशकारघटितरूपद्वयाधिक्ये नशानुस्वारविसर्गाणान्द्वित्वविकल्पेनाधिक्ये ऽपि न क्षतिः ॥ ङमो ॥ पदस्येत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्यानुरोधात्पञ्चम्या विपरिणम्यते इत्याह । तदन्तं यत्पदं तस्मादिति । तत्र ङम् स्वयं ह्रस्वादिति विशेषणसंबन्धमनुभूय पदविशेषणत्वेन तदन्तपर इति भावः । ङम इति पञ्चमीबलादचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे, तदाह । अच इति । सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः । ङम उत्तरस्याच इति तस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यात् । ङमन्तं यत्पदमिति किम् । आनितीत्यादौ ङमुण्मा भूदिति । भाष्ये तु विभक्तिव्यत्ययकल्पने गौरवात्पदावयवङमः परस्येति वैयधिकरण्यमेवोक्तम् । दण्डिनेत्यत्र ङमुडभावो मण्डूकप्लुत्या उञि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्याजादेः पदस्य ङमुडित्यर्थेन बोद्धयः । पदस्येत्यस्यावृत्त्या संबन्धेऽपि विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्वएव तदादिविधिप्रवृत्त्या तदलाभः स्यात् । एतदर्थमेवाचीति सप्तमीनिर्देशः । ङमन्तं यत्पदमित्यर्थे ऽपि परमदण्डिनेत्यादावेतद्वारणाय पदे इत्यनुवृत्तिरावश्यक्येवान्तर्वर्त्तिविभक्त्या दण्डिन्नित्यस्य पदत्वात् । उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्तु न । माषकुम्भवापेनेत्यादौ पदव्यवाये ऽपीति निषेधासिद्धये तस्य यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं तत्रैव प्रवृत्तेः । तेन निषेधेन सिद्धमित्येतत्सूत्रस्थभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इति दिक् । इको यणचीति सौत्रो निर्देशः । रुप्रकरणइति । अत एव समः सुटीत्यादौ प्रश्लेषेण सविधानमिति भाष्ये उक्तम् । रोः पूर्वस्येत्युपलक्षणं रुप्रकरणविधेयस्य । एवमुत्तरत्र रोः पूर्वस्मादित्यपि । अयमधिकारः । तेनोत्तरसूत्रविषये एवास्य प्रवृत्तिः । तु मतुवसोरित्यत्र तत्सूत्रस्थवार्त्तिकयोश्च । अत्रेति तु रुप्रकरणएवास्य सम्बन्धो न त्वम्रेडिते कानाम्रेडिते इत्यादावित्यर्थसूचनार्थं स्पष्टार्थमेव । तुशब्दः परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य वानु-

नासिक इति विशेषद्योतनार्थः । पूर्वस्येत्यस्य च रुस्थानिनः पूर्वस्येत्यर्थो बोध्यः । अनुनासिकात्पर इत्यत्रानुनासिकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी व्याख्यानात् । अयमागमो ऽनवयव एवावयवत्वे मानाभावात् । खरीति । विसर्गाक्षिप्तस्याप्यवसानस्य न संबन्धो व्याख्यानात् । सो वक्तव्य इति । समः सुटीत्यादिसूत्रत्रये स इत्युपसंख्याय समः सुटीत्यत्र सकारं प्रश्लिष्य वैतैः सकार एव विधेय इत्यर्थः । एवञ्चास्यासिद्धत्वाद्रुत्वाभावेन विसर्गाभावे तत्तद्विधीनामप्राप्तिरेवेति भावः। स्पष्टं चेदं भाष्ये । विसर्गस्यानेन सत्वविधाने तु गौरवं स्फुटम् । लोपस्यापीति । यत्तु "उपधारञ्जनङ्कुर्यान्नमो रुकरणे सति । लोपे प्रकृतिभावे वा नोपधारञ्जनं मतम्" । उपधारञ्जनमनुनासिकानुस्वारागमरूपम् । नमोर्नकारमकारयोः । प्रकृतिभावोदाहरणं, नॄन्पाहीति । तत्तु प्रातिशाख्यत्वात्तच्छाखामात्रविषयमिति भावः । अत एव भाष्ये समादिषु सत्वं वक्तव्यमित्युक्तम् । रुत्वपक्षे चानुनासिकाद्यापत्तिर्दोषत्वेन नोक्ता। ननु लोपपक्षे एव द्वित्वेन द्विसकारस्य सिद्धत्वात्समः सुटीति व्यर्थमित्यत आह। त्रिसकारकमपीति । स्कोरिति लोपस्तु ना,स्यासिद्धत्वात् । पुनर्द्वित्वेनत्रिसकारस्य सिद्धिरिति तु न युक्तं, लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् । एतेन समः सुटीत्यत्र वेति पाठेनैव पक्षे मो ऽनुस्वारेण सिद्धे ऽनुनासिकात्पर इति व्यर्थमित्यपास्तम् । ननु व्यञ्जनात्परस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषाभावोऽत आह । अनुनासिकवतामिति । तत्रोच्चारणे विशेषाभावकल्पने इदं वचनं व्यर्थमेव स्यादिति भावः। हयवरट्सूत्रभाष्योक्ते शर्षूपसंख्याने फलमाह । अनुस्वारवतामिति । अपिना कस्य सङ्ग्रहः। लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेराह । वचनान्तरेणेति । यणो मय इत्यनेन । एकस्यैव शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तौ हि स न्याय इति भावः । पूर्वत्रासिद्धत्वेन पूर्वद्वित्वस्य पूर्वं प्रवृत्त्या तेन द्वितीयस्य साधुत्वे बोधिते तदनन्तरं परद्वित्वप्रवृत्त्या तयोर्मध्ये पुनरन्यस्य साधुत्वं बोध्यतइति त्रितस्य निर्वाहो बोध्यः । अनाचि चेत्यत्र यणो मय इत्यस्योपसंख्यानादचो रहाभ्यामित्यतस्तस्य परत्वं बोध्यम् ॥ पुमः खय् ॥ अम्परइति बहुव्रीहिः । ≍क≍पयोरिति । कुप्वोरिति सूत्रविधेययोरित्यर्थः । इदुदुपधस्येति सूत्रे ऽप्रत्ययस्येत्यस्य प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थादिति भावः । अव्युत्पत्तीति । तत्पक्षेप्रकृतिप्रत्ययविभागाभावादिति भावः । पत्वेति । इदमनुनासिकपक्षे । अनुस्वारपक्षे तु कुप्वोरित्यस्यैव प्राप्तिः । अनुस्वारव्यवधानेनोदुपधत्वाभावात् । पुंक्षीरमिति । क्षरधातोरुपधाया ईत्वे ऽच्प्रत्यये क्षीरमिति भावः ॥ नश्छवि ॥ अप्रशानिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ नॄन्पे ॥ नॄनिति द्वितीयान्तानुकरणम् । षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । नलोपस्तु सौत्रत्वान्न । एवं कानित्यत्रापि । चाद्विसर्ग इति । शर्परे इति सूत्रात्तदनुकर्षश्चेनेति भावः । येन नेति । येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधक इति न्यायेनेत्यर्थः । येन नेत्यादेर्यत्कर्तृकावश्यप्राप्तावित्यर्थः । ननूद्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात् । प्राप्तेइति भावेक्तस्तदप्राप्तियोग्ये विषये ऽचारिताऽर्थ

७

हि बाधकत्वे बीजम् । तदुक्तं शर्पूर्वा इति सूत्रे भाष्ये शपूर्वा इत्येतद् हलादिःशेषस्य बाधकम् । न च विषयभेदे कथं बाधकत्वं इदन्तावदयं प्रष्टव्यः, यदि तन्नोच्येत किमिह स्यात् हलादिःशेषः, हलादिः शेषश्चे,न्नाप्राप्ते तस्मिन्नारम्भादिदन्तावद्बाधकं भविष्यतीति, अजादेर्द्वितीयस्येति सूत्रभाष्येऽपि स्फुटमेतत् । न तु शर्परइति । न चास्य विसर्गस्य ≍क≍पौ दुर्वारौ, किं चास्यैव तौ स्यातां, खरवसानयोरिति विहितस्य तु एतयोरसिद्धत्वात्सत्वमेव स्यादिति वाच्यम् । शर्परे इति सूत्रं कुप्वोरित्यत्रानुवर्त्य शर्परयोः कुप्वोः ≍क≍पयोरपवादो विसर्गस्य विसर्ग इति वाक्यभेदेन व्याख्यानेनादोषात्स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । वार्त्तिके कान्ग्रहणं शक्यमकर्तुमित्याह । यद्वेति । एवं सम्ग्रहणमपि त्यक्तुं शक्यम् । पुम्ग्रहणं त्वावश्यकमेव । अनुनासिकपक्षे इणः परत्वेन षत्वापत्तेः । एष्विण इति । गणे कृतसत्वषत्वानामेव पाठादिति भावः । ≍क≍पयोरपवाद इति । तद्विहितविसर्गस्यापीत्यपि बोध्यम् । काँस्कानिति । वीप्सायां द्वित्वम् ॥ संहितायाम् ॥ संहिता च स्वारसिकार्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणम् । ततो ऽधिकार्धमात्राकालेनोच्चारणे अवग्रहे एतदधिकारोक्तकार्यव्यावृत्तये इदं, तदधिककालव्यवाये तु न साधुत्वं नापि बोध इष्यते इति वृद्धा इति तेषां शास्त्रविषयतैव नेति भावः ॥ छे च ॥ छे इत्यकार उच्चारणार्थस्तेनाच्छिन्नमित्यत्र तुक्, ह्रस्वस्य पितीत्यतो ह्रस्वस्येति तुगिति च वर्त्तते । जश्त्वेनेति । स्वशब्दे उपपदे छ्यतेः के स्वच्छशब्दो निर्मले रूढः । एवं नञ्पूर्वाच्छादयतेर्डे अच्छशब्द इति पदान्तत्वं बोध्यम् । स्पष्टञ्चेदममरटिप्पणे ॥ आङ्माङोः ॥ आङ्साहचर्यान्माङव्ययमेव । दीर्घस्यायमिति । वक्ष्यमाणज्ञापकाद्व्याख्यानाद्वा दीर्घादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमीति भावः । एओङ् सूत्रभाष्ये ध्वनितमेतत् । चेच्छिद्यते इति । तुको हलादिः शेषस्तु ना,भ्याससञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थानिद्वारा साक्षाद्वा संनिहितानां हलामेव तेन निवृत्तेः । अत एव नुगत इत्यादि चरितार्थम् । दीर्घात्पदान्ताद्वेति । पदान्तस्य दीर्घस्येत्यर्थः । योगविभागो ऽनयोरओङिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः । दीर्घान्तस्य पदस्येत्यर्थेन सिद्धे ऽन्तग्रहणं पदान्तविधित्वमस्य न पदविधित्वमिति बोधनद्वारा समर्थपरिभाषानुपस्थित्यर्थन्तेनासामर्थ्येऽप्यस्य प्रवृत्तिरिति समर्थसूत्रे कैयटः ॥ इति हल्सन्धिः ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ प्राग्व्याख्यातमपि विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनाय स्मारितम् । शर्परे इति बहुव्रीहिः । विशेष्यं चावध्यवधिमतोः साजात्याद्विसर्जनीयाक्षिप्तः खरेव । विसर्गस्य विसर्गविधौ फलमाह । न त्वन्यदिति । अन्यदेव विवृणोति । इहेति । त्रैरूप्यमिति । विकल्पद्वयसामर्थ्यादिति भावः ॥ सोप ॥ अपदाद्योरिति । सूत्रे सौत्रत्वादेकवचनम् । अनव्ययस्येति । अत्राव्ययीभावातिरिक्ताव्ययस्यैव ग्रहणं व्याख्यानात् तेनोपपयस्काम्यतीत्यादौ सत्वसिद्धिरिति स्पष्टमव्ययीभावश्चेत्यत्र भाष्ये । गीः काम्यतीति । वाः काम्यतीत्य-

(margin, handwritten) पुनोऽनुना- कान्द्य ।। अनुनासिका ... स्याश्वेप- ... नकृपण ... स्पष्यते

स्याप्युपलक्षणमिदम् ॥ इणः षः ॥ इदुदुपधस्येत्यस्यासिद्धत्वात्सर्पिष्पाशमित्यादौ सत्वनिवृत्त्यर्थमुक्तीष्पाशन्दोष्कल्पमित्याद्यर्थञ्चेदम् । अत्रानव्ययस्येत्यपदादाविति काम्ये इति च संबध्यते । तेनोच्चैःकल्पं, दोःपश्य, गीःकाम्यतीत्यादौ षत्वं न । अत एवात्र प्रकरणे सर्वत्र सत्वमेव विधेयमिण उत्तरस्य विसर्गस्थानिकसस्यानेन षत्वमिति भाष्योक्तपक्षान्तरं सङ्गच्छते । विसर्जनीयस्थानिकेत्युक्त्या पुंस्पुत्र इत्यादौ न दोषः । तत्र हि मस्थानिकः सः । अत्र विसर्जनीयस्येत्यनुवृत्त्यैतदर्थलाभः । अनव्ययस्येत्यादि चात्र पक्षे ऽत्र न संबध्यते तेन द्विष्कृतं दुष्काम्यतीत्यादौ षत्वसिद्धिः । गीःकाम्यतीत्यादौ सकाराभावादेव न दोषः । अपदादाविति च न संबध्यते तेन दुष्करोतीति षत्वसिद्धिः । परन्त्वयं पक्षो ऽसङ्गतः । उत्तरसत्वस्यासिद्धत्वेन निष्कृतमित्यादौ षत्वासिद्धेः । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योग इति पक्षस्तु नास्त्येव ज्ञापकासंभवादित्युपसर्गादसमासेपीत्यत्र निरूपयिष्यामः । विसर्जनीयस्यैव षत्वमिति मूलोक्तपक्षे तु सकारषकारयोः स्वरितत्वे ऽपि यथायोगं संबन्धो मण्डूकप्लुत्येत्यन्यत्र विस्तरः ॥ नमस्पु ॥ इत उत्तरमपदादाविति न संबध्यते व्याख्यानात् । साक्षात्प्रभृतिस्वादीति । ऊर्यादित्वाद्गतित्वं स्वरादिपाठेतस्य तु गतित्वाभावस्तेन साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचने ऽपि न क्षतिरित्यन्ये ॥ इदुदु ॥ अप्रत्ययस्येति पर्युदासो लाघवात् । तत्र प्रत्ययपदं तत्संबन्धिपरं, तेन प्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्येत्यर्थो ऽत एव कविभिःकृतमित्यादौ न षत्वं, स्पष्टञ्चेदं भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः । एकादेशशास्त्रेति । एकादेशशास्त्रसंपन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं बोध्यम् । स्पष्टञ्चेदमत्र सूत्रे उरण् रपर इति सूत्रे च भाष्ये इत्यन्यत्रविस्तरः । प्रत्ययभिन्नसंबन्धिन इति तु नार्थः । अग्निः करोतीत्यादावपि प्रत्ययभिन्नसमुदायसंबन्धित्वेन षत्वापत्तेः । तपरकरणं किम्, गीः करोति । उपधाग्रहणं व्यर्थम्, उपधाग्रहणं न करिष्यते इदुद्भ्यां तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्याम इति हयवरट्सूत्रभाष्योक्तेः ॥ तिरसो ऽन्य ॥ अत्र गतिग्रहणं नानुवर्त्तत पराभवे तिरस्कारशब्दप्रयोगात् । अन्तर्धावेव तिरसो गतित्वात् ॥ द्विस्त्रि ॥ कृत्वो ऽर्थ इति न विसर्गविशेषणं चतुःशब्दे ऽसंभवात् किं तु द्विरादीनामित्याह । वर्त्तमानानामेषामिति । इसुसोरितिसूत्रवक्ष्यमाणरीत्या सुच इति सूत्रयितुमुचितम् । सुजन्तान्तस्य पदस्येत्यर्थात् । चतुष्कपाल इति । इदुदुपधस्येति नित्यं षः । चतुःशब्दो ऽव्युत्पन्न इति अप्रत्ययस्येति पर्युदासो न । अत एव चतुष्पाद्भ्यो ढञित्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । चतुष्पक्षाशदित्यत्रापि षत्वं भवत्येव । न च दुदुपधस्य सस्य यो विसर्ग इति हयवरट्सूत्रभाष्योक्तेः कथमत्र षत्वमिति वाच्यम् । विसर्गस्य पाठाभावेनोपधात्वासंभवात्तत्स्थानिनिमित्तमुपधात्वं ग्राह्यमति भाष्यतात्पर्यात् । अत एव समः सुटीति सूत्रभाष्ये संपुंकानामित्यनेन रुविधेरेवास्त्वित्याशङ्कय पुंस्कामेत्यत्र षत्वापादनं सङ्गच्छते । न च कृत्वोर्थ इत्येव कृत्वोर्थे वि-

द्यमानस्य पदस्येदुदुपधस्य यो विसर्ग इत्यर्थान्न पञ्चकृत्वःकरोतीत्यादौ दोषो नापि च-तुष्करोतीत्यादावव्याप्तिरिति द्विस्त्रिश्चतुरिति व्यर्थमिति वाच्यम् । कृत्वोऽर्थे इत्यस्यासिद्धत्वेन चतुःशब्दे इदुदुपधस्येति नित्यषत्वापत्तेः प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति पक्षस्तूपसर्गादसमासे ऽपीति सूत्रे कैयटे पूर्वपदादिति सूत्रे भाष्ये च दूषित एव । उपसर्गादिति सूत्रे चोपपादयिष्यते । किं च पूर्वत्रेति पूर्वशब्देन प्रकरणग्रहणे ऽव्यवहितप्रकरणे एव त्रिपाद्यासिद्धत्वं स्यान्न संपूर्णसपादसप्ताध्याय्याम् । किं चास्याधिकारत्वात्प्रतिसूत्रमुपस्थित्या प्रतियोगमसिद्धत्वं दुर्वारमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ इसुसोः ॥ अत्रेसुसोः प्रातिपदिकावयवयोर्ग्रहणम् । तेन पेचुः काष्ठैः, सख्युः पाक, इत्यादौ षत्वं न । नित्यं समासइति सूत्रोदाहरणविषये तयोरेव संभवेनार्थाधिकारानुरोधात्साहचर्याच्च इसुसन्तपदावयवविसर्गस्येत्यर्थः । पदस्येत्यधिकारात् । न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमसर्पिष्करोतीत्यादौ षत्वानापत्तिरवयवस्येसुसन्तत्वे ऽपि उत्तरपदत्वे चेति निषेधेनापदत्वादिति वाच्यम् । अनुत्तरपदस्थस्येति निषेधेन क्व चिदुपात्तविशेष्यसत्त्वे ऽपि शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधिज्ञापनेन शब्दरूपं विशेष्यमादाय प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लब्धतदन्तार्थकस्य पदविशेषणतयेसुसन्तान्तस्येत्यर्थेनादोषात् । अत एव वनोरचेत्यादौ न दोषः । ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीत्यादौ सापेक्षत्वेनासामर्थ्यं नाशङ्क्यं तस्यैकार्थीभावसामर्थ्यविषयत्वात् । अधात्वभिहितं समानाधिकरणमसमर्थवदित्युक्तेः सर्पिःकालकमित्यादौ न षत्वम् । अधात्वभिहितमित्युक्तेः सर्पिष्पीयतइत्यत्र षत्वसिद्धिः । धातुसहचरितप्रत्ययाभिहितार्थेन समानाधिकरणमसमर्थवन्नेति तदर्थः । यदा तु सर्पिरादिकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं पाणिनेरुणादिष्वव्युत्पत्तिपक्ष एवेति आयनेयीनीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तेः । तत्र हि शंख इत्यादावादेशानाशङ्कयोणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रातिपदिकाविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेःसिद्धमित्युक्तम्,अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुष्विति सूत्रे व्याकरणान्तररीत्यैव सर्वनामस्थानमिति महासञ्ज्ञावत् । अत एव भाष्ये ऽव्युत्पन्नानीत्येवोक्तम् । न त्वनेकार्था अपि धातव इति वदव्युत्पन्नानीत्यप्युक्तं, तदा इदुदुपधस्येति नित्ये षत्वे प्राप्ते ऽनेन विकल्प इति प्रत्ययग्रहणाभावात्तत्परिभाषानुपस्थितेः परमसर्पिष्करोतीत्यादौ षत्वविकल्पः सिद्धः । नित्यं समासे इति सूत्रमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधार्थं, नित्यग्रहणं तु न कर्त्तव्यमेव । समासे नित्यषत्वस्य इदुदुपधस्येत्येव सिद्धेः । सर्पिषेत्यादौ षत्वं त्वत्र पक्षे क्व चिदन्यदेवेत्यर्थकाद्बहुलग्रहणादिति स्पष्टं भाष्ये । व्यपेक्षेति । व्याख्यानात् । एकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणे परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादौ समासे विकल्पापत्तिः । अनुत्तरपदस्थस्येति निषेधादुत्तरसूत्रस्य न प्रवृत्तिरिति भावः । नन्वनेनैव सिद्धे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह । कस्कादिष्विति । एतेन तत्सामर्थ्यादुत्तरपदस्थस्यापि षत्वमित्यपास्तम् । व्यपेक्षाविरहे ऽपीति । आनय सर्पिः कुण्डिका तिष्ठतीत्यादौ । व्यपेक्षायामिति । इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्य-

त्र, प्रत्ययभिन्नविसर्गस्येत्यर्थमिदुदुपधस्येत्यत्र व्याचक्षाणानां व्याख्यादर्शकृतां मते ऽव्यपेक्षायां तेन सिद्धेरिति भावः । एतेन कस्कादिपाठस्याऽव्यपेक्षायां चारितार्थ्येन व्यपेक्षायां तस्यासिद्धत्वाद्विकल्प एवोचित इत्यपास्तम् । प्रत्ययसंबन्धिभिन्नविसर्गस्येत्यर्थे तु तदप्राप्तिरेवेति व्यपेक्षायां विकल्प एवेति बोध्यम् ॥ अतः कृ ॥ कृशब्देन तदादिग्रहणं समासाक्षिप्तोत्तरपदस्य विशेष्यत्वात् । विभुग्द्वयोरिति सूत्रे वप्रत्ययग्रहणेन धातोर्विशेषणत्वे तदादिविधिज्ञापनात् । अयस्कुम्भीत्यादौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सत्त्वं बोध्यम् । भास्कर इति । तपरकरणादतःकृइत्यस्याप्राप्तिः ॥ इति विसर्गसन्धिः ॥

यत्तु स्वौजसित्यत्र रुरेव पाठ्यः । सर्वत्र सुग्रहणे रुग्रहणमेवास्त्विति । तन्न । यशोत्रेत्यादौ रोरसिद्धत्वादुत्वानापत्तेरतोरोरित्यस्य प्रथमैकवचने चारितार्थ्यात्तद् ध्वनयन्नाह । स्वौजसेति । पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूभ्यां विशेष्यते तेन तदन्तविधिरादेशस्त्वलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य तत्कालितमाह । पदान्तस्येत्यादिना । सजूरित्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिः । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति परिभाषाद्वयं प्रत्ययविधिविषयमित्यसमासे निष्कादिभ्य इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । इदुन्जस्त्वापवादः । श्रेयानित्यादौ त्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एवेति दिक् । यत्वस्यापवाद इति । यदीदं न स्यात्तर्हि यत्वं प्राप्नोतीत्येतावता, कृते त्वास्मिन् यत्वस्यासिद्धत्वादुत्व गुणयोर्यत्वाप्राप्तिरेवेति भावः ॥ प्रथमयोः ॥ व्याख्यानात्प्रथमयोरित्यनेन प्रथमाद्वितीयारूपसुब्विभक्त्योर्ग्रहणं, तदाह । प्रथमाद्वितीययोरिति । पूर्वग्रहणं किम् । अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूदिति । दीर्घग्रहणं तु त्रिमात्रस्य स्थानिनस्त्रिमात्रो मा भूदिति । सवर्णग्रहणं तु स्पष्टार्थम् । पूर्वस्यादीर्घत्वात्पूर्वजातीय इत्यर्थेनेष्टसिद्धेरिति स्पष्टं भाष्ये । आद्गुण इति । तौ सदिति निर्देशेन भ्रष्टावसरन्यायस्यात्र शास्त्रऽनाश्रयणादिति भावः । देवदत्तहन्तृहतन्यायस्य तु नात्र प्रवृत्तिः । देवदत्तहन्तृहनने हि नोज्जीवनं देवदत्तस्य देवदत्तहननप्रसक्तहनने त्वस्त्येव देवदत्तजीवनं प्रकृते तु न हननस्थानीया गुण वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः । किं तु हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तिमात्रं प्रसक्तस्य निषेधे बाध्योज्जीवने न बाधकमिति स्पष्टं चेदं स्वादिष्विति सूत्रे कैयटे । सुप्तोत इति । सुप्तोतसशब्दः कस्य चित्संज्ञा संबुद्धौ दूराद्धूते चेति प्लुतः । तत्सामर्थ्यादिति । प्रतियोगित्वेन तदाश्रयणसामर्थ्यादित्यर्थः । आश्रयात्सिद्ध इति भाष्योक्तेः । पयस्यटति पयो ददातीत्यर्थे आगच्छ हे पयो३द् आगच्छ हे पयो३देत्यादावेकपदस्थवर्णद्वयसापेक्षमन्तरङ्गमुत्वं प्रति वाक्यसंपादकपदान्तरसापेक्षप्लुतस्यासिद्धत्वादुत्वे प्लुतसिद्धिरन्यथा प्लुतस्योत्वदृष्ट्या सिद्धत्वात्परत्वात् प्लुते आद्ये ऽप्लुतपरत्वाभावादन्त्ये ऽप्लुतात्परत्वाभावादुत्वं न स्यात्, परिभाषादृष्ट्या बहिरङ्गासिद्धत्वे ऽपि न क्षतिः । स्वदृष्ट्या ऽसिद्धस्यापि परं प्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनसंभवात् स्वदृष्ट्या ऽविद्यमानस्य परं प्रत्यविद्यमानत्वप्रतिपादना-

तू । अन्तरङ्गस्यासिद्धत्वे तु प्रतिपाद्याभावेन क प्रत्ययसिद्धत्वं प्रतिपाद्येत, तत्राद्ये वाक्यस्य टेरित्यद्दृशब्दाकारः प्लुतो ऽन्त्ये रेफट्कारसंयोगपरत्वेनाकारस्य गुरुत्वात् गुरोरिति प्लुतः । आश्रयेण तु येन नाप्राप्तिन्यायेन प्रत्यक्षत्वेन च पूर्वत्रासिद्धत्वमेव बाध्यते न त्विदम् । सुस्रोत इत्यादौ त्वेकवाक्यमात्रसापेक्षत्वात् प्लुतो ऽन्तरङ्गो भिन्नवाक्यस्थाकारसापेक्षत्वादुत्वं बहिरङ्गमिति स्पष्टं भाष्ये । उकारानुबन्धेति । उकारेत्सञ्ज्ञकरेफस्येत्यर्थ इति भावस्तेन देव रुहीत्यादौ न दोषः ॥ भो भगो ॥ रोः सुपीत्यतो रोरिति वर्त्तते न तु रोरीत्यतो र इति प्रातरत्रेत्यादावतिप्रसङ्गात् । अशब्दान्तद्वन्द्वेन पूर्वशब्दस्य बहुव्रीहिमभिप्रेत्याह । एतत्पूर्वस्येति । नन्वेवं पूर्वरूपापत्तिरत आह । असन्धिरिति । भगोअघोशब्दौकारयोरकाराभ्यां प्राप्तपूर्वरूपात्मकसन्धिकार्याभाव इत्यर्थः । इदं प्राचामनुरोधेन । वस्तुतः सूत्रे रान्तानामेवानुकरणमसन्धिर्न्याय्य एवेति बोध्यम् । नह्ययमिति । इदमर्वाचामनुसारेण । भाष्ये तु रेफस्य विसर्गस्थानित्वेन तद्वृत्तिरुत्वाश्रयमपीदमल्विधिरेव । स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रयत्वात् । अग्रहीदित्यत्र च दीर्घे लोपे चेट्त्वेनैव निवेश इति विशेषो ऽतः पयःस्वित्यादौ दोषः । तत्र हि रोः सुपीति विसर्गः नियमशास्त्राणि च विधायकान्येव वाच्यवृत्त्यार्थिकार्थमादाय तु निषेधकानीति, तत्रापि रो रेफस्य विसर्ग इत्यर्थे त्वद्ग्रहणं व्यर्थमित्युक्तम् । नन्वेवं हे रामेत्यादौ संबुद्ध्यवयवस्य हलः सस्य लोपे तद्वृत्तिसुप्त्वस्याल्धर्मत्वेन स्थानिवत्त्वाभावे पदत्वासिद्धिरिति चेन्न । आनुमानिकादेशस्य रामेत्यस्य स्थानिवद्भावेन सुबन्तत्वस्य तत्प्रयुक्तकार्यस्य वा लाभेन तत्सिद्धेः । प्रत्ययलक्षणेनापि न प्रत्ययवृत्तिधर्मलाभः लक्षणपदोपादानेन प्रत्ययनिमित्तककार्यस्य तन्निमित्तकव्यवहारस्य वातिदेशात् । एवं दीर्घाहो निदाघेत्यादौ हल्ङ्यादिलोपे उक्तरीत्या स्थानिनि जायमानस्यासुपीति रत्वनिषेधस्यादेशे दीर्घाहन्शब्दे ऽतिदेशेन प्रवृत्त्या न रेफ इति दिक् । तेषां रोरिति । इदञ्च निपातानास्थाय विभाषा भवदिति वार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणस्य वृत्तिकृतो मतेन, परे तु तेषामपि रोरित्यर्थः । अपिना विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्त्तिकनिष्पन्नसङ्ग्रहः । एषामन्त्यस्य रुः स्यादवस्य चौकारः संबुद्धाविति तदर्थः । अवग्रहणसामर्थ्याद्लोन्त्यस्येति नेति बोध्यम् । वार्त्तिकनिष्पन्नानान्त्रयाणां भोशब्दनिपातस्य चावश्यकत्वमन्यत्र स्पष्टमित्याहुः ॥ व्योर्लघु ॥ यद्यपि वर्णसमाम्नाये यस्य प्राथम्यात् य्वोरित्युचितं तथापि लोपो व्योरिति लोपवारणाय सौत्रत्वमाश्रयणीयं स्यादतो व्योरित्युक्तम् । लघुतरः प्रयत्नो यस्योच्चारणे स लघुप्रयत्नतरः । अन्यपदार्थसबन्धोत्तरं वर्त्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षया साधुः । प्रयत्ने लघुतरत्वं चैषां शैथिल्यजनकत्वमेव । लघूच्चारणाविति । लघुतरोच्चारणावित्यर्थः । सूत्रे सौत्रत्वादेकवचनम् । वकारोदाहरणमसावादित्य इति वृत्तिः ॥ ओतो ॥ व्योरित्यत्र यकारसाहचर्याद्वकारोत्वनवयवएवात्राप्यर्थाधिकारात्तथैव तेन स्मृतोवच्युतेत्यादौ न दोषस्तदाह । य

स्येति । तादृशवस्यासंभवादिति भावः । भोभगो इति तु नानुवर्त्तते विच्छेदात्तद् ध्वनयन्व-क्ष्यति । पदान्तस्य किं तोयामीति । इदं लघुप्रयत्नयोर्न गार्ग्यश्रुतेस्तदाह । अलघुप्रयत्नस्येति । पूजार्थमिति । व्याख्यानादिति भावः । तादृशश्च भोइत्यादिपूर्वक एवेत्याशयेनाह । भो अच्युतेति । भाष्यानुसारिणस्तु भो इत्याद्यनुवृत्तेः स्मृतोवित्यादौ न दोषः । तस्याऽनभिधानाच्च । अपूर्वस्येति त्वोत इत्यनेन विरोधान्न संबध्यते । लोपः शाकल्यस्येत्येव भो भगो इत्याद्यनुवृत्त्या सिद्धे नित्यत्वार्थमिदमित्याहुः ॥ ञमि च ॥ भोइत्यादिपूर्वयोरिति । एतदपि नित्यमेव । अत्रापि गार्ग्यग्रहणानुवृत्त्याऽलघुप्रयत्नस्यैव लोपः । एतेन भो इत्यादि पूर्वे लघुप्रयत्ने लोपार्थमत्रापि तदनुवृत्तिरित्यपास्तम् । वकारोदाहरणन्त्वसाउ एकाग्निरिति वृत्तिः । उत्तरार्थमिति । ङमो ह्रस्वादचीत्यर्थमित्यर्थः । एतत्तत्रैव निरूपितम् । हलि सर्वेषामित्यादौ तु न संबध्यते । व्यवहिते ङम इत्यत्रैव प्रयोजनकथनपरभाष्यप्रामाण्यात् । अत एव लिट्त्सु इत्यादौ धुडादयः । अन्यथा सादौ पदे इत्यर्थान्न स्युः । अत एव माभ्यामित्यादौ हलि सर्वेषामिति लोपसिद्धिरिति दिक् ॥ हलि स ॥ भो भगो इत्याद्यनुवर्त्तते तत्रोकारात्परस्य लघूच्चारणस्यैवानेन लोपः । अलघूच्चारणस्य त्वोत इत्येव सिद्धं अपूर्वे तूभयोरपि । न चापूर्वालघुप्रयत्ने अस्यासिद्धत्वाल्लोपः शाकल्यस्येति प्राप्नोतीति वाच्यम् । लघुप्रयत्नस्यैवानेन लोपे व्योरिति सूत्रे ऽचीति करणेन हलि विधानाभावेनैव सिद्धावस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्त्या तद्बाधात् । न चालघुप्रयत्नयोरेव लोपः स्यात् व्योरित्यर्थाधिकारादिति वाच्यम् । ऋषिमात्रगृहणार्थस्य सर्वेषामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । विकल्पस्य विच्छिन्नत्वेन नित्यत्वासिद्धेः अत्र च यकार एवानुवर्त्तते न वकारो, वृत्तौ तथैवोक्तेः फलाभावादव्यपरे इत्यादिनिर्देशाच्च । अन्यथा तत्र सौत्रत्वाद्याश्रयणीयं स्यात्तदाह । लघ्वलघूच्चारणस्य यस्येति । न तु सुपीति । पर्युदासे हि सुप्सदृशे प्रत्ययएव स्यादेवञ्चाहर्भातीत्यत्र न स्यात् । यदि तु सुब्भिन्ने शब्दे स्यात् । दीर्घाहो निदाघेत्यत्रापि स्यात् । सुबन्तइत्यर्थस्तु न । उत्तमैकाभ्यामित्यादिनिर्देशैः सप्तमीनिर्दिष्टे प्रत्यये तदन्तविध्यभावज्ञापनात् । लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्प्रत्ययग्रहणे शब्दस्वरूपस्य विशेषणताया एवाश्रयणाच्च । अत एव रदाभ्यां निष्ठेत्यादौ न दोषः । अहरह इति । नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् । न लुमतेति निषेधात्सुप्परत्वाभावः । गतमहो रात्रिरिति । केचित्तु भाष्ये आतिदेशिकस्याहोरात्रस्यैवोदाहरणात् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति सूत्रे न हि रूपरात्ररथन्तरेषु रौ रे वा विशेषो ऽस्तीत्यत्र प्रायेण रात्रेति पाठाच्चेदृशानामनभिधानमेवेत्याहुः । अनन्यत्वादिति । रात्रिशब्दान्तात् समासादचि समासान्ते यस्येति चेति लोपे ऽपि रात्रिशब्दत्वाक्षतेरिति भावः । अनुवादे रेफविशिष्टस्योपादानाद्रेफस्य रेफविधानं व्यर्थमत आह । विसर्गापवाद इति ॥ ढ्रलोपे ॥ नायन्तत्पुरुषो ऽनीयरि चचारेत्यादौ च दोषापत्तेर्नापि बहुव्रीहिर्व्यधिकरणत्वादतो णिजन्तात्कर्मण्यण्युपपद-

समास इत्याह । द्वरेफावित्यादि । भाष्ये तु व्यधिकरणबहुव्रीहिरेव दर्शितः । न चाजघा इत्यादौ सिपि धातोरिति रुत्वस्य लीढ इत्यादौ ढत्वादीनां पितू राज्यमित्यादौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्कथं दीर्घ इति वाच्यम् । ढग्रहणेन लण्सूत्रे ऽजर्घा इति भाष्योदाहरणेन च तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रस्थपूर्वग्रहणेनैतत्सूत्राग्रहणबोधनात् । अणः किमिति । अच इत्येव सिद्धमिति प्रश्नः । तृंहू इति पाठ नकरजावनुस्वारपञ्चमाविति वृद्धोक्तेरनिदितामिति नलोपे तृढ इति रूपम् । अत्राण्पूर्वणैव व्याख्यानात् ॥ विप्रतिषेधे ॥ विप्रतिपूर्वात्कर्मव्यतिहारे वर्त्तमानात्सेधतेर्घञि परस्परविरोधार्थो विप्रतिषेधशब्दस्तत्र नित्यस्यावश्यकतयान्तरङ्गस्य ज्ञापकादिना ऽपवादस्य वचनप्रामाण्याद्बाधकत्वे स्थिते तद्भिन्नो ऽस्य विषय इत्याह । तुल्यबलेति । द्वयोः शास्त्रयोः क चिल्लब्धावकाशयोरेकत्र प्रयोगे युगपदसंभविस्वकार्यसमर्पणञ्च सः । तत्र प्रायेणैकस्य कार्यद्वययोगकृते ऽसंभवएतस्य प्रवृत्तिः । यथा वृक्षेभ्य इति । तत्र हि दीर्घैत्वयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासंभवः । क चित्केवलासंभवे ऽपि यथा शिष्टादित्यादौ । तत्र हि तातङ्शाभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासंभवः । यद्यपि तातङादेः स्थानिवत्त्वेनास्त्येव तत् । तथापि अतिदेशआदेशप्रवृत्त्युत्तरमेव न तु तत्प्रवृत्तिकाले इति युगपदसंभवो ऽस्त्येवेति परत्वात्तातङि सकृद्गतिन्यायेन न शादेशः । स्पष्टञ्चेदं सर्वं प्रकृतसूत्रे इको गुणवृद्धी अदसोमादित्यादावाकरे, तत्र युगपदुभयोः कार्ययोरसंभवात्पर्यायेण तृजादिवच्छास्त्रद्वयप्रसङ्गे नियमार्थमिदं परमेवेति । तेन तिसृणामित्यत्र यौगपद्यासंभवेन परत्वात्तिस्रादेशे पुनः स्थानिवत्त्वेन त्रयादेशो न तत्पठ्यते सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । यद्वा यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तदोभयोर्न करोति यौगपद्यासंभवात्तथा शास्त्रयोर्लक्ष्य प्रेष्ययोः क चिल्लक्ष्ये यौगपद्यासंभवादप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं परं भवतीति विध्यर्थं तत्र कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदा तदपि भवत्येव तत्पठ्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । यथा भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातङि पुनर्धिर्भवति । अत्र तातङ्धिभावयोर्युगपदेकस्थानिसंबन्धस्याङ्गरूपानिमित्तानन्तर्यस्य वा न संभव इति भाष्ये स्पष्टम् । कार्ये परत्वञ्च परशास्त्रविहितत्वम् । कार्यकालपक्षे ऽप्यष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वमेव नियामकं, मत एव ङमो ह्रस्वादित्यादौ त्रिपादीस्थे कार्यकालपक्षएव परिभाषयोः प्रवृत्त्या एकदेशस्थत्वे ऽपि परत्वात्तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनैव व्यवस्थेति सङ्गच्छते । त्रिपादीस्थेन शास्त्रेण विरुद्धपरिभाषाद्वयमध्ये परैव काल्यते आकृष्यते न पूर्वेति तत्त्वम् । सञ्ज्ञानां तु कार्यकालपक्षे प्रदेशएव वाक्यार्थेन तद्बोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसन्धानं कार्यज्ञानञ्चेति तत्रत्यपरत्वमेवैतत्सूत्रप्रवृत्तौ बीज,मत एव कार्यकालपक्षे ऽयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसञ्ज्ञेति अदसोमादि-

ति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । परिभाषाणां तु तत्पक्षे ऽपि स्वस्वदेशे ऽर्थबोधो ऽस्त्येवेति तासां पाठकृतमेव तदेतत्सूत्रप्रवृत्तौ नियामकमिति बोध्यम् । यद्यपीयं परिभाषा तथापि कार्यग्रहणेन कार्यमात्रग्रहणात्तस्मिन्निति तस्मादिति परिभाषयोरपि व्यवस्थापिका कार्यकालपक्षेपि नैषेक्परिभाषादिवद्विध्येकवाक्यताङ्गत्वास्वकार्यनिष्पादिका किं तु वाक्यभेदेनैव कार्यं व्यवस्थापयति यथा वृक्षेभ्य इत्यत्रैत्वदीर्घत्वयोः प्राप्तयोः परमेत्वं प्रवर्तयति । एवमसिद्धं बहिरङ्गमित्यादयो ऽपीति खरवसानयोरित्यत्र कैयटे स्पष्टम् । एवञ्च विप्रतिषेधं इत्येषा यथोद्देशैवेति स्थितं त्रिपाद्यां कार्यकालपक्षे ऽप्यप्रवृत्तेः पूर्वदृष्ट्या परावस्थानाभावादित्यन्यत्र विस्तरः । इतिलोपे इति । उक्तं नित्यमिति तु न । भोभगोइति सूत्रोक्तरीत्या लोपस्याल्विधित्वात् । स्थानिवत्त्वेन तद्धर्मातिदेशे ऽपि उच्चारणप्रसङ्गरूपस्थानषष्ठ्यर्थाभावेन लोपे तदप्राप्तेश्च ॥ एतत्तदोः ॥ अनुकार्यस्वरूपभङ्गभिया कोशे इवैकशेषाभावः । एतत्तदोरनन्तर इत्यर्थः । तेन परमस ददातीत्यादौ न दोषः । गौणे तु न दोषः । तत्र त्यदाद्यत्वाभावेन हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वात् । सुइति प्रथमैकवचनमेव व्याख्यानात् । अनञ्समासे किमिति । तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वादुपसर्जनत्वात्त्यदाद्यत्वाभावेन हल्ङ्यादिलोपो दुर्वार इति प्रश्नः । उत्तरपदार्थप्रधानः स इत्युत्तरम् ॥ सो ऽचि ॥ ससिति प्रथमान्तस्य लुप्तषष्ठीकमनुकरणम् । सेमामविड्ढीति । द्वादशाक्षरपादा जगती छन्दः । स एवमुक्त्वेति । लोपे ऽत्र पादापूर्तेर्न लोप इति भावः । अवधारणन्त्विति । वृद्धैर्व्याख्यातमवधारणन्त्वित्यर्थः । बहुलेत्यादिगमकान्तराभावादिति भावः । एवञ्च तदनुवृत्त्यैव क चिदप्रवृत्तौ सिद्धायामवधारणपरतया व्याख्यानं व्यर्थमिति भावः । सर्वमेतदवधारणन्त्विति तुना सूचितमित्यलम् ॥ इति स्वादिसन्धिः ॥

स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारात्तां सञ्ज्ञामाह । अर्थवदिति । अधातुरित्यादिः पर्युदासो लाघवात् । प्रत्ययान्तमिति । आवर्तिते प्रत्ययपदे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । सञ्ज्ञाविधाविति निषेधस्तु प्रत्ययस्य यत्र सञ्ज्ञा तद्विषय इति भावः । अत्र सूत्रे उत्तरसूत्रे चार्थवत्त्वमेतत्सञ्ज्ञाफलभूतविभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोके ऽर्थविषयकबोधजनकत्वं, अन्यथा ऽधातुरिति पर्युदासेन व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यग्रहणेन सिद्धेरुत्तरसूत्रे कृदादीनामनर्थकानामप्रसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्यात् । न च नञिवयुक्तन्यायानित्यत्वज्ञापनार्थं तत् । तदनित्यत्वज्ञापने भाष्यसंमतदृढतरफलाभावात् । अहन्[काण्डे इत्यादावेतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वे ऽपि तदितरानपेक्षत्वमस्त्येवेति तत्पर्युदासः सार्थकः । न च तत्केवलप्रत्ययस्य, तदुक्तं संख्याया अतिशदन्ताया इति सूत्रे भाष्ये न हि लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति । हरिरप्याह । "धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिको ऽर्थो न विद्यते । कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः । प्राग्विभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्य-

त''इति । अत एव पदसञ्ज्ञासूत्रे ऽन्तग्रहणस्य सञ्ज्ञाविधौ तदन्तविध्यभावज्ञापकत्वे कृत्तद्धितेति सूत्रे ऽन्तग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यमर्थवदिति वर्त्तते कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत् न केवलाः कृतस्तद्धिता वेति भाष्यमुपादाय शास्त्रीयार्थग्रहणे ऽर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिवैयर्थ्येन तदनुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासन्नो ऽभिव्यक्ततरो योर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयतइति कैयटेनोक्तं, लौकिकं यत्पदन्तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रकृत्कल्पितस्वादिप्रकृतेरर्थः प्रत्ययान्तेषु सुबन्तेषु यो ऽभिव्यक्ततरो लक्ष्यते बोद्धृभिः स इत्यन्वयः । यत्तु प्रत्ययान्तेष्वित्यस्य कृदाद्यन्तेष्वित्यर्थ इति । तन्न । तावन्मात्रेण कस्याप्यर्थस्याभिव्यक्तेरप्यभावेनाभिव्यक्ततरत्वस्य सुतरामभावात् । अर्थवत्सूत्रे ऽप्येवमेवेत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यनेन सूचितम् । अन्यथा तत्सामर्थ्यादित्येव वदेत् । पूर्वसूत्रे यादृशार्थवत्त्वग्रहो ऽत्राप्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तादृशार्थस्यैव ग्रहः शास्त्रीयार्थग्रहणे तु तदनुवृत्तिर्व्यर्था स्यादिति तद्भावः । किंच पूर्वसूत्रे सामान्यतो ऽर्थवत्त्वग्रहणे न किंचित्फलं प्रत्ययेष्वतिव्याप्तेदानातिरिक्तम् । अत एव तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वाश्रयणेन ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति न्यासेन काण्डे इत्यादौ ह्रस्ववारणात्फलाभावेन वा भाष्योक्ते तत्प्रत्याख्याने पञ्चनावप्रिय इत्यादौ पञ्चनावेत्यस्यानेन न प्रातिपदिकत्वं नाप्युत्तरसूत्रेण । प्रातिपदिकत्वे तु ङीबापत्तिः । एवं च प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नेति केवलप्रत्ययपर्युदासो विफलः । दश दाडिमानि षडपूपा इत्यादिनिरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिरर्थवद्ग्रहणफलं तत्र हि सुपो धात्विति लुगापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टमिति दिक् । पूर्वसूत्रेणेति । प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति प्रत्ययान्तत्वाभावादिति भावः । नियमस्य सजातीयविषयत्वात्साजात्यं दर्शयितुमाह । पूर्वो भाग इति । एतेन यत्तच्छब्दार्थयोरननुगतत्वेन शब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेन व्यवच्छेद्यानानुगमे ऽपि क्षत्यभावेन च यत्र संघातइत्यादि व्यर्थमेवेत्यपास्तम् । पदशब्देनात्र स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हमर्थवद् गृह्यते । अत एवार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तमत्र भाष्ये । भाष्ये सुबन्तानामित्यनेन भेदसंसर्गद्वारकार्थवन्त उपलक्ष्यन्ते इति कैयटेन स्पष्टमेवोक्तम् । तेन गवित्ययमाहेत्यादौ गोइत्यादीनां सुबन्तत्वाभावे ऽपि न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वम् । अनुकरणस्यानितिपरस्यापि प्रयोगसत्त्वेन तावन्मात्रस्यापि पृथक् प्रयोगार्हत्वात् । बहुपटव इत्यादौ प्रातिपदिकत्वासिद्धये स्वातन्त्र्येणेति । तत्र पूर्वइत्याक्षिप्तपरेषामपि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवतामेव ग्रहणात्पुत्रकाम्येत्यादौ न दोषः । अत एवाङ्गसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषायाः फलनिरूपणावसरे देवदत्ता गार्ग्येति समुदायस्य यञन्तत्वेन प्राप्तप्रातिपदिकसञ्ज्ञाभावः फलत्वेनोक्तः । यथाश्रुतमूलोक्तनियमे तु नियमेनैव तत्र तदप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । एतेन वृषणवसुरित्यादौ पूर्वभागस्य भत्वात्पूर्वो भागः पदमित्ययुक्तमित्यपास्तम् । वाक्यस्य नेति । प्रातिपदिकत्वे हि सुपः श्रवणा-

नापत्तिः। पिण्डीमित्यादौ वाक्यैकदेशप्रयोगे ऽलुक्समासे चाङ्गाधिकारविहितसुप्प्रत्यय-निमित्तकार्याणां सुबादेशानाञ्च चारितार्थ्यं विकल्पेन समासविधानञ्च स्वराद्यर्थमिति भावः। शशशृङ्गादिपदानाञ्च बौद्धे शशशृङ्गादौ शक्तिरिति पूर्वेणैव प्रातिपदिकत्वं सिद्धम्। स्वप्नाद्यनुरोधेन च बौद्धपदार्थस्यावश्यकत्वम्। अक्षौहिणीरथन्तरादिपदेषु अवयवानामत्यन्तनिरर्थकानामप्यन्यत्र दृष्टार्थारोपेण प्रातिपदिकत्वसुबुत्पत्त्यादीनां यथाकथञ्चित्साधुत्वाख्यानं बोध्यम्। अविकारोयमिति। सञ्ज्ञाविकार इत्यर्थः। सञ्ज्ञात्वावगमस्तु व्याख्यानात्। विकारागमानान्तु न तत्सञ्ज्ञा प्रत्यय इति महासञ्ज्ञया स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकस्यैव तत्सञ्ज्ञकत्वात्। स्वप्रकृत्यर्थत्वञ्च धातुपाठकोशादौ तमुच्चार्य्य बोधितत्वम्। अत एव नभ्भवधाद्यादेशानां न सञ्ज्ञा तेषां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वं न तु स्वार्थो ऽस्ति। अत एव कोशादौ तदर्थाकथनम्। एतदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थं प्रत्याययन्तीति विगृह्य स्वीयपदोपादानं भाष्यप्रामाण्याच्च तदर्थान्तर्भावेण प्रत्ययशब्दस्य वृत्तिः। यत्तु विकारागमादेशानां देशांशे निराकाङ्क्षत्वात्परश्चेत्यस्यानुपस्थितौ तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययसञ्ज्ञाया अप्रवृत्तिरिति। तन्न। श्नमकज्बहुच्प्रवृत्त्यापत्तेः। किं च लिङ्विधीयेस्तत्र विशेषविहितत्वात्परत्वाच्च पूर्वं सीयुटि ततो लादेशे प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेनेटो विधीयमानमाद्युदात्तत्वं सीयुट एव स्यादत आगमानुदात्तत्वं वक्तव्यमित्याद्युदात्तश्चेति सूत्रस्थभाष्यकैयटासङ्गतिः। लस्थानिकत्वेन देशांशे निराकाङ्क्षत्वेन परश्चेत्यस्याप्रवृत्तौ प्रत्यय इत्यस्याप्यप्रवृत्तौ तत्सन्नियोगकथनासङ्गतेरिति दिक्॥ परश्च॥ गुप्तिज्किद्भ्यः इत्यादावपादानत्वासंभवादिग्योगलक्षणा पञ्चमी तत्र परः पूर्वो वेत्यनियमेनाध्याहारे प्रसक्ते पर एवेति नियमार्थमिदम्। गापोष्टगित्यादावपि षष्ठ्यर्थे आनन्तर्यं पूर्वपरसाधारणमित्यनियमोस्त्येव। अत्र तस्मादिति परिभाषोत्तराङ्गविकला प्रवर्तते इत्यव्यवहिता एव प्रत्ययाः। न चैवं षष्ठ्यंशविकलं संपूर्णं सूत्रमुपतिष्ठतां किं परश्चेत्यनेनेति वाच्यम्। प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवलप्रकृतेः पचूपादित्यादेः प्रयोगो मा भूदिति प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थत्वात्तेन न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्यय इति सिद्धम्। अनुकरणे तु अभेदविवक्षया ऽर्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन प्रकृतित्वाभावाद्भविस्यमाहेत्यादौ नानुपपत्तिः। प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वम्। अयं न्यायः शास्त्रबोधितान्यतरप्रयोगविषयः। अत एव लिट् इयानित्यादौ न दोषो ऽत्र प्रकृतिविशेषोद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानाभावात्केवल इति न्यायमूलकम्। एतन्मूलकमेव पठ्यते ऽपदं न प्रयुञ्जीतेति। अपरिनिष्ठितमिति तदर्थः। परिनिष्ठितत्वञ्चाप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम्। निहते तिङन्तादावव्याप्तिवारणायाप्रवृत्तेति। वैकल्पिकेडागमोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते सेद्धेत्यादावव्याप्तिवारणाय नित्येतीति दिक्॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात्॥ समाहारद्वन्द्वः। ननु परश्चेत्यनेन प्रकृतेराक्षेपा-

प्रातिपदिकाधिकारो व्यर्थः । तिङन्तात्तु न द्वितीयादिः । संख्याभावात् संख्यायास्तिङो-
क्तत्वाच्च । धातुभ्यस्तु न । तिङामपवादत्वात् । तस्येत्यादिसमर्थविभक्तिनिर्देशात्तमब्विधौ
तिङश्चेति ज्ञापकाच्च न तेभ्यस्तद्धितव्यावृत्त्यर्थ इति चेन्न । तदभावे स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्या-
कारकप्रयुक्तकार्यैः संस्कृतस्य बहिर्भूतापत्यादियोग इति कुत्सितइति सूत्रभाष्योक्तन्यायेन
तस्यापत्यमित्यादेस्तत्संबन्ध्यपत्यमित्याद्यर्थे प्रथमोच्चारितबोध्यात्प्रत्यय इत्यर्थस्य सत्वेन च
सार्थकतद्धितानां सुबन्तादुत्पत्त्यानुदात्तादेरित्यस्य प्राधान्यादुपस्थितसुबन्तविशेषणत्वापत्तौ
सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्राञनापत्तेः । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वात् । तदधिकारसामर्थ्यात्तु
प्रातिपदिकस्यैव तद्विशेषणमिति न दोषः । सर्वशब्दस्योञ्छादिपाठेनान्तोदात्तत्वात् । स्प-
ष्टञ्चेदमत्र भाष्ये । न चान्तरङ्गानपीति न्यायेन लुङ्निमित्तप्रत्ययात्पूर्वमाद्युदात्तप्राप्त्या त-
स्य सुबन्तविशेषणत्वेपि न दोष इति वाच्यम् । तेन न्यायेन धर्मिग्राहकमानादन्तरङ्गनिमि-
त्तविनाशकत्वक एव प्राबल्यबोधनेन दोषात् । सर्वस्य सुपीत्यत्र सौवरीणां सप्तमीनां तद-
न्तसप्तमीत्वात् । प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यत्वाभावेन नलुमतेत्यस्याप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन
सुबन्ततया तस्यान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावात् । अत एव सर्वस्तोमादिबहुव्रीहेराद्युदा-
त्तत्वसिद्धिः । न चानुदात्तादिप्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यर्थेन न दोष इति वाच्यम् । गर्गादि-
भ्य इत्यादौ सुबन्तं प्रति गर्गादीनां विशेषणत्वासंभवादगत्या लक्षणास्वीकारेपि प्रकृते ल-
क्षणायां मानाभावात् । वस्तुतस्तत्रापि न लक्षणा । गर्गादिरूपात्प्रातिपदिकात्तत्संबन्ध्यपत्य-
मित्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थे प्रातिपदिकात्परत्वं तद्व्यवधानेन भविष्यति । तद्व्यतिरिक्तव्यवधा-
ने तु न, मानाभावात् । एतच्च मतुप्सूत्रे कैयटे स्पष्टमित्यन्यत्र विस्तरः । लिङ्गविशिष्टस्ये-
ति । इयञ्च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च । अनया परिभाषया ङ्याप्ग्रहण-
वैयर्थ्यस्य भाष्ये शङ्कितत्वात् । विशेषविषये बहुतरोदाहरणदानाच्च । स्त्रीप्रत्ययसम-
भिव्याहारे प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माः विशिष्टे ऽनेनातिदिश्यन्ते । अत एव बहुव्रीहेरूध-
स इति सूत्रभाष्ये नद्यृतश्चेत्यस्य नद्यन्तबहुव्रीहेरित्यर्थेन कुण्डोध्नीत्यत्र कबापादितः । अन्यथा
तु ङ्यन्तस्य बहुव्रीहित्वाभावात्तदसङ्गतिः । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्यर्थेन च परिहृत इ-
त्यन्यत् । समासान्तेषु तत्परिभाषाभावस्तु ङ्याप्सूत्रभाष्योक्तो ऽवयवविषय एव । समु-
दायविषये तत्प्रवृत्तावपि दोषाभावेन तदंशे तदप्रवृत्तौ न मानमित्याशयः । ङ्याबन्तादि-
ति । ङ्याब्ग्रहणं स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणम् । तेन ब्रह्मबन्धूतरा युवतितरेत्यादेः सिद्धिः ।
जातेश्चेति निषेधान्न पुंवत्त्वम् । वयोवाचिनां वैकल्पिकजातिकार्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । त-
द्धित इति । एतच्च समासान्ततिप्रत्ययाद्यतिरिक्तपरं व्याख्यानात् । एतेन यूनीतिर्बहुगोम-
तीकेति स्यादित्यपास्तम् । एवञ्च स्त्रीप्रत्ययेषु अत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य तद्धितेषु च ङ्या-
प्ग्रहणासंबन्धो व्याख्यानात् । अत एव लोहिनिकेत्येतत्सिद्धये लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति

चरितार्थमत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरिति सर्वस्य द्वे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं कैयटे च । तत्र हि पदस्येत्यस्य प्रयोजनन्द्विपदिकेत्यादौ, द्वित्वसंख्यायुक्तपदार्थस्य वीप्सितत्वात् वीप्सायमेकत्वलक्षणसंख्याया अनन्तर्भावात्समासाद्विभक्त्यभावेन पदत्वाभावात्प्राक्तद्धितोत्पत्तेर्द्विर्वचनाभाव इत्युक्तम् । पुंयोगादिति सूत्रे भाष्ये ऽप्येतत्स्फुटम् । तत्र हि गतिकारकोपपदानामित्यस्याः साङ्कूटिनमिति प्रयोजनमुक्तम् । तत्र हि अभिविधौ भावइनुणि कूटिन्शब्दादण्प्रत्ययविभक्त्योः प्राप्तयोः स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वादणि कूटिन्नित्यस्यैव वृद्धिः स्यादित्युक्तम् । तस्यापि सुबन्तादुत्पत्तौ तु पूर्वं सुपि इनुणन्तत्वरूपाधिकसापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया ऽणः पूर्वं समासे विशिष्टादणि रूपासिद्धौ भाष्यासङ्गतिः प्राक्सुबुत्पत्तेः समासे तु उक्तरीत्यैवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं समासे ततो विशिष्टादणीति साङ्कूटिनासिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ स्वौजस ॥ सूत्रे समाहारद्वन्द्वः । टच्प्रत्ययश्चेत इति । न च फलाभावः । लोपस्यैव फलत्वात् । तत्रतत्रेतरत्याख्यायत्त्या चरितार्थानां लोपफलकत्वस्वीकारे बाधकाभावात् । काम्यजादौ तु लोपे सति वर्णोच्चारणवैयर्थ्यान्न तन्मात्रफलिकेत्सञ्ज्ञेति बोध्यम् । न विभक्ताविति निषेधोपयोगिनीं विभक्तिसञ्ज्ञामाह ॥ विभक्तिश्च ॥ चकार एकसञ्ज्ञाधिकारेपि पुरुषवचनसञ्ज्ञाभ्यां समावेशार्थो ऽन्यथा पर्यायः स्यात् । सुप इति सूत्रे तिङस्त्रीणीति सूत्रात्तिङ इति चानुवर्तते । प्रथमयोरित्यादौ व्याख्यानात्प्राचां वैयाकरणानां प्रथमाद्वितीयापदवाच्ययोर्ग्रहणं बोध्यम् । अन्यथा औजसोः पूर्वेत्येव वदेत् । विभक्तिप्रदेशेषु सुप्तिङिति न वक्तुं शक्यम् । यत्र तत्रेत्यादौ त्यदाद्यत्वानापत्तेः । तेषां सुप्सञ्ज्ञास्वशक्त्या, एतर्हीत्यादौ सुपि चेति दीर्घापत्तेः । सप्तम्यन्ता इति । स्त्रीलिङ्गा इति शेषः । प्राचाम् । वैयाकरणान्तराणाम् । इहापि । अस्मिन् व्याकरणे ऽपि ॥ सुपः ॥ सुबिति प्रत्याहारात्षष्ठ्यत्र ॥ द्व्येकयोः ॥ नियमार्थे इमे । इह सूत्रे द्व्येकशब्दौ संख्यापरौ न तु संख्येयपरौ बहुवचनापत्तेस्तदाह । द्वित्वैकत्वयोरिति । लौकिकप्रयोगे त्वादशतः संख्याः संख्येयइति कोशभाष्याद्युक्तेः संख्येयपरत्वे एव प्रायः साधुत्वं क चित्संख्यापरत्वे ऽपि संख्येयगतसंख्यारोपेण साधुत्वम् । अत एव कस्य द्वित्वे इत्याद्यर्थे कयोर्द्वयोः केषां बहुष्विति भाष्ये प्रयुक्तमिति बोध्यम् । एकशब्दो द्विशब्दसाहचर्यात्संख्यावाच्येव । एकग्रहणन्त्यक्तैकवचनमुत्सर्गः कर्तव्यस्तेनाव्ययेभ्यः पचतिकल्पमित्यादौ च व्यर्थैकवचनप्रयोगसिद्धिरिति तद्धितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ बहुषु ॥ बहुशब्दोत्र त्रित्वादिपरार्धान्तसंख्यानां व्यापको यो धर्मविशेषो बहुत्वन्तत्परः । बहुवचनन्त्वाश्रयगतं बहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतंतेन वैपुल्यवाचिनो न ग्रहणम् । दारा इत्यादौ त्ववयवादिगतबहुत्वस्यावयविन्यारोपो बोध्यः । स च कोशवृद्धव्यवहारानुसारेणैवेति नातिप्रसङ्गः । भर्तृक्षरयोरनेतेजसोरित्यादौ तत्तौ तु द्विवचनमेव । आरोपे मानाभावात् । अत एव द्व्येकयोरिति सङ्गच्छते । एतेनै-

कस्मिन्नपि गुरवः समागता इत्यादि समर्थितम् । अन्वर्थसञ्ज्ञयैव सिद्धे इदं सूत्रद्वयं स्पष्टार्थम् । राम इति । रुत्वे एकदेशविकृतन्यायेन सुबन्ततया पदत्वाद्विसर्गः ॥ सरूपाणामे ॥ वृद्धो यूनेति सूत्रादेवकारोपकृष्यतइत्याह । सरूपाण्येवेति । तेन जननीपरिच्छेतृवाचिनोर्मातृशब्दयोर्म्मामि नैकशेषः । न चैकविभक्ताविति व्यर्थम् । यानि सरूपाण्येवेत्युक्तयैवोक्तदोषवारणादिति वाच्यम् । हरिणस्त्रीवाचकहरिणिशब्दस्य हरितवर्णविशिष्टस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य चैकशेषानापत्तेः । पुंवद्भावेन तद्धितादौ वैरूप्यात् । दृष्टानीति । लौकिके प्रयोगे इति शेषः । एकशेषश्चायमनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति एतद्विषये द्वन्द्वप्राप्तिरेव नेति बोध्यम् । ननु तन्त्रेणैव सिद्धेरिदं व्यर्थम् । यथा अक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तान्दीव्यन्तामित्यत्राक्षा इति कारकस्य सकृदुपादाने ऽपि सर्वत्रान्वयः । तन्त्रकारणन्तु शब्दानान्तुल्यरूपता । एवमक्षो भज्यतां भुज्यतान्दीव्यतामित्यपि । तन्त्रन्द्वेधा शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रञ्च । शब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वे आद्यम् । यथा ऽक्षा इत्यादौ । तत्सहत्वे त्वन्त्यम् । यथा पटा इत्यादौ । तत्राक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तां दीव्यन्तामित्यादावन्वयिपदार्थभेदाद्बोद्धुराष्टस्यैव बोधः । उच्चारणन्तु तन्त्रेण । अन्वयिपदार्थस्यैकत्वे तु एकोपास्थितस्यैवान्वयो यथा ऽक्षान्पश्य पटान्पश्येत्यादाविति चेत्सत्यम् । सरूपाणामेकशेष एवेति नियमार्थत्वात् । तत्फलन्तु प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दर्शनेन कदा चित्ताद्दशप्रयोगे प्राप्तद्वन्द्वस्य निवृत्तिः । स चायं नियमो विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तद्विषयः सहविवक्षाविषयश्च । अत एव विभक्तयन्तानामेकशेष इति पक्षे द्वन्द्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशङ्कयानवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते इति भाष्ये उक्तम् । किं चासहविवक्षायामपि तत्प्रवृत्तौ सहविवक्षायान्द्वन्द्वस्येवाऽन्यत्र कर्मधारयस्यापि बाधापत्तौ सारवसारवोर्मिज इत्यादिप्रयोगविरोधापत्तिः । असहविवक्षाविषयेण विभक्त्यन्ततन्त्रेण ब्राह्मणाभ्यां कृतन्देहि पयो जरयतीत्यादि नीलोत्पलस्पर्धिनी नेत्रे तनुर्वा हरोरीतिवाद्विद्न्मानसहंसेतिवच्चेष्टमेवेति बोध्यम् । न चासहविवक्षायान्तन्त्रसत्वे इदित इति गुरुनिर्देशो व्यर्थः । अन्यपदार्थावगतये तत्सत्त्वात् । इदस्य धातोरिति करणे तु गौरवम् । एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अर्थावर्थौ प्रति यदर्थानर्थान्प्रति च यत्तदपि प्रत्यर्थमेवेत्याश्रयणेन अनेकघटादिपदानां साहित्ये वृत्तिरेव नानभिधानात् । एकस्यैव त्वनेकार्थस्य तत्र वृत्तिरभिधानस्वाभाव्यादिति तदाशयः, द्विवचनेचीत्यादावेकशेषशब्दस्तु भाष्ये तन्त्रपरः । स चोच्चारयितुर्बोद्धुस्त्वावृत्तिरेवेति बोध्यम् । एकविभक्तावित्यत्रैकपदन्तु स्पष्टार्थम् । एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि नेत्यर्थं स्पष्टं बोधयितुम् । ध्वनितञ्चेदं विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणमिति भाष्ये एकपदानुच्चारणेन । समाहारद्वन्द्वाविषये तु नैकशेषः । एकवच्चास्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविषयपदानां समाहारे द्वन्द्वाभावबोधनात् न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ तु जातिपक्षेणैव निर्वाहः । अत एव तत्र न्य-

न नाचित्त ... विद्यायाचित्तो विद्याच ... विद्याचन्नाः

क्विपक्षे यं कश्चिद्ब्राह्मणमहत्वा कृती स्यादिति दूषणं भाष्ये उक्तम् । शेषशब्दार्थश्चेतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानन्तदाह । एक एवेति । एकेति लुप्तविभक्त्यन्तं पृथक्पदम् । अत एव तत्र सरूपाणामित्यस्यान्वयः । तत्रावस्थानस्य सिद्धतया निवृत्तिरेव विधेया । तत्र शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन श्रूयमाणपदवृत्त्या बोधः । धातुषु तु नास्य प्रवृत्तिः । एकनिष्ठानेकव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामप्येकधातुत एव निवृत्तभेदानां प्रतीत्या ऽनेकधा तु प्रयोगाप्रसक्तेः । सरूपाणां किम् । घटपटौ । शेष इत्येतन्मात्रोक्तौ द्विबह्वोरपि शेषः प्रसज्येत । एक इत्येतावदुक्तौ त्वेक आदेश इत्यर्थः स्यात् । तथा चाश्वश्चाश्वश्चेत्यादौ कदाचित् द्व्युदात्तवत्त्वद्व्यनुदात्तवत्त्वरूपसाम्यमादायोभयस्वरितैकादेशः प्रसज्येत । न चाक्षस्यादेवनस्येति फिट्सूत्रेण शकटाक्षे आद्युदात्तस्य देवनाक्षे फिष इत्यन्तोदात्तस्य चैकशेषे कदाचिदन्तोदात्तस्यापि शेषः स्यादिति वाच्यम् । स्वराभिन्नानां यस्योत्तरःस्वरविधिरिति वचनेनैव निर्वाहात् । एकादिदशान्तसंख्यावाचिनामेकशेषद्वन्द्वावनभिधानान्न भवतः । विंशत्यादौ त्विष्ट एवैकशेष इत्यलम् ॥ चुटू ॥ आदिर्ञिटुडव इत्यत आदिरिति षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्त्तते तदाह । प्रत्ययाद्याविति । तेन वाचाटे नेत्त्वम् । प्रत्ययेति किम् । चामरादाविक्त्वं मा भूदिति । चुञ्चुप्चणपोर्यादित्वात्परनिमित्तयलोपस्य बहिरङ्गासिद्धत्वात्प्रत्ययादित्वाभावान्नेत्वम् ॥ न विभक्तौ ॥ हलन्त्यमित्यस्य निषेधोयम् । अनित्यमिदन्थमोर्मकारपरित्राणार्थादुदित्करणात् तेन किमोत्केति सिद्धं प्राग्दिशीयत्वादयं विभक्तिः । अत एव दानीमो मस्य नेत्त्वमिति नव्याः । भाष्ये तु प्राग्दिशीयेष्वस्याप्रवृत्तावुदित्वं ज्ञापकमित्युक्त्वा दानींश्चेति सूत्रे लोपो व्योरिति लोपेन यकारं प्रश्लिष्येत्सञ्ज्ञा वारिता । अन्यत्रानित्यत्वस्य फलाभावाच्चैवमेवोक्तं लोपस्यासिद्धत्वाच्च नान्त्यत्वमिति बोध्यम् । विभक्तौ किम् । अचो यत् ॥ अतो गुणे ॥ उस्यपदान्तादित्यतो ऽपदान्तादिति एङि पररूपमित्यतः पररूपमिति चानुवर्त्तते । पुरस्तादिति । अत एव नादिचीतीज्ग्रहणञ्चरितार्थं, तद्धि रामाः रामानित्यादौ निषेधाभावाय पररूपेण पूर्वसवर्णदीर्घबाधे हि तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नोत्तरानिति । अनन्तरापेक्षयोत्तरान् व्यवहितानित्यर्थः ॥ एकवचनं ॥ सुः संबुद्धिरित्युचितम्, संबोधनेचेत्यतः संबोधनइत्यनुवृत्तेः सप्तमीबहुवचने न दोषः । संबुद्धौ अङ्गस्य गुण इति व्यवहारान्न तदन्तस्य सञ्ज्ञा । तस्मात्पारायणादावदृष्टार्थमेवं न्यास इति बोध्यम् । संबुद्ध्याक्षिप्तस्येति । संबुद्धेः प्रत्ययत्वेन यस्मात्स विहितस्तदादीत्यंशोपस्थितिः । स चात्र योग्यतया पञ्चम्यन्त इति भावः । प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्स विहित इत्याद्युपतिष्ठतइति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इत्यादिपरिभाषार्थ इत्यङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनुमानरूपाक्षेपस्तु नात्र, फलाभावात्, यथा पीनत्वानुपपत्त्या ऽनुमीयमानरात्रिभोजनस्य पीनत्वोपपत्तिः फलं न तथा एतत्सूत्रे तदनुमानेन संबुद्ध्युपपत्तिर्भवति किं च

प्रत्ययस्योत्पत्तावङ्गापेक्षत्वे ऽपि ज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेन शास्त्रे तदाक्षेपे मानाभावः। अत एवाङ्गस्येति सूत्रे तत्स्थाने प्रत्यय इत्यधिकारः कार्य इति पक्षे प्राकरोदित्यादौ उपसर्गात्पूर्वमडादिः स्यादित्याशङ्क्य प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरिति परिभाषोपस्थित्या समाहितं भाष्ये न त्वङ्गाक्षेपेणेति दिक्। अङ्गस्य। उक्तार्थस्य। हल्ङ्याबिति सूत्राद्धलित्यनुवर्त्तते। हेकतरादिति। प्रकृत्यकारस्य टिलोपेनापहारादिति भावः। न चाङ्गात्परस्याः सम्बुद्धेरवयवस्य हलो लोप इत्युचितम्, संबुद्ध्याक्षिप्तस्य संबुद्धैयवान्वयस्यौचितत्वादत आह। कुलेतीति। अत्र परत्वात्पूर्वरूपे उभयत आश्रयणे ऽन्तादिवद्भावाभावात्तत्स्वीकारे ऽपि ह्रस्वसंबुद्धयोः पौर्वापर्यव्यवहारासंभवात्ताद्रूप्यानतिदेशाच्च ह्रस्वान्ताङ्गात्परसंबुद्धेरभावान्मलोपो न स्यादेवञ्च लक्ष्यानुरोधादन्याक्षिप्तस्याप्यन्यत्रान्वय इति भावः। एतदर्थमेव हल्लुप्यते संबुद्धेश्चेदिति व्याख्यातम्॥ मस्य संबुद्धित्वासंभवाद् अर्धविकारेणैकदेशविकृतन्यायेनापि न संबुद्धित्वम्। एकवचनसञ्ज्ञासंबुद्धिसंज्ञयोरक्तपरिमाणनिष्ठतया तयोस्तेन न्यायेनालाभाच्च। मकारस्यादेशत्वाभावाच्च नात्र स्थानिवद्भावः। अत एव राममित्यादौ सुपि चेति दीर्घो न। न च संबुद्धित्वस्य सकारमात्रनिष्ठत्वेन स्थानिभूताल्धर्मत्वेनामः संबुद्धित्वाभावे कथं मस्य संबुद्ध्यवयवत्वमिति वाच्यम्। सुप्सञ्ज्ञाया उकारविशिष्टे सत्त्वेन तदुपस्थाप्ये जायमानैकवचनसञ्ज्ञाया विशिष्टे सत्त्वेन संबुद्धिसञ्ज्ञायामित्सञ्ज्ञोकारविशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेन तस्यानल्विधित्वात्। एतेनादड्डादेशेनैव नपुंसकत्वाभिव्यक्तौ कुलेतीति व्यर्थमित्यपास्तम्। एङ्ग्रहणं किमिति। हरे विष्णो इत्यादौ अङ्गाधिकारस्थात्परनिमित्तापेक्षत्वाच्च गुणात्पूर्वं ह्रस्वान्तत्वादेव सिद्धिः। सेप्रभृतीनां सम्बोधने प्रयोगसत्वे एग्रहणेनैव सिद्धेः प्रत्याहारग्रहणं व्यर्थमिति प्रश्नः। हरे इति। सामर्थ्यादेवात्र सन्निपातपरिभाषा न। गुणात्संबुद्धेरिति वक्ष्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याच्च। अत एव हे लक्ष्मि इत्यादौ लोपसिद्धिः। परत्वादिति। अभ्युच्चयः। नित्यत्वाच्चेति। चेनानवकाशत्वसङ्ग्रहः। नपुंसके त्रपो इत्यादावस्यापि लुका बाध इत्यन्यत्॥ अमि पूर्वः॥ पूर्वसवर्ण इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणन्तु राममित्यादौ द्विमात्रवारणाय॥ लशक्व॥ समाहारद्वन्द्वः। अतद्धिते किम्। कर्णललाटात्कनलङ्कारे, कर्णिका। कित्वफलन्त्वादिवृद्धिः स्यात्। आदिग्रहणाद् वृङः षाकनो न। तस्य कित्वे गुणो न स्यात्॥ तस्माच्छ॥ पुंसीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी पुंसो विहितस्येत्यर्थः। तत्र विद्यमानाद्विहितस्येत्यर्थो वा। तस्मादिति किप्। एतान् गाः पश्य। पुंसि किम्। मतीः॥ अट्कु॥ बाधितुमिति। तेन पर्याणद्धमित्यत्रोपसर्गादसमासेपीति णत्वसिद्धिरिति भावः। अयोगवाहानामिति। न विद्यते योगो वर्णसमाम्नाये येषान्ते ऽयोगाः। अनुपदिष्टत्वाद्नुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्चत्यर्थस्ते च ते वाहयन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्ति ते वाहाः। ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमाः। अत एवोरःकेणेत्यादौ विसर्गव्यवधाने ऽपि णत्वसिद्धिः। तदुक्तं भा-

व्ये । नार्थो नुम्ग्रहणेनानुस्वारे कृते ऽडव्यवाये इत्येव सिद्धमिति । आदर्शेनेत्यादौ तु नातिप्रसङ्गः । अडतिरिक्तव्यवायात् । तस्मादित्युपस्थितं निर्दिष्टग्रहणमेतत्समभिव्याहारे ऽडादिव्यतिरिक्ताव्यवहितपरम् । तदुक्तम् । णत्वे ऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यो न वा ऽन्येन व्यवहितत्वादिति ग्रन्थेन । एतदुत्तरमटा व्यवायसत्वात्प्राप्नोत्येव अटैव व्यवाय इत्यर्थादित्यादिभाष्यमेकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिपरम् । चुटूतुलशर्व्यवाये नेति प्रतियोगिज्ञानसापेक्षनिषेधबोधकगुरुन्यासेन सिद्धे ऽट्कुप्वाङित्युक्त्या एतैरेव व्यवाये इत्यर्थं वदता तस्यास्तदुक्तिध्वननात् । एतद्वार्तिकमतम् । भाष्ये तु रषाभ्यामिति सूत्रे ऋवर्णान्नस्येत्यस्य प्रत्याख्यानाय व्यवाये इति योगं विभज्याट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरित्यर्थकं व्याख्यातम् । तदा त्वादर्शेनेत्यादौ प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् । णत्वे इति । णकार इत्यर्थः ॥ पदान्तस्य ॥ नभाभूपू इति सूत्रान्नेति वर्त्तते । अत्र सूत्रेऽनन्तरस्येत्यादिव्यवस्थापकन्यायानामप्रवृत्तिर्बोध्या । अपदान्तस्येत्यनुवर्त्य तस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् ॥ यस्मात्प ॥ यस्मादिति तदादीति तच्छब्दाकाङ्क्षापूरणाय । तदादीति । तत्प्रकृतिरूपमादिर्यस्येत्यर्थः । प्रत्यासत्तिन्यायलब्धार्थमाह । तस्मिन्प्रत्यये इति । गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायेनात्रापि तस्मिन्निति परिभाषाप्रवृत्तिः । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वं बोध्यम् । स्त्री ईयतीति । इदम्शब्दाद्वतुपि वस्य किमिदंभ्यां वो घ इति घादेशे तस्येयादेशे इदम्किमोरीशीति यस्येति लोपे ङीपि ईयतीति रूपम् । न च तत्र परतः स्त्रीशब्दस्येयङाद्यापत्तिरूपो दोषो न यस्येति लोपस्याभीयत्वादासिद्धत्वेनात्र तदप्राप्तेरिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वेनाभीयासिद्धत्वाप्राप्तेः तत्र हि समानाश्रयत्वमसिद्धत्वाश्रयशास्त्रसंबन्धिनिमित्तसमुदायान्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्व,मस्ति च यस्येति लोपापेक्षया स्त्रिया इति सूत्रे ऽधिकस्य स्त्रीशब्दस्यापेक्षा, प्रत्यासत्या ऽजादिप्रत्ययनिरूपिताङ्ग एवेयङ्प्रवृत्त्या स्त्रीशब्दस्य सुनिरूपिताङ्गत्वे ऽपि न दोषः । विधिग्रहणादेव भनक्तीत्यादावतो दीर्घो यञीति न । तदादिग्रहणं करोमीत्यादौ विकरणस्य गुणार्थम् । प्रत्ययविशिष्टस्येति । तथा सति अङ्गेन प्रत्ययपरत्वलाभानापत्तौ वव्रश्चेत्यस्यासिद्धिः । किं च राजपुरुष इत्यादौ न लुमतेति निषेधात्पूर्वपदे पदत्वाभावेन नलोपानापत्तिरिति भावः । ततो ऽप्यधिकस्य वेति । देवदत्त ओदनमपाक्षीदित्यादौ देवदत्तादिशब्दोत्तरसुपं निमित्तीकृत्य लुङ्पर्यन्तमङ्गत्वात्तस्य लुङ्परत्वेन देवात्पूर्वमप्यडापत्तिः । अङ्गसञ्ज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन लुङादिनिरूपिताङ्गस्येयत्यर्थस्य दुर्लभत्वादिति भावः ॥ टाङसि ॥ अङ्गस्येति षष्ठ्या अतो भिस इयतो ऽनुवृत्तेनात इत्यनेन पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्यानुरोधात्पञ्चम्या विपरिणाम इत्याह । अकारान्तादिति । अकारात्परेषामङ्गसञ्ज्ञानिमित्तटादीनामित्यर्थ इति पक्षान्तरं भाष्ये, किं चादन्तादङ्गादित्यर्थेऽपि ब्राह्मणभिस्सेत्यादावतिप्रसङ्गः । ब्राह्मणेत्यस्यापि युवोरनाकाविति सूत्रभाष्योक्तरीत्या ऽन्तर्वर्तिविभ-

कत्याङ्गत्वात् । अर्थवत्परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा प्रत्ययस्यैव भिसो ग्रहणे त्वेषामङ्गाधिकारे पाठो व्यर्थः । भिसः प्रत्ययस्यैव ग्रहणे हि प्रत्यासत्त्या तन्निरूपिताङ्गस्य ग्रहणमिति युज्यते वक्तुं नान्यथा । इदमेव हि अतोभिस इत्यत्राङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं दत्तमित्यलम् ॥ सुपि च ॥ अतो दीर्घो यञीत्यनुवर्त्तते । यञीत्यनेनाल्त्वात्तदादिविधिरित्याह । यञादाविति ॥ ङेर्यः ॥ चतुर्थ्येकवचनस्यैव ग्रहणं व्याख्यानादित्याह । ङे इत्येतस्येति । सन्निपातेति । उपजीव्यविरोधन्यायमूलैषा । सन्निपातः संश्लेषस्तन्निमित्तको यो विधिः स तं सन्निपातं यो विहन्ति स तद्विघातस्तस्यानिमित्तमित्यर्थः । न च यञादित्वसापेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वान्नात्र सन्निपातविघात इति वाच्यम् । आरोपितासिद्धत्वेऽपि वस्तुतस्तद्विघातस्य जायमानत्वेन तत्प्रवृत्तेः । किं चान्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वेऽपि तत्र कृते ऽसिद्धत्वे मानाभावः । किं चातिदेशिकसंनिपातविघाताभावमादायैतदप्रवृत्तौ गौरीत्यादौ संबुद्धिलोपेऽपि स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तविघाताभावात्तत्रैतस्या अतिव्याप्तिपरभाष्याऽसङ्गतिः । सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वान्नात्र स्थानिवत्त्वमिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपि कथमिति वद । कार्यस्य निमित्तं ययोः सन्निपातस्तयोः सूत्रे उपादानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः । अत एव दाक्षिरित्यत्राकारान्तप्रकृतीञ्सन्निपातनिमित्ताङ्गसञ्ज्ञा ऽनया परिभाषया ऽल्लोपस्य निमित्तन्न स्यादित्याशङ्क्यानित्यत्वेन समाहितं भाष्ये क्रमेजन्तसूत्रे, न ह्यङ्गसञ्ज्ञायामदन्तस्याङ्गसञ्ज्ञेत्युक्तमस्ति । न च कष्टायेत्यस्याकृत्सार्वेति दीर्घेणोपपत्तेरनित्यताज्ञापकत्वं कथमिति वाच्यम् । तस्यापि सन्निपातपरिभाषया ऽप्राप्तेः विरोधाभावात्फले विशेषाभावाच्च । परत्वेप्यकृदिति नोपन्यस्तम् । तस्याकृदित्यादिपर्युदासेनासुप्येव प्रवृत्तिरित्यन्ये । झलि किमिति । उतो वृद्धीत्यतो हलीत्येवानुवर्त्य सन्निपातपरिभाषया रामाणामित्यत्र न दोष इति प्रश्नः । झल्ग्रहणमेत्त्वे सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनार्थं तेन सर्वेषामित्यादावेत्वसिद्धिरित्युत्तरम् । एतेन बहुवचने किं रामस्येति व्याख्यातम् । रामाभ्यामित्यपि प्रत्युदाहरणं बोध्यम् । बहुवचने झलीगिति तु न सूत्रितम् । ज्ञानयोरित्यादौ नुमापत्तेः । इटि तु गङ्गे इत्यादौ गुणे तस्य पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वादेङ इत्यस्याप्राप्तौ व्यवधानाद्धल्ङ्याबित्यस्याप्राप्तौ संबुद्धिलोपानापत्तेश्च । जश्त्वमिति । बाधित्वेति शेषः । अवसाने चर्त्वस्य पदान्तजश्त्वापवादत्वात् । द्वित्वे रूपेति । पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति न्यायाच्चर्त्वोत्तरन्द्वित्वं बोध्यम् । तादेश इति । अन्यथा खरि चेति चर्त्वेन सिद्धाविदं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ ह्रस्वन ॥ ह्रस्वनद्याप इति पञ्चमी आमि सर्वनाम्न इत्यत आमीति वर्त्तते तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते नामीति लिङ्गादित्याह । ह्रस्वान्तादित्यादि । आमत्र षष्ठीबहुवचनमेव न तु ङेरामादीति स्पष्टं भाष्ये । यत्तु नुडिति विभज्य सामान्येन नुड्विधेयः । नद्याप इति दीर्घान्ताच्चेन्नद्याप एवेति नियमार्थमिति दीर्घेषु न दोषः । हलन्ताच्चेत्षट्चतुर्भ्य एवेति नियम इति हलन्तेषु

न दोषः । एवंच ह्रस्वग्रहणं न कार्यमिति तन्न । नद्याप इत्यस्य स्त्रीलिङ्गानाम्नेन्नद्यापि एवेति नियमपरतया ऽपि व्याख्यातुं शक्यत्वेन नदीत्वाप्त्वयोर्ह्रस्वेपि दृष्टत्वेन त्वदुक्तनियमे दृढतरमानाभावेन च मतीनामित्यादौ नुडनापत्तेः ॥ नामि ॥ द्रूलोपइत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । अङ्गस्येति किम् । चर्मणाम् । नन्वामीत्येवास्तु नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घे कृते ऽपि ह्रस्वान्तान्नुडिस्येतत्सामर्थ्यात् भूतपूर्वह्रस्वान्तत्वमादाय नुट्सिद्धेः । न च नृ चेति दीर्घविकल्पान्नृणामित्यत्र नुट् चरितार्थः । नृनद्याप इत्येव सिद्धेः । तदुक्तं भाष्ये "नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयती"ति । तिसृणामिति षडित्यत्र त्रेरित्यनुवृत्त्या सिद्धमिति भाष्ये एव स्पष्टम् एतेन ऋन्नद्याप इति न्यासे भाष्यतात्पर्यमित्यपास्तम् । चतसृणां प्रियचतसृणामित्यत्र षट्चतुर्भ्य इति सिद्धं गौणे तदप्रवृत्तौ तु न मानं बहुवचनन्तु लाघवार्थं द्विवचने हि चतुर्भ्यामिति गुरुनिर्देशः स्यात् । नैकमुदाहरणमिति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधश्च, समाहारद्वन्द्वेन निर्देशे कार्ये बहुवचननिर्देशस्तदर्थं इति तु न युक्तम् । अस्थिदधि, तिसृभ्योजस, इत्यादौ व्यभिचारात् । न चाङ्गाधिकारे पञ्चम्या यदुच्येत गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवतीति सर्वादिसूत्रभाष्यात् गृह्यमाणाद्विहितविभक्तेरित्यर्थकादस्य नुटो गौणे ऽप्रवृत्तिः षड्भ्य इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेत्याशयेन परमषट्चेत्यादौ लुगभावमाशङ्क्य षट्प्रधान एष समास इत्युक्तं समासस्य षट्प्रधानत्वेन संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन षट्त्वसत्त्वान्न दोष इति तदर्थः । ष्णान्तेत्यत्र लोके गणनायां प्रसिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र न मानं प्रकृते ऽपि तथैव, षड्भ्य इत्यादौ पञ्चम्या विरुद्धविभक्तित्वादङ्गस्येत्यनेन संबन्धायोग्यत्वात् विहितेत्यध्याहारेण प्रत्ययविशेषणतैवेति भाष्योक्तेरिति गौणे नुटो ऽप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । नामीति सूत्रस्थोक्तभाष्यप्रामाण्यान्नुड्विधायके विहितपदानध्याहारेण षडादिभ्यःपरस्याङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्यामो नुडित्यर्थेन गौणे ऽपि प्रवृत्तिः।अतो भिस इत्यादावङ्गस्येत्यस्यैवमन्वयस्यैवाङ्गसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वा,दत एव परमचतुर्णामित्यादौ नुट् । यद्यप्येवं षड्भ्यो ऽड्डत्तरादिभ्य इत्यनयोरपि वक्तुं शक्यं तथापि लक्ष्यानुसारात्तत्र विहितविशेषणं विरुद्धविभक्तित्वादिति भाष्योक्तयुक्तिस्त्वेकदेशिन इति बोध्यम् । अड्डतरादिभ्यः षड्भ्योलुगित्यनयोरेव सर्वादिसूत्रे भाष्ये उपन्यासाच्च । षड्भ्य इत्यादौ षडर्थगतसंख्याभिधायिजश्शसोरित्यादिक्रमेणार्थ इति कैयटोक्तं तु अड्डतरादिभ्य इति सूत्रे भाष्यविरोधादिभिर्दूषयिष्यते । न च पदां दतामित्यादावतिप्रसङ्गः । ह्रस्वत्वं नाम मात्राकालिकात्वं तत्र सामर्थ्याद्विशेषणीभूतमात्राकालिकत्वांशएव भूतपूर्वगत्याश्रयणं न तु विशेष्यभूताच्त्वांशेपीत्यदोषादिति चेन्न । नोपधाया इत्युत्तरार्थत्वात् । तेन चर्मणामित्यादौ दीर्घाभावः सिद्ध इति दिक् । परिभाषाविरोधादिति । सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे मानाभाव इति भावः । कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नामीति नित्यम् । न च विशेषाभावेन फलाभावान्न कृते तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । विशेषाभावे ऽपि पर्जन्यन्यायेन शास्त्र-

स्यादिभिरत्र यथाक्रमुक्तसूत्रे आयादय इति धातुकम् तत्रपरे आयादीनां निवृत्तिरिति पदे गुप्तिर्जुगोपेति न स्यात् गोपा गोपां चकारेति स्यात् आयादि प्रकृतेः ये आर्धधातुके तत्रपरे तेषां लघुशब्देन्दुशेखरे मुन्यादिपदे प्रागुक्तेष्टसिद्धावपि गोपायेतीष्टं नसिद्ध्येत् तथा स्वीकृते आयादयो वा तत स्सार्वधातुके नित्यमि

प्रवृत्तिरिको झलिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । आयादय इति सूत्रे भाष्ये स्यादिभिः परत्वादायादिबाधमाशङ्क्यानवकाशत्वादायादयः । न च गोपायतीत्यादिरवकाशः । अत्रापि शपः स्यादेः प्राप्तेः । न च नास्ति विशेषः, अन्यदिदानीमिदमुच्यते नास्ति विशेष । इति यदुक्तमायादीनां स्यादिभिरव्याप्तोऽवकाश इति स नास्त्यवकाश इति भाष्योक्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । आरम्भेति । यत्तु कतीनामित्यत्र षट्चतुर्भ्य इति नुटि सन्निपातपरिभाषाया अप्राप्तेः सावकाशत्वमस्त्येवेति, तन्न । नह्येकमित्युक्तन्यायेन कतेर्नामीत्येव सिद्धे सामान्यसूत्रारम्भेतत्पर्यात् । एवञ्च नतिसृचतस्त्रित्यकरणेन लाघवमिति भावः । नुटीति तु नोक्तम् । अपदान्तस्य ॥ ष इत्येव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणं इणः षीध्वमित्यत्र ढविधानार्थं रषाभ्यामित्यत्रानुवृत्त्यर्थं चएवंच तत्र णग्रहणं पदान्तस्येति च न कर्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ॥ इण्कोः ॥ वर्गग्रहणं ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् सर्पिष्ट्वमित्याद्यर्थम् ॥ आदेश ॥ प्रत्ययशब्दस्तदवयवपरो व्याख्यानात्सातेः क्त्वानिषेधाल्लिङ्गाच्च, तदाह । प्रत्ययावयवस्येत्यादि । विवृतावोषस्येति । विवृतत्वरूपाभ्यन्तरप्रयत्नवतो ऽघोषरूपबाह्यप्रयत्नवतश्चेत्यर्थः । ठकारवारणायाद्यम् । ऋकारवारणाय द्वितीयम् । रामस्येति । टाङसीति सूत्रे सकारोच्चारणं त्विण्कोरित्यनुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिति भावः ॥ सर्वादीनि ॥ तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आदिशब्दो ऽवयववाची तेन सर्वशब्दघटित उद्भूतावयवभेदः समूहः समासार्थ इति बहुवचनम् । उद्भूतावयवभेद इत्यस्यारोपितावयवगतसंख्य इत्यर्थः तत्र वैयर्थ्यादप्रवृत्तावपि अवयवेषु प्रवर्त्तमाना ऽविशेषात्सर्वशब्दे ऽपि भवति । सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदादिति णत्वमत एव निपातनान्न । नाप्राप्ते णत्वे कृतस्य निपातनस्य तद्बाधकत्वात् णत्वसहितमसाधु इति स्पष्टं भाष्ये । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्त्तिकात् शब्दरूपं विशेष्यमादाय ज्ञापकात्तदन्तविधिरित्याह । द्वन्द्वे चेतीति । प्रथमार्थे सप्तमी द्वन्द्वः सर्वनामसंज्ञो नेति तदर्थः । न हि तदन्तविधिं विना समुदाये सञ्ज्ञाप्रवृत्तिरस्ति या निषिध्येतेति भावः । ननु तदन्तस्यापि सर्वनामत्वे सर्वनाम्नः स्माइत्यादिषु सर्वनाम्नो विहितस्य ङ स्मै इत्यर्थाश्रयणेनातिसर्वादौ दोषाभावाद्बहुव्रीहौ नेत्यनर्थकतया न कार्य इति भाष्ये सूचितं विरुध्यतेति चेन्न । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायामिति तदन्तविधिसूत्रस्थवार्त्तिकभाष्याविरोधेनास्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात् । इत एवाग्रचे भाष्ये पक्षान्तरोपादानम् । न च एष्युक्तपक्षेषु नारुचिरिति भ्रमितव्यम् । वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रे ऽपरितुष्यन् खल्वपि भवानानाकृतिलिङ्गेन वेत्याहेति वार्त्तिककारं प्रति भाष्योक्तेः । अकचेति । कुत्सितइति सूत्रोक्तभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थेऽन्तरान्वयेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेः प्रत्यासत्त्या सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तात्तदर्थगतकुत्साविवक्षायां सर्वनामावयवटेः प्रागकज् यथा तदन्तसञ्ज्ञाभावे तदसिद्धिरिति भावः । एवमेव त्वकादासिद्धिर्बोध्या । एतेनावयवानिष्ठसर्वनामत्वेन ततसिद्धिरित्यपास्तम् ॥ जसः शी ॥ दीर्घोच्चारण-

मुत्तरार्थं वारिणी इति । अदन्तादिति परस्येत्यनेनान्वेति । अत इत्यस्याङ्गविशेषणतया अदन्तादङ्गादित्यर्थः । सर्वनाम्न इति तु विहितविशेषणन्तस्य तु नाङ्गं विशेष्यमावृत्तौ मानाभावात् । तेन वर्णाश्रमेतरा मासपूर्वा इत्यत्र न । अत एव विभाषाजसीति चरितार्थम् । अङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्यादन्तात्सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थस्तु न । तेषामित्याद्यसिद्धेः । अत्वविधौ विषयसप्तमी तु न । तस्मिन्निति परिभाषाबाधे मानाभावात् । प्रागित्सञ्ज्ञाया इति । प्रत्ययादित्वज्ञानाभावात्तज्ज्ञानाभाव इति भावः । परे तु अनुबन्धत्वयोग्यतया अत्रापि तन्निषेधप्रवृत्त्या शित्त्वादेव सर्वादेशः । इत्सञ्ज्ञायोग्यशकारवत्त्वमेव तत्सूत्रे शित्त्वम् । अत एव काणोर्विषये नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति विकल्पाभावः । अन्यथा कादीनां कादेर्वाक्यार्थबोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञाने इत्संज्ञादेः प्रवृत्त्या वाक्यार्थबोधरूपतत्प्रवृत्तिकालेऽनुबन्धत्वज्ञानाभावेन विकल्पो दुर्वारः । पश्चादनुबन्धत्वज्ञाने ऽपि जातनिवृत्त्ययोगात् । यदि तत्र पश्चात्तज्ज्ञाने तन्निवृत्तिस्तर्ह्यत्रापि पश्चात्तज्ज्ञाने सर्वादेशत्वस्यापि निवृत्त्यापत्तिः । ध्वनितं चेदं लुटःप्रथमस्यानेकाल्शिदित्यादिसूत्रेषु भाष्ये इति प्राहुः । अतः सर्वनाम्न इति । अदन्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः । तेन मासपूर्वायेत्यत्र स्मै न ॥ ङसिङ्योः ॥ स्मात्स्मिनोर्हलन्त्यमिति न । न विभक्ताविति निषेधात् । यद्यपि इत्त्वप्रवृत्तिकाले न विभक्तित्वज्ञानं तथापि विभक्तावित्यस्य विभक्तित्वयोग्ये इत्यर्थान्न दोषः । अत एव सूत्रे तुग्रहणं चरितार्थम् ॥ आमि स ॥ आज्जसेरसुगित्यत आदिति वर्त्तते । पञ्चत्रिंशदिति । तेन सर्वार्थप्रतिपादकत्वे ऽपि कृत्स्नसकलादिशब्दानां नेतिभावः । सर्वविश्वौ बुद्धिस्थाऽनेकसंख्याकावयवारब्धसमुदाये शक्तौ तस्य समुदायस्यानुद्भूतावयवभेदत्वे एकवचनं यथा सर्वो लोक इति तादृक्समुदायद्वयादिविवक्षायां द्विवचनादि, सर्वौ व्यूहौ सर्वे व्यूहा इति । यदा ऽप्युद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षा तदापि बहुवचनं सर्वे घटा इति । पूर्वपरावर । व्यवस्थासंज्ञावर्त्तिन एवेमे सर्वादय इत्यर्थः । एव मुत्तरसूत्रद्वये ऽपि । नित्यं द्विवचनान्त इति । द्विवचनान्त एवेत्यर्थः । अकजर्थ इति । ननु काकचोः को विशेषः प्रत्ययस्वरचित्स्वराभ्यामन्तोदात्तत्वस्यैव सत्त्वात् । न च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या चित्त्वप्रयुक्तमन्तोदात्तत्वमुभकाभ्यामित्यादौ सुबन्तस्य, के तु प्रकृतेरिति विशेष इति वाच्यम् । तद्धितविधौ प्रातिपदिकादित्यधिकारेण प्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वात् स च जायमानो न्यायात्सुबन्तात्पर इत्यन्यत् । युष्मदस्मद्विषये तु वचनात्सुबन्तस्यैव प्रकृतित्वं तस्यैव टेः प्रागकजिति बोध्यम् । न चाकाचि तन्मध्यपातितन्यायेन तस्योभग्रहणेन ग्रहणे उभकाववयवौ यस्येत्यर्थे उभकशब्दादयच्युभकय इति रूपं के तु नेति विशेषः । कश्चेदानीं काकचोर्विशेष इति भाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानादिति शङ्कते । न चेति । द्विवचनपरत्वाभावेनेति । अकाचि तन्मध्यपतितन्यायेनोभशब्दस्य द्विवचनपरत्वं के तु तेन व्यवधानान्न तस्य तत्त्वमित्यर्थः । उभादुदात्त इति

सूत्रे भाष्यकृता ऽयचः प्रत्ययान्तरत्वेन व्याख्यानान्महाविभाषासंबन्धस्यावश्यकत्वेन नित्यग्रहणमयोग्यं सत् योगविभागेनोभयशब्दाद् वृत्तिविषये ऽत्यन्तस्वार्थिकायज्विधानार्थम्। अयञ्च तद्विषये सुब्रुत्पत्तेः पूर्वमेव स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वात् । अत एवा यज्विशिष्टस्योभस्य सर्वनामत्वात्सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वेन त्रलाद्युत्पत्तिः । अत्र नित्यशब्दस्य वाच्यार्थविरोधान्महाविभाषाया असंबन्धः । अयमप्याद्युदात्त एवोदात्तग्रहणानुवृत्तेः । अयञ्च वार्तिकप्रामाण्याद्यत्रोभशब्दस्योभयशब्दस्य वा द्विवचनविषयत्वाभावसंभावना तत्रैव । अत एवोभयोर्वास इत्यादौ शयत्रासेस्सलुकि नायच्, तत् ध्वनयन् वार्तिकमाह । उभयोन्यत्रेति । द्विवचनपरत्वाभाव इति। तत्परत्वविषयाभाव इत्यर्थः। उभयो मणिरित्यादौ तु न । लिटयभ्यासस्योभयेषामितिनिर्देशेन योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन च तस्य क्व चिदप्रवृत्तेः। अतो रूपाद्यन्ते नायच्, रूपादेरस्मादनभिधानमेव वा। अयच्यकच् तु न वाच्यः, उपजीव्यत्वेन कस्यैव प्राप्तेः। अपवादस्त्वन्यत्र चरितार्थः । अत्रेदं चिन्त्यं, अकज्विधावेवोभग्रहणेन सिद्धे संज्ञाप्रणयनं किमर्थम् । अभिव्यक्तपदार्थकत्वात्संज्ञाव्यावृत्तिः । सर्वनामसाहचर्याच्च । अत एवोपसर्जनव्यावृत्तिरिति । उभयोन्यत्रेति वार्तिके तयप्समानार्थको ऽप्ययच् गृह्यते उभयो मणिरुभये देवमनुष्या इति भाष्ये तदुदाहरणात्। स्वार्थिकस्य च ग्रहणम्। तदुपक्रमेण वार्त्तिकप्रवृत्तेः। एवञ्चावयवद्वयारब्धमणिद्वयविवक्षयोद्भूतावयवभेदविवक्षया वा द्विवचनमस्याऽसाध्वेव । एतन्मूलकमेवोभयस्याऽसर्वविभक्तित्वन्तद्धितश्चेति सूत्रे कैयटेनोक्तं तदाह । कैयट इति । हरदत्त इति । अत्रारुचिबीजं तु प्रागुक्तभाष्यविरोधः। भाष्ये तूभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः कप्रत्ययस्याज्ञाताद्यर्थविशिष्टस्वार्थे विधानेन द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वरूपद्विवचनत्वेन वार्त्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणमुभशब्दगृहणवत्। अत एवोभयोरुभावुभौभावित्यादौ नायच् । तदुक्तं भाष्ये केप्यन्तरेण वचनाद्द्विवचनपरो भविष्यति, कथं, स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो ऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिगृहणेन स्वार्थिकानामपि गृहणं भवतीति । इति हेतोः प्रकृतेः कादिप्रकृतेरुभशब्दस्य ग्राहकेण द्विवचनशब्देन स्वार्थिकस्यापि गृहणमिति तदर्थः । त्रतसिलौ तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विहिताविति तत्तत्कारकशक्तिप्रधानावेवेति न तयोरुक्तद्विवचनत्वमिति । तस्मात् । उभयशब्दात् । जसीति । अवयवद्वयारब्धसमुदायबहुत्वविवक्षायामित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति। सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्योभयत्रापि निमित्तत्वेन न तत्कृतं नित्यसञ्ज्ञाया बहिरङ्गत्वम् । अत एव सञ्ज्ञोपसर्जनप्रथमादिशब्दे न विकल्पः, अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणाच्चेति भावः । इदमर्वाचामनुरोधेन। परे तु अस्य पक्षे ऽभावबोधकतया निषेधाश्च बलीयांस इत्यनेनास्य प्राप्तिः, किं च नान्तरङ्गं बलीय इत्यस्य अत्र विषयो युगपत्प्राप्त्यभावात्। सञ्ज्ञानां बाध्यबाधकभावाभावेन प्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालमेव सर्वनामसञ्ज्ञाप्रवृत्तेः । अत एवोभयइत्यत्र सर्वनाम्नो विहितत्वेन श्रीभाष्-

सिद्धिः । पूर्वापरेत्यादि पक्षे तदभावमात्रबोधकम् । आसिद्धं बहिरङ्गमित्यपि न, अन्तरङ्गोत्तरं बहिरङ्गप्राप्तेः । अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वेपि तत्प्रवृत्त्युत्तरं बहिरङ्गप्रवृत्तेरनया वारयितुमशक्यत्वात् । बहुशस्तथा दृष्टत्वात्तदुत्तरमप्येतत्प्रवृत्त्या पूर्वादिष्विव पक्षे तदभावविशिष्टे साधुत्वबोधनस्य शक्यत्वात् । जसीति विषयसप्तमीति पक्षेपि प्रातिपदिकादिसञ्ज्ञोत्तरमेवास्याः प्रवृत्तिस्तदुत्तरमेव तद्विषयात्, स्थानिवदतिदेशप्रापितायाः निरवकाशत्वाच्च, प्रत्यक्षस्य स्थानिवद्भावस्यानुमानिक्यानया बाधायोगाच्च, सर्वनामसञ्ज्ञायामुक्तयुक्त्या यथोद्देशपक्षस्यैवौचित्यात्, अत एव तयादेशे उभयप्रतिषेधः । तयपो ग्रहणेन ग्रहणाज्जसि विभाषा प्राप्नोतीति स्थानिवत्सूत्रस्थं वार्त्तिकमयच् प्रत्ययान्तरमिति सूत्राशयप्रदर्शनेन भाष्ये प्रत्याख्यातं, न त्वन्तरङ्गन्यायबलेन । उभयीत्यत्र ङिप्तु टिड्ढेति सूत्रे मात्रशब्दादारभ्यायचश्चकारात्प्रत्याहाराश्रयणेन सिद्धः । अत इत्यनुवृत्त्या च कतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः । तयप्ग्रहणन्तु सूत्रे ऽवयुत्यानुवादः । द्वित्रिशब्दप्रकृतिकायजन्तस्य जसः शीविषये ऽनभिधानमेव पुंस्येव वा ऽनभिधानमिति तदाशय इति वदन्ति । तथापीहेति । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायामिति च तदन्तविधिद्वयेन डतरान्तान्तेत्याद्यर्थे परमकतरस्य व्यपदेशिवद्भावेन कतरस्य च सञ्ज्ञासिद्धेति भावः । तत्र मानमाह । केवलयोरिति । प्रयोजनाभावात् फलाभावादित्यर्थः । अदन्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्येव जसः शीत्यादेरर्थादिति भावः । ननु डतरग्रहणेनैव सिद्धे ऽन्यतरशब्दपाठो व्यर्थो ऽत आह, अन्यतरेति । किंयत्तदएव तयोर्विधानादिति भावः । अपुरीति । पूःशब्दस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थः । तद् ध्वनयन् स्त्रियामुदाहरति । अन्तरायामिति । 'एको ऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समाने ऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते' इति केचित् । केवले ऽसहाये । तत्र संख्यान्यार्थासहायवाची ष्णान्ताषट् बहुषु बहुवचनमेकादाकिनिच्चेत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टमुक्तः । एको गोत्रे इति सूत्रशेषे भाष्ये प्रथमार्थोपि उक्तः साधारणसमानार्थयोः संख्यावाचिन एवार्थतः पर्यवसानं यथा तेनैकदिक् चैत्रमैत्रयोरेका मातेत्यादौ । सर्वस्य द्वे इति सूत्रे एकैकश इति भाष्यमुपादाय केचिदाहुरल्पार्थोप्येकशब्दोऽस्तीति वदता कैयटेन केचिदित्युक्त्या तदर्थकाभावो ध्वनित एव । एवं च प्रधानार्थे न दृढं मानम् । स्वाभिधेयापेक्षावधीति । समस्तः पाठः । नियमेनावधिसापेक्षेर्थे वर्त्तमानपूर्वादीनामित्यर्थः । दक्षिणा गाथका इति । उत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वादत्र व्यवस्थास्तीत्याग्रहे तु उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इति प्रत्युदाहरणं बोध्यम् । उत्तराः कुरव इति । सुमेर्ववाचिकपरदेशरूपोपाधिविशिष्टकुरुषूत्तरशब्दः शब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य वर्त्तते इति व्यवस्थाविषयत्वं बोध्यम् । दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलास्ताचलसंनिहितदेशतत्कालिकसूर्यसंमुखावदेशतत्कालिकतत्पृष्ठस्थयावदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि तत्तच्छब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य

प्रवृत्तिरिति, उपाध्यन्तर्गततया व्यवस्थास्त्वेव, मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात् । देशावृत्तीनान्तत्तदवधिकोदयाचलसान्निहितत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्यत्र विस्तरः । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयादिनाबाहिरवसरमध्येन्तरात्मानिचे'ति कोशोक्तार्थान्तरव्युदासार्थमाह । अन्तरंबहिर्योगेति । अयं त्रिसूत्र्या क्रियमाणः सञ्ज्ञाविकल्पो जसाधारे शीभावएव न त्वकजाद्युदात्तत्वादाविति बोध्यम् ॥ न बहुव्रीहौ ॥ चिकीर्षितइत्यध्याहारलभ्यं प्राचीनवृत्तिकृद्रीत्येदं व्याख्यानम् । नेदं सूत्रं बहुव्रीहिस्तत्त्वनिषेधकमुपसर्जनप्रतिषेधेन सिद्धेः । प्रक्रियावाक्ये इति । अलौकिके इत्यर्थः । न चालौकिके समासप्रवृत्त्यैकार्थीभावस्यापि तत्रैव कल्पनादुपसर्जनत्वादेव समासइव तत्रापि निषेधः सिद्ध इति वाच्यम् । तत्रैकार्थीभावस्यारोपे ऽपि स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावेनातिभवकानित्यत्रैव प्राप्तस्याकचो ऽभावार्थं सञ्ज्ञानिषेध इत्यत्र तात्पर्यात् । लौकिके तु नास्य प्रवृत्तिस्तत्र समासस्य चिकीर्षितत्वाभावात् । अतिक्रान्त इत्यादिना पूर्वोक्तस्य लौकिकवाक्यस्य च दृष्टान्तद्वयमुच्यते । अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः । भाष्यकारस्त्विति । अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयमिति भाष्योक्तेर्वृत्तिकृद्रीत्येदं व्याख्यानमयुक्तमिति भावः । ननु स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पो ऽस्तु कथं प्रत्याख्यानमत्र आह । यथोत्तरमिति । एतच्च धिन्विकृण्व्योरचेति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । एवञ्च वृत्तिकृदुक्तार्थकं नेदम् । तस्मादुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकम् । यद्वा वार्त्तिककृता तु तस्य कृतत्वात्सूत्रकृतेदमारब्धम् । सञ्ज्ञाया अन्वर्थत्वमपि भाष्यकृदूहितमेव न सूत्रकृदूहितमिति विभाषादिगिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । सूत्रे सप्तमीनिर्देशः प्रथमार्थएव । अत एव वृत्तिकृदुक्तः प्रक्रियावाक्ये निषेध इत्यर्थो भाष्यकृता बहुव्रीहिपदस्य तदर्थवाक्यस्थपदलक्षणया साधितः । अन्यथा मूलोक्तरीत्या सिद्धे तादृशलक्षणाप्रयासो व्यर्थः स्यादिति तत्त्वम् । तदनुगुणानामेवेति । प्राधान्येनोपस्थितिविषयप्रसिद्धस्वीयसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहासञ्ज्ञया सर्वार्थोपस्थापकसर्वादीनामनुकरणावश्यकत्वेनेतरेषामनुकरणे मानाभावः । नामपदस्वारस्येन प्राधान्येनेत्यस्य लाभः । उपसर्जनं हीतरविशेषणतयैवोपस्थापकमिति तेन तद्व्यावृत्तिः, पूर्वादिसङ्ग्रहाय स्वीयसर्वार्थेति । सञ्ज्ञाव्यावृत्तये ऽभिव्यक्तेति न्यायमूलकं प्रसिद्धेतीति भावः । सर्वादिसूत्रस्य चायमर्थः । सर्वादीनि तदन्तानि चोक्तसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्तीति तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन सर्वनामपदवत्त्वांशे एव विधिः सर्वार्थवाचकत्वस्य लोकतः सिद्धेः । एतेनान्वर्थसंज्ञोपस्थितसर्वार्थवाचकस्य विशेष्यतया सर्वादीनांस्वस्य तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिरित्यपास्तम् । एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । कृद्वयर्थयोरन्यतरवियोगेनात्रान्वयायोगाच्च । तदन्ते सर्वार्थवाचकत्वं त्ववयवद्वारा बोध्यम् । एतेन तदाक्षिप्तस्य विशेष्यतेत्यपास्तम् । तद्भिना-

ऽनुपपत्त्यभावेनाक्षेपायोगादाक्षिप्तस्य शाब्दे ऽन्वये मानाभावाच्च । के चित्तु आवृत्त्या एकस्योद्देश्यता परस्य विधेयतेति वदन्ति । परन्त्वाद्यः पक्ष इतो लघुरिति बोध्यम् । सन्निवेशादिति । तदनुमानादित्यर्थः । अत्रोपसर्जनत्वमितरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वम् । तदोः स इति सूत्रे अदस एव दस्य नान्यस्येति नियमेन ङीयतेरप्रत्यये द्व इति प्राप्नोति स्व इति चेष्यते यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्यन्तु प्रकृतसूत्रतत्सूत्रस्थानेकभाष्यविरोधादेकदेश्युक्तिरिति न तद्विरोधः ॥ तृतीया समासे ॥ द्वन्द्वे चेति सूत्रस्थाकरोक्तरीत्या न बहुव्रीहाविति सूत्रस्थाकरोक्तरीत्या च प्रथमार्थे सप्तमी,अयमपि समासस्यैव निषेधो नावयवानाम् समुदायस्येति । अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयमिति भाष्योक्त्या प्रकरणविषयस्मृत्या एतत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशानां प्रथमार्थकत्वमिति तस्यावयवसञ्ज्ञानिषेधकत्वाभाव उचितः । किं चावयवमात्रस्य निषेधे वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सर्वार्थवाचकसर्वाद्यन्तत्वेन समुदायसंज्ञायां सुडापत्तिस्तस्य संज्ञानिषेधे ऽपि सर्वार्थवाचकसर्वादित्वानपायात् । अवयवस्य व्यपदेशिवद्भावेन समुदायस्य च द्वन्द्वे विद्यमानत्वेन निषेधे तु अवयवस्य निषेधे फलाभावः । न च त्वच्छब्दस्य तान्तत्वे काकचोर्विशेषेण फलम् । द्वन्द्वावयवमात्रे सुन्दरादिविशेषणान्वयाभाववत् कुत्सादिविवक्षाया अभावात् । समुदाये तद्विवक्षायां समुदायोत्तरप्रत्ययेनावयवगतकुत्सादेरपि बोधनोक्तार्थत्वादवयवेभ्यः पृथक्तदनुत्पत्तेः । अन्यथा तव प्रत्येकंकप्रत्ययोत्पत्त्यापत्तिरत एवोक्तं भाष्ये ऽकज्झि न भवतीति विभाषाजसीति सूत्रे, समुदायकुत्साविवक्षायामिति तदर्थः । कृताकचा समासस्तु भवत्येव तत्र सर्वार्थत्वादनेन विकल्पो भवत्येव । 'त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्त'मिति जयदेवप्रयोगबलेनान्यार्थत्वच्छब्दस्य सत्त्वेपि तस्य सर्वनामत्वे मानाभावात् बहुसंमतत्वाच्च । एतेन न बहुव्रीहाविति वदस्यापि द्वन्द्वे चिकीर्षितइत्यर्थ इत्यपास्तम् । फलाभावात् । जसाधारे शीभावे एव विकल्पविधायकस्य विभाषा जसीत्यस्यासङ्गतेश्चेति भावः । उद्भूतावयवभेदसमूहस्य द्वन्द्वे विशेष्यतयोपसर्जनेसंज्ञाया अप्राप्त्या द्वन्द्वे चेत्यपि नबहुव्रीहाविति वदिति तत्त्वम् । अत एव गोस्त्रियोरिति सूत्रे कुक्कुटमयूर्याविस्यादौ ह्रस्ववारणाय द्वन्द्वे नेति वचनमारभ्यमिति दिक् । नाकजिति । समुदायनिष्ठकुत्साबोधको ऽकज् नेत्यर्थः ॥ प्रथमचरम ॥ अत्र सूत्रे नेति न संबध्यते प्रथमादिष्वसंभवात् । जसीत्यनुवृत्तेर्याधिकारोऽयमपि शीभावे एव विकल्पस्तदाह । जसः कार्यं प्रतीति । तयः । संख्याया अवयवे तयबिति । तदन्ता इत्यत्र हेतुरुक्तः । द्वितीयतृतीयो ह्रस्तीयस्त्वेः संप्रसारणं चेति साधु । अर्थवदिति । प्रतिपदोक्तस्येत्यपि बोध्यम् । तेनानन्त आद्युदात्तस्य द्वितीयाय भागायेत्येवानभावे तु स्मै भवत्येव ॥ जराया ॥ अष्टन इत्यतो विभक्तावित्याचिर इत्यतो ऽचीति अनुवर्तते तदादिविधिश्चेत्याह । अजादाविति । जरसाविस्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन । विभक्तौ किम् । जराया इदञ्जारम् । प्रतिपत्तिलाघवाय जराया अ-

लुङ् न कृतः । पदाङ्गाधिकारे इति । पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन तदन्तविधिरिति भावः । पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च गृह्यतइति येनविधिरित्यत्राकरे स्पष्टम् । निर्दिश्यमानस्येति । षष्ठी स्थानेयोगेति सूत्रमावर्त्तते आवृत्तस्य चायमर्थः । षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न प्रतीयमानमिति तेनेदं सिद्धमिति भावः । नन्वयं जरशब्दो न जराशब्दो ऽत आह । एकदेशेति । स्थानिवत्सूत्रेणेति भावः । जराया इत्युक्तपरिमाणस्य ग्रहात् । अनेन स्थानिवद्बुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाबाधाभावो बोध्यः । येन विधिस्तदन्तस्येत्यस्य तु संज्ञासूत्रत्वात् सूत्रस्थजराशब्दो जराशब्दान्तपर इति तदन्ते आदेशप्रवृत्तौ परिभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति दिक् । निर्जरसेति । अत्र स्वादिष्विति पदत्वेन रुत्वं न भत्वेन पदत्वबाधात्सूत्रेषूत्तरस्थस्य पूर्वत्रापकर्षवत् अग्रे लेखो वैचित्र्यायेति बोध्यम् । पक्षे इति । जरसादेशाभावपक्षे इति भावः । इदमर्वाचामनुरोधेन । परे तु विभक्त्यादेशेभ्यः परत्वाज्जरसित्यसङ्गतं विभक्त्यादेशानामेव पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात् । अत एव जराया इति सूत्रे ऽजरांसीत्यत्र नुम्जरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसिति भाष्योक्तं सङ्गच्छते, ऽन्यथा त्वद्रीत्या शिभावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ तदा सर्वनामस्थानत्वाभावान्नुमा विप्रतिषेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव । मम तु पूर्वविप्रतिषेधेन जरसः पूर्वं शिभावे प्रवृत्ते तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव टाङसीति सूत्रे कैयटेनोक्तं भाष्यकारः सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नातिजरेणातिजरादिति भाष्यं न त्वतिजरसिनातिजरसादिति गौरवमुद्भावितवानिति । भवद्रीत्या पूर्वं जरसादेशे इनाद्यप्राप्तया तदभावपक्षे च तस्याप्राप्तया सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैव । वृत्तिकारोप्याह । अतिजरसिन अतिजरसादिति केचिदिच्छन्ति यथा तु भाष्यं तथा नैतदिष्यतइति । नपुंसकाद्वितीयैकवचने ऽपि लुग्बाधेनातोमित्यमि सन्निपातपरिभाषया जरसभावः । न च तत्र नाकारान्तसन्निपातकृत एवाजादिः किं तु तदभावे ऽपि एवं तु सन्निपातलक्षणविधिं विना न यस्य प्रवृत्तियोग्यता तत्रैवेति अत्र भवत्येव जरसिति वाच्यम् । मानाभावात्, टाङसीति सूत्रस्थेनातिजरेणेत्येतद्विषयकैयटेन विरोधाच्च । ध्वनितश्चेदं जराया इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि पूर्वपक्षिणा अतिजरसं पश्येत्यत्र लुक् कस्मान्नेति पृष्टे परेण प्रथमैकवचनेप्यतिजरसन्तिष्ठतीत्यत्रापि कुतो लुक् न शङ्क्यत इति पृष्टे पूर्वपक्षिणा प्रथमैकवचने ऽम्भावोत्तरमेव जरस् तत्र जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया न लुक् इति विशेष उक्तः । यद्वा ऽम्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरसिति पाठभेदेन विशेष उक्तस्ततः परेण यद्येवमतिजरसमतिजरसैरित्यत्र न प्राप्नोति जरसिति द्वितीयैकवचनादौ शंकिते सिद्धान्तिना इष्टमेवैतदतिजरमतिजरैरिति भवितव्यमिति । अत्र विशेषोपपादनेन्त्यपाठ एव युक्तः । अन्यथा लुकः प्रथमैकवचने तेनाभावे उपपादिते द्वितीयैकवचने ऽपि तेन न्यायेन लुको ऽप्राप्तौ विशेषोक्तिरस-

डुतेति बोध्यम् । एवं स्त्रियां जरसादेशे कृते याडाप इत्यादीनामाकारप्रश्लेषेण वारणं विफलमेव तेषां परत्वात् । अतिखट्वशब्दे तेषां वारणाय तु प्रश्लेष आवश्यक इत्याहुः । परे तु जरसादेशात् विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्रं पूर्वविप्रतिषेधेन तेन जराणामित्यादावामि पूर्वं नुटि जरसो ऽभाव एव । एवं ह्रस्वनद्याप इत्यत्राकारप्रश्लेषे न फलं नापि मानम् । अत एव ङ्याप्ग्रहणे ऽदीर्घ इतिवत् जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वार्त्तिककृता नारब्ध इत्याहुः । परिभाषाया अनित्यत्वमिति । इनातोरिकारदीर्घोच्चारणमस्ति कर्त्तव्ये ऐस्करणञ्च तदनित्यत्वे मूलमिति तदभिमानः । षष्ठ्येकवचने इति । एकसूत्रोपात्तत्वात्स्यादेशविषये ऽपि पूर्वविप्रतिषेध इति तद्भावः । एतच्च भाष्ये इति । इनातोरिकारदीर्घोच्चारणप्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः । इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतमतिजरमतिजरैरिति भवितव्यमिति जराया इति सूत्रस्थभाष्येऽपीति बोध्यं इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ पद्दन्नो ॥ आदेशैः स्वानुरूपाः स्थानिन आक्षिप्यन्ते इत्याह । पादन्नेति । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यतो ऽन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । अत एव तुल्यास्यसूत्रादिभाष्ये आस्ये तुल्यः पादेनोपहतं मासेन पूर्वायेत्यादिप्रयोगा हृदयस्य प्रिय इति सौत्रप्रयोगश्चोपपन्ना भवन्ति । ये च तद्धिते इति सूत्रस्थे वा केशेष्विति वार्त्तिके वाग्रहणन्तु तत्र सूत्रे वाग्रहणासम्बन्धबोधकम् । यद्यपि निशाशब्दस्य निश्शब्दप्रकृतिकत्वेन भागुरिमतासिद्धतया वैकल्पिकत्वेन च वाकृवाचेत्युभयवन्निश्निशयोः सूत्रे निशग्रहणं विनापि सिद्धिस्तथापि लुटि हलन्तस्यासाधुत्वबोधनायात्र ग्रहणमिति वृत्त्यनुसारिणः । परे तु अनुदात्तस्येति सूत्रे ऽन्यतरस्यामित्यस्य स्वरितत्वं नास्ति । अत एव शीर्षंश्छन्दसीति सूत्रे शीर्षन्निति प्रकृत्यन्तरन्द्रष्टव्यं आदेशत्वे हि छन्दसि शिरस्शब्दस्य प्रयोगो न स्यादित्युक्तं भाष्ये । अन्यथा विकल्पानुवृत्त्यादेशत्वेपि दोषाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । ये च तद्धितइत्यत्र चादेशत्वाय शिरसो ग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं, वा केशेष्विति च वक्तव्यमित्युक्तं, तस्माच्छसादिविषयाणि प्रकृत्यन्तराण्येव पदादयः । एवं मास्यत्स्नवोपि । अत एव नस्पतोः स्थानिवद्भावादावन्तत्वमादाय नसां घृतामित्यादौ न नुडादिः । नासिकाया नस् यत्तस्क्षुद्रेष्विति वार्त्तिके आदेशत्वमेव । नासिकाया इत्युक्तेः । अत एव तद्विषये नासिकाक्षुद्र इत्यादि न । अत एव पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमिति वार्त्तिके स्थानिनिर्देशो न कृत इत्याहुः । प्रत्याहार इति । व्याख्यानादौटष्टकारेणेति भावः । अङ्क्षोवस्येति । पर्युदासपरतया ऽप्यस्य भाष्ये व्याख्यानात् लघुत्वाच्चेति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने ऽत एव ज्ञापकात्केषाञ्चिदसमर्थसमासानां साधुत्वं बोध्यम् ॥ स्वादिषु ॥ सुरत्र प्रथमैकवचनमादिग्रहणेन कबन्तानांग्रहणं व्याख्यानात्, तदाह । कप्प्रत्ययावधीति । तदन्तेष्वित्यर्थः ॥ याचि भम् ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रत्वान्न टच् यचीत्यनेन स्वादेर्विशेषणात्तदादिविधिः । असर्वनामेति । तेन सुपादाविस्यादौ पादः पद्म । भसंज्ञा पदत्वकार्यप्रतिबन्धरूपे ऽवास्वीयेपि कार्ये भवति, न

पदान्तसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् ॥ आकडारा ॥ प्राक्कडारादिति नावधिः तत्पुरुषो द्विगुश्चेति लिङ्गात्समावेशार्थं हि तदित्याह । कडारा इत्यादि । व्याप्त्यर्थकाङा आचार्यादिति वक्तुं युक्तम् । एकैवेति । संख्यावाच्येकशब्दोपादानादवधारणं संपद्यतइति भावः । या परेति । द्वयोः सावकाशयोः परा निरवकाशत्वे तु सैवेत्यर्थः । आभ्यामेव बाधसिद्धिस्तु न, अन्यत्र तव्यदादौ कृत्कृत्यप्रत्ययसञ्ज्ञादीनां समावेशदर्शनेन विरोधाभावात् विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः । लौकिकस्य तक्रकौण्डिन्यन्यायस्यापि लोके सञ्ज्ञाविषये ऽदर्शनेन शास्त्रेऽपि संज्ञाविषये ऽप्रवृत्तेश्च । तेनेति । अनवकाशत्वेनेत्यर्थः । परोदाहरणन्त्वपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्तइत्याद्याकरे स्पष्टम् । विरोधाद्यभावेन विप्रतिषेधसूत्राद्यप्रवृत्तावपि परत्वादेरन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टतयात्रापि तेन व्यवस्था । अपादानादिसञ्ज्ञानां समावेशे तु तत्कार्ययोः पर्यायापत्तिर्दोषः । भपदसञ्ज्ञयोः समावेशे तु राज्ञ इत्यादौ नलोपाद्यापत्तिर्बोध्या । न च राजन्य इत्यादौ सुप्तिङन्तमिति पदत्वन्दुर्वारं परया भसञ्ज्ञया तु न बाधस्तस्या अन्तरङ्गत्वादिति वाच्यम् । समानावधिकाया अन्तरङ्गाया अप्यनया बाध्यसामान्यचिन्तया ऽपवादत्वेनैव बाधादित्याहुः । आकडारस्थसञ्ज्ञासु च यथोद्देशपक्ष एवेत्यदन्तङश्शब्दे निरूपयिष्यते । भपदसञ्ज्ञाविधावङ्गप्रकरणे भस्येत्यस्य पाठेनाङ्गमित्यनुवर्त्याङ्गं सत्पदं भवति भं भवतीत्यर्थेन ताभ्यान्तस्य समावेश एव न पर्याय इति बोध्यम् । पुरुषसञ्ज्ञापरस्मैपदसञ्ज्ञयोरपि णलुत्तमो वेति ज्ञापकात्समावेशः । गुरुलघुसञ्ज्ञे वर्णस्य नदीघिसञ्ज्ञे तदन्तस्येति भिन्नावधिकत्वात्समाविशतः । उभे अपि वर्णस्येति पक्ष आकरे उपलभ्यमानोऽप्येकदेशिन एव समावेशानुपपादनादिति दिक् । यचोपइति । हलि सर्वेषामित्यनेनेत्यर्थः ॥ अल्लोपो ऽनः ॥ तपरकरणं किम् । अनितेः क्विप्याण इत्यादौ लोपाभावाय,अन्त्वन्तत्रैकदेशविकृतन्यायेनेत्यन्यत्र विस्तरः । पूर्वस्मादिति । अचः परस्मिन्नित्यत्र पूर्वविधावित्यस्यावृत्त्या पञ्चमीसमासाश्रयणादयमर्थो लभ्यते इति भावः । तेन प्रत्यैषिषन्नित्यादिसिद्धिरन्यथा जुस्स्यात् । अत एवोभे अभ्यस्तमिति सूत्रे उभग्रहणं यत्रोभे श्रूयेते तत्रैवाभ्यस्तसञ्ज्ञार्थं, ऐर्त्सन् इत्यत्राभ्यस्तलक्षणो जुस्मा भूदिति उक्ते शपेकादेशस्य पूर्वविधाविति पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वाज्जुसोप्राप्तेरसति प्रयोजने उभग्रहणं सहार्थमित्युक्तन्तेन । उभे यत्र श्रूयेते इत्यर्थेऽपि प्रत्यैषिषन्निति सिद्ध्यै आवश्यकेन पञ्चमीसमासेन तत्सिद्धावुभग्रहणं सहार्थमिति तद्भावः । इति पक्षे त्विति । तुनास्यानित्यत्वं सूचितं, प्रविगणय्येति भाष्योदाहरणमपि तदनित्यत्व एव सङ्गच्छते । अत एव हे गौरित्यत्र वृद्धेः स्थानिवत्त्वान्न सम्बुद्धिलोपः । पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादिति व्याख्याने तु न मानम् । केचित्तु पूर्वस्मादव्यवहितपरस्य कार्येणैव स्थानिवत्त्वं, प्रविगणय्येत्यादौ तु स्थानिवद्भावलब्धाकारस्यैव व्यपदेशिवद्भावेन लघुपूर्वत्वमादाय न दोषः तदनित्यत्वे च न मानमित्याहुः । पूर्वत्रासिद्धे नेति । अतिदेशद्वैध्या

त्रिपाद्या असिद्धत्वेन न्यायसिद्धानुवादोयं तत्फलं त्वतिदेशान्तराणां वतिघटितानान्त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबोधनम् । अत एवामी क्षीरपेणेत्यादौ मीत्वणत्वे भवतः । अत्रैकारस्यादस्त्वन्वित्वं पे इत्यस्यैकाजुत्तरपदत्वञ्चान्तवद्भावाधीनम् । तस्य दोष इति । इदं वाचनिकमेव न मुने इति सूत्रे नेति योगविभागस्तु भाष्ये न दृश्यते । अत एव सिद्धकाण्डं वार्त्तिककृतारब्धं न लोपः सुबिति सूत्रं च सूत्रकृता । प्रकारार्थमिति । प्रकारः सादृश्यं तच्च सुप्त्वेन मांस्पचनीत्यादावपि न लुमतेति निषेधानित्युक्त्वाच्छसादिपरत्वं बोध्यम् । शब्दत्वेन सादृश्यमित्यन्ये । तन्न । वा शोकष्यञ्रोगेष्वित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु नसिति भाष्यपठितवार्त्तिकस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । आसन्यं प्राणमूचुरित्यत्रापि तद्वदेव शसादिपरत्वम् । अत्र सुप्रभृतिष्विति वाच्ये शस्प्रभृतिष्वित्युक्त्या ऽन्यत्र क्वचिदेव प्रवृत्तिर्बोध्यते । अत एव पद्दन्निशां ग्रहणं चरितार्थं, तेषां द्विविधानामपि कोशसिद्धतया तत्र व्यवस्थार्थतया एव वक्तव्यतया सुप्प्रत्ययमात्रे प्रवृत्तौ तस्या असंभवेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । प्रकारार्थत्वे प्रमाणमाह । भाष्ये इति । तत्र हि शस्प्रभृतिष्वित्युच्यते ऽशस्प्रभृतिष्वपि दृश्यते शलादोषणी ककुद्दोषणी याचते महादेव इत्युक्तं, आद्यस्याग्रिगुप्रैषे पठ्यमानस्य शलाकाकारे दोषणी इत्यर्थः । छान्दसः कादिलोपः । एतेन दोष इत्यकारान्तस्य दूषणवाचिनो दोषन्नादेश इत्यपास्तम् । तेन पद्ङ्घ्रिरिति । न च कोशस्थपदादीनां पादाद्यादेशत्वे पादादिभ्यः एथक्पदादिवचनं तत्र व्यर्थं न हि स्थान्यादेशयोः एथगुपादाने प्रयोजनमस्ति स्थान्युपादानेनैव तदर्थाभिधानसमर्थादेशस्याप्यर्थबोधनात् । अत एव नसाद्यादेशानाङ्कोशे ऽनुपन्यास इति वाच्यम् । पदादीनां भाष्यरीत्या ऽनादेशत्वात् । तत्त्वेपि तृज्वत्क्रोष्टुरितिवद्व्यवस्थार्थमस्यावश्यकत्वेन सौ परतो दृदादीनां प्रयोगार्थं प्रकारार्थत्वस्यावश्यकत्वात् । स्पष्टं चेदं वा शोकेति सूत्रे मूले । कोशे शब्दा अर्थपरा एव । शक्तिग्रहस्तु पदत्वहेतुकानुमानेन सामान्यत एव । एवञ्च विष्णुर्नारायण इत्यादौ विष्णुपदार्थाभिन्नो नारायणपदार्थ इति क्रमेण बोध इत्यादि मञ्जूषायां नामार्थवादे विस्तरेण निरूपितम् । एतत्पदममुकवाचकमिति शक्तिग्रहस्तु स्वस्वप्रसिद्धिमादाय तत्तत्पुरुषस्यानियतः पश्चान्मनसैव । अम्बे देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि ते ऽघ्न्ये नामानीत्यादौ यत एतानि तव नामानि अतस्त्वद्भिन्ना एषामर्था इति बोधो, ऽत एव नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति सूत्रभाष्ये सामान्यवचनमित्यस्येदं प्रत्युदाहरणं दत्त,मन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एकशेषस्तु न । तथा सति तत्तच्छब्दस्वरूपस्य सम्यग् बोधानापत्तेः । अनेकशब्दानां स्वरूपबोधनपूर्वमेकार्थबोधने कोशतात्पर्यात् । अत एव यत्तदेतेभ्य इत्यादौ पाणिनिनैकशेषो न कृतः । एतेन कोशे शब्दानां शब्दपरता । अत एवैकशेषो न । अर्थपरत्वन्तु न सम्भवति इतः पूर्वं शक्तिग्रहाभावात् । एते शब्दा एकार्था इति बोधः एवञ्चात्र

प्रकारार्थत्वाभावे ऽपि न क्षतिरित्यपास्तमिति दिक् ॥ संख्यावि ॥ सायेभ्य इति पञ्चम्ये पूर्वग्रहणमुत्तरपदइत्यधिकृतस्य षष्ठ्यन्तत्वलाभाय । एतेन द्व्यहप्रिय इत्येवैतदुदाहरणमित्यपास्तम् । विश्वपा इति । विश्वं पातीति विग्रहे आतोनुपसर्गइति प्राप्ते वासरूपन्यायेनातो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति चेन विच् । स चादन्तेभ्यो लोकेपि, कीलालपआगतमिति विभाषा पूर्वाह्णेति सूत्रे भाष्यप्रयोगात् । क्विपस्त्वादन्तेभ्यो भाष्यानुक्ताक्विब्भ्यो ऽनाभिधानमेव । अत एव यूस्त्र्याख्याविति सूत्रे स्त्र्याख्यावित्यत्र विजुक्तो भाष्येन तु क्विप् । अत एव शंस्था इत्यादिप्रयोगे भाष्यकृता ईत्वं न कृतमिति केचित् । अन्ये क्विपमेवाहुः ॥ दीर्घाज्ज ॥ चेनचीत्यनुकर्षः । दीर्घाच्छसस्येवेति नियमपरं दीर्घाच्छसीत्येव तु न सूत्रितं दीर्घादेव शसीति विपरीतनियमापत्तेः । प्रत्याहारेषु जातिपक्षाश्रयणादत्र प्राप्तिः । न्याय्यत्वादिति । जसि पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः । धातोः क्विप् । हाहानिति । अव्युत्पन्नामिदम् । अस्य क्रियाशब्दत्वे तु सानिति प्रत्युदाहरणम् । परे तु त्कः श्नः इत्यादिसिद्ध्यर्थमातो ऽनाप इति वक्तव्यमित्युक्ते आत इति योगविभागेन तत्संसाध्य तत्प्रत्याख्यातं भाष्ये एवञ्च साशब्दादेर्येद्यभिधानं तदा योगविभागेन लोप इष्ट एव सूत्रे धातुग्रहणमाबन्तानिवृत्त्यर्थमेव । भाष्यवार्त्तिककृतोरज्ञानकल्पनापेक्षयेदृशार्थकल्पनस्यैवौचित्यात् । आबन्तादाचारक्विबेव न । तत्र क्विबन्ताद्वा कर्तृक्विप् नानभिधानादिति न तत्र सूत्रवार्तिकयोर्विरोधः । अत एव प्रथमयोरिति सूत्रभाष्ये पररूपं बाध्यसामान्याचिन्तया दीर्घमात्रस्य बाधकमिति पक्षे रामानित्यादिसिद्ध्यर्थमतो दीर्घ इति सुपि चेति चानुवर्त्तमाने बहुवचने झल्येदिति सूत्रे बहुवचने इति योगविभागेन पररूपबाधकं दीर्घं विधाय रामाणामित्यादावनेन दीर्घे परत्वात्कृते ऽग्नीनामित्यादौ सावकाशस्य नुटो ऽप्राप्तिमाशङ्क्य ह्रस्वनद्याप इति सूत्रे आज्जसेरित्यत आद्ग्रहणानुवृत्त्या समाधाय कीलालपामित्यादौ नुड्विधायके आतो धातोरित्यनुवर्त्य लोपेन नुड्बाधकेन समाहितम् । नुड्विधायके आप्ग्रहणं न कार्यमिति तदाशयः । अधात्ववयवाकारान्तानां लोपाभावे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्याहुः । त्कः श्न इति । त्काप्रत्ययस्याडित्याद्यर्थकं त्क इट् श्नः शस्येत्वमित्यादिप्रयोगस्थमत्रोदाहरणं, एतेनाचारक्विबन्तात् कर्तृक्विप्येते प्रयोगा निर्वाह्या इत्यपास्तम् । आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तस्य भाष्ये क्वाप्यनुपन्यासेन तेभ्यः कर्तृक्विपो ऽनभिधानस्यैव लाभाच्च ॥ इत्यादन्ताः ॥

जसि च ॥ ह्रस्वस्य गुण इति वर्त्तते ॥ ह्रस्वस्य ॥ संबुद्धौ चेत्यतः संबुद्धाविति वर्त्तते ॥ शेषोघ्य ॥ यूस्त्र्याख्यावित्यतो यू इति ङिति ह्रस्वश्चेत्यतो ह्रस्व इति च वर्त्तते । शेषपदार्थमाह । अनदीत्यादि । तदन्तामिति । अनुवृत्तयूभ्यां शेषपदार्थस्य विशेषणात्तदन्तलाभ इति भावः । ननु मत्यै इत्यत्रानवकाशत्वान्नदीसंज्ञैव भविष्यतीति शेषग्रहणं व्यर्थमत आह । एकसंज्ञेति । अधिकारादिति । कडाराः कर्मधारये इत्येतत्पर्यन्तं तस्य बुद्धिस्थता-

दित्यर्थः । स्पष्टार्थमिति । स्पष्टतया तदन्तविधिलाभार्थमिति भावः । मात्रे इति । ऋतो ङीति तु यू इत्यनुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिति भावः ॥ आङो ना ॥ पुंसीति तु नोक्तम् । अमुना कुलेनेत्यत्र मुत्वस्यासिद्धत्वान्नुमनापत्तौ पुंस्त्वाभावेन नाभावस्याप्यनापत्तौ रूपासिद्धेः । न मु न इति निषेधस्तु न नुमि, नमु टादेश इति वार्त्तिकविरोधात् । अत एव सूत्रकृता ङ्कीनिवद् नेति नोक्तम् । तथा सति तन्त्रेण नकारानिर्देशोपि संभाव्येत आगन्तुनाकारेण तस्यापि न इति निर्देशेन तन्त्रस्वीकारे त्वत्यन्तं ज्ञानगौरवमिति न किंचिल्लाघवमिति स्पष्टं भाष्ये । आङिति । ङकारविशिष्टा संज्ञा न त्वस्य ङस्येत्वम् । अत एव हारिणा मर्त्येत्यादौ न गुणः । एवमोङ आप इत्यत्रापि । अत एवासंभवे एवापवादत्वमिति वार्त्तिकमते ऽपि रमे इत्यादौ न याट् ॥ घेर्ङिति ॥ सुपि चेत्यतः सुपीति वर्त्तते तेन पट्वीति सिद्धम् । न च वेर्ङिति सूत्रं कार्यं ङकारादावित्यर्थः प्रवाहवेत्यत्राङ्याजयारामुपसंख्यानमित्याङादेशस्तु ङा इत्येव वक्तुं शक्य इति वाच्यम् । मत्यामित्यादावाण्नद्या इत्यस्यानापत्तेः । अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावात् । इद्ग्रहणे त्वनुबन्धकार्यत्वात्स्थानिवत्त्वं स्पष्टमिति दिक् ॥ ङसि ङ ॥ एङो द्वित्वेपि अस्वारितत्वाद्यथासंख्यं न । ङितश्चेति तु नासूत्रि ऋत उदित्यत्र ऋदन्ताद्ङितो ऽति परे पूर्वरूपमित्यर्थे जागृतीत्यादौ दोषः स्यादिति । ङसोरित्येव सिद्धे ङसिग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ अच्च घेः ॥ इदुद्भ्यामितिकिम् । घेः परस्य ङेरौदच्चेति ङिप्रकृतेर्घेरौदच्चेति षा ऽर्थो मा भूदिति । अदौतोस्तपरत्वं सुखसुखार्थं, इत्सञ्ज्ञायां च तस्य लोप इति तयोर्लोपः । न चैतो विभक्तित्वान्न विभक्ताविति निषेधात्कथमित्सञ्ज्ञेति वाच्यम् । सुखसुखार्थमित्यस्य तदेव प्रयोजनन्न तु कार्यान्तरं नापि प्रयोग श्रवणमित्यर्थात्तस्त्वप्रतिज्ञयैव न विभक्तावित्यस्य तत्राप्रवृत्तेः । अतएवद्वृद्धौ पत्यावैश्वर्य इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते यदि तूच्चारणार्थानां विनैव शास्त्रमपगमः स्यात्तदेत्सञ्ज्ञकानामपि तद्वदेव निवृत्तिरस्तु किन्तस्य लोप इत्यनेन । स्वभावादस्योभयत्रापि समत्वात् । ध्वनितञ्चेदन्तस्य लोप इत्यत्र भाष्यइति दिव औत्सूत्रे निरूपयिष्यामः । न चैवमग्नावित्यत्रौतः स्वारितत्वापत्तिः । न च प्रत्ययाप्रत्यययोरित्स्येव सिद्ध पुनस्तिति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकादौपदेशिकप्रत्ययत्ववत्येव तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तस्याः परिभाषाया लक्ष्यासिद्धये भाष्यकृता काप्यनाश्रयणात् । स्पष्टञ्चेदं तित्स्वरितमित्यत्र कैयटे । अङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये तु तत्प्रत्याख्यानायैकदेशिना सोक्ता न तु सिद्धान्तिनेति स्पष्टं तद्विदाम् । श्नान्नलोप इति सूत्रे भाष्येपि ध्वनितस्तदभाव इति वाच्यम् । प्रत्ययग्रहणमित्यस्य विधानकालिकप्रत्ययत्ववद्ग्रहणमित्यर्थात् । अत एवादेशेषु द्वित्वमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानेन फलभेदो नेति दिक् ॥ अनङ् सौ ॥ साविति प्रथमैकवचनमसम्बुद्धाविति पर्युदासात् । नकाराकारस्तूच्चारणार्थ इत्सञ्ज्ञकः ॥ अलो ऽन्त्यात् ॥ अवध्यवधिमतोः सजात्यादाह । पूर्वो वर्ण इति । अत एव शिष्ट इत्यादौ शा इति समुदा-

सित्वे स्पष्टः

यस्य शास इदितीत्वं न। पञ्चम्यन्तालुग्रहणाच्च शस्य न॥ सर्वनामस्थाने॥ नोपधाया इत्युपधाया इति दूलोपइत्यतो दीर्घ इति चानुवर्त्तते॥ अप्टक्क॥ अप्टक्क इति पुंस्त्वमविवक्षितम्। अत एवाष्टकं हलिति सङ्गच्छते। अष्टक्प्रदेशेषु हलग्रहणेनैव सिद्धे सञ्ज्ञाविधानमदृष्टार्थम्॥ हल्ङ्याप्॥ सुतिसीति पृथक् पदम्। हलन्तादिति। सुतिसीनां प्रत्यत्वेनोपस्थितस्य यस्मात्स विहितस्तदादेरित्यस्य विशेष्यत्वेन तदन्तलाभ इति भावः। एवं ङ्याबंशे द्वेधा तदुपस्थित्या ङ्यावन्तान्तादित्यर्थो द्रष्टव्यः। हल्ङ्याब्भ्यः किमिति। राम इत्यादौ दीर्घान्तत्वाभावान्न दोष इति प्रश्नः। दीर्घात्किं निष्कौशाम्बिरतिखट्व इत्यारभ्य संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादित्यन्तो ऽपपाठः। मनोरमायां दर्शनात्। सखेति। यद्यप्यत्रैव सख्युरसंबुद्धाविति लेख उचितस्तथापि नान्तलक्षणदीर्घेणैव सिद्धेरत उपधाया इत्यपेक्षया नित्यत्वेन तस्यैवौचित्याच्चात्र नोक्तम्॥ अचो ञ्णि॥ मृजेर्वृद्धिरित्यतो वृद्धिरित्यनुवर्त्तते ऽङ्गस्येति चाधिकृतन्तदाह। अङ्गस्य वृद्धिरिति। ञ्णित्यादिति। उच्चारणार्थाकारेण कृतयणः प्रयोगस्थस्यानुकरणादविशेषेणोभयोर्ग्रहणमित्याह। खितीत्यादि। ङ्यादिपरस्तादृशः खिखीतितीशब्दप्रकृतिक एव संभवतीति भावः। सुसखेति। न पूजनादिति निषधाद्राजाहःसखिभ्य इति टज् न। समुदायस्येति। असखीत्यस्य सखिभिन्नावयवाविति वर्णसञ्ज्ञापक्षे ऽर्थः। अत्र पक्षे पर्युदासेन तद्भिन्नप्रातिपदिकान्त्यवर्णादेरेव ग्रहणात्कृतं सख्येति वाक्ये न दोषः। सिद्धान्तिसंमते तदन्तसंज्ञापक्षे सखिभिन्नावित्यर्थः। पर्युदस्यमानप्रसमर्पकसखिशब्दे ऽस्य तदन्तग्रहणन्तु न विशेष्यासन्निधानादिति भावः। एतत्सर्वं हरदत्तानुरोधेन। यस्येति सूत्रभाष्यात्तु सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणया सख्यवयवभिन्नयोरिदुतोरित्यर्थः। यथा अत्वसन्तस्येति सूत्रे ऽधातोरित्येतद्घटकधातुपदस्य पिण्डग्र इत्यादिसिद्ध्यर्थं धात्ववयवे लक्षणाकरे दृश्यते। तदन्तसंज्ञापक्षेप्यसखीति य्वोरेव विशेषणन्ततस्तदन्ताविधिः। उतश्च प्रत्ययादितिवत्। ततश्च सख्यवयवभिन्नवर्णाद्यन्तमित्यर्थः। तदन्तविधिश्च शेषपदार्थविशेषणतया, एवञ्च प्रकृते नैव घिसंज्ञेति लभ्यते। तत्र हि भाष्ये इवर्णस्य ईति किमुदाहरणं अतिसखेरागच्छाति, यद्यत्र लोपोन स्यात्तदा कृतदीर्घस्य पूर्वान्तवद्भावेन सखिशब्दत्वात् अतिदेशविषये प्रातिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वे कृते ऽपि घिसंज्ञा न स्यात्। लोपे तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोष इत्युक्तं, मतद्रीत्या हि विशिष्टस्य सखिभिन्नत्वेन घिसञ्ज्ञा निर्बाधैवेति तदसङ्गतिः स्पष्टैव। न च लोपेपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषः। सखिशब्दस्य तदवयवपरत्वेन प्रातिपदिकग्रहणाभावात्। प्रातिपदिकत्ववदुपस्थापकपदोपादानं हि प्रातिपदिकग्रहणं, ल्यप्यास्सूत्रे किमर्थं विकृतनिर्देशो न सखिपतिभ्यामित्येवोच्येतातिसखेरित्यत्र मा भूदिति भाष्ये ङ्यन्तप्रकृतिक एवायं विहितविशेषणानाश्रयणेनेव प्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयणेनैवैतत् भाष्यं प्रवृत्तमिति न तद्विरोध इत्यलम्॥ पतिः समा॥ एवकार इष्टतो ऽव-

धारणार्थः । स्मृतिपुराणेषु पतये सखिनेत्यादिव्याकरणानिष्पन्नत्वेनासाध्वेव । त्रिशङ्क्वाद्यवाज्ययाजनादाविव तपोमाहात्म्येनासाधुप्रयोगेपि ऋषीणां दोषाभावात् । यज्ञे कर्मण्येवासाधुप्रयोगे दोषाच्च । अस्माकमपि स्मृतिपुराणाध्ययनविधिबलात्तेषान्तपोबलाच्च यज्ञमध्येपि तदन्तर्गततत्पाठे दोषाभावः । स्वातन्त्र्येणेदृशं प्रयुञ्जाना अस्मदादयः प्रत्यवयन्त्येव । अत एव नदीसंज्ञासूत्रे भाष्ये छन्दोवत्कवयः कुर्वन्तीत्युक्त्वा न ह्येषेष्टिरस्तीत्युक्तम् । षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वेति सूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टतरश्चैतत् । समास इत्युक्तेर्बहुव्रीहौ न घित्वम् । अत एव पातिर्वृत्ताविवेति नासूत्रि । वर्णसंज्ञापक्षे पत्यव्यवेकार इत्यर्थः । तदन्तसंज्ञापक्षे पत्यवयवेकारान्त इत्यर्थः । सूत्रे पतिशब्दश्च तदवयवेकारे लाक्षणिकः । एतेन शेषाध्यसखिपती, पतिसखी समासएवेति वा सूत्र्यतामित्यपास्तम् । यस्येतिचेति सूत्रस्थभाष्यरीत्या सुपतिना सुसख्येत्यादीष्टासिद्ध्या तथान्यासस्य कर्त्तुमशक्यत्वादिति स्पष्टमेवेति दिक् । नित्यं बहुवचनान्त इति । किमः संख्यापरिमाणइत्यनेन किंशब्दाद्बहुत्वसंख्यावाच्छिन्नसंख्येयविषयप्रश्नएव डतिरिति भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः ॥ बहुगण ॥ संख्याप्रदेशेष्वेतत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणसत्त्वेपि तन्मूलककृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य न प्रवृत्तिः कर्त्तरि कर्मेत्यादाविव । अत एव संख्याया अतिशदन्ताया इति शदन्तपर्युदासः सङ्गच्छते । न हि शदन्ता कृत्रिमा संख्यास्ति । तस्मात्संख्याप्रदेशेषूभयगतिः । किं च लोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणेन प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थस्याप्यवगतिरिति स्पष्टं भाष्ये । अत एव पञ्चकृत्व इत्यादिसिद्धिः । एतन्न्यायोपयोगस्त्वस्मात्साम्रेडितादिसंज्ञाविषये द्रष्टव्यः । सूत्रे बहुगणग्रहणन्तु तयोर्नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेनासंख्यात्वात् । बहुत्वादि हि त्र्यादिसंख्याव्यापको धर्मविशेषः । अत एव भाष्ये एतत्सूत्रमतिदेशार्थं यदयमसंख्या संख्येत्याहेत्युक्तम् । यत्तु भाष्ये एकादिकया चापि संख्यायते इत्युक्तं, तस्यायमर्थः । बह्वादिकयापि स्वव्याप्यत्रित्वादिसंख्यया संख्यायते । कतिशब्दोपि संख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकतया संख्यानकरणम् । एवं वत्वन्तेप्यूह्यम् । यद्वा चापिशब्दौ वाक्यालङ्कारे एकादिकया संख्यायते सापि प्रदेशेषु यथा गृह्येतेति लोकप्रसिद्धमहासञ्ज्ञाकरणमिति तदर्थः । एतेनार्थान्तरवाचित्वे सति बहुत्ववाचिनश्चेत्संख्याकार्यन्तर्हि बहुगणयोरेवेति नियमार्थं तत् तेन भूर्यादीनां न, तेषां वैपुल्याद्यर्थान्तरवाचित्वात् वैपुल्यं विशालता । विशेष्यविशेषणदलाभ्यामबहुत्ववाचिन एकशब्दस्य बह्वर्थमात्रवाचिनांत्र्यादीनाञ्च न व्यावृत्तिः । यद्वा । अनियतसंख्यावाचिनाश्चेद्बहुगणयोरेवेति नियमः । अनन्तशब्दवदनन्तवाचिशतशब्दस्य संख्याकार्याभाव इष्ट एवेत्यपास्तम् । संघवैपुल्यवाचकयोर्नेह ग्रहणं परस्परसाहचर्येण त्र्यादिसंख्याव्यापकधर्मवाचिनोरेव ग्रहणात् । वतु इति सानुबन्धनिर्देशो ब्राह्मणवदित्यादिव्यावृत्त्यर्थः । डतिस्तद्धित एव वतुसाहचर्यादित्यलम् । ष्णान्तेत्यतः षाडिति वर्त्तते संख्येति च प्रकृतं, तदाह । इत्यन्तेति । अत एव षट्कृती-

ति इडनुवादेन शुग्विहितः । अत एव संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् । संख्ये- ति किम् । पतयः ॥ प्रत्ययस्य ॥ अनेकसञ्ज्ञाकरणात् आवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन च तज्ज्ञावितसंज्ञाश्रयणमतो न सङ्करः । तेन हन्तीत्यादौ श्लाविति द्वित्वं न, तदाह । लुक्श्लु- लुप्शब्दैरिति । अदर्शनं लोप इत्यतो ऽदर्शनमित्यनुवर्त्तते । प्रदेशेषु भाविसञ्ज्ञाविज्ञानान्नान्यो- न्याश्रयः । एकसंज्ञाप्रकरणादन्यदेशस्थत्वेन लोपसञ्ज्ञया आसां समावेशः । तेन प्रत्यय- लक्षणासिद्धिः ॥ षड्भ्यो ॥ जश्शसोः शिरित्यतो जश्शसोरिति वर्त्तते । षड्भ्य इति विहि- ताविशेषणन्तेन गौणे न । परमपञ्चेत्यादौ तु विशिष्टस्यापि संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यक- बोधजनकत्वेन संख्यावाचितया षट्त्वमस्त्येवेति न दोषः । स्पष्टञ्चेदं षट्प्रधान एष समास इत्यादिना सर्वादिसूत्रे भाष्ये । कैयटस्य तु प्रमाद इत्यन्यत्र निरूपितम् ॥ प्रत्ययलोपे ॥ प्र- त्ययस्येत्यनुवृत्त्या सिद्धे आद्यप्रत्ययग्रहणमवयवलोपे मा भूत् । तेनाघ्नीयेत्यादौ नानुनासिक- लोप इति स्पष्टं भाष्ये । इदमेव प्रत्ययग्रहणं ज्ञापकमवयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्य । एव- ञ्चादेशप्रत्यययोरिदुदुपधस्येत्यनयोर्लक्षणादि नाश्रयणीयं सात्पदाद्योरिति च चरितार्थम् । स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे इदं सूत्रं नियमार्थमिति भाष्यम् । प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्राश्रीय- ते तत्रैवेति । न चैवं दाधर्त्तीति सूत्रे तेतिक्ते इति किं निपात्यते, आत्मनेपदं, नैतदस्ति, अ- नुदात्तङित इत्येव सिद्धं नियमार्थं तर्हि भविष्यत्यत्रैव यङ्लुगन्तस्य नान्यत्र बेभिदीतीत्यु- क्तम् । अस्य नियमत्वे तेनात्मनेपदं दुर्लभं ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वादिति वाच्यम् । आत्मनेपदमित्यस्यैव सिद्धान्त्युक्तित्वात्ततो विध्यर्थमिदमिति वार्त्तिकानुसारिणानुदात्तङित इत्येव सिद्धमिति शङ्कित तदनुसार्येकदेशिन एव तत्समाधानमित्यदोषादित्यन्यत्र विस्तरः । प्रत्ययलोपे प्रत्ययवदिति सिद्धे लक्षणग्रहणं प्रत्ययनिमित्तकमेव यथा स्यात् न तु प्रत्ययस्थानिक- मित्यर्थलाभार्थं तेन नखभिन्न इत्यादावैसादिकं नेत्येके । अतिदेशेनाहार्यतद्बुद्धिसंपादनेऽप्युच्चार- णप्रसङ्गरूपषष्ठ्यर्थाभावान्नैसादीति तद्व्यर्थमित्यपरे । कार्यमिति । प्राधान्यात् कार्यातिदेशो- ऽयमिति भावः । इहापि परिवीरिति शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद् दीर्घत्वं भविष्यतीति भाष्येण तृज्वत्सूत्रे शास्त्रकार्यातिदेशयोरैक्यकथनेन चातिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इ- त्यङ्गीकारात्परिवीरित्यत्र तुग्दीर्घौ पर्यायेण न । किं तु दीर्घ एव परत्वात् । अन्यथाननैवो- भयोर्विधानात्परत्वाभावेन पर्यायो दुर्वार इति बोध्यं तदाह । जसि चेति गुणे प्राप्ते इति । ज- सि चेति विहिते ऽनेन गुणे प्राप्तइत्यर्थः ॥ न लुमता ॥ लुशब्दयुक्ता लुमन्तस्तदाह । लुगित्या- दि । अङ्गकार्यमिति । लुप्तप्रत्यये परतो यः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतो लब्धाङ्गसंज्ञकस्तदुद्दे- श्यकं यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वेत्यर्थः । तेन पञ्चेत्यादौ पदसंज्ञा भवति । राजपुरुषादौ भ- संज्ञा च न । अङ्गसञ्ज्ञा तु यथोद्देशत्वात्प्रत्ययसत्ताकाले जाता तिष्ठत्येव । तत्काले का- र्याभावादप्रवृत्तावपि प्रत्ययलक्षणेन सा । तस्या लब्धाङ्गसंज्ञककार्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृ-

इति तृज्वत् अनैमित्तिक ... १२

तेः स्पष्टञ्चेदं युवोरनाकौ इत्यत्र कैयटे । नलुमतेत्यस्यानित्यत्वादङ्गसञ्ज्ञायामप्रवृत्तिरिति तत्त्वमिति कश्चित् । अत एव पञ्चभिः क्रोष्टीभिः क्रीतं कुलमिति तद्धितार्थेति समासे ठको ऽध्यर्धेति लुकि लुकद्धितेति स्त्रीप्रत्ययलुकि पञ्चक्रोष्टृ इत्यत्र तृज्वत्त्वम् । तदुक्तं भाष्ये तृज्वदिति सूत्रे न चापरं निमित्तमाश्रीयते किं तर्ह्यङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वदिति, अङ्गसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति । न चोरदत्ववत् तृज्वत्त्वेपि परनिमित्ताश्रयणमिति पञ्चक्रोष्टृ इत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यम् । उरदित्यत्र शब्दतः परस्य निमित्तत्वानाश्रयणेपि अङ्गसंज्ञाद्वारेरदत्वस्यापि परनिमित्तकत्वेन स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिरित्येव लिट्यभ्यासस्येति, सूत्रस्थभाष्याशयात् । नियमतः परबुद्धेः पूर्वप्रवृत्तितया परनिमित्तत्वात् । अत एव चर्करीत्यजर्घा इत्यादावप्रवृत्तिरचिरनृइत्यादावजादिप्रत्यय इत्यर्थस्तु अङ्गस्येति षष्ठ्या निमित्ते इत्यध्याहारेण तस्य विशेषतया यथाकथञ्चिदुपपाद्यः । आकडाराधिकारस्थेषु कार्यकालत्वस्याभावाच्च । वस्तुतः कार्यकालपक्षे क्रोष्टुशब्दः प्रत्यये ऽङ्गसंज्ञो भवत्यङ्गसंज्ञकस्य च तस्य तृज्वत्त्वं स्त्रियामित्येवार्थः । उरदित्यादौ तु गतिरुक्तैव । पदैकवाक्यतयान्वयस्तु संज्ञासूत्राणां दुर्लभइत्यन्यत्र निरूपितम् । एतेन उरदित्यादौ तु आवृत्त्या ऽत्वं प्रति निमित्ततापि वक्तव्येति लक्ष्यानुरोधान्न तथा प्रकृते लक्ष्यानुरोधादेवेति तदाशयः । चर्करीत्यजर्घा इत्यादौ तु न लुमतेति निषेधानित्यत्वादप्रवृत्ति त्रपो इत्यादौ गुणवत् । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तं लुकि भवत्येवेति तु भ्रुवे हितं भ्रूहितमित्यादावुवङापत्त्या चिन्त्यमित्यपास्तम् । त्रिपु सरूपा इति । ङे प्रथमयोरिति सूत्रे युष्मानित्यादौ तस्माच्छसो न इत्युपन्यासपरेण भाष्येण स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रे शिशिनुमादिभिर्युष्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरेण वार्त्तिकेन तद्भाष्येण च नषडिति निषेधेन च लिङ्गसत्ताबोधनेपि लिङ्गबोधकप्रत्ययानुत्पत्त्या रूपे न विशेष इत्यर्थः । सामआकमिति सूत्रस्थस्यालिङ्गे युष्मदस्मदी इति भाष्यस्य पदान्तरसन्निधानं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दमात्रान्न प्रतीयतइत्यर्थ इति दिक् ॥ त्रेस्त्रयः ॥ अयं न सान्तो निजान्त्रयाणामिति निर्देशात् । त्रेरयङ् न कृतोऽयङ्गीत्यादाविवोच्चारणार्थत्वशङ्कावारणाय । केचिदिति । आमि सर्वनाम्न इति साहचर्यादिति भावः । वस्त्विति । साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वात्सूत्रान्तरस्थतदाश्रयणे दृढतरप्रमाणाभावाच्चेति भावः । न च गौणमुख्यन्यायेनात्र नेति वाच्यम् । अप्रसिद्धत्वगौणलाक्षणिकत्वान्यतररूपगौणत्वाभावात् । अत एवोपसर्जनानां सर्वनामत्वनिषेध आरब्धो वार्त्तिककृता इतरविशेषणतामात्रेण तत्त्वाभावात् । पदकार्यएव तत्प्रवृत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः । द्विशब्दो नित्यन्द्विवचनान्त इति । संख्यापरत्वेपीत्यर्थः । अत एव कस्य द्वित्वे इत्यर्थे कस्य द्वयोरिति भाष्ये बहुष्विति सूत्रे प्रयुक्तम् ॥ त्यदादी ॥ अष्टन इत्यतो विभक्ताविस्यनुवर्त्तते तत्फलन्तत्कुलम् । सोर्लुक्यत्वं न । इष्टिरिति । भाष्यकारस्येति भावः । द्विपर्यन्तानां किमिति । युष्मदस्मदोरात्वयत्वलोपैर्बाधात्किमः कादेशविधानाच्च प्रश्नः । भ-

नपुंसकाद्द्वयोर्युष्मदाद्यादेशा भवन्ति ...

यान्भवन्तावित्यभ्युच्चयाय ङौ तु सवर्णदीर्घ इति । इदं संभावनामात्रेण । एषां ङौ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनानभिधानात् । क्विबन्तवातेति । ईत्त्वमकाराद्वाविति वार्त्तिकस्य पावान इत्यादीनां वनिपा साधनरूपस्य तत्प्रत्याख्यानभाष्यस्य च फलेक्यावदशेभ्यः क्विपो ऽनभिधानमावश्यकमिति । धीवरीपीवरीत्यादि ध्याप्योः संप्रसारणञ्च क्विप् क्वनिप् च चेनेत्यर्थकाज्जनसनखनां सञ्झलोर्घुमास्थागापेति सूत्रभाष्यपर्यालोचनया सिद्धावार्त्तिका । सिद्धीधीः ध्यायतेर्दधातेर्वेति क्विब्वचनाति वार्त्तिकस्थभाष्ये दधातेर्वेत्युक्तिरेकदेशिनः । शंस्था इत्यत्र विजेवेति न दोषः । मीङ् माने इतीकारान्तात् क्विबित्येके । वातप्रमीर्निःशृङ्गो मृगाकृतिर्जन्तुविशेषः । बहुश्रेयसीति । ईयसो बहुव्रीहौर्नेति निषेधात्तत्रोपसर्जनह्रस्वः ॥ यू स्त्र्या ॥ दीर्घयोरेव ग्रहणं व्याख्यानात् । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । यू-किम् । मात्रे, आण्नद्या इति न । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ मूलविभुजादित्वात्कः । स्त्र्याख्यावित्युपस्थितस्त्रीवाचकशब्दस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिरित्याह । ईदूदन्ताविति । अच्छीर्नद्योरित्यादौ नदीशब्दस्य तदवयवे लक्षणा बोध्या । आख्याग्रहणान्नित्यत्वलाभस्तदाह । नित्यस्त्रीलिङ्गाविति । तत्फलन्तु ग्रामण्यादेर्व्यावृत्तिः । नित्यस्त्रीत्वञ्च प्रवृत्तिनिमित्ते यये लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वं ङ्यन्तकुमार्यादीनां क्वचित् निर्वृत्तेन त्रिलिङ्गसमानाकारतया नित्यस्त्रीत्वाभाववारणाय प्रवृत्तिनिमित्तेत्ये इति । नन्वेवं बहुश्रेयसीशब्दस्य न स्यादत आह । प्रथमेति । अर्थान्तरसङ्क्रमात्पूर्वं विद्यमानं नित्यस्त्रीत्वमादाय तस्यार्थान्तरसंक्रमे ऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । यथोद्देशे पूर्वप्रवृत्तसंज्ञामादायैव कार्यं कार्यकालपक्षेऽपि कुमारीत्यादौ प्रकृतिभूतकुमारीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वेन वृत्तावपि विशेषणतया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वेन नदीसञ्ज्ञा । समासे तु स्पष्टैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः । तन्मात्रबोधकत्वांशे प्राधान्येन तद्बोधकत्वनिवेशे वा न मानम् । तदुक्तं भाष्ये अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमवयवो ऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसञ्ज्ञा भविष्यतीति । आकडारस्थसञ्ज्ञानां कार्यकालत्वाभावादन्यथा तत्सादृश्यैकवाक्यतापन्नयोः कथं बाध्यबाधकभावः स्यादिति बोध्यमित्याहुः केचित् । हे बहुश्रेयसीति । ह्रस्वे कृते गुणस्तु न । प्रक्रियालाघवायाम्बार्थानां ह्रस्वः, ह्रस्वनद्योर्गुण, इत्येव वाच्ये ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् जाति चेत्यत्रैकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया ह्रस्वपदस्यैवानुवृत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् । अम्बार्थानामपि गुणस्तु वक्तुमशक्यः । अनः क्लीबञ्जलं शाकं मातृस्यन्दनयोरपीति रभसाद्युक्तानःशब्दस्याम्बार्थत्वेन गुणापत्तेः । ह्रस्वग्रहणे त्वच इत्युपस्थित्याजन्ताम्बार्थग्रहणान्न दोषः । तस्य नपुंसकत्वेपि हे वारे इतिवत्पक्षे गुणः स्यादेव गुणश्रुतेरुक्तपरिभाषोपस्थितौ त्वम्बेत्यादावप्यनापत्तेः । अयं ह्रस्वोनन्तरस्येतिन्यायाद् ह्रस्वस्य गुण इत्यस्यैव बाधकस्तेन मातरित्यत्र ऋतो ङीति गुणो भवत्येवेति दिक् ॥ आटश्च ॥ न माङ्याङति सूत्रस्थभाष्योक्ते ऽटश्चेति न्यासे तु वृद्धिरेवेति बोध्यम् । अत्राट् तु वक्तुमशक्यः ।

श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलवान्

अरथपोहेसन्नित्यत्र वृद्धिवारणायाटश्चेत्यत्र धाताविस्यपकर्षेण वृद्ध्यनापत्तेः वृद्धिरेचीत्यस्य तु पररूपं बाधकमिति बोध्यम् । ङेरिति । सप्तम्येकवचनं व्याख्यानात् । इह परत्वादिति । सकृद्गतिन्यायाश्रयणादिति भावः । स्पष्टश्चेदं ह्रस्वनद्याप इत्यत्र भाष्ये । यद्यपीहाऽपवादो नद्याम् सर्वथानवकाशत्वात् । अपवादो नुग्दीर्घत्वस्येति दीर्घो कित इति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेनागमादेशयोरपि तत्त्वसत्त्वात्, तथापि अनवकाशत्वेन बाधे ऽपवादप्रवृत्त्यनन्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेर्न दोषः । अत एव न गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिःशेषं बाधते किं तर्ह्यनवकाशत्वादिति गुणोदङ्हस्वोरिति सूत्रभाष्ये उक्तम् । पादः पदिति सूत्रस्थं शब्दान्तरप्राप्तया ऽनित्ययोराडामोः परत्वादमिति भाष्यं स्वेकदेशयुक्तेरिति बोध्यम् । अट्यन्तत्वादिति । लक्षेर्मुट् चेत्यौणादिकप्रत्ययान्तत्वादिति भावः । कुमारीति । ह्रस्वविधायके शास्त्रीयोपसर्जनग्रहणाद् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न ॥ अचि श्नु ॥ सूरुशब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं भ्रमेर्डूप्रत्ययान्तो वा । इह य्वोरिति धातोः समानाधिकरणं विशेषणन्तदाह । इवर्णोवर्णान्तधातोरिति । इत्यस्येति । इत्यस्येत्यर्थः तेन सुभ्रुवाविति सिद्धम् । आन्तरेति । स्थानत इति भावः । य्वोरिति किम् । चक्रे । अचिनिम । ययात् । इनीयङीति । सुधीशब्दे यण्निषेधारम्भादत्र प्रकरणे धातोः स्वरूपग्रहणे इति परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः ॥ एरनेकाचो ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवतीति । धात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्न इत्यर्थः । तद्भिन्नश्च धात्ववयवपूर्व एवेति उदियावित्यादौ न दोषः । असंयोगादित्येव धात्ववयवसंयोगभिन्नात्परस्येत्यर्थेन सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् । एः किम् । असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्यादङ्गविशेषणं मा भूदिति । तेन यवक्रियावित्यादौ नातिप्रसंगः । लुलुवतुरित्यादौ तु नातिप्रसंगः ओः सुपीति नियमात्, विपरीतनियमस्तु न । सुधीशब्दे ऽचि सुपि यण्निषेधारम्भात् । कुमार्याविति । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाच्छाकल्यं त्विह न । नः क्ये इति नियमात् । प्रधीरिति । प्रकृष्टं ध्यायतीति विग्रहे निरस्त्रीत्वाभावान्न नदीत्वं प्रकृष्टा धीर्यस्येति विग्रहे तु नदीत्वम् । ग्रामण्योरिति । अग्रग्रामणया नयतेरिति णत्वम् । गतिकारकपूर्वस्यैवेति भाष्ये पठ्यते स च नियमस्तेन गतिकारकपूर्वभिन्नस्य नेति फलति । तद्भिन्नत्र तत्सदृशं सपूर्वपदमेव तेन निन्युनुरित्यादौ यण्, तदाह । गतिकारकेतरेति । यत्त्वत्र गतिसमासो नित्याविकारस्थ एव प्रतिपदोक्तत्वाद् गृह्यते इति । तन्न । भाष्ये पूर्वपदग्रहणाभावेन समासोपस्थितेरभावेन विशिष्टरूपोपादानविषयप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । अत एव नदीसञ्ज्ञासूत्रस्थः प्रकृष्टा धीर्यस्या इति विग्रहाभिप्रायेण प्रवृत्तः प्रध्यै ब्राह्मण्यै इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते । शुद्धधियाविति । शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहः । शुद्धं ध्यायतीति विग्रहे यण्व । आद्ये सत्त्वभूतार्थविशेषणत्वात् शुद्धत्वस्य कथमपि न कारकत्वमिति भावः । कथन्तर्हीति । दुष्टं ध्यायतीति दुष्टा धीर्ध्यानं येषामिति वृश्चिकाद्वेरिति विग्रहाभिप्रायेण प्रश्नः । दुर्ध्यतेति । दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वस्य स्थितिक्रियाविशे-

षणत्वमिति भावः । प्रकृष्टा धीरित्यादौ प्रकर्षः प्रशब्दार्थो धीशब्दोपात्तधात्वर्थे विशेषणमिति यण् भवत्येव । यत्क्रियेति । या चासौ क्रियेत्यर्थः । तं प्रति । तद्वाचकं प्रति । यद्वा यस्य धातोर्वाच्यया क्रियया युक्ता इत्यर्थः । नेहेति । ततश्च संबन्धसामान्यषष्ठ्यैव समासः । भीत्रार्थानामिति हेतुत्वप्रकारकबोधे तृतीयाबाधनार्थं विभक्तिप्रकरणे तु न कृतं कारकत्वप्रयुक्तकार्यानापत्तेरिति भावः । किं च हेतुत्वाविवक्षायां संबन्धत्वेन विवक्षया षष्ठी सूत्रारम्भेपीति बोध्यम् । अभ्युच्चयेनाह । वृश्चिकसंबन्धिनीति । अत्र पूर्वपदान्तर्गतोत्तरपदलोपः शाकपार्थिवादित्वात् ॥ न भू ॥ अनन्तरस्येतिन्यायेनैरनेकाच ओः सुपीत्यनयोरेव निषेधः । सुपीति चानुवर्तते तदाह । सुपीति । लोपावीति । अतो लोपः, लोपो व्योर्वलीत्याभ्यामिति भावः । यलोपे निषेधादल्लोपो न स्थानिवत् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलिलोप इष्यते । स्थानिवत्त्वादिति । एवञ्च यणादेशे यलोपे सख इति स्यादिति भावः । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नपदान्तेति निषेधस्तु न स्थानिवत्त्वस्य नः क्ये इति सामान्यापेक्षनियमेनास्यापदत्वात् । परपदस्थाजादेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च । क्विबपेक्षक्यच्संबन्धियलोपस्य यणि बहिरङ्गासिद्धत्वन्तु नानियत्वात् । क्वौ लुप्तमिति । भावे क्तः । लोप इत्यर्थः । गोमत्यतेरप्रत्यये गोमानिति भाष्योक्तेरस्याप्यर्थस्य क्वचिदङ्गीकारः, क्वौ विधिं प्रति नेत्येव तु सार्वत्रिकमित्यन्यत्र विस्तरः । अनाङिति । अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायस्तु गौणमुख्यन्यायवत्पदकार्यविषय एवेति भावः । दीर्घस्यापीति । प्रयोगस्थयकारान्तानुकरणं सूत्रे ऽकारश्चोच्चारणार्थ इति भावः । लूनीरित्यादि । ल्वादिभ्यः, क्षायो मः, प्रस्त्योन्यतरस्याम्, इति नत्वमत्वे । शुषः कः, पचो व, इति कत्ववत्वे । व्याख्यानात् प्राधान्याच्च रूपातिदेशोयमित्याह । क्रोष्टृशब्द इति । तच्चोदात्तऋकारविशिष्टमतिदिश्यते तृज्वदिति चकारोच्चारणात् । तेन क्रोष्टृत्यादावुदात्तयण इति स्वरसिद्धिर्बोध्या । पक्त्रादेस्तु नातिदेशः । अर्थत आन्तर्याभावात । इदं सूत्रं स्त्रियाञ्चेति च प्रयोगनियमफलकमिति बोध्यम् ॥ अप्तृन् ॥ ननु व्युत्पत्तिपक्षे तृन्नन्तत्वात्तृजन्तत्वाद्वा दीर्घे सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमत आह । नियमार्थमिति । अन्येषामुणादिव्युत्पन्नानां सञ्ज्ञाशब्दानां नेति । नेष्ट्रादयोप्युणादय एवेति भावः । तेषां तृन्निति सूत्रस्थवार्तिकेन व्युत्पादनान्नप्त्रादीत्यादिग्रहणेन प्रशास्तृशब्दस्यैव ग्रहणमित्यन्ये । अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थमेवेति बोध्यम् । भाष्यप्रयोगादिति । एवञ्चोणादिसूत्रस्य व्युत्पादनमप्रामाणिकमिति भावः । पङ्कजादिवद्योगरूढोयम् । ये त्वौणादिकत्वमेवास्य स्वीकृत्य भाष्यप्रयोगादेव दीर्घत्वमिच्छन्ति, ते मान्याः । भाष्यकृतान्यप्रयोगस्योदाहरणत्वेन दानेप्यस्य भाष्यप्रयोगत्वाभावात् । ण्वुल्तृचाविति भाष्ये तु तृचश्चकारो व्यर्थः । न चाप्तृन्तृजित्यादौ विशेषणार्थः । तृ इत्येव सिद्धेः । न च तृ इत्युच्यमाने मातरौ पितरावित्यादौ प्राप्नोति तत्र हि तृप्रत्ययो निरनुबन्धक इति वाच्यम् । नप्तृग्रहणस्य योनिसंबन्धवाचिनाञ्चेद-

स्यैव नान्येषां योनिसंबन्धवाचिनामिति नियमादित्युक्तम् । नेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतॄणान्तृन्नन्तत्व-
स्य प्रशास्तुस्तृजन्तत्वस्य तृन्निति सूत्रे भाष्यवार्त्तिकयोरुक्तत्वेन तेषां ग्रहणं प्रपञ्चार्थमेव । एव-
ञ्च यथान्यासे नियमफलं चिन्त्यम् । क्रोष्टेति । अनाङि सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः प्रथमोपस्थित-
त्वात् । क्रोष्टारावित्याद्यर्थन्तु तल्लेखः । यद्वा विशेषविहितत्वाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वेन स एव
न्याय्यः ॥ विभाषा तृ ॥ अयमपि नियम एव । तृतीयादावच्येवोभयमिति । तेन श्यामादौ श-
सि क्रोष्टुपुत्र इत्यादौ च न दोषः । सर्वत्र विशिष्टाभावस्य सुलभत्वात् । तृज्वत्क्रोष्टुः,
स्त्रियाञ्चेत्याभ्यां सर्वनामस्थाने स्त्रियाञ्च तृजन्तरूपविधानेन तयोः प्रयोगनियमार्थत्वं फल-
ति । एतेन तृज्वत्सर्वनामस्थानएवेति नियमादिदं विध्यर्थमिति परास्तम् । न चैवमपि क्रो-
ष्टूनित्याद्यसङ्गतमन्यत्र तृजन्तस्यैव प्रयोगेणाप्युक्तनियमस्य चारितार्थ्यादिति वाच्यम् । तृ-
ज्वत्क्रोष्टुरिति योगविभागस्यैवं सति वैयर्थ्यापत्तेः । न च तद्धितेष्वचामादेरिको गुणवृद्धी इ-
तिसूत्रयोः क्रौष्टूः क्रोष्ट्रीया इति भाष्यप्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम् । ऋकारान्तस्यैव ऋषि-
वाचकत्वेनादोषात् । इदं सूत्रत्रयन्तु शृगालवाचिक्रोष्टुक्रोष्टृशब्दयोर्व्यवस्थार्थमित्यवधेयम् ।
तदुक्तं भाष्ये तृज्वद्भावविषये एतत् तृजन्तं मृगवाचीति तृतीयाद्यजादिविभक्तिषु तृजन्तन्तु-
न्नन्तञ्च मृगवाचीति च । अनेन हि अन्यत्र तुन्नन्तमेवेत्यपि सूचितमिति दिक् ॥ ऋत उ-
त् ॥ तपरत्वं भाव्यमानस्यापि क्वचित्सवर्णग्राहकताज्ञापनद्वारान्तर्यतो द्विमात्रनिवृत्त्यर्थ-
न्तेनाम् इत्यादिसिद्धिरिति ढ्रलोपे इति सूत्रे कैयटः । यत्तु तपरत्वं ढ्रलोपइति दीर्घबाधनार्थमिति
तन्न । "सुपत्रवाजिता बाणा ज्वलिता इव पन्नगाः । नैर्ऋतारस्यभासन्ते सवितूरश्मयो य-
थे"ति रामायणप्रयोगविरोधात् । उरण्रपर इति सूत्रे ऽण्ग्रहणाभावे ऊरपर इति भाष्यप्रयो-
गविरोधाच्च । सस्येवेति । संयोगान्तलोपेन सिद्धे नियमार्थम् । तेनोर्गित्यादौ नेति भावः । विप-
रीतनियमस्तु नपुमान् स्त्रियेति निर्देशात् इत्युदन्ताः । एरनेकाच इति सूत्रमोरिति पदरहितं सानु-
वृत्तविशेषणं सर्वार्त्तिकञ्चानुवर्त्ततइत्याह । धात्ववयवेत्यादि । गतीति च । सकृल्ल्वावि-
त्यत्र क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाद्यण । न भूसुधियोरिति निषेधे प्राप्ते आह । वर्षाभ्वश्चे-
ति । वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान् । स्वार्थिक इति । स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थस्तत्र भव इत्यर्थे ऽध्यात्मा-
दित्वाट्ठञ् । द्वारादिषु स्वग्रामस्वाध्यायशब्दयोः पाठेन स्वशब्दादेश्चेदेतयोरेवेति नियमार्थके-
नैजागमो न । पुनर्भूशब्दस्य रूढस्य नित्यस्त्रीत्वादाह । यौगिक इति ॥ इत्यूदन्ताः ॥ वर्णैकदे-
शानां वर्णग्रहणेनाग्रहणे रेफाभावादाह । ऋवर्णादिति । व्युत्पत्तिपक्षे इति । अव्युत्पत्तिपक्षे ऽब्रा-
दिष्वपाठाद्दीर्घशङ्कैव नेति भावः । व्युत्पत्तिपक्षे निरनुबन्धकतृप्रत्ययान्ता एवेति ण्वुल्तृचाविति
सूत्रस्थभाष्यस्वरसः ॥ इत्यृदन्ताः । वैकल्पिकेति । यत्तदेतेभ्य इत्यत्र त्यदाद्यत्वकरणादतिदेशस्य
क्षिय इत्यादौ धात्वनुकरणे विभक्तिकरणेन वैकल्पिकत्वस्य च ज्ञापनादिति भावः । अनुक-
रणस्यानुकार्यशब्दस्वरूपमात्रमर्थ इति प्रातिपदिकत्व मनुकार्येञ्चानुकरणाद्भिन्नमेवेति स-

री छ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ईषदानुपूर्व्यात्ययेऽपि वाचकसादृश्यादर्थोपस्थापकत्वमित्यत्र कैयटे प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्र भाष्ये च स्पष्टम् । अत एव किर इत्यादितः कृधातुरिति बोध्यः। भू सत्तायामित्यादौ क्वित एव निर्देशात्कदाचिदनुकरणाद्विभक्त्यभावोऽपि, स च सूत्रेष्वेवेति प्रामाणिकाः । गविस्यमाहेति वान्तस्यैवानुकरणमनुकार्यस्वरूपभङ्गभिया च न वलोपः । झला-ञ्जशित्यादौ जश्त्वाभाववदित्याहुः । इत्वं इति । किरश्च पञ्चभ्य इति निर्देशाद्धातुप्रत्ययेऽपि तत्प्रवृत्तिरिति भावः । कीरिति । कृधातुरित्यर्थः । गुणो नेति । ऋत उदित्युत्वमप्यत एव न अत एव ओ यङीति सूत्रनिर्देशः सङ्गच्छते ॥ इत्यृदन्ताः । अनाङिति । ऋल्वर्णयोः साव-र्ण्यादिति भावः । गमॄनिति । ऌवर्णस्य दीर्घाभावादृवर्ण एवेति भावः । ननु तुल्यास्यसूत्रे भा-ष्यकृता ऋति ऋ वेत्यादिविधेयोः रेफद्वयगर्भलद्वयगर्भयोरस्लृदीर्घलाङ्गीकरणात्र द्विलकार ईषत्स्पृष्टो दुर्वारः । आमि च तथा धातॄणामित्यत्र रेफद्वयगर्भोऽपीति चेन्न । अकः सवर्णइति सूत्रे उक्तोत्तरत्वात् । गम्लेति । यत्तु लण्सूत्रे उरण्रपर इत्यत्राजिति वक्तव्येऽण्ग्रहणसाम-र्थ्येनाऽपूर्वेणैवेत्युक्तं भाष्ये लकारस्य यणि हि तत्र लपरत्वार्थं ग्रहणं स्यादिति साम-र्थ्योक्तिरसङ्गता ऋकारस्य यणि तु रोरीति लोपेन न विशेष इति, तन्न, ऋकारांशे हल्रूपा-णि रोरीति प्रवृत्त्या फलाभावेनाप्रवृत्त्या तत्साहचर्याद् लृकारांशेऽपि हल्रूपाण्यप्रवृत्तिरित्या-शयात् । वस्तुत ईदृशानामभिधाने दृढं मानं चिन्त्यम् । इति लृदन्ताः सेरिति । इना सहेत्यर्थः । सोपसर्जनस्येति सत्वम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेऽपि लिङ्गाद्यन्वय्यर्थप्रतिपादकत्वादव्ययमिति महासंज्ञाव्याख्यानव्ययत्वान्न विभक्तिलुक् । सादेशात्पूर्वमाद्गुणस्त न । नेन्द्रस्येति ज्ञापके-न पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमेकादेशाप्रवृत्तेः । न च नान्तः पादमिति सूत्रस्थेन न चेद्ङः पदान्तात्परो हरतीति भाष्येण विरोधात्सावेदृशानां प्रयोगो ऽनुचितः सावपि पदत्वस-त्त्वादिति वाच्यम् । योगविभागसिद्धस्य सौ पदत्वस्य क्वाचित्कत्वेनादोषात्, सावप्रयोग ए-वेत्यन्ये । सय इति । न चास्यान्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वाद्ङः पदान्तादित्यादि दुर्वारमिति वाच्यम् । भाष्ये स्वादिष्विति योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वं पदमित्यर्थः । ततोऽसर्वनामस्थाने, यचि सुबन्तमिति अनुवर्त्तते । अयचीति प्रसज्यप्रतिषेधः । तेन यजादौ सर्वनामस्थाने पूर्वं पदं न मध्ये चेत्सुबन्तन्तदपि पदं नेति व्याख्यानेनादोषात् । आनिदेशिकस्याप्ययं निषेध इति स्पष्टमेव उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रतिषेधाच्च । उत्तरपदस्य तद्घटितस्य वा पदत्वे कर्त्तव्येऽन्तर्वर्त्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणं नेति तदर्थो ऽतो न योगविभागमूलकव्याख्यानेन फ-लभेद इति केचित् । इतोदित्यतोऽनुवृत्तं सर्वनामस्थाने इति प्रथमया विपरिणम्यते णिदि-त्यनेन सामानाधिकरण्यादित्याह । सर्वनामस्थानमिति । तत्र णितः कार्यस्यासंभवात् णिति यत्कार्यन्तदतिदिश्यते । शसीति । अचीत्यधिकारात्तद्घटितशसो न ग्रहणमिति भावः । गा-मिति । परत्वादत्र वृद्धिरिस्तु न । अनवकाशत्वेनात्वस्यापवादत्वात् । तदाह । आतो णिदिति ।

सूत्रे तपरकरणेन गस्याविवक्षितत्वमिति भावः । तेन चित्रगुरित्यादौ न दोषः । अन्यथा ऽङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन स्थानिवत्त्वेन गोन्तत्वाद्दोषः स्यादेव । मम त्वोकारान्ताभावाद्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च न दोषः । परे तु गोतो णिदिति सूत्रे भाष्ये तपरत्वं प्रत्याख्यातम् । चित्रगुरित्यादौ तु न दोषः । गोः पूर्वत्वणित्वात्वस्वरेषु स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात् । हे चित्रगो इत्यादौ तु लाक्षणिकत्वान्न दोष इति अत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । द्योः सर्वनामस्थाने णित्वं वक्तव्यमिति औतो ऽमित्यत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः । सुद्यौरिति । केवलद्योशब्दस्य स्त्रीत्वाद्बहुव्रीहिरुदाहृतः । विहितमिति । यदि तु वर्णग्रहणेपि प्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते तदा व्यर्थोयं यत्नः । स्मृतौरिति । स्मृत उर्येनेत्यर्थः । यत्त्वयवायावादिष्वेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं तत्स्थानिकायादीनामस्वरितत्वायेति वार्तिकव्याख्यावसरे ऽवादेशे नास्त्युदाहरणमिति स्वरितो वेति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । प्रकृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्मृतस्यान्तोदात्तत्वे शेषनिघातेन उशब्दस्यानुदात्तत्वात्तदेकादेशस्यैकादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वे स्मृतवेत्यादौ तदुदाहरणसंभवादिति, तन्न । तृतीयादिष्वनभिधानेपि अन्यत्र तत्सत्त्वे बाधकाभावात् । न च गोत इति सूत्रे द्योश्च वृद्धिर्वक्तव्येति वार्त्तिके द्योशब्दस्यैवोपादानादन्यौकारान्ताभाव इति वाच्यम् । उपलक्षणतया व्याख्यानेनादोषात् । परे त्वीदृशानामनभिधानेपि न क्षतिरित्याहुः । रायो हलि ॥ अष्टन आ इत्यत आ विभक्तावित्यनुवर्त्तते ॥ ॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥ श्रीः ॥

रमेति । रमयतेः पचाद्यच् टाप् । एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः । वार्चेत्यादौ तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्त्वात्त । आप इति पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याद‌ङ्गस्येति पञ्चम्या विपरिणम्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्याह । आबन्तादिति। जसः शीत्यतः शीति वर्त्तते। रमे इति । यस्येति लोपो नाभत्वात् । सम्बुद्धौ च ॥ बहुवचने झल्यित एदिति आङि चाप इत्यत आप इति चानुवर्त्तते । एङ्ह्रस्वादिति । संबुद्धौ प्रतिपदोक्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया हल्ङ्यादिलोपात् प्रथममेत्वे ऽनेन संबुद्धिलोप इति भावः। सन्निपातपरिभाषा त्वनित्यत्वान्नात्र प्रवर्त्तते । आङि चा ॥ चेन प्रकृतमोसि चेति परामृश्यते घेर्ङितीत्यतोनुवृत्तं ङितीत्याप इति पञ्चम्या षष्ठ्या विपरिणम्यतइत्याशयेनाह । ङिद्वचनस्येति ॥ सर्वनाम्नः स्या ॥ आबन्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थस्तेन मासपूर्वायै इति सिद्धम् । अत्र ह्रस्वो न स्याटस्तस्य विधेयत्वेनोद्देश्यत्वासंभवात् । नापि ङिद्वचनस्य, व्याख्यानादत आपो ह्रस्व इत्याह, आपश्चेति । आबन्तस्य गणे पाठाभावेन सर्वनामत्वाभावादाह, एकादेशस्येति । ग्रहणादिति । सर्वनामशब्देनेत्यर्थः । न चैवमप्याबन्तत्वाभावः । एकादेशनिष्पन्नस्याप्त्वाभावात् । अत एव खट्वेत्यादौ परादिवद्भावेनाप्त्वमाश्रित्याबन्तादिति सोलोप उक्तः । परादिवद्भावेन तत्त्वं तु न लभ्यमुभयत आश्रयणेन्तादिवत्त्वाभावदिति वाच्यम् ।

उभयत आश्रयणे तदभावस्य भाष्ये एकदेश्युक्तत्वेऽपि सिद्धान्तिसंमतत्वाभावात् । एतच्च तिङन्ते इण्धातौ वक्ष्यामः । परे तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ऽऽबन्तस्य सर्वनामत्वम् । आबन्तत्वन्तु परादिवद्भावेनेत्याहुः। सर्वस्यामिति । इह परत्वात्स्याटि कृते सकृद्गतिन्यायात्सुण्न । प्रतिपदोक्तस्येति । दिक्शब्दमुच्चार्य विहितत्वादस्य तत्त्वम् । योत्तरेति । अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहिः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रइति मात्रग्रहणात्संप्रत्यसर्वनामत्वेपि पुंवत्त्वम् । योत्तरेति यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वप्रतीत्या योत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धपूर्वा यस्या इत्यर्थेनोत्तरापदस्य गुणवाचकत्वात्पूर्वनिपात इत्यन्यत्र विस्तरः । स्पष्टार्थमिति । दिङ्नामानीत्यस्य बहुव्रीह्यधिकारे सत्त्वादिति भावः । अन्तरायै नगर्यै इति । अपुरीत्यस्य पूःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थ इति भावः । अत्र मानमन्वेष्यम् । हे अम्बेति । ह्रस्वे कृते संबुद्धौ चेत्येत्वं न आआबिति प्रश्लेषात् । द्व्यक्षरं यदीति पठित्वा द्व्यच्काम्बार्थकस्यैव ह्रस्व इति नियममाश्रित्य डलकवतां ह्रस्वो नेत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात्फलभेदाय सामान्यतोपि वार्त्तिकमसंयुक्तविषयमित्याशयेनाह । असंयुक्ता इति । द्व्यक्षरं यदीत्यस्याङ्गत्वाद् द्व्यक्षराम्बार्थकान्तस्य ह्रस्व इति नियमशरीराज्जगदम्बेत्यादौ ह्रस्वो भवत्येव । यद्यपि जरसादेशस्येति । एवञ्चैत्वशीनुड्याडामां नित्यत्वात्पूर्वमेषु कृतेषु क्वचिदजादित्वाभावात्क्वचित्सन्निपातपरिभाषया जरसो ऽनापत्तिरिति भावः । यद्यपि याडापोर्जरसपेक्षया परत्वात्तयोः कृतयोराद्यऽजादित्वविघातादन्त्ये सन्निपातपरिभाषया न जरसः प्राप्तिरेवमेत्वेपि तथापि तत्र प्रश्लेषफलं दर्शयितुमाह । एवमिति । अत्र यद्वक्तव्यन्तन्निर्जरशब्दे उक्तम् । स्वाश्रयमिति । स्वं श्रूयमाण आकारः । स्थानिवद्भावेनाप्त्वमिति । न च ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति ह्रस्वे आप्त्वस्य विच्छेदात्कथं दीर्घे स्थानिवत्त्वेन तल्लाभः । ङ्याप्स्थानिको दीर्घभिन्न आदेशो न स्थानिवदिति तदर्थ इति वाच्यम् । याडाप, औङ आप, आङिचापो, ङेराम्नद्याप्, हल्ङ्याब्भ्य,त्येतष्वाकारप्रश्लेषमाश्रित्य स्थानिवत्त्वनिषेधप्रत्याख्यातृभाष्यनये शङ्कासत्त्वेनादोषात् । अत्र यत्रोदाहरणे सूत्रभाष्यवार्त्तिकानां फलभेद आपतति तेषामनभिधानम् । यथा ऽतिखट्वस्य अः अतिखट्वा इत्यादेः,वक्ष्यमाणरीत्या दीर्घात्पूर्वं फलाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तौ फलभेदस्यैवाभावश्च । यत्त्वाकारान्तरं प्रश्लिष्याकाररूप एव यो न कदाचिद्रूपान्तरं प्राप्त इत्यर्थ इति तन्न । मानाभावात् । भाष्ये तस्यानुक्तेश्च । आबन्तं यदङ्गमिति । प्रत्ययग्रहणइति परिभाषया ऽतिखट्वस्य नाबन्तत्वं यच्चाबन्तं खट्वेति न तदङ्गमिति भावः । न चानयाऽऽबन्तग्रहणे तेनाङ्गविशेषणादाबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थादतिखट्वायेत्यादौ दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम् । अङ्गस्य विशेषणत्वात् । एतेन श्रुतमाकारमादाय स्मृतमनुबन्धमादाय आप्त्वानुसन्धानात्स्यादेव याडित्यपास्तम् । तस्य लाक्षणिकत्वाच्च । ननु स्त्रीप्रत्यये वाचनिकस्तद्धादिविधिनिषेधो भाष्ये पठितस्तत्कथमस्य तत्र प्राप्तिरत आह । उपसर्जनेति । स्त्रीप्रत्यये

चानुपसर्जनेनेति वचनस्यैव भाष्ये पाठादिति भावः । अत्रोपसर्ज्जनत्वं लौकिकमेव । स्त्रीप्रत्यये शास्त्रीयोपसर्जनत्वासंभवात् । यद्यपि स्त्रीप्रत्ययान्ते शास्त्रीयोपसर्जनत्वमस्ति तथापि न तेन प्रत्ययग्रहणे इति तदादिनियमप्रसक्तिः । एतत्सर्वं व्याख्यादर्शाद्यनुरोधेन । परे त्वस्याकारस्य लाक्षणिकत्वान्नात्र याट् वर्णग्रहणेपि तत्प्रवृत्तेरेदित्यादौ भाष्ये स्पष्टत्वात् । न च खट्वायै इत्यत्र याडनापत्तिः सूत्रन्तु निशायै इत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यम् ॥ यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न संभवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य तत्परिभाषाविषयत्वात् । न चेह तथा । एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्त्वात् । पदाङ्गाधिकारे इति वार्त्तिकेनाङ्गस्य विशेष्यताया एवौचित्यबोधनाच्च । अत एवाबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थाभिप्रायेणातिखट्वायेत्येतत्सिद्धये ऽतिखट्वए इति स्थिते प्रवृत्तं ङ्याप्ग्रहणे ऽदीर्घ इति वार्त्तिकं व्याख्याय श्रुताकारस्मृतानुबन्धाभ्यामाप्त्वेनाशङ्कां कृत्वा लाक्षणिकत्वेन समाधायाकारप्रश्लेषेण तत्प्रत्याख्याने एतत्परिहारस्योपायान्तराकथनं भाष्ये । किं च अङ्गस्य विशेषणत्वे वार्त्तिकस्य तत्प्रत्याख्यानायाकारप्रश्लेषस्य च वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । किं च खट्वाया अर्द्धे ऽर्द्धखट्वायामित्यादौ याडनापत्तिः । किं चाकारप्रश्लेषपक्षे ऽपि दीर्घोत्तरं स्वाश्रयाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वमिति शङ्का ऽयुक्तैव । दीर्घात्पूर्वं स्थानिवत्त्वस्य फलाभावादप्रवृत्तौ स्थानिन्याप्त्वबुद्धेरभावाच्चदादेशे दीर्घे तदारोपस्य दुर्लभत्वात् । परंपरया कार्य्यमादाय स्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ मानाभावात् । याडाप इति सूत्रे भाष्ये ऽपि अतिखट्वायेत्यत्र स्थानिवत्त्वात्प्राप्तस्य याटः प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यो ङ्याप्ग्रहणे ऽदीर्घ इति स्थानिवत्त्वनिषेधात्, न च दीर्घत्वे आबसौ भूतपूर्व इति याट् प्राप्नोति, लाक्षणिकत्वात् न । स्थानिवत्त्वे तु तत्सामर्थ्यान्नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरित्युक्तम् । यद्यपि स्थानिवत्सूत्रयाडाप इति सूत्रस्थभाष्याभ्यां हल्ङ्याप्सूत्रयाडापइति सूत्रयोरेव प्रश्लेषो लभ्यते तथापि भाष्यमुपलक्षणमितरसूत्रविषयोदाहरणानभिधानं वेत्यनयोर्युक्तं सुधीभिर्विचार्य्यमित्याहुः ॥ व्रश्च ॥ अत्र राजिसाहचर्याद् भ्राजिः फणादिरेव तेनान्यस्य विभ्राजित्येवेत्याहुः । छशौ वर्णौ ताभ्यां शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तग्रहणमित्याह । छशान्तयोरिति । छशयोरित्युक्तेपि न क्षतिरिति चिन्त्यम् । पदस्येति तु पृष्टमित्यादिसिद्धये व्यधिकरणमेव । अन्तादेश इति । अलोन्त्यस्येति वचनात् । अत्र झलो झलीत्यतो झलीति पदस्येति स्कोरित्यतो ऽन्ते इति चानुवर्त्तते । छ्वोः शूडित्यत्र क्ङितीत्यनुवृत्तेः प्रष्टेत्यादौ शादेशाभावात् अशान्तत्वेन षत्वाप्राप्तौ च्छग्रहणम् । अत्रापि सतुङ्निर्देशो बोद्धव्यः । तस्यासिद्धत्वादिति । चयो द्वितीया इत्यस्य नादिन्येति सूत्रे भाष्ये पाठादिति भावः । टतयोरिति । धुडभावे टस्य धुडि तस्येत्यर्थः । न भवतीति । जश्त्वात्प्राक् षस्य नेत्यर्थः । जश्त्वे तु प्राप्तिरेव नेति बोद्धव्यम् । केचित्त्विति । एकाच इत्युत्तरसूत्रे ऽनुवृत्त्या मध्येपि संबन्ध एवोचित इति भावः । जश्त्वेनेति । यत्तु जश् झशीति निर्देशात् शस्य न जश्त्वमिति, तन्न । अविकृतस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यादयस्मयादित्वेन भ-

त्वाच्च तत्र तदप्राप्तौ न्यायसिद्धायां ज्ञापकत्वायोगात् । उपदेशेजित्यादिनिर्देशैः कुत्वाद्यनापत्तेश्च । अत्र मते भाष्यानुग्रहो विचार्यः । मांसपृतनेत्यस्य पद्दन्न इति सूत्रे उपसंख्यातत्त्वादाह । शसादौ वेति । स्त्रीत्वादिति । पुंस्त्वाभावादित्यर्थः । नात्वं नेति । स्त्रीत्वादित्यनुक्ष्यते । अत एव पुंस्त्वाभावान्नत्वाभावइति नोक्तम् । न हि पुंस्त्वाभावो नाभावे प्रतिबन्धकः । नपुंसकेपि तदङ्गीकारात् ॥ ङिति ह्रः ॥ अत्र वाक्यद्वय,माद्ये यू इति स्त्र्याख्याविस्त्रीति इयङुवङ्स्थानाविति वेति चानुवर्त्तते । अन्त्ये यू इति वेति स्त्रीवाचकाविस्येतन्मात्रार्थकं स्त्र्याख्याविति च । तत्र ह्रस्वयोरप्राप्ते दीर्घयोस्तु नेयङिति निषेधादप्राप्ते विभाषा । इत्यादिष्वप्राप्तिमाशङ्क्य ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र- नित्यस्त्रीलिङ्गाविस्येवंविधो नियमो नाश्रीयतइति कैयटस्तु ह्रस्वांशमात्रविषय इत्याशयेनाह । नित्यस्त्रीलिङ्गाविति । अत एवास्य दीर्घांशे निषेधविकल्पकत्वं भाष्ये उक्तं यू स्त्र्याख्याविति सूत्रे, तत्फलं कटप्रुवे ब्राह्मण्यै इति । लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वेन तत्त्वाभावात् । परे त्वत्र विकल्पो भवत्येव आख्याग्रहणरहितस्यैवात्र संबन्धात् । यद्वा स्त्र्याख्याविस्येतदेव स्त्रीवाचकाविस्येतन्मात्रार्थकमत्र शब्दाधिकारात् । तच्च ङिदाक्षिप्ताङ्गस्य विशेषणम् । अत एव प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्यस्यात्राप्रवृत्त्यन्वाख्यायके ह्रस्वौ चेयङुवङ्स्थानौ च प्रवृत्तौ स्त्रीवचनाविव नदीसञ्ज्ञौ भवतो न तु पुंवाचकाविति वक्तव्यमिति वार्त्तिके शकट्यै ब्राह्मण्यै क मा भूत् अतिशकटये ब्राह्मणाय अतिश्रियै ब्राह्मण्यै श्रियै ब्राह्मण्यै क माभूत् अतिश्रिये ब्राह्मणाय श्रिये ब्राह्मणायेति यू स्त्र्याख्याविति सूत्रशेषे भाष्ये उक्तम् । एवञ्चास्य निषेधविकल्पकत्वमसंभवि । समुदायस्य केनापि प्राप्त्यभावात् । अवयवस्य प्राप्तावपि तस्यानेन विकल्पाभावात् । ङिदाक्षिप्ताङ्गस्यैवानेन विकल्पात् । एतच्च प्रवृत्तौ स्त्रीवचनावित्यनेन सूचितम् । अत एवात्र वाक्यद्वयेपि विधिविकल्प एव दर्शितः । एवञ्चात्र नियमो नाश्रीयतइति कैयटो वाक्यद्वयपर एवोचितः । उपक्रमे निषेधपरतया व्याख्यानन्तु स्त्र्याख्याविस्यस्य नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वमजानत एकदेशिनो यू इति ह्रस्वयोर्ग्रहणमिति पक्षोपपादने युक्तिभूतमिति तन्नादरणीयम् । यत्तु दीर्घवाक्ये स्त्र्याख्याविति ईदूतोस्तदन्तस्य वा विशेषणं पुनरङ्गेन तदन्तविधिः । अङ्गस्य च केवलस्त्रीत्वं विशेषणमेवं ह्रस्वघटितवाक्येपि स्त्रियामित्येतन्मात्रमुभयोविशेषणमिति, तत्तु चिन्त्यम् । भाष्यात्तदलाभात् । नेयङुवङित्यत्र तु नेयङाद्याक्षिप्ताङ्गविशेषणं स्त्रीत्वम् । तदाक्षिप्तस्येयङादिविशेषणताया एवौचित्यात् । यस्याङ्गस्येयुवाविति भाष्योक्तेः स्त्र्याख्याविस्यस्य नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यर्थकस्य यू इत्यनेनैव क्लृप्तसंबन्धत्वाच्च । अत एवातिश्रिये ब्राह्मणायेत्यत्रानेन निषेधादवयवनदीत्वप्रयुक्तमपि नदीकार्य्यं न । ननु यथा खरकुट्यै ब्राह्मणायेत्यादौ लुवन्तस्य त्रिलिङ्गत्वेपि प्रथमलिङ्गग्रहणान्नित्यनदीत्वं भवतीति भाष्ये उक्तम् । चञ्चाब्राह्मणान्पश्येत्यादौ युक्तवद्भावेन स्वलिङ्गप्रयुक्तकार्याभावस्याप्यतिदेशान्न नत्वम् । स्पष्टचेदं तस्माच्छस इति सूत्रे

भाष्यकैयटयोः । यद्वातिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्यातिदेशेन तद्विरुद्धस्वाश्रयकार्याप्रवृत्तिः । स्पष्टञ्चेदं स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये । युक्तवद्भावादिप्रत्याख्यानेऽपि यथा दारादिशब्दैः पुंस्त्वेन स्त्रीरूपार्थस्य भानं तथा प्रकृते स्त्रीत्वेन पुंसो भानमिति न नत्वम् । पुंस्त्वे वाच्ये नत्वमित्यर्थात् । नचैवं खरकुट्यै इत्यत्रापि युक्तवद्भावेन नित्यस्त्रीत्वात्सूत्रेणैव सिद्धमिति वाच्यम् । स्त्र्याख्याविलस्य स्त्रीत्वविशिष्टमेव य आहेत्यर्थात् । न चायं तथा । स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वविशिष्टस्याभिधानात् । यद्यपि पदार्थमात्रे शास्त्रीयलिङ्गत्रयमस्ति तथापि व्यक्तिवस्तुपदार्थादिबोद्धयत्वकाले तत्तल्लिङ्गोपजनत्वेऽपि स्त्रीपदादिबोद्धयत्वदशायान्तत्सत्त्वे मानाभावात् । प्रकृते तु ब्राह्मणायेत्यादिविशेष्यदर्शनेन तत्सत्तानुमानात् स्पष्टं चेदं भाष्यकैयटयोरेवं श्रीशब्दात्कानि लुपि श्रिये ब्राह्मणायेत्यादौ विकल्पापत्तिः युक्तवद्भावेन स्त्रियामङ्गस्य वर्त्तनात् अत्र सूत्रे नित्यस्त्रीत्वानिवेशाच्चेति चेन्न । सत्यभिधाने इष्टापत्तेः । भाष्ये दृश्यमानं श्रिये ब्राह्मणायेत्यादि तु क्यजन्तात्क्विपि बोद्धयम् । विपरीतनित्यस्त्रीत्वनिवेशवादिनो लुबन्तश्रिये ब्राह्मणायेत्यादौ तदनापत्तिर्दोष इत्याहुः । यू किम् । मात्रे । यद्यपि यू इति दीर्घपरं तथापि विभक्तिविपरिणामेन य्वोर्ह्रस्वाविल्यन्वयो बोद्धयः । एतत्सर्वं वामीत्यत्रापि बोद्धयम् । इदुद्भ्यामौदच्चघेरिति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे । इदुद्भ्यामिति । अनदीसंज्ञकेषु अच्चघेरौदित्याभ्यां बाधात् । ङेरामिति सूत्रान्नदीग्रहणानुवृत्तेरचाह । नदीसञ्ज्ञकाभ्यामिति । मत्यामिति । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यण् ॥ त्रिचतुरो ॥ अष्टन आ इत्यतो विभक्ताविति वर्त्तते । तत्फलन्त्रिभार्यः । तृतीयान्तेन समासः भार्यो भरणीयः ॥ अचिर ॥ अलोन्त्यपरिभाषयैव सिद्धे ऋत इति अनुवर्त्तमानं तिसृचतसृ इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनायान्यथा त्रिचतुरोरित्यस्यैवानुवृत्त्यापत्तौ रादेशेन तिसृचतस्रोर्बाधापत्तिरिति दिक् । नुमचिरेति । अत्राचिरांशे न तिसृइति निषेधो मूलम् । एतेन स्त्रीत्वरूपार्थविशेषविभक्तिसञ्ज्ञानिमित्ततिस्राद्यपेक्षया नुडन्तरङ्ग इत्यपास्तम् । अतो निषेधादेवार्थसंज्ञाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणादन्यथामि प्रत्ययविशेषापेक्षत्वेऽपि संज्ञाविशेषानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् त्रयादेशे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । वस्तुतः स्वरूपेणोपादाने न बहिरङ्गत्वं किं तु केनचिद्विशेषधर्मेणोपादानएवेति विशेषापेक्षस्य बाहिरङ्गत्वमेव नेति च रुदधातौ निरूपयिष्यामः । तृज्वत्सूत्रे भाष्ये तु न तिसृइतिज्ञापकाद्रादेशो नुड्विषये न, पूर्वविप्रतिषेधेन तु न सिद्ध्यति । अपवादविषये विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः । रादेशस्य सर्वापवादत्वादित्युक्तम् । त्रिचतुरोर्विशेषणादिति । स्त्रीनिष्ठसंख्यायां वर्त्तमानयोरित्यर्थ इति भावः । नेहेति । त्रिशब्दस्य पुंनपुंसकवृत्तित्वेऽपि समुदायस्य स्त्रियां वृत्तेरङ्गविशेषणत्वे आदेशः स्यादिति भावः । आमि त्रिति । तत्राम् षष्ठीबहुवचनमेवार्थाधिकारादतो न ङेरामि त्रयादेश इति बोध्यम् । प्रियतिसेति । अङ्गविशेषणत्वेत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः । प्रिया जस् त्रि जसिति स्थिते ऽन्तरङ्गानपीतिन्यायेन विभक्तिलुकि पुनः सुपि तदन्तविधिना निर्दि-

इयमानपरिभाषया त्रिशब्दस्यादेशः ततो नद्यृतश्चेति कप्तु न । समासार्थालौकिकवाक्ये ऋ-
कारान्तोत्तरपदत्वाभावात् । ऋदुशनेत्यनङ् । प्रियतिसृणी इत्यादि । अत्र नुमः परत्वात्तिस्रा-
देशे पुनःप्रसङ्गविज्ञानेन नुम्, न तिसृचतसृ इति ज्ञापकेन सामान्यत आगमविषये रादेशो नेति ज्ञाप्य-
ते । प्रत्ययोत्तरेति सूत्रे चेमौ भाष्ये प्रयोगौ । द्वेरत्वे इति । बहिरङ्गासिद्धत्वन्तु नयास-
योरिति निर्देशेनानित्यत्वान्न प्रवर्त्तते । विभक्ताविति । युवोरनाकावित्यत्र भाष्ये पाठात् ।
ङ्याप्सूत्र तत्परिभाषादोषेषु पाठाच्च । सख्यशिश्वीति ङीप् । यस्येतिचेतीकारलोपः । लक्ष्मी-
रिति । कृदिकारादिति ङीषि लक्ष्मीरपि । स्त्यायतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री स्त्यायतेर्ड्-
ड् टिलोपयलोपौ टित्वान्ङीप् । इयङिति । स्त्रीशब्दस्येकारान्तत्वादियङेवानुवर्तते इति भा-
वः । गुणेनेति । जसि चेति गुणः । आङोना, अच्चेर्, ह्रस्वनद्याप इत्येतैरित्यर्थः । बाध्येत
इति । स्त्रीशब्दस्येयङित्यनेनान्वयः । नुमिकोचीति । पूर्वकारिकोक्तैर्बाधे सति यत्फलितं त-
दाह । ओस्याविति । अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जने पुंसि विद्यमानस्य स्त्रियाः
स्त्रीशब्दस्यौसादिषु चतुर्ष्वेव न त्वन्यत्र गुणादिभिर्बाधादिति भावः । पुंवद्भावादिति । तृती-
यादिषु भाषितपुंस्कमित्यनेनेति भावः । ननु ह्रस्ववाक्येप्यस्त्रीत्यस्य संबन्धेन स्त्रीशब्दावय-
वभिन्नह्रस्वेवर्णान्तादित्यर्थेन कथमत्र प्राप्तिरत आह । अस्त्रीति । तत्र बीजमाह । तत्संबद्धस्यै-
वेति । प्रसज्यप्रतिषेधस्तु न, वाक्यभेदाद्यापत्तेः । नन्वियङ्स्थानावित्यनेनापि ह्रस्वस्य निषेधः
किं नेष्यत आह । दीर्घस्यायमिति । तत्र ह्रस्वपदाभावादिति भावः । श्रयन्त्यनामिति श्रीः
क्विब्वचीत्यादिना वागित्यत्रेव कर्मणि क्विप्दीर्घौ अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः ॥ नेयङ् ॥ ङद्वयो-
च्चारणं स्पष्टार्थम् । स्थानशब्दो भावल्युडन्तः । इयङुवङोः स्थानं स्थितिर्ययोरिति बहुव्री-
हिः । सा च बाधकाविषये एव । तेन प्रकृष्टा धीः प्रधीः प्रध्यै इत्यादौ न निषेधः । सा
चोपलक्षणं व्याख्यानात् । तेन हे श्रीरित्यादौ निषेधसिद्धिः श्रियावित्यादौ तत्स्थितिसत्त्वा-
त् । यत्र नदीकार्याश्रये ऽङ्ङे बाधकाबाधितेयङादिस्थितिः क्वचित् दृष्टा तस्य तदवयवस्य च
निषेध इति फलितमत एव प्रकृष्टा धीर्यस्या यस्य वा प्रधीरित्यत्रावयवधीशब्दस्य नदीत्वं भ-
वत्येव । तदुक्तं भाष्ये अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानयो-
रपि य्वोः प्रतिषेधः प्राप्नोति अवयवस्येयङुवङ्स्थानत्त्वात् आध्यै प्रध्यै । सिद्धन्त्वङ्गरू-
पग्रहणाद्यस्याङ्गस्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणम् । न चैतस्याङ्गस्येयङुवङौ भवत इति । श्रियै
इति । ङिति ह्रस्वश्चेति विकल्पः ॥ वामि ॥ आमीति च्छेदः । प्रधीशब्दस्येति । प्रकृष्टं ध्या-
यतीत्यर्थकस्येत्यर्थः । वृत्तिकारादीनामिति । अयं भावः । भाष्ये आध्यै प्रध्यै इत्यादावि-
यङ्स्थानत्वान्निषेधमाशङ्क्य यत्र नदीकार्याश्रयेङ्ङित्युक्तरीत्या समाहितं, तत्र न बहुव्रीहिः
कबापत्तेः । किं तु प्रकृष्टं ध्यायतीत्याद्यर्थकं तत् । तत्र कैयटोक्तनित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीत्वा-
प्राप्त्या भाष्यासङ्गतिरतः स्त्रीविषयावेव यौ यू नित्यामित्यत्र भाष्ये एवकारो भिन्नक्रमः

नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यर्थः। नित्यमेवेत्यस्य पदान्तरं विनापीत्यर्थः। खलपूकटप्रूग्राम-णीनां क्रियाशब्दतया पुंसि मुख्या वृत्तिः पुंसः खल्वयमुचितो धर्मः शक्तत्वाद्भयरहितत्वाच्च। अतस्तेषां न पदान्तरं विना स्त्रीवृत्तित्वम्। ध्यानादि तु स्त्रीपुंससाधारणमिति। अत्रारुचिबीजन्तु सूत्रभाष्याद्यक्षरैरीदृशनित्यस्त्रीत्वालाभः। भाष्योदाहरणे बहुव्रीहिरेव। कप्तु न, ऋकारसाहचर्येण यस्य वृत्तेः प्राग्नदीत्वं तदुत्तरपदके एव तत्प्रवृत्तेः। धीशब्दस्येयङ्स्थानत्वेन प्राङ्नदीत्वनिषेधात्। गतिपूर्वकत्वाद्यणपि सुलभः। आध्यैप्रध्यै इति चिन्त्यमेतत् क्रियाशब्दत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावादिति कैयटस्तु चिन्त्य एवेति दिक्। लक्ष्मीवदिति। स्त्रियामिति शेषः। पुंवद्रूपमिति। उक्तविग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः। प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे इति। ईदृशपदघटितविग्रहे इत्यर्थः। तेन कर्मधारये बहुव्रीहौ च सर्वलिङ्गेऽपि मतद्वये ऽपि लक्ष्मीवत्। प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चेत्यवयवधीशब्दस्य नदीत्वात् नेयङिति निषेधस्योक्तरीत्या प्राप्त्यभावादिति भावः। विशेष इति। लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थः। श्रीवदिति। स्त्रियामिति शेषः। विशिष्टस्येयङ्स्थानत्वेन ङिदामोर्विकल्पस्यान्यत्र निषेधस्य च प्राप्तेरिति भावः। पुंसि त्वीदृशबहुव्रीहावपि न नदीत्वं नेयङ्स्त्रियवयवस्य निषेधात्समुदायस्याप्राप्तेश्च। पुंवदिति। सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे इति शेषस्तस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेन पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः। इतिविग्रहे त्विति। ईदृशपदघटितविग्रहके स्त्रीलिङ्गबहुव्रीहौ कर्मधारये चेत्यर्थः। तत्र बहुव्रीहाववयवस्य नेयङिति निषेधः। ङिति तु समुदायस्य विकल्प इति बोध्यम्॥ स्त्रियाञ्च॥ अत्रासंबुद्धौ सर्वनामस्थानइति न संबध्यते आरम्भसामर्थ्यात्। ऋन्नेभ्य इति। तदन्तशब्दानां बहुत्वाद् बहुवचनं प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्ताविधिः। स्त्रियामिति चाधिकारः। क्वासि हे सुभ्रु इति। रावणेन सीतापहारोत्तरं रामविलापोऽयं विधिना त्वया हापितस्त्यााजितः स हे सुभ्रु क्वासीत्येवं बहु विललापेत्यर्थः। नेयङ्स्त्र्यनेनावयवस्य समुदायस्य च नदीत्वनिषेधात्प्रश्नः। प्रमाद इति। विरहपीडितत्वेनानवधानलक्षणोऽत्र प्रमादः स च विरहपोषकत्वात्काव्ये गुणः॥ एकाजुत्तर॥ एकोच् यस्मिन् तादृशमुत्तरपदं यस्येति सूत्रे बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। उत्तरपदे इत्यनेनास्य वाक्यस्य समासपदघटितवाक्यैकदेशत्वानुमानात्समासो विशेष्य इत्याह। तस्मिन्समासे इति। आरम्भेति। प्रातिपदिकान्तेत्यनेन विकल्पेन णत्वे सिद्धे इत्यर्थः। पुनरिति। णग्रहणे ऽनुवर्त्तमाने इत्यर्थः। यणमिति। दृन्करेति यणमित्यर्थः। भेकजाताविति। शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिरित्यमरादस्य बह्वादित्वेन वा ङीषिति भावः। अन्ये त्वस्य गौरादिपाठान्नित्यमेव ङीष्। भेक्यां पुनर्नवायां स्त्रीति यादवस्य सुतः पुत्रः स्त्रियान्त्वमी आहुर्दुहितरमितिवन्नित्यङ्यन्तत्वेऽप्युपपत्तेरित्याहुः। गौरादिकल्पने मानाभावात्। अमरे वर्षाभूः कमठी डुलिरित्येव पाठ इति सुबोधिनीकार इति माधवस्तदनुसारेण मूलं बोध्यम्। टापूङीपौ

न स्त इति । स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्नेति व्याख्यानादिति भावः । स्वस्रादिषु मातृशब्दस्य ननान्द्रादिसाहचर्यात्प्रसिद्धत्वाच्च ससंबन्धिकजननीवाचकस्यैव ग्रहणम् । सन्निपातपरिभाषयैव तिसृचतस्रोर्ङीबभावे सिद्धे तदनित्यत्वज्ञापनार्थन्तयोर्ग्रहणमिति केचित् । स्वस्रादिषु तिसृचतस्रोः पाठो ऽनार्ष इति ङ्स्नेजन्तसूत्रस्थभाष्यस्वरसः ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अतोम् ॥ अत इत्येतदधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणम् । स्वमोर्नपुंसकादिति चानुवर्त्तते । अम् लुग्बाधको येननाप्राप्तइति न्यायात् । अमिति च्छेदो न तु मिति । ज्ञानमित्यादौ सुपि चेति दीर्घापत्तेः । सन्निपातपरिभाषया दीर्घवारणे तु हे ज्ञानेत्यादौ संबुद्धिलोपस्यानापत्तिः । मनिमित्तस्य प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातस्य प्रत्ययलोपेन विनाशात् । अत एवैङ्ह्रस्वादिति सूत्रे ज्ञानेत्यादौ मलोपाय कतरदित्यादौ लोपाभावाय चाङ्गाक्षेपव्यधिकरणान्वयहल्पदानुवृत्त्य आस्थिता भाष्ये न तु मितिच्छेद उक्त इत्यलं भाष्यविरुद्धकल्पनयेति दिक् । जसः शी औङ आपइत्याभ्यांशीऔङ इति चानुवर्त्तते तदाह । क्लीबादित्यादि ॥ यस्येति च ॥ इश्चाश्चयन्तस्येत्यर्थो व्याख्यानात् । भस्येत्यधिकारश्चेन नस्तद्धितइत्यतस्तद्धितोनुकृष्यते तदाह । भस्येत्यादि । भस्येतिकिम् । गर्गरूप्यम् । औङः श्यामिति । इत एव निर्देशादस्य नित्यस्त्रीत्वं बोध्यम् । औङ इति स्वरूपकथनं सर्वे इत्यस्य भाधिकारेण सिद्धेः ॥ जश्शसोः ॥ शसत्र सुबेव व्याख्यानात् ॥ नपुंसकस्य ॥ इदितो नुमिति सर्वनामस्थानइति चानुवर्त्तते । अङ्गस्येति च प्रकृतम् । तच्च झलज्भ्यां विशेष्यते । नपुंसकस्येति गृह्यमाणस्याभावादङ्गस्यैव विशेषणम् । अस्थिदधीत्यादौ तु गृह्यमाणस्यैव, प्रकरणात् श्रुतेर्बलवत्त्वात् । अत एव त्रिचतुरोरित्यत्र स्त्रियामिति तयोरेव विशेषणमित्याकरः । उपधादीर्घ इति । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनेनेति भावः । शेषमिति । कर्मणि घञ् । घञजपः पुंसीति प्रायोवादः सम्बन्धमनुवर्तिष्यतइतिभाष्यप्रयोगात् । अद्ड ॥ड्डेति पाठः ॥ दस्य ष्टुत्वं डस्य संयोगान्तलोपश्चादेशस्वरूपभङ्गभिया न कृत इति कैयटः । पञ्चम्य इति । अधिकव्यवच्छेदाय अस्य सर्वाद्यन्तर्गणत्वात् । परे तु डतरादिभ्य इति विरुद्धविभक्तिपञ्चम्यन्तत्वादङ्गस्येत्यनेनान्वयानर्हमिति डतरादिभ्यो विहितयोः स्वमोरङ्गसंज्ञानिमित्तयोरित्यर्थ इति भाष्ये सर्वादिसूत्रे स्पष्टम् । एवञ्च परमकतरं कुलमित्यादौ नादड् । यत्तु कैयटेनार्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यम् । तेन परमकतरादित्युक्तं । तन्न । तस्य यदि डतराद्यर्थगतसंख्याभिधायिन इत्यर्थस्तदा पञ्चम्यन्तात्तादृशार्थप्रतीत्यसंभवः । यदि षष्ठ्यर्थे पञ्चमी तदा विरुद्धविभक्तित्वादिति भाष्यासङ्गतिर्विधानस्य सर्वथानाश्रयणेनार्थद्वारकं विधानमिति तद्ग्रन्थासङ्गतिश्च । न चैतदर्थे उपसर्जनप्रतिषेधारम्भो व्यर्थः स्यादिति वाच्यम् । तत्प्रत्याख्यानायैवैतद्भाष्यप्रवृत्तेः । परमकतरादिभ्यावृत्तये ऽवश्याश्रयणीयविहितविशेषणेनैवातिकतरादिभ्यावृत्तौ स व्यर्थ इति तदाशयः । त्यदादीनाम इत्यत्र षष्ठ्यन्तत्वात्त्यदादीनामित्यर्थद्वारकंविभक्तिविशेषणं अस्थिदधि इत्यादावंगं तथा तद्विशेषणं व्याख्यानादित्यपि तत्रैव भा-

शब्दान्तरप्राप्त्या, शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यम् लक्षणान्तरेण प्राप्त्या अनित्यः

ष्ये स्पष्टमित्याहुः । डित्त्वफलमाह ॥ टेः ॥ तिविंशतेरित्यतो डितीति वर्त्तते भस्येति चाधिकृतम् । पञ्चम इति । डटो मटि भत्वाभाव इति भावः । अन्यतमस्येति । डतरादिष्वपाठादिति भावः । एकतरमिति । एकाच्च प्राचामिति डतरच् । एकवमस्य त्वेकतमामित्येव । परत्वादिति। नुमपेक्षयेति शेषः । शब्दान्तरप्राप्तया झलन्तान्तलक्षणभेदाच्च नुमप्यनित्य इति भावः । केचित्तु शिभावात्परत्वाज्जरसि ततः शौ झलन्तत्वान्नुमित्यर्थमाहुः । अत्र यद्वक्तव्यं तन्निर्जरशब्दे उक्तम् ॥ सान्तमहतः ॥ सान्तेति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदम् । संयोगस्येत्यनेन समानाधिकरणम् । नोपधायाः, सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनुवर्त्तते तदाह । सान्तसंयोगस्येत्यादि । उपधाग्रहणञ्च पूर्वमात्रोपलक्षणम् । पारिभाषिकार्थस्येहासंभवात् । सर्वनामस्थानइति सान्तसंयोगस्य विशेषणम् । अत एव हंसशिरांसीत्यादौ न दोषः । यद्वा ऽनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येति न दोषः । मांस्पचन्या इति । मांसस्य पचनीत्यर्थः । मांसस्य पचियुड्व्ञोरित्यप्येतत्सिद्धार्थानुवाद एव शब्दत्वेन च सादृश्यं नलुमतेत्यस्य च नित्यत्वमित्यभिमानः । वृत्ताविति । भाष्यस्वरसस्तवनानुवृत्ताविति भावः । मासश्छन्दसीति । मासस्तकारः स्याद्भ्यादौ प्रत्यये छन्दसीत्यर्थः माद्भिः शरद्भिर्दुरोदरं तवेत्युदाहरणम् । ह्रस्वो नपुंसके ॥ क्लीबवदर्थे वर्त्तमानस्याजन्तस्येत्येव सामर्थ्यात्प्रातिपदिकलाभे प्रातिपदिकस्येत्येतत्सत्त्वप्रधानस्येत्यर्थकम् । तेन काण्डे इत्यादौ अन्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वेपि न ह्रस्वः विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वेपि प्रकृत्यर्थापेक्षया प्राधान्यमस्त्येव प्रथमाया अपि अन्याभिहितशक्तिरर्थ इति तत्रापि तत्संसर्गको बोध इति तस्याः प्राधान्यम् । काण्डे तिष्ठत इत्यादावाख्यातार्थकर्तुः कर्तृक्रियायामन्वये तदभिन्नप्रथमान्तार्थस्यापि तेन संबन्धेनान्वयात्तस्य प्राधान्यं स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । ज्ञानवदिति । दीर्घान्तत्वप्रयुक्तो न कश्चिद्विशेष इति भावः । श्रीपाणीत्यादावेकाजुत्तरपदेति णत्वं भवत्येवेति बोध्यम् ॥ इकोचि ॥ सुपीति वक्तव्ये विभक्ताविति चिन्त्यप्रयोजनम् । विभक्तौ किम्, मधुन इदं माधवम् । हेवारे हेवारीति । अत एवेकोचीति सूत्रस्थमिह किंचित्त्रपो इति एङ्ह्रस्वादिति सूत्रस्थं हेत्रपु इति च भाष्यं सङ्गच्छते वृद्ध्यौत्वेति । वृद्ध्यादीनां क्रमेण गावौ हरौ क्रोष्टा हरये इत्यवकाशाः, नुमो वारिणी इति ॥ तृतीयादिषु ॥ भाषितः पुमान्येन शब्देनेत्यर्थे पीलुशब्दे ऽतिप्रसङ्गस्तस्माद्भाषितः पुमान्यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तरूपेर्थे इति बहुव्रीहिः भाषणक्रियया स्वकरणतयाक्षिप्तशब्दश्च क्लीबेन समानानुपूर्वीकः समानार्थश्च गृह्यते प्रत्यासत्तेः ततो ऽर्शआद्यच् तत्फलितमाह । प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति । इकोचीति नपुंसकस्येति चानुवर्त्तते तेन तत्र षष्ठ्यन्ते अत्रार्थात्प्रथमान्ते । इक इति किम्, श्रीपेण, टादौ किम् अनादिनी, अयञ्च ह्रस्वनुमोरभावातिदेशः क्लीबत्वविशिष्टार्थवाचकस्य पुंविशिष्टार्थवाचकरूपातिदेशे क्लीबत्वरूपार्थनिवृत्तेस्तत्प्रयुक्तसर्वकार्याप्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ अस्थिदधि ॥ नकारादकार उच्चारणार्थः अनङ उदात्तस्योच्चारणेन सिद्धावुदात्तग्रहण मसति यत्ने उदात्तादिशब्दैरनुपात्तो गुणो ऽविवक्षितइति ज्ञापनार्थम् । त्रिचतुरोरिती

सूत्रे तिस्रचतस्रित्यत्र द्वन्द्वप्रयुक्तेन्तोदात्ते कर्त्तव्ये आद्युदात्तनिपातनं विवक्षार्थम् । निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्ते ऽन्यादृशप्रयोगकरणम्, वधादेशेपि हन्त्यनुरूपेन्तोदात्ते ऽनुदात्तेवोच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं तदुक्तमसति यत्ने इति, परमास्थिशब्दादावन्तोदात्तगुणस्यापि स्थानित्वेनात्र तद्विवक्षायां न मानमिति भाष्ये स्पष्टम् । उदात्तत्वफलं दध्नेत्यादावल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वम्, दधनीत्यादौ श्रवणञ्च, ज्ञापनफलन्तु तृन्तृजन्तानां भिन्नस्वरकान्तानां ऋदुशनेत्यनेन तत्स्वरकानङ्सिद्धिरिति दिक् । तदन्तेति । आङ्गत्वादितिभावः । अत्रापि नपुंसकस्येति संबध्यते तेन धाञ आदृगमहनेतिकिप्रत्यये दधिनेत्यादौ न, एतच्च गृह्यमाणस्यैव विशेषणम्, तेनातिदध्ना ब्राह्मणेनेत्यादि सिद्धम् । सुधियेति । शोभनज्ञानवत्त्वरूपैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्पुंवत् प्रधीशब्दे प्रकृष्टज्ञानवत्त्वमेकं तत् । मध्विति । मकरन्दमद्यमाक्षिकवाचिनः पुंनपुंसकयोः सत्त्वात्पुंवत्त्वम् । मृद्वीकाविकारवाचिनो नित्यनपुंसकस्य तु न स च मार्द्वीकं मधु न द्वयोरित्यमरेणोक्तः भाष्ये मधोस्तृप्ता इत्यस्य लिंगव्यत्ययोदाहरणत्वन्तु माध्वीर्गावो भवन्तु न इति लिंगसिद्धक्षीरवाचिनपुंसकमधुशब्दाभिप्रायेणेति दिक् । स्नुवेति । मांसपृत्स्नूनां पदादिषूपसंख्यानमिति वार्त्तिकेनेतिभावः । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । नच नित्यत्वादेव नुम्सिद्धः किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यम् । तदन्ते नुमि कृते ऽपि अंगाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन यदागमा इति न्यायेन नुम्विशिष्टस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्य नुमा व्यवधानमित्यस्याभावेन तृज्वत्त्वप्रसक्तेः । सकृद्गतिन्यायान्न पुनस्तृज्वत्त्वम् । नन्वयं कृशक्रोष्टुनेत्यस्यैव भाष्ये उदाहरणात् तृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयक एव, अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागे बीजानापत्तिरिति चेन्न । उदाहरणस्य संकोचकत्वे मानाभावात् तदुक्तं न चोदाहरणमादरणीयमिति उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभाव इत्येवंपरतया नादरणीयमिति तदर्थ इत्याहुः । सुल्वेति । अत्र शोभनलवनकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम्, पुंवत्त्वे ह्रस्वाभावेनाघित्वाच्चाभावो न नुमभावाच्च यण् । धातृइति । अनङ् न, नलुमतेति निषेधात् । धारणादिकर्तृत्वं चास्यैकं प्रवृत्तिनिमित्तम् । हेयातरिति । ह्रस्वस्य गुण इति गुणः ॥ एच इग् ॥ आदेश इति कर्मणि घञ् ह्रस्वपदेन कर्मधारयो निर्द्धारणे सप्तमी सौत्रमेकवचनं तदाह । आदिश्यतेत्यादि । मध्ये इत्यपपाठः तद्योगे षष्ठ्या एवौचित्यात् एचां पूर्वभागो ऽवर्णसदृश उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशस्तत्रोभयान्तरतमह्रस्वाभावात्पर्यायेणावर्णादेः प्राप्ताववर्णाभावायेदन्तदाह । इगेवेति । यथाप्राप्तमेव नियम्यतइति न यथासंख्यं ह्रस्व एचु नास्त्येव एओङित्यादौ दीर्घनिर्देशादिति स्पष्टं भाष्ये । न चार्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरिति उत्तरभूयस्त्वात्तत्सदृश इगेव भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति वाच्यम् । अध्यर्द्धमात्रावर्णस्यार्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरित्यस्यापि पक्षस्य प्लुतावैच इति सूत्रे विनिगमनविरहाश्रयेण भाष्ये उक्ततया समप्रविभागपक्षस्यैव भाष्यकृत्संमतत्वादित्याहुः । प्ररीणामिति । न च रायो हलीति विषयसप्तमीति प्रागेवात्वम्, निर्दिष्टपरिभाषाबाधे

मानाभावात् आत्वे कृते नुडनापत्त्या हलादिविषयाभावेन पूर्वमात्वाप्रवृत्तेश्च । के चित् तु नुटो निमित्तस्य सन्निपातस्य दीर्घेण विनाशावश्यकत्वेन तद्विषये सन्निपातपरिभाषाया विषय एव न, नामीति दीर्घस्तु सुपि चेति दीर्घं नित्यत्वाद्बाधते इति माधवाशयमाहुः । ग्रामणि कुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे ह्रस्वस्य पितीति तुग्न समुदितप्रातिपदिकापेक्षह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वेन वर्णमात्राश्रये ऽन्तरंगे तुकि असिद्धत्वात् ये तु षत्वतुकोरसिद्ध इति वचनान्न लोप इति सूत्रे कृति तुग्ग्रहणाच्च ह्रस्वस्य पितीति सूत्रे ऽन्तरंगपरिभाषायाअप्रवृत्तिं वदन्ति तेषामुपजीव्यविरोधान्न तुक् अजन्तत्वमुपजीव्य ह्रस्वप्रवृत्तेः । न चैवं सन्निपातपरिभाषा व्यर्था तस्या अप्युपजीव्यविरोधमूलकत्वात् । किं च तस्या अपि स एवार्थः अत एव सन्निपातपरिभाषादोषनिरूपणावसरे वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादित्युक्तम्, न च न प्रत्ययः सन्निपातलक्षणः अंगसञ्ज्ञा तद्धेनिमित्तं स्यादित्यग्रिमभाष्यविरोध इति वाच्यम् । तस्यैकदेशयुक्तित्वात् । अन्यथा शैव इत्यादावपि सा लोपनिमित्तं न स्यादित्यन्यत्र निरूपितम् । ग्रामणिपुत्रो ग्रामणिकुलमित्यादौ पूर्वोत्तरपदनिमित्ते ह्रस्वे बहिरंगपरिभाषयापि सिध्यतीत्याशयेन कृन्मेजन्त इति सूत्रे ह्रस्वस्य पितीत्यादौ तदुपन्यास एकदेशिन इति न तद्विरोध इत्यलम् ॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिंगाः ॥

हो ढः ॥ झलो झलीत्यतो झलीति पदस्येति स्कोरित्यतो ऽन्त इत्यनुवर्त्तते झलि परे पूर्वस्य पदान्ते विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः । डस्तु न विहितः धुडित्याद्यसिद्धेः ॥ दादेर्घः ॥ दादिग्रहणमौपदेशिकदादित्ववल्लक्षकं व्याख्यानादित्यभिप्रेत्य फलितार्थमाह । उपदेशे इति । एतच्च प्रकृतसूत्रे भाष्ये ध्वनितम्, तत्र हि घत्वस्यासिद्धत्वाड्ढत्त्वं प्राप्नोतीत्याशंक्यापवादत्वेन समाधाय अथवा एवं वक्ष्यामि होढो ऽदादेरिति ततो धातोरिति दादेरिति वर्त्तते नेतिनिवृत्तमित्युक्तम् द्रुहेस्तु वा द्रुहेत्यनेन ढत्वस्यापि विधानात्तत्र न दोष इति तदाशयः तत्र धातोरिति सूत्रे भाष्यकृत्कृतदादेरित्यनुवृत्तेः फलान्तराभावेन तदुपदेशवद्दादिलक्षकं सामर्थ्यात् अर्थाधिकारानुरोधाच्च पूर्वत्र निषेध्यसमर्पकेप्येवं, अत एव नामधातुविषये दामलिडित्यादौ ढत्वघत्वाभावौ सिद्धौ एवञ्च तदेकवाक्यतयापवादत्वपक्षे पि दादिपदस्योपदेशकालिकदादित्ववल्लक्षकतोचिता तदन्तरं दादेरिति वर्त्तते इति भाष्यस्योक्ताशयमजानतो भो दादेरित्युच्यते कथमधोगिति शंकायामेकाच इति सूत्रार्थमपि प्रसंगान्निर्णेतुं धातोरवयवो यो दादिरित्यर्थमुक्त्का गर्दभयतेरप्रत्यये गर्द्धबित्यादौ भष्भावायोत्तरसूत्रे आवश्यकं वैयधिकरण्यमुक्त्वा दोग्धेति तु व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धमिति भाष्ये उक्तम् । तत्रोत्तरार्थं वैयधिकरण्यमावश्यकमितिवदता तस्येहानावश्यकत्त्वं सूचितं तेन च दादेरित्यस्योक्तार्थकत्वं सूचितमित्यन्यत्र विस्तरः । धुगित्यादिसिद्धये गो नोक्तः औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाषा तु तत्रतत्रोपदेशग्रहणं कुर्वत्सूत्रविरोधेन तरसमपौवोत्वसन्तस्येत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधेन चाप्रामाणिकी । तत्र हि भाष्ये इदमुक्तम् इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूप-

मिति रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते कोसावुपदेशो नामेति अनुबन्धप्रस्तावात्सानुबन्धकेत्युक्तम् । न्यायस्यान्यात्रपि तुल्यत्वादिति बोध्यम् ॥ एकाचो ॥ झष् झषन्तस्येति वक्तुं युक्तं भष्पदाशक्तिकल्पनेन लाघवात् । निवृत्तमिति । धुग्भ्यामित्यादौ पदान्तत्वादेव सिद्धिरिति भावः । सामर्थ्यादिति । स्ध्वोर्ग्रहणस्येतरव्यावृत्त्यर्थत्वे तु तदनुवृत्तौ फलाभाव इति भावः । धातोः किं तद्वाडित्यादि । ननु दुहेर्वत्वे धात्ववयवभूतमेकाज्रूपं दुहति उघिति च तत्राद्यो न झषन्तो ऽन्त्ये न बश् दुघिति तु नावयव इति कथं भष्भावोत आह । व्यपदेशिवदिति । विशिष्टोपदेशो मुख्यव्यवहारः सोस्यास्तीति व्यपदेशी तेन तुल्यमित्यर्थ इदमाद्यन्तवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एकाचः किम् दामलिट् । बशः किम् क्रोत्स्यति, झषन्तस्य किम् दास्यति । धुगिति । अत्वसन्तस्येति सूत्रे धातोरिति निषेधेन कारकं प्रत्यप्रधानभूतक्रियावाचकस्यापि धातुत्वादिति भावः । नच धातोरुच्यमानं कार्यन्तत्प्रत्यये भवतीति परिभाषया कथमत्र घत्वादि तत्प्रत्ययो धातुसंशब्दनेन विहितः प्रत्यय इति वाच्यम् । अस्य पदान्त निमित्तत्वेन प्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् । अत एवाप्रध्वानिति चरितार्थश्च । अन्यथा मो नो धातोरित्यत्रापि तत्प्रवृत्तौ नत्वानापत्त्या तदसंगतिः स्पष्टैव ॥ वा द्रुह ॥ द्रुहेः प्राप्तेरन्येषामप्राप्तेरुभयत्र विभाषेयम् ॥ इग्यणः ॥ यणः स्थाने इति । नन्वेवमदुहितरामित्यादौ लस्योत्तमैकवचने इटि तस्य संप्रसारणत्वाद्धल इति दीर्घापत्तिः न च यथासंख्यसंबन्धाददोषः ऋलृक्सूत्रे लृकारोपदेशः किमर्थ इत्यादि भाष्यविरोधादिति चेन्न । विधिप्रदेशेषु यण इगित्येव सिद्धे सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्येन तद्भावितपक्षाश्रयणान्न दोषः वाक्यस्य सञ्ज्ञेति पक्षे भाष्ये संप्रसारणस्येत्यादौ संप्रसारणजातस्य संप्रसारणग्रहणेन ग्रहणमित्युक्ततया तदेकवाक्यतयात्र पक्षे तद्भावितस्य संज्ञेति भाष्ये सूचितं तेन दुचभ्यामित्यादावपि न दीर्घ प्राप्तिः, अत एव अक्षद्यूश्चासावरुणश्च अक्षद्युरुण इत्यादौ पूर्वरूपं न, समानांगग्रहणंतु भाष्ये प्रत्याख्यातम्, तथाच भाष्यं शकहूवर्थमित्यादौ पूर्वरूपाभावाय समानांगग्रहणं कार्यं, न कार्य,मसंप्रसारणत्वादन्योयं संप्रसारणासंप्रसारणयोः स्थाने एक आदिश्यते, यदि नेदं संप्रसारणं, हूत इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति वचनप्रामाण्याद्भविष्यतीति नसंप्रसारणइति निषेधोपि वचनप्रामाण्यात्पूर्वरूपोत्तरम् । नच यु उ अन् अस् इति स्थितेन्तरगत्वाद्दीर्घे पूर्वरूपं न स्यादिति वाच्यम् । अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेनेहाप्रवृत्तेः । न चैवं तत्र सवर्णदीर्घोत्तरं न संप्रसारणइति निषेधो न स्यादिति वाच्यम् । अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादिति दिक् ॥ वाह ऊठ् ॥ भस्येत्यधिकारः वसोः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते तच्चोठो विशेषणम् तेनालोन्त्यस्येति न, तदाह । भस्येत्यादि । ह्रस्व उठ् न कृतः वृद्ध्यनापत्तेः वृद्धिविधावपि ह्रस्वग्रहणे जनौरित्याद्यसिद्धिः छवोः शूडित्यत्रापि ह्रस्वकरणेक्षद्यूचरित्याद्यसिद्धिः अतद्भावितत्वेन तस्यासंप्रसारणत्वाद्धल इति दीर्घाप्राप्तेः ॥ संप्रसा ॥ अ-

मि पूर्व इत्यतः पूर्व इति इको यणित्यतोचीति एकः पूर्वपरयोरिति चानुवर्त्तते तदाह । संप्रसारणाच्चीत्यादि । ऊठ्छित्त्वमेत्येधत्योरित्यत्र विशेषणार्थम् । छन्दस्येवेति । छन्दसीत्यनुवर्त्तमाने वहश्चेत्यनेनेतिभावः । णिजन्ताद्विजिति । अनेन लोकेविश्ववाट्शब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते न त्वस्योठ् णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् अंगभसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेन वाहो विशेषणात् विजग्रहणं क्विपोप्युपलक्षणम् वच्यादिभ्यो विहिते कितीति व्याख्यानस्याचः परस्मिन्नित्यत्र काम्यच्सूत्रे च भाष्ये उक्तत्वेन ण्यन्तात् क्वौ संप्रसारणाप्राप्तेः प्रतिपदोक्ततया क्विशब्दमुच्चार्य विहितविधेरेव क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यत्र ग्रहणेन णिलोपस्य स्थानिवत्वाच्च । तेन काम्यच्सूत्रोक्तविहितविशेषणपक्षतदितरपक्षयोर्न फलभेदः । वस्तुतो विभाषा पूर्वह्णापराह्णाभ्यामितिसूत्रे प्रष्ठौह आगतं प्रष्ठवाड्रूप्यमिति भाष्ये लौकिकविग्रहवाक्ये प्रष्ठौह इति प्रयोगादन्यत्रापि ण्विः तदुक्त,मिति पक्षे इति ॥ चतुरनडु ॥ इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थाने इति वर्त्तते ॥ सावन ॥ आच्छीनद्योरित्यतो नुमनुवर्त्तते आदिति च, तदाह । आदित्यधीति । विशेषविहितेनेति । यासुटा सीयुडिवेत्यर्थः । न बाध्यते इति । उपजीव्यत्वादिति भावः । अमा चेति । अम्संबुद्धाविति विशेषविहितेनामेत्यर्थः । नुम उपजीवकत्वेन विरोधाभावात्ततः प्राक् तस्याप्राप्तेश्चेति भावः क्व चित्तु आमा च नुम्न बाध्यतइति पाठः । तत्रायमर्थः बह्वनड्वांहीत्यादौ नपुंसकस्येति नुम् परत्वादामा बाध्येत पुनः प्रसंगविज्ञानान्न बाध्यतइति । दत्वं नेति । अनड्वांस्तत्रेत्यत्र रुत्वं भवत्येव तत्रोपदेशवैयर्थ्याभावात् । संयोगान्तलोपस्येति । हस्थानिकस्येत्यर्थः एवञ्च नस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभाव इति भावः । अनड्वानिति । अनः शकटं वहतीत्यर्थे वहेः क्विबनसि अनसो डश्च यजादित्वात्संप्रसारणम् । ननु हेनड्वन् इत्यत्र संबुद्धिलोपेवश्यंप्राप्ते अम आरम्भादमोपवादत्वेन तद्विषये संबुद्धिलोपानापत्तिः विषयभेदेप्यचिरादेशस्य नुडपवादत्वमाशंकितं सप्तमे भाष्यइति चेन्न । प्रत्ययलोपविधायकैः प्रत्ययानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्वस्यैवासंभवात् ध्वनितं चेदं प्रत्ययलक्षणसूत्रे भाष्यकैयटयोः एवमेवातृणेडनड्वानित्यादेस्तत्सूत्रोदाहरणत्वमुपपद्यते इति दिक् ॥ सहेः सा ॥ अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इत्यधिक्रियते । लोके त्विति । एतेन तुराषाण्मेघवाहन इति व्याख्यातम् । नहि वृतीत्यनेन क्विबन्तसहावेव दीर्घविधानादाह । अन्येषामपीति ॥ दिव औत् ॥ ननु विधेयविषये उच्चारणार्थानामपत्संज्ञैवोचिता अन्यथा तान्तस्य विधानमित्यस्याप्यापत्तेः ध्वनितञ्चेदमदड्सूत्रे भाष्ये, तत्र हि डित्त्वाभावेदादेशे पूर्वसवर्णदीर्घमाशंक्यानुनासिकोपधत्वादिति समाहितं न तूच्चारणार्थत्वादिति । किं च द्वितीयवर्णोच्चारणे सहायसंपादनेन चरितार्थेषु तत्रतत्र विशेषणार्थेष्विव हलन्त्यसूत्राप्रवृत्तौ मानाभावः अत एव तस्य लोप इतिसूत्रेनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे दिव औदित्यादीनां सर्वादेशत्वापादनं भाष्ये कृतं, तित्स्वरितमिति सूत्रे च भाष्ये तिति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकस्य दुचभ्यामित्यादौ तदभावः फलमित्युक्तदित्वमाश्रित्य च प्रत्याख्यातन्तदित्यन्यत् । किं चादेशेषु सर्वत्र तकाराणामुच्चारणार्थत्वेनेत्संज्ञक-

त्वाभावात्तिति प्रत्ययग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् तथा विधेयविषये उच्चारणार्थानामचामप्यनुनासिकत्वे-नेत्संज्ञा, अत एव वेरपृक्तस्येत्यत्रापृक्तग्रहणाभावे दर्विरित्यत्र लोपमाशंक्यानुनासिकपरस्य वे-र्ग्रहणमिति भाष्ये उक्तम्, अत एवेदितो नुमिति सूत्रे भाष्ये धातोरित्यस्याभावे सिच इदित्वा-दभैत्सीदित्यादौ नुममाशंक्य सजादेशकरणेन समाहितम्, न तु सिच इकारस्योच्चारणार्थत्वादि-दित्त्वाभावेन ल्युडादावुकारस्यानाकाभ्यामेव निवृत्तिरिति न तस्येत्संज्ञा अनुनासिकत्वाभावात् । अत एव नन्द्यादिभ्यो ल्युप्रत्यये नन्दनेति टाबन्तप्रयोगो गाङ्कुटादिति सूत्रे भाष्ये । ल्युः क-र्त्तरि पुंसीति त्वमरस्य प्रमादः । अनुवादविषये तु हलन्त्यसूत्रभाष्योक्तरीत्या तेषां व्यवसितान्त्य-त्वाभावेन फलाभावेन चेत्संज्ञाशास्त्राप्रवृत्तेरुच्चारणार्थवर्णसहितसमुदायस्य तद्रहिते लक्षणा, वि-धौ तु नोचिता सा, न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायात् । णौ गमिरित्यादीनां नुम् तु न, स्थानि-वद्भावेन भाव्यातिदेशिकधातुत्वं गृहीत्वेकः सत्त्वात् गमेरिडितिवच्च नोपधालोपः, अत एव सुब्बु-त्पत्तिरन्यथा हनो वधलिङीति वत्सा न स्यात् । अस्तेर्भूरित्यत्रापि निर्विसर्ग एव पाठ इति के-चित् । एवञ्चात्र तित् स्वरितमिति स्वरितापत्तिरिति चेन्न । दिव इकारस्योदात्तत्वेन स्रंसनधर्मि-णो हलः स्थाने जायमानौकारस्यानुदात्तत्वेनेकारस्य यण्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितसिद्ध्या फलाभावात्, तिति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकेन तदप्राप्तेश्च । अन्तोदात्तं द्यौरिति तु द्योशब्दस्य बोध्यम् । अल्विधित्वेनेति । अनल्विधावित्यत्र पञ्चमीसमासस्याप्याश्रयणादिति भा-वः । पदान्तइति । पदान्तादित्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणाम इति भावः । अयमुकारोन्तोदा-त्तो निपात्यते तेन द्युभिरक्तुभिरित्यादौ पठ्यमानमन्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अत्र यथा हल इति दीर्घो न तथोक्तम् । उतस्तपरत्वन्तु भाव्यमानोप्युकारः सवर्णग्राहक इत्यर्थज्ञापनार्थमिति ति-त्स्वरितमिति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । द्युभ्यामित्यत्रोठ् न क्ङितीत्यनुवृत्तेः । यत्त्वस्मात्तपरत्वात्कु-रुतइत्यादावुदितितपरत्वाद् गुणाभावो यथा स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये उक्तस्तथा प्रकृते दीर्घाभाव इति कैयटस्तदेतेन परास्तम् । दीर्घस्य बहिरंगतया तेन व्यावृत्तेरशक्यत्वाच्च । अत एव ऋत इदिति तपरत्वेन चिकीर्षतीत्यादौ हलि चेति दीर्घस्य न व्यावृत्तिः अत एव दूच्चच इत्यादौ चाविति दीर्घसिद्धिः ॥ षट्चतु ॥ रेफान्तस्य षट्संज्ञैव तु न कृता चत्वार इत्यत्र लुगापत्तेः त-त्र रो नेत्युक्तौ तु पदलाघवाभावः । के चित्तु षडित्यादि षडाद्यर्थपरमर्थात्परत्वञ्चामः श-ब्दद्वारकं स चार्थः प्रधान एवेति न गौणेतिप्रसंग इति । तन्न । शब्दद्वारकमित्यस्य शब्द-निष्ठपरत्वाद्यवधित्वस्य परत्वस्य वा अर्थे आरोप इत्यर्थः एवञ्च गौणत्वात्तत्र संबन्धे तन्निरू-पितसंबन्धे च न विभक्तिः, परंपरासंबन्धेनान्वय इत्यपि न, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः साक्षात्संबन्धेन कल्पस्यान्वयस्य भंगापत्तेः अत एव गंगायां घोष इत्यादौ गौणाधारादावधिकरणत्वादिनिमि-त्ता विभक्तिः स्वरितत्वप्रतिज्ञादिना भाष्ये साधिता, अत एवैतस्थले षष्ठ्यपि न, अत एव स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्त्रिया इत्यर्थग्रहणमिति पक्षे भाष्यकृतोक्तं भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च, न ह्य-

र्थेन पौर्वापर्यमस्तीति दिक्शब्दयोगे इत्यस्य दिक्शब्दार्थान्वयभूते ऽवधित्वादौ संबन्धे पञ्चमीत्यर्थः स च संबन्धो मुख्य एव साक्षात्संबन्ध एव च ग्रहीतुमुचित इति दिक् । णत्वन्द्वित्वमिति । ननु पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति णत्वात्पूर्वमेव द्वित्वं युक्तम्, वाक् वाक्क् इति भाष्योदाहरणसिद्धये वर्णद्वित्वे ऽपि तत्प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् अन्यथा चर्त्वस्यासिद्धत्वात् गस्यैव द्वित्वे ऽन्त्यस्य चर्त्वे पूर्वत्र गश्रवणापत्तिः अवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वात् खर्परत्वाभावेन तस्य चर्त्वसंभावनापि न । न च कस्य द्वित्वे ऽपि अवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्ककारे झशि परे पूर्वस्य जश्त्वे उक्तरीत्यैव चर्त्वाभावे गश्रवणं दुर्वारमिति वाच्यम् । न मु ने इतिपूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य द्वित्वे कृते ऽपि प्रत्यासत्त्या द्वित्वाश्रयस्य कार्य्ये कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वं नेत्यर्थ इति न दोषः एतेन द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यं संय्यन्तेत्यत्र त्रियकारार्थमिति वचनसामर्थ्येन वर्णद्वित्वे तदप्रवृत्तिरित्यपास्तम् । एतदवयुत्यानुवादरूपत्वादिति चेन्न । पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य द्वित्वे कर्तव्ये ऽन्यदसिद्धं नेत्येवार्थो न तु द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वं नेति तदर्थ इति णत्वोत्तरमेव द्वित्वमिति भावः ॥ रोः सुपि ॥ अत्र खरीत्यनुवर्त्तते तेन सप्तमी बहुवचनमेवात्र सुप् एवञ्च खरवसानयोरिति सिद्धे इतरनिवृत्तिफलक एवैष विधिरित्याह । रोरेवेति । विपरीतनियमस्तु न, हलो ऽनन्तराः संयोग इति निर्देशात् । द्वित्वे इति । अचोरहाभ्यामित्यनेन । अचो रहेत्यतो द्वे इति नादिनीत्यतो नेति च वर्तते, तदाह । न द्वे स्त इति । झरो झरीति लोपस्तु वैकल्पिकः । प्रियचत्वार इति आंगत्वात्तदन्तस्यापि चतुरनडुहोरित्याम् । गौणत्वे त्विति । अत्र यद्वक्तव्यं तन्नामीत्यत्रोक्तम् । यत्तु ष्णान्तेत्यत्र संख्यापदानुवृत्तेः तस्य च संख्याबोधकशब्दपरत्वात्प्रधानन्यायेन संख्यारूपार्थस्यानुपसर्जनस्यैव ग्रहणेनोपसर्जने षट्त्वमेव न संख्यापदेन च संख्येयमुच्यते ऽतः संख्येये परमपंचादौ तस्य प्राधान्यात् संज्ञा सिद्धा । यद्वा षडित्यन्वर्थसंज्ञेति न गौणे सेति । तन्न । प्रियपञ्चा द्रौपदीत्यत्र न षडिति डाप्निषेधानापत्तेः आकडारसूत्रे भाष्ये ऽस्या डुसञ्ज्ञया व्यवहाराच्च । सर्वनामसंज्ञावदत्रोपसर्जनप्रातिषेधानारम्भाच्च । सर्वनामसंज्ञासूत्रस्थेन षड्भ्य इति सूत्रविषयभाष्येण विरोधापत्तेश्चेत्यलम् । कमलिति । तदाचष्टइति णिचीष्टवद्भावाट्टिलोपे कर्त्तरि क्विपि णेरनिटीति णिलोपः । वस्तुतो लण्सूत्रे न हि पदान्ताः परेणः सन्ति, नन्वयमस्ति कर्तृ हर्तृ, इति भाष्यात् भोभगो इतिसूत्रे वृक्षव् करोतीति भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात, कमल् वृक्षवित्यादेरनभिधानमेवोचितम् । यान्तास्तु नैव सन्ति । क्विपि लोपोव्योरिति यलोपात् । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वन्तु न, यलोपे तन्निषेधात् । प्रशानिति । शाम्यतेः क्विप् अनुनासिकस्येति दीर्घः । अयं शान्तिसाम्यान्यतरवद्वाचकः सत्त्ववाची । स्वरादिपाठेप्यस्य नाव्ययत्वम् । साम्यवाचिन्यसत्त्वार्थके तु स पाठः सार्थक इति दिक् । विभक्ताविति । अष्टन आ इत्यतोनुवृत्तेरिति भावः । अकच्सहितस्यापीति । तन्मध्यपतितन्यायेन तस्यापि किंशब्दत्वात् । अङ्गानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादादेशात्पूर्वमकच् । यद्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषया न

प्राप्नोति अत एव भिन्धकीत्यत्राकचि धित्वन्न प्राप्नोतीति भाष्ये पूर्वपक्षं कृत्वान्तरङ्गत्वाद्धित्वे- कजित्याद्युक्तम् । तथापि आवृत्त्याश्रयणेन साकच्कस्यादेश इति कैयटः ॥ इदमो मः ॥ तदोः सस्सावित्यतोनुवृत्तेराह । साविति ॥ इदोय् ॥ यः सावित्यतः साविति वर्त्तते ॥ दश्च ॥ अष्टन इत्यतो विभक्तावित्यनुवर्त्तते साविदमो दस्यासंभवात्, तदाह । विभक्ताविति । हलादाविति । आपीति वर्त्तते । हल्यशिति वक्तुं युक्तम् । अक इति पर्युसादिदं गौणे न प्रवर्त्तते इत्याहुः । नन्विदोन्त्यस्य लोपः स्यादत आह । नानर्थके इति । इयमुपधासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा, फलाना- मन्यथोपपादनेन भाष्ये प्रत्याख्याता च । प्रत्याख्यानेनापीत्यतोनित्यनुवर्त्त्य हलीति सप्तम्या षष्ठीं प्रकल्प्यान एवालोन्त्यस्येति लोपे पररूपे चेष्टसिद्धिर्बोद्धया । ननु दीर्घापेक्षया लोपस्य नित्यत्वात् पूर्वं लोपे अम्यामिति स्थितेङ्गस्याकाररूपत्वेनादन्तत्वाभावाद्दीर्घो न स्यादित्यत आ- ह । आद्यन्तवदिति । आदिरन्त्येनेति सूत्रोक्तरीत्याद्यन्तशब्दयोर्विशिष्टशक्ततया तत्प्रयुक्त- कार्य्याण्यसहाये न स्यु रित्ययमारम्भः । एकस्मिन्निति । असहाये इत्यर्थः । तदादितदन्तयोः क्रियमाणं कार्यन्तदादौ तदन्तइवासहायेपि स्यादित्यन्वयः । उपमेये सप्तमी दर्शनात्सप्तम्यन्ता- दिवार्थे वतिस्तदाह । आदाविवेति । एकस्मिन्नित्युक्तेर्दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणोऽन्न । आदिवत्त्वफ- लमौपगवेण आद्युदात्तत्वम् । कार्यस्य प्राधान्यादयमपि कार्यातिदेश एव तदाह । कार्यमिति । नन्विद ए इतिस्थिते स्मैभावात्परत्वादनादेशो सकृद्गताविति न्यायेन स्मै न स्यादत आह । नि त्यत्वादिति । स्मायादेशे तु नानादेशो हलिलोपेन बाधात् । लक्ष्यानुरोधेन बाधकाबाधित- कृताकृतप्रसङ्गस्यैवात्र ग्रहणात् । अकोकोरित्यनयोः फलमाह । ककारयोगे त्विति । अन्यय- सर्वनाम्नामित्यकचीति भावः । अस्यानवयवत्वेपि तन्मद्ध्यपतितन्यायात्तद्विशिष्टे प्राप्तिरिति- बोद्धयम् ॥ इदमोन्वा ॥ अनुदात्तत्वन्त्वाभ्यामित्यादावूडिदमिति सावेकाच इति वा विभक्त्यु- दात्तत्वाभावायोभयत्राप्यनुवृत्त्यपकर्षाभ्यामन्तोदात्तादित्यस्य संबन्धात् । एवञ्चाभ्यामित्या- दि सर्वानुदात्तं एभिरग्रे प्रेणातदेषामित्यादौ तथा श्रवणात् । नन्वेवमप्यत्वे हलि लोपेनाभ्या- मित्यादेरनुदात्तत्वेनैव सिद्धावश्विधानं व्यर्थमत आह । साकच्कार्थमिति । शित्त्वात्सर्वादेश इति भावः । संज्ञोपसर्जनयोस्तु नेदम् । एतदस्त्रतसोरित्युत्तरसूत्रसाहचर्यात् । न च त्यदाद्यत्वेन सिद्धेकारविधानमेव साकचि सर्वादेशार्थं भविष्यति किं शित्त्वेनेति वाच्यम् । अन्यार्थतापत्तेः ॥ द्वितीयाटौ ॥ पूर्वसूत्रादिदम इति एतदस्त्रतसोरित्यत एतद इति चानुवर्त्तते अनुदात्त इति च । विधातुमिति । विधानमत्राज्ञातज्ञापनमेव न तु प्रवर्त्तनाविषयत्वं तच्चेदमेवेति नाग्रहः स्पष्ट- ञ्चेदं भाष्ये । सुगण्ट्स्विति । ङ्णोरिति टुक् तस्यासिद्धत्वान्न जश्त्वम् । लोप इति । नकार- लोप इत्यर्थः । न चात्र प्रत्ययान्तत्वादप्रत्यय इति निषेधेन प्रातिपदिकत्वाभावात्कथं नलोप इति वाच्यम् । पर्युदासे यथोद्देशेन सिद्धेः । न च कार्यकालपक्षे दोषः । व्यवस्थितपक्षद्वयम- ध्यएकतरपक्षेण लक्ष्यसिद्धया पक्षान्तरेण दोषदानस्य काप्यदृष्टत्वात् । ध्वनितञ्चेदं प्रगृह्यसं-

ज्ञापकप्रकरणे भाष्ये । न च प्रसज्यप्रतिषेधे दोषः । तत्पक्षे लोपेनेव जातनिवृत्तेरपि तेन वक्तुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । न ङिसंबुद्ध्योरिति निषेधेन प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वमादाय निषेधाप्रवृत्त्या दोषाभावात् । स्पष्टञ्चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये ॥ न ङि ॥ ङौतु च्छन्दसीति । राजनीत्यादौ भत्वान्नलोपाप्राप्तेः । राजनीवाचरतीत्यर्थेऽधिकरणाच्चेति क्यच् तु लोके नास्त्येव । अनभिधानात् । अत एव परमे व्योमन्नित्यादावयस्मयादित्वाद्भत्वेन सूत्रस्थङिग्रहणप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छतइति भावः । सामर्थ्यादिति । न लुमतेति निषेधानित्यत्वप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः । एतदनित्यत्वबललब्धमेव वानपुंसकानामिति बोद्धव्यम् । न च परमेव्योमन्नित्यत्र घोषत्वाल्पप्राणत्वादिसादृश्येन पूर्वसवर्णे दकारे स्वादिष्विति पूर्वस्य पदत्वात्प्राप्तनलोपनिषेधेनेदं चरितार्थमिति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपीति न्यायेन संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन च पूर्वसवर्णेपि लुक एव प्राप्त्या प्रक्रियालाघवाय लुक एवौचित्यमित्याशयात्, स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । ङावुत्तरपदे इति । एतद्बललब्धमेव ङौतु छन्दस्युदाहरणमित्युक्तम् । न चेति । पंचमीसमासेन प्राप्तिः । षाष्ठीमिति । वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः । कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यान्तदप्रवृत्तिः प्रागुक्ता । जश्त्वेर्ङ इति । जश्त्वयोगे लोकवेदसिद्धतादृशध्वनेर्लिपिविशेषस्य चानुवादकमभियुक्तवचनं न त्विदं वर्णान्तरं शिक्षादावपरिगणितत्वेन तत्सत्त्वे मानाभावात् । अत एव तज्ज्ञानमित्यादौ श्चुत्वसिद्धिः । सुब्विधाविति । सर्वविभक्त्यन्तावयवकः समास इति भाष्ये स्पष्टम् । विधिशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनश्च । तत्र स्वरादिविषये भावसाधनः सुब्विषये कर्मसाधनः कृतीत्येतत्सामर्थ्यात्तुक एव विशेषणमित्याह । कृति तुगिति । पूर्वत्रासिद्धमित्येव सिद्धे ऽन्यत्रनिवृत्तिफलकोयं तदाह । नान्यत्रेति । अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव नियमत्वम् । अत एव पस्पशायां भाष्ये पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र भक्ष्यानियमे ऽभक्ष्य प्रतिषेधो गम्यतइत्युक्तं तदाह । इत्यसिद्धत्वादिति । इत्यन्यत्र विस्तरः । सुब्विधिशब्देन सुप्त्वतद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधेर्ग्रहणम् । एतेन दण्डिष्वित्यादौ षत्वरूपसुब्विधौ अप्राप्तासिद्धत्वविधानार्थमिदमित्यपास्तम् । वैरूप्यापत्तेश्च । संज्ञाविधौ दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनौ, अत्र नलोपे दण्डिशब्दस्य घित्वे पूर्वनिपातापत्तिः । इष्यते त्वनियमः । असिद्धत्वे तु घित्वाभावात्सिद्ध्यति । न च पूर्वनिपाते नलोपो नलोपे च घित्वे पूर्वनिपात इत्ययुक्तम् । यस्य पूर्वपदत्वे घित्वं भावि तत्पूर्वमेव प्रयोक्तव्यमिति सूत्रार्थान्न दोषः । न च घित्वे बहिरङ्गतया नलोपो ऽसिद्ध इति वाच्यम् । संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात् । कृतितुग्विधौ वृत्रहभिः । कृतीति किम् । वृत्रहच्छत्रम् । अस्मादेव संज्ञाकृतं बहिर्भूतनिमित्तकसञ्ज्ञाकृतञ्च बहिरङ्गत्वं परिभाषायां नाश्रीयते । अन्यथा वृत्रहभिरित्यादौ बहिर्भूतभिस्निमित्तकपदत्वनिमित्तो नलोपोसिद्धः स्यादिति तद्वैयर्थ्यं स्यात् । भाष्ये तु सन्निपातपरिभाषया वृत्रहभिरित्यादौ तुकं व्यावर्त्येदं प्रत्याख्यातम् । पदत्वद्वारा लोपस्य भिस्सन्निपातनिमित्तकत्वात् । सन्निपातनिमित्तकनलोपविषयाणां वृत्रहधनमित्यादीनाम-

मस्वकुरकुशोक्षोपधायादीर्घोनस्तात्

नभिधानमिति तदाशयः । तदभावे कृतीत्यपि व्यर्थमेव । न च सन्निपातपरिभाषया तुङ्मात्रव्यावृत्तौ प्राप्तायां नियमार्थं कृतीति, कृति तुगेव नान्यस्तु भवत्येवेति वाच्यम् । वृत्रहच्छत्रमित्यत्र नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वाभावादिति दिक् । राजनीति । विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपविकल्पः । प्रतिदिवेति । कनिनन्तम् ॥ हलि च ॥ र्वोरुपधाया इति सूत्रं सिपि धातोरित्यतो धातोरिति चानुवर्त्तते र्वोरिति च धातोर्विशेषणम् । पदस्येति संबध्यमानमपीक एव व्यधिकरणं विशेषणं तद्ध्वनयन्नाह । प्रतिदीव्न इति । अत्र वान्तस्य भत्वाभावान्नभकुर्च्छुरामिति निषेधो न । धतोः किं, अग्निः करोति ॥ न संयोगा ॥ अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । संयोगस्य वमाभ्यां विशेषणेन तदन्तलाभात् । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्येव सिद्धे नियमोयमित्याह । शावेवेति । उपधाया इति । तेनानुनासिकस्येत्यस्यापि नियम इति भावः । अत्र सर्वनामस्थानग्रहणं न संबध्यते । तेन वृत्रहणी वृत्रघ्नः वृत्रघ्नीत्यादौ नानुनासिकस्येति दीर्घः । इति निषेध इति । एतत्फलभूते निषधइत्यर्थः । शिस्वोरिति वक्तव्ये सौ चेति योगविभाग उत्तरार्थः ॥ हो हन्ते ॥ ञ्णिन्नकारा हस्यैव विशेषणम् । तत्र ञ्णिद्विषये येननाव्यवधानन्यायेन द्वाभ्यां व्यवाये घातक इत्यादावेव न तु हननीयतेर्ण्वुल्यनेकव्यवधाने । इदं धातोः कार्यमुच्यमानमितिपरिभाषया धातुसंशब्देन विहितप्रत्ययएव । तेन वृत्रहणमाचष्टे वृत्रहयतीत्यादौ न । ने तु परे वृत्रघ्न इत्यादावेव स्थानिवत्त्वकृतव्यवधानेपि शौताव्यवधानसत्वात् । न तु हननमित्यादौ शौतव्यवधाने इति स्पष्टं भाष्ये । वृत्रघ्न इत्यादौ णत्ववारणाय हन्तेरत्पूर्वस्येति विभज्य व्याचष्टे । हन्तेरिति । उपसर्गादसमासेपीत्यत उपसर्गादिति वर्तते रषाभ्यामिति च तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्याह । उपसर्गस्थादिति । प्रकृतोपयुक्तमाह । अत्पूर्वस्येति । अत इति सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् । अत्रोपसर्गादित्यस्य निवृत्त्या णत्वमात्रस्यायं नियम इत्याह । एकाजुत्तरेति । णत्वमपीति । अपिना प्रातिपदिकान्तेत्यस्य कुमति चेत्यस्य च सङ्ग्रहः । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात्सर्वबाधः । इदमत्पूर्वग्रहणं हस्थानिककवर्गाभाववद्धन्तेरुपलक्षणम् । अतो बहुवृत्रहाणीत्यत्र प्राघानि प्रघनाघन इत्यत्र च नदोष इत्यन्यत्र विस्तरः । यत्तु कार्यकालपक्षे बहिरङ्गदीर्घासिद्धत्वाद्बहुवृत्रहाणीत्यादौ न दोषः प्राघानीत्यादौ यथोद्देश एव लक्ष्यानुरोधात् इति तन्न । तत्पक्षेपि त्रिपाद्यान्तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । प्रघनाघन इत्यत्र दोषाच्च । माधवेनोक्तमिति । वृत्रघ्नो वृत्रघ्ण इति रूपद्वयन्तेनोक्तम् । तद्भाष्येति । कुव्यवायेहादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः वृत्रघ्नः स्रुघ्नः प्राघानि हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भाष्ये इत्यर्थः । अत्पूर्वग्रहणस्य तादृशोपलक्षितार्थत्वे मानाभाव इति तदाशयः । आनिनिति । एतच्च येनविधिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अन्यत्र तु अलैवानर्थकेन तदन्तविधिर्न तत्समुदायेनेति हन्ग्रहणे प्लीहन् ग्रहणं न ॥ मघवा ब ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा तृ इति च वर्तते । ऋइदिति । तेनानेकाल्त्वाभावान्न सर्वादेशः ॥ उगिदचाम् ॥ अचामित्यञ्चुधातोर्ग्रहणं व्याख्यानात् ।

नलोपिन इति । अकारलोपाकरणपूर्वकं नलोपकरणस्य विवक्षार्थत्वादिति भावः । अत्रोगित् झलन्त एव व्याख्यानात् । तेन शमी शमिनावित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति युवोरनाकौ इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । उपधादीर्घ इति । सर्वनामस्थाने चेत्यनेन । असिद्धत्वाभावकल्पने मानमाह । तथा चेति । निपातनादिति । वनो र चेति सूत्रे भाष्ये तु मघवन्शब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमित्युक्तम् । मघशब्दादिति । धनार्थादित्यर्थः । भाषायामपीति । अपिना च्छन्दसि मघवानमीमहइति मद्धयोदात्तं वनिपि बोद्धयम् । आकरे इति । केशाद्वइति सूत्रे कैयटे इत्यर्थः । एवञ्च मतुप्यत्वसन्तस्येति दीर्घसत्वेन त्रादेशे तदभावे फलभेदे प्रत्याख्यानासंभव इति भावः । नन्वेवमप्यन्तोदात्तस्य त्रादेशे वकाराकारस्योदात्तत्वं मतुपि तु ह्रस्वनुड्भ्यामिति प्राप्तस्य मतुबुदात्तत्वस्य नगोश्वन्निति प्रतिषेधेन पित्त्वादनुदात्तत्वे घकाराकारस्योदात्तत्वमिति फलभेदोस्त्येवेति चेन्न । त्रादेशपक्षे दीर्घवत् बहुलग्रहणेन घकाराकारोदात्तत्वस्याप्यङ्गीकारात् । तत्रैव मानान्तरमाह । हविरिति । मघवानृजीषित्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यञ्छान्दसं हि तत् । मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनादित्यत्रत्यवार्तिकरीत्या मघवन्शब्दस्य लोके ऽसाधुत्वं लभ्यते । तथा च तृज्वत्सूत्रे भाष्यम् । अविशेषविहिता अपि शब्दा नियतविषया दृश्यन्तइत्यन्यत्र विस्तरः । छन्दस्येवेति । न च वनिबन्तस्य संप्रसारणे यस्येति लोपे मघोन इत्यसिद्धिः । व्याश्रयत्वान्नाभीयासिद्धत्वं लोपे संप्रसारणस्य नापि बहिरङ्गासिद्धत्वम् । तस्या वाह ऊठ्सूत्रस्थतयाभीयत्वेनाभीयान्तरङ्गस्य तद्दृष्ट्या ऽसिद्धत्वेनात्र तस्या अप्रवृत्तेः । अन्तरङ्गशास्त्राश्रय एव तदाश्रय इति समानाश्रयत्वमव्याहतमिति वाच्यम् । निपातितान्तोदात्तमघवन्शब्दमादाय सिद्धेः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यस्य प्रवृत्त्या तत्र स्वरे विशेषाभावात् । छन्दस्यापाद्यरूपाभावान्नानिष्टापादनम् । आन्तोदात्तं त्विति । कन्यन्तत्वाद्व्युत्पन्नत्वाद्वा तत्त्वम् । अन्नन्तानामिति । अल्लोपो न इत्यतोन इत्यपकृष्यते तत्र नकारं प्रश्लिष्य नान्तान्नन्तानामित्यर्थः । तेन मघवत इत्यादौ नाल्लोपसंप्रसारणे । धीवरीत्यादौ च नाल्लोपः । स्पष्टञ्चेदं ऋलक्सूत्रे भाष्ये । परे तु नकारप्रश्लेषाभावे ऽपि न दोषः । अलो ऽन्त्यस्येत्यस्य सत्वेनानः स्थानित्वाभावेन स्थानिवत्सूत्रेणान्नन्तत्वालाभात् । सर्वे सर्वपदादेशा इत्यनेनापि मघवन्शब्दस्यैव स्थानित्वं नानः । अर्द्धविकारे प्रत्यभिज्ञाभावान्नैकदेशविकृतन्यायावसरो ध्वनितञ्चेदं श्वयुवेत्यत्र भाष्ये इत्याहुः । मघवतीति । पुंयोगेन स्त्रियां वृत्तावुगितश्चेति ङीप् । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्नुम्न । शुन इति । ननु संप्रसारणे वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वेन पूर्वत्वं बाधित्वाल्लोपोन इति लोपे शुनेति सर्वानुदात्तं स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं वा स्यात् । पूर्वरूपेणाद्युदात्तमिष्यते । तत्र हि वकारस्थानिकोकारस्य स्रंसनधर्महलस्थानिकत्वेनानुदात्ततया श्वन्शब्दस्यान्तोदात्ततया ऽकारस्योदात्तत्वेन तयोः स्थाने जातस्यैकादेशस्योदात्तत्वात् । किं च लोपे स्थानिवत्त्वेन यणप्रसंगः । अतः शुन इत्यादिनिर्देशैस्तद्वा-

रणे तु बहुश्वा बहुमघवा बहुयुवेत्यत्रान उपधालोपिन इति ङीप्विकल्पापत्तिः । मघोन इत्यादावन्तोदात्तप्रकृतिके उदात्तनिवृत्तिस्वरापात्तिश्चेति चेन्न । वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वेन क्वचिदप्रवृत्त्या ऽदोषात् । श्वन्शब्दे आभीयतया संप्रसारणासिद्धत्वेन न संयोगादिति निषेधाच्च ॥ न संप्रसारणे ॥ अनुवृत्त्यैव निषेध्यसमर्पके लब्धे पुनः संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यात्तन्मात्रनिषेध इति दूरस्थस्यास्य व्यथो लिटीत्यस्य च निषेधः । न च व्यथिव्यच्यादावस्य चारितार्थ्येन यून इत्यादौ पूर्वं सवर्णदीर्घरूपैकादेशे तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणत्वे ऽपि तेनैव स्थानिवत्त्वेनोकारव्यवधानात् कथं निषेध इति वाच्यम् । व्यथ इति सूत्रे यग्रहणेनैव सिद्धा संप्रसारणग्रहणस्यैतन्निषेधकतयैव चारितार्थ्यस्य वक्तव्यत्वेन व्यवहितेपि प्रवृत्तेर्यूनस्तिरिति निर्देशाच्चेत्याशयेनाह । इति यकारस्येति । न च कार्यकालपक्षे इग्यण इत्युपस्थितस्य पदैकवाक्यतयान्वये निमित्तस्य यणान्वयेन येननाव्यधानन्यायेन पूर्वस्य संप्रसारणप्राप्तेरिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्पक्षेपि सञ्ज्ञासूत्राणां वाक्यभेदेनैव संबन्धस्योक्ततया विधायकेषु यण इत्यस्याभावात् । अत्र चेदमपि ज्ञापकं बोद्धव्यम् । ननु सकृत्प्रवृत्त्यैवोभयोः संप्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थो निमित्तत्वानुपपत्तिश्चेत्यत आह । अत एव ज्ञापकादिति । तदुक्तं भाष्ये इहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता वा सूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो गम्यते । एतदेव ज्ञापयति परस्य पूर्वं भविष्यतीति । लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायस्य तु नायं विषयः । कार्याश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदात् ॥ अर्वणस्तृ ॥ न तु साविति । पर्युदास एव तूचितः प्रत्ययत्वेन च सादृश्यम् । अनञ इति बहुव्रीहिर्वाजमर्वत्स्विति प्रयोगात् । तत्पुरुषे ह्यनञः परस्यार्वण इत्यर्थेत्र न स्यात् । सुरत्र प्रथमैकवचनम् । अनञः किमिति । अनञ इत्यस्य कः शब्दो व्यावर्त्य इति प्रश्नः । उत्तरमनर्वेति । यज्वन्शब्दसदृशो ऽनर्वन्शब्दो व्यावर्त्य इत्यर्थः । नन्विह निरनुनासिकोच्चारणे ऽपि तपरसूत्रस्यानणीव विधीयमाने ऽपि विध्यर्थत्वान्नस्यान्तरतम्यादनुनासिकः स्यात् तपर सूत्रे ऽप्रत्ययग्रहणानुवृत्तावण्ग्रहणानुवृत्तौ च मानाभावादत आह । आआदिति । विशेष्यविशेषणभावेनान्वयान्न सर्वादेश इति भावः । भाष्ये त्वनुनासिकविधाने प्रतिपत्तिलाघवाय तस्यैवोच्चारणे कार्ये तदनुच्चारणात् शुद्धस्यैव विधानमित्युक्तम् । के चित्तु इदं सर्वं गुणाभेदका इति पक्षे वृद्धिरादैच्सूत्रभाष्यसंमते सिद्धान्तभूते गुणा अभेदका इति पक्षे जातिपक्षे च तत्प्राप्तस्यापि सवर्णग्रहणस्याप्रत्ययग्रहणेन निषेधेनादोषात् । अत एव भाष्ये तपरस्तत्कालस्येति प्राप्नोतीत्युक्तम् । अप्रत्यय इति च वाक्यभेदेन सर्वप्रतिषेधकम् । अण्ग्रहणस्य च तत्रासंबन्ध इति तदाशयः । अत एव भाष्ये भाव्यमानेन सवर्णानाङ्ग्रहणं नेत्येव पठितं न त्वणेति एतदेवाभिप्रेत्याणुदित्सूत्रे ऽनया परिभाषयाऽप्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यमाशंक्याप्रत्ययग्रहणस्य तत्परिभाषाज्ञापकत्वमुक्तम् । तेन च तस्यावश्यकत्वं सूचितम् । अप्रत्ययग्रहणस्य मदुक्तरीत्या व्याख्यानञ्च सूचितम् । तेन जातिग्रहणप्राप्तस्य गुणाभेदकत्वपक्षप्राप्तस्यानया ऽणनण्साधार-

ण्येन निषेध इति सूचितम् । वस्तुतो ऽणुदित्सूत्रस्थाप्रत्ययग्रहणज्ञापकत्वपरभाष्यस्यैव देशानुमतिद्वारा परिभाषा बोध्यतइत्यर्थः । प्रतीयतइत्यस्य विधीयतइत्यर्थाप्रसिद्ध्या कैयटोक्तव्याख्या चिन्त्या । परिभाषायां सवर्णपदेन समानजातीयो भिन्नधर्मोच्यते । तेन जशादिविधौ जत्वादिजात्याश्रयसर्वजकारादिग्रहणसिद्धिरित्याहुः । एतेन पथीयतेः क्विपि पन्था इत्यादीत्यपास्तम् । अत्र शुद्धार्थन्तदनुच्चारणस्यावश्यकत्वेन भाष्यासङ्गतेः । तस्मात्तदनभिधानमेवोचितम् । न च अदित्येवास्तु नकारेकारयोरत्वे सवर्णदीर्घेण रूपसिद्धिः पररूपन्तु न । पथिमथ्यृभुक्षां लोपः, भस्य टेः, इतोत्सर्वनामस्थाने, इति न्यासेन नकाराश्रवणसिद्धावकारविधानसामर्थ्यादिति वाच्यम् । ज्ञानगौरवपरिहारेण स्पष्टार्थमाकारोच्चारणात् ॥ इतोत् ॥ आदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे ऽद्वचनं ऋभुक्षणमित्यादौ वा षपूर्वस्येति दीर्घविकल्पे पक्षे ह्रस्वश्रवणार्थम् । इत इत्यदिति च तपरत्वं मुखसुखार्थम् । एरदित्युक्तौ ततो लाघवाभावात् । अन्यथा विधेयेपि तपरकरणात्कुरुतइत्यादौ गुणाभाववत्पन्थानावित्यादौ दीर्घाभावापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ थो न्थः ॥ थो नुडिति नोक्तम् । इत्संज्ञाया आद्यन्तावित्यस्य चानुसन्धाने प्रक्रियागौरवात् ॥ भस्य टेः ॥ भस्य किम् । पथिभ्याम् । संबुद्धौ नपुंसकानामिति । इदं नलुमतेति निषेधानित्यत्वमूलकमित्युक्तम् । यद्यपि भाष्ये वा नपुंसकानामित्येव पठितं तथापि सूत्रे ङिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन हे चर्मन् हे चर्मेति संबुद्धावेवोदाहरणत्वेन तावन्मात्रविषयतास्येति भावः ॥ ष्णान्ता ॥ विशेष्यसाकांक्षात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् प्रकृतं संख्येत्याकृष्यते । संख्याशब्देन च संख्याप्रकारकबोधजनकाः पञ्चादयो गृह्यन्ते । संख्येतिशब्दे बहुगणवतुडतिषु च तदन्तत्वासंभवात्तदाह । संख्येति । सन्निपातेति । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । नुमोबहिरङ्गासिद्धत्वंतु न । संज्ञायाः कार्यापेक्षत्वेन समत्वात् । नोपधा ॥ नलोपस्यासिद्धत्वान्नामीति दीर्घाप्राप्तेरयमारम्भः । नामीत्यस्याङ्गविशेषणतैव न्याय्या नामः प्रत्ययत्वादेवंच पञ्चानामित्यादौ पकाराकारस्य दीर्घवारणायोपधाग्रहणम् । नेति किम् । चतुर्णाम् । नामि किम् । चर्मणाम् । नलोप इति । ब्रुवः पञ्चानामिति लिङ्गान्न सन्निपातपरिभाषाविरोधः ॥ अष्टन आ ॥ अनणुत्वान्नानुनासिक इति भाष्ये स्पष्टम् । जातिग्रहणेन गुणाभेदकत्वेन तु न सः । भाव्यमानत्वात् । शुद्धोच्चारणादिति तु नात्र वक्तुं शक्यम् । रायो हलीत्युत्तरार्थन्तस्य चारितार्थ्यात् । प्रश्लेषेणापि न निर्वाहः । वाच्यवृत्त्यानुनासिकव्यावृत्तेस्तेनालाभात् । प्रत्युत तत्रापि गुणाभेदकत्वादेर्दुर्वारत्वेनान्तरतम्यादनुनासिकस्यैव प्राप्तेः प्रश्लेषस्य पर्यायेण सकलाकारविधानार्थत्वं स्यात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । रायो हलि इत्यतो हलीत्यपकृष्यते ॥ अष्टाभ्य औश् ॥ उङिति तु नोक्तम् । सकारस्योकारे अष्ट अ उ इति स्थिते इणुङ्शिनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वादिति न्यायेनान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे तत आद्गुणे ऽष्टावित्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । हलीत्यपकर्षे कृताकारादित्यनुपपन्नमत आह । कृतात्वेति । कृतात्वानुकरणमित्यर्थः । लक्षणवशसंपन्नत्वे हि तस्य वैकल्पिकतया लाघवादष्टभ्य इत्येव वदेत्

बा षपूर्व
स्य निगम
षपूर्वस्य
च उपध
का दीर्घ
ङौ स
नाम स्थ
नेपरे

१ प्रथ
इन्म
ग्राम
हे
तर्वे इ
म्

इति भाव । ज्ञापयतीति । अयं भावः । हलीत्यपकृष्यमाणं वाक्यभेदेन पुनर्विधानार्थम् । तेनाष्टन इत्यस्य क्वचिदक्ष्वपि प्रवृत्तिरिति । आत्वमिति । आत्वमात्रमित्यर्थः । सूत्रे इति । दीर्घान्तादष्टनः परा ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तेति तदर्थः । ज्ञापकादिति । तद्धि अष्टभिरिति ह्रस्वेऽन्तोदात्तव्यावृत्त्यर्थम् । एवञ्च ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थङ्क्रियमाणं दीर्घग्रहणमात्ववैकल्पिकत्वे ज्ञापकम् । न चाष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याष्टन इति सूत्रस्याष्टभिरित्यत्र परत्वात् झल्युपोत्तमम् इत्यनेन बाधे सकृद्गतिन्यायेन पुनरप्रवृत्तौ व्यर्थमेतत् न ह्यष्टाभिरित्यत्र झल्युपोत्तममिति प्राप्नोति। कार्यकालपक्षे ऽनान्तत्वेन षट्त्वाभावात् । अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाच्चेति वाच्यम् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानबोधनद्वारैतद्विषये यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणबोधनद्वारा वा तद्विकल्पे ज्ञापकत्वमित्याशयादित्यन्यत्र विस्तरः । अष्टानामिति । हलीत्युक्तेरादौ नुट् तत आत्वम् । यत्तु सन्निपातपरिभाषया ऽत्र नात्वं किन्तु नोपधाया इति दीर्घे नलोपः । अन्तोदात्तत्वन्तु षट्त्रीत्येव सिद्धम् । नलोपे तु न सन्निपातपरिभाषा नलोपस्यासिद्धत्वादिति । तन्न । पूर्वत्र कर्त्तव्ये नलोपासिद्धत्वेपि तत्र कृते ऽसिद्धत्वे मानाभावात् । सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वेन तस्य नलोपासिद्धत्वेनालाभाच्च । आरोपितासिद्धत्वेपि वस्तुतो नलोपे तद्विघातस्यजायमानत्वेन नलोपे ऽपि तस्या दुर्वारत्वाच्च । अत एव गव्यिता नाव्यितेत्यादौ सन्निपातपरिभाषया यलोपो न । अन्यथा यस्य हल इति यलोपस्य बहिर्भूततृज्निमित्तकत्वेन बहिरङ्गतयान्तरङ्गावादेशं प्रत्यासिद्धतया निमित्तविघाताभावः स्पष्ट एव । तस्मान्नलोपस्यापि परिभाषानित्यत्वेनैव साध्यतया तस्यासिद्धत्वादात्वमेव युक्तन्तदनित्यत्वेन। किं च षट्संज्ञासन्निपातेन जातस्य नुट आत्वे नलोपे वा न तद्विघातकत्वम् । स्थानिवद्भावेन कृतात्वेपि षट्त्वसत्त्वात् । कार्यकालपक्षे तत्तद्विध्येकवाक्यतापन्नषट्त्वस्य बहिरङ्गतयात्वे कृतेनान्तत्वेन षट्त्वाभावान्नुट् न स्यादिति हलीत्यपकर्षः । दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकादाकारान्तस्य षट्संज्ञाश्रयणेत्र यथोद्देशस्यैवाश्रयणेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वं षट्त्वे नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य स्थान्यलूधर्मत्वाभावेन स्थानिवद्भावादाकारान्ते आश्रयणे च प्रतिपत्तिगौरवमिति बोध्यम् । वृत्त्याद्यनुसारेणाह । गौणत्वे त्वित्यादि । स्थानिवद्भावादिति । पूर्वत्रासिद्धे इति तु तस्य दोष इत्यनेन निषिद्धमिति भावः । कार्यकालपक्षे इत्यादि तु प्राचामनुरोधेनेत्युक्तम् । प्राधान्यएवेति । बहुवचननिर्देशात् । एवञ्च गौणे औशोप्रवृत्तौ तज्ज्ञाप्यात्वमपि नेति भावः । परे तु ष्णान्तेति सूत्रे भाष्ये अष्टानामित्येतत्सिद्धये हलीत्यपकर्षमुक्त्वा तत्र पक्षे प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति प्राप्नोति इति शङ्किते यथालक्षणमप्रयुक्ते इति समाहितं तत्र यथालक्षणमिति प्रतीकमुपादाय यस्य विशिष्टःप्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिस्तद्यथालक्षणमनुगन्तव्यन्तदत्र मा भूदात्वमित्यर्थ इत्येकमर्थमुक्त्वा नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्त्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानादिति व्याख्यान्तरमुक्तम् । तत्रान्त्यव्याख्यानमेव ज्यायः । अप्र-

युक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यता न तु लक्षणप्रवृत्तेरित्यर्थसङ्गतेः । आद्यव्याख्यायामप्रयुक्ते इति वाक्यशेषासङ्गतिः प्रयुक्तेपि लक्षणानतिक्रमात् । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यन्यत्र भाष्योक्तेश्च । किं च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतया इयमेव व्याख्योचिता । एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफक्किकाव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्याच्च । न वेति सूत्रे भाष्ये पक्षभेदेनैकस्यैव साधुत्वासाधुत्वयोस्तिरस्काराच्च । अत एव हलङ्याब्भ्यादिसूत्रादावस्याप्रयुक्ते लक्षणाभाव इत्येव व्याख्यादृता कैयटेन नाम्रेडितस्येति सूत्रेपि कैयटः प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावेन प्रवृत्तिरिति । एवञ्चैषामनभिधानमेवोचितम् । अत एवाष्टाभ्य औशिति सूत्रे भाष्ये विभाषा आत्वं यदयमात्वभूतस्य ग्रहणङ्करोति अष्टाभ्य इति अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयादित्युक्तम् । कैयटरीत्या गौणे प्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकतया तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एवञ्च तत्प्रयोगविचारः सर्वोपि निष्फल एवेत्याहुः । निरुपपदादिति । नुमो ऽसमासएव विधानेन सोपपदे चोः कुरिति कुत्वेनैव सिद्धत्वेन क्विनि क्विपि च विशेषाभावादिति भावः । कनाविति । इदमुपलक्षणं उच्चारणार्थेकारस्यापि । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । नकारः क्विन्प्रत्ययस्येत्यत्र विशेषणार्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । सन्निहिते इति । तत्फलन्तु णिजादीनां संज्ञाभावः । अतिङ् किम् । रुरुदिवेत्यादौ नेड्वशि कृतीति निषेधो मा भूदिति । ज्ञापकेन निर्वाहस्तु व्याख्यानाद्वरं करणमिति न्यायाननुगृहीत इति सूत्राशयः ॥ युजेर ॥ उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थान इति इदितो नुमित्यतो नुमिति चानुवर्त्तते ॥ क्विन्प्रत्यय ॥ प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । न च तदभावे वस्य कुत्वापत्तिः । तथा सति क्विनो घ इत्येव वदेत् । नशेर्वेत्यत्र घानुवृत्तावप्यदोषादिति बोध्यम् ॥ चोः कुः ॥ स्कोरित्यतोन्तइति झलो झलीत्यतो झलीति चानुवर्त्तते पदस्येति चाधिकारः । कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । अतद्गुणबहुव्रीह्याश्रयणात्प्राप्तिः । सुयुगिति । सत्सूद्विषेति क्विप् । धातुपाठेति । व्याख्यानादिति भावः । युगिति । क्विप् चेति क्विप् । इहेति । सृजिदृशोरिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात्काम्यच्सूत्रे भाष्ये उपयट्काम्यतीति प्रयोगात्क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वं नेत्यर्थः । परिमृडिति । धातोरुच्यमानं कार्य्यन्तत्प्रये इति परिभाषयाऽत्रसुब्निमित्तिका मृजेर्वृद्धिर्न । क्विन्निमित्तिका तु क्ङिति चेति निषेधान्न ॥ परौ व्रजेः ॥ क्विब्वचीत्युणादिपठितमिति मते ततः क्विप्दीर्घावनुवर्त्तेते व्याख्यानाच्च ताभ्यां पदान्तइत्यस्यासंबन्धः किन्तु षेणैवेत्याह ॥ क्विबित्यादि ॥ विश्वस्य ॥ ढ्लोपइत्यतो दीर्घ इति वर्त्तते । ननु षत्वादीनामसिद्धत्वेन राट्शब्दपरत्वाभावो ऽत आह । पदान्तेति । तेन विश्वराजावित्यादौ न विश्वाराड्भ्यामित्यत्र च भवति । आदित्यविश्ववसव इत्यत्र तु न दीर्घः । नरे संज्ञायामित्यतः संज्ञापदापकर्षणात् ॥ स्कोः सं ॥ झलो लोपः संयोगान्तलोप इति भाष्योक्तेरत्र झल इत्यस्यासंबन्धः । तेन झलः परयो स्कोर्लोप इति नार्थ इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । झलीत्यनुवर्त्तमानं झलादिप्रत्ययपरं झलो झलीत्यत्रोदःस्थादित्यारम्भेण तदर्थकतयार्थाधिकारात् ।

तेन पृथक्स्थाता पयःस्थितिरित्यादौ न दोषः । सङीति वार्तिकाच्च सनस्सकारमारभ्यमहिङो ङकारात्सङिति प्रत्याहारः । भूयास्तामित्यादौ न व्यञ्जनपरस्येति न्यायेन लोपाभावेपि न क्षतिः । के चित्त्वप्रत्यये संयोगादिलोपप्राप्तियोग्योदाहरणानामनभिधानमेवोचितम् । सङीति वक्तव्यं काष्ठशक्स्थातेति वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानपरेण कष्ठशगेव नास्ति कुतः काष्ठशक्स्थातेति भाष्येण तथैव बोधनादित्याहुः । प्रत्याख्यानमेकदेशयुक्तिः सङीति वक्तव्यमेवेति परे । चोः कुरित्ये-तत्षत्वेनापवादत्वाद्बाध्यते क्विन्प्रत्ययस्येत्यस्य तु क्विन्विधानसामर्थ्यादेव न बाध इत्याह । क्विन्नन्तत्वादिति । ऋत्विक्शब्दो यज्ञसंबन्धिपुरुषविशेषे रूढः । त्यदादीनामित्यनुवृत्तेराह । त्यदादीनामिति । तेनातप इत्यादौ न । तदोः किम् । यः । तोरिति तु नोक्तम् । अनेषेत्यादौ नस्याप्यापत्तेः । न च नुटो बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वम् । बहिर्भूतसुनिमित्तकत्वेनास्यैव बहिरङ्गत्वा-त् । इदञ्च तस्मान्नुडचीति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । सौकिम् । तौ । अत्वसत्वे नेति । गणकार्य-त्वादिति भावः ॥ ङे प्रथम ॥ युष्मादस्मद्भ्यां ङसेशित्यतो युष्मदस्मद्भ्यामिति वर्त्तते । ङे इति पृथक् पदम् । अत एव प्रथमयोरित्युच्यते कयोः प्रथमयोः विभक्त्योर्वचनयोस्तु न ग्रहणं शसोनेति लिङ्गादिति भाष्यं सङ्गच्छते ॥ त्वाहौ ॥ यद्यपि युष्मदस्त्वादेशस्त्वमावेकवचनइति सिद्धः तथापि युष्मानतिक्रान्तो ऽतित्वमित्यर्थमत्र विधानम् । न चैवं तत्रास्य चारितार्थ्यात्के-वले परत्वात्त्वमाभ्यां भाव्यमिति वाच्यम् । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधत इत्यस्य वक्ष्य-माणत्वात् । युष्मदस्मदोरनादेशइत्यतो युष्मदस्मदोरिति वर्त्तते ॥ शेषे ॥ आत्वयत्वयोः प्रागुक्तत्वेन तद्विषयातिरिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दार्थस्तदाह । आत्वयत्वेत्यादि । स्पष्टञ्चेदं युष्मदस्मद्भ्यां ङस इत्यत्र प्रकृतसूत्रे च भाष्ये । अत एव साम आकमिति ससुट्कनिर्देशः सङ्गच्छते । एवञ्च शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । विशेषविहिताभ्यामात्वयत्वाभ्यां स्वविषये बाधसंभवात् । अन्त्य-स्येति । अलोन्त्यपरिभाषयेति भावः । त्वाहादयो ऽकारान्ता इति वृत्त्याद्यनुसारेणाह । अतो गुणे इति । त्यदादीनाम इति सूत्रभाष्यकैयटाभ्यां हलन्ता एवादेशा इति लभ्यते तदा पररू-पस्य प्राप्तिरेव न । यद्यप्युच्चारणार्थानामपीत्संज्ञालोपाभ्यां निवृत्तिः कार्या तथाप्यतोगुणे इत्यस्याप्रवर्त्तनेन प्रक्रियालाघवमत्र पक्षे इत्संज्ञालोपयोस्तु सूत्रएव प्रवृत्तिरिति न प्रयोगसाधु-त्वज्ञाने गौरवम् । त्वाहौ साविति गुरुनिर्देशस्तु श्वेतवहोक्थशिति वन्नार्थसाधकः । णिजन्ता-त्क्विपि युष्म्अस्मिति प्रातिपदिकयोरादेशा एव नेति तदाशयो मपर्यन्तस्येति भाष्यसंमतश्चा-यमर्थ इत्यनुपद स्फुटीभविष्यति । अन्तरङ्गत्वादिति । परनिमित्तानपेक्षत्वेन तत्त्वमिति भावः । अलिङ्गे इति । एवञ्च क्रियामनयोरप्रवृत्तेर्न टाबिति भावः । इदं साम आकमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । यद्वेति । इदन्त्यदादीनाम इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं सामआकमित्यत्र च । मपर्यन्ताच्छे-षस्येति । इदमुपलक्षणन्तेन त्वमित्यादौ लोपप्रवृत्तिवेलायां मपर्यन्ताच्छेषत्वाभावेपि न क्षतिः । ननु अदन्तत्वे आदेशानां वार्णादाङ्गमिति परिभाषया पररूपात्पूर्वमेव टिलोपे टाब्भाव उपपा-

दयितुमशक्यः अकारस्य कार्यद्वयेपि स्थानित्वेन समानस्थानिकत्वमस्तीति चेन्न । हलन्ता एवादेशा इति कैयटेनात्रैवोक्तत्वेनादोषात् । शेषइत्यस्य सामर्थ्यात्तन्न्यायाप्रवृत्तिरत्रेत्यन्ये । तत्र । युष्मभ्यं युष्मत् युष्माकमित्यादौ टाभिवृत्त्या चारितार्थ्यात् तस्मादनित्यत्वात्तदप्रवृत्तिरित्येके । तदाह । अतो गुणे कृते इति । अत्र वदन्ति । तत्तद्भाष्यप्रामाण्याच्छेषग्रहणससुट्कनिर्देशाभ्याञ्चास्य सूत्रस्यावृत्त्यार्थद्वये तात्पर्यम् । तच्च लक्ष्यानुरोधाद् व्यवस्थितन्तेन भ्यमि टिलोपे युष्मभ्यमिति न । अत एव भ्यसोभ्यमिति सूत्रे यदि भ्यमादेशः शेषेलोपोन्त्यलोप इति एत्वं प्राप्नोति । अथाभ्यमादेशः शेषे लोपष्टिलोप इन्त्यन्तस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति यथेच्छसि तथास्तु इत्येवोक्तं न तु भ्यमादेशे टिलोपमादाय फलभेद उक्तः । वस्तुतस्तु टिलोपो व्यर्थः । अत एव लिङ्गाभावाट्टिलोपवचनानर्थक्यमिति साम आकमित्यत्र भाष्ये उक्तम् । अत्र लिङ्गाभावादित्युपलक्षणम् । शिशीलुङ्नुम्विधिभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेनेति नेतराच्छन्दसीति सूत्रस्थभाष्यवार्तिकबलेन लिङ्गवत्त्वेपि सन्निपातपरिभाषया टाबभावस्योपपादयितुं शक्यत्वात् । अत एव सन्निपातपरिभाषया बुद्धावित्यत्र टाबभावः कृन्मेजन्तसूत्रे भाष्ये उक्तः । शेषग्रहणन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव । त्यदादीनाम इति सूत्रस्थं टिलोपष्टाबभावार्थ इति तु वार्त्तिकैकदेशिवचनमिति न दोषः । एतच्च भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् । अभ्यम्सूत्रे यथेच्छसि तथास्त्विति प्रौढोक्त्या भ्यमितिच्छेदस्य प्रौढिवादत्वं भगवतैव सूचितं त्वं यथेच्छसि तथास्तु तत्र दोषोद्धारो मया सुकर इति तत्तात्पर्यात् । अभ्यमित्येव तु च्छेदो न्याय्यः । अत एव युष्मदस्मदोरनादेशइति सूत्रे न चादेशो हलादिरस्तीति भाष्योक्तिः सङ्गच्छतइति । परमत्वमिति । आङ्त्वात्तदन्तविधिरिति भावः । गौणेऽप्रवृत्तौ बीजाभावादाह । अतित्वमिति ॥ युवावौ ॥ द्विवचनशब्दोत्र यौगिको व्याख्यानात् । द्वयोर्वचनं बोधनं तत्र समर्थयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थो भाष्यप्रमाण्याच्चै तद्गृह्यमाणयुष्मदस्मदोरेव विशेषणं न तदन्तस्याङ्गाधिकाराद्धि तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह । द्वयोरुक्ताविति । एतत्फलङ्गौणोदाहरणेषु मूलएव स्फुटम् । मपर्यन्तस्य किमिति । अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः । ननु समुदायादेशत्वेप्योकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टः प्रागकजन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्रागिति व्यवस्थाया युष्मदस्मद्विषये त्वयकेत्यादिसिद्ध्यै वक्ष्यमाणत्वादन्तरङ्गत्वाद्युवामित्येतात्सिद्ध्युत्तरमकाजिति युवकामित्यत्र न दोषो ऽतआह । त्वयेति । नन्वत्राप्यच्चे इति न्यासेनैकारादेशे च सिद्धेराह । युवकाभ्यामिति । हलन्ता आदेशा इति पक्षे तु त्वयेत्यादेरसिद्धिरेवं मादेशस्य सर्वादेशत्वञ्च न स्यादिति बोध्यम् । नन्वेवमपि मान्तस्येत्येवोच्यतां किं परिग्रहणेनेति चेन्न । युष्मयत्यादेः क्विपि सुप्यादेशाभावार्थन्तत्सत्वात्पर्यन्तशब्देन मान्तापेक्षया शेषस्य लाभात् । कटिपर्यन्तं वास इत्युक्ते ऽग्रे किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रतीतेः । एवञ्च मान्ताद्यत्राग्रे किञ्चिदवशिष्टन्तत्रैव युष्मदस्मदोरादेशाः । अत एव भाष्येवाधिद्योतनार्थं परिग्रहणं कर्तव्यं मान्तस्येत्युच्यमाने यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः स्युः क

च मान्ते, युष्मयतेरस्मयतेश्चाप्रत्यये इति उक्तम्। अवधिद्योतनार्थमित्यस्यान्तशब्दस्यावधिवाचकताद्योतनार्थमित्यर्थः । पर्यन्तशब्दस्य लोके तथैव प्रयोगात् । अग्रे किञ्चित्सत्त्वे देशकालयोरवधित्वव्यवहारस्य लोके दर्शनाच्च । तत्रैवेत्यस्यानिष्टएवेत्यर्थः । परिग्रहणाभावे तु यतः पूर्वोस्ति परश्च नास्ति सोन्त्य इति भाष्योक्तेर्मान्तपदस्य मुख्यार्थत्वलाभायात्रैव स्यात् । क्वौ लुप्तमित्यस्य प्रवृत्तिश्च स्यात् । अभिव्यक्तपदार्था इति न्यायश्च पदकार्यविषय इति तदाशयः । अत एव भाष्ये प्रयोगदर्शनं न कृतम् । यत्तु परिग्रहणाभावे मान्ते यत्र ते तत्रैव स्यात्सामानाधिकरण्येनान्वयस्यौचित्यात्सति तु तस्मिन्त्सामर्थ्याद्युष्मदस्मदोर्यौ मपर्यन्ताविति व्याख्यानात् दान्ते व्यपदेशिवद्भावेन युष्मयत्यादेः क्विपि च सिध्यति । व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेति तु प्रत्ययविधिविषयमिति तन्न परिग्रहणस्य वैयधिकरण्यान्वये मणिमन्त्रादिन्यायेन नियामकत्वकल्पनानपेक्षयोक्तस्यैव न्याय्यत्वात् । तत्र हि सामानाधिकरण्यासम्भवाद्वैयधिकरण्यान्वय इत्यन्यत् । किं चात्र व्याख्यानेवधिद्योतनार्थमिति भाष्याक्षरास्वारस्यम् । मपर्यन्तस्येति च तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति दिक् । अङ्गकार्ये इति । अङ्गाधिकारस्थे इत्यर्थः । मकारान्तरमिति । शसोनेत्यनेन संहिताया पाठे इति शेषः ॥ परे तु शेषविभक्तिभूतामादियुष्मदादिसन्निपातेन जातस्य लोपस्य तद्विघातकश्यादिनिमित्तत्वं नेति सन्निपातपरिभाषयैव श्याद्यभावः । सुटस्त्वाकमवयवत्वान्न तेन सन्निपातविघात इति सकारनिर्देशः साम आकमित्यत्र । अत एव कृन्मेजन्तसूत्रे ह्रस्वत्वन्तुग्विधेर्ग्रामणिकुलमिति सन्निपातपरिभाषाप्रयोजनव्याख्यावसरे यदा ह्रस्वमात्रस्य तुगागमो न तदन्तस्य तदेदं प्रयोजनमिति व्याख्यातं कैयटेन । मूलोक्तं तु न युक्तं भाष्यानुक्तेः । अत एव नेतराच्छन्दसीति सूत्रे नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकं व्याख्याय तेषु पुनः प्रसङ्गाच्छिशीलुग्विधयः कस्मान्न भवन्ति सकृद्गतिन्यायादित्युक्तम् । त्वद्रीत्या पुनः प्रसङ्गस्यैवाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव च तत्र युष्मदादेर्विभक्त्यादेशस्य यूयं ब्राह्मणा इत्याद्यवकाशप्रदर्शनं कृतम् । अन्यथा तत्रापि जसः शीप्राप्त्या तदसङ्गतिः । यूयमित्यादिप्रयोगकरणेन तत्र श्यादिशङ्कासमाधानाकरणेन च भाष्यकृतात्र सन्निपातपरिभाषाविषयत्वं सूचितम् । अङ्गवृत्तपरिभाषया वारणमपि चिन्त्यम् । तस्या अङ्गसंबन्धिकार्यविषयत्वात् सूत्रभाष्यस्वरसोप्येवमेव । वस्तुतो नैषा लक्ष्यसंस्कारिका । द्व्योरित्यादिनिर्देशासङ्गतेः । अत एव भाष्ये किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजनमिति प्रश्ने पिबेर्गुणप्रतिषेधो वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्तं न तु प्रयोगसिद्धिः प्रयोजनमुक्तमित्याहुः । त्वमाविति । अत्रापि विभक्ताविति संबध्यते । अन्यथा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति व्यर्थं स्यात् । तत्फलन्तु त्वं सुन्दरः पुत्रो यस्य युष्मत्सुन्दरपुत्र इति त्रिपदबहुव्रीहौ नादेश इति । अत्रैकवचनशब्दो यौगिको व्याख्यानात् । तदाह । एकस्येति । अविभक्तिकमिति । व्याख्यानात् ॥ योचि ॥ अनादेश इति किम् । त्वत् मत् । पञ्चम्या अदित्यदादेशः । आत्वविधायके च भ्यम् व्यावर्त्यः । वस्तुत

उत्तरार्थमेव तदभ्यमित्येव च्छेदादिति भाष्ये स्पष्टम् । हलादाविति परिशेषलब्धं हलीत्यनुवृत्तौ तु योचीत्यज्ग्रहणं मास्तु ॥ भ्यसोभ्य ॥ अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । पक्षद्वयेपीति । तत्रान्त्यलोपे द्वयोरकारयोः पररूपे एकादेश उदात्तेनेत्यभ्यम आद्याकार उदात्तः । टिलोपेपि यत्रानुदात्ते वर्णे परे उदात्तो लुप्यते स वर्ण उदात्त इत्यर्थकेनानुदात्तस्य च यत्रेत्यनेन स उदात्त एवेति न विशेष इति भावः । नन्वाकमः पूर्वं लोपाभावेनादन्तत्वाभावात्सुडागमाप्रसक्तेः ससुट्कनिर्देशो व्यर्थः सूत्रासङ्गतिश्चेत्यत आह । भाविन इति । आकमि शेषे लोपे कृते प्राप्तस्येत्यर्थः । अयं भावः । सामः प्रसङ्गे आकमित्यनेन सुडामोरत्र विषयेत्यन्तमप्रयोगो बोध्यते । स्थान्यादेशभावविषये सर्वत्रैवमेव यथार्द्धधातुकविषये ऽस्तेरप्रयोगो भूप्रयोगश्चास्तेर्भूरित्यनेन प्रतिपाद्यते न तु सतो निवृत्तिः । शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् । किं तु प्रसक्तबुद्धेरेव निवृत्तिः सकारबुद्धिप्रसक्तेश्च प्रकृते सांप्रतिक्या असंभवाद्भाविन्या ग्रहणं सकारोच्चारणसामर्थ्यादिति प्रथमप्रवृत्त्यैव सुटो निवृत्तिर्न तु प्रवृत्त्यन्तरकल्पनयेति भाष्ये स्पष्टम् । तन्निवृत्तिश्चामोभावात् । अत्र सामः स्थानित्वोक्त्या स्थानिवत्त्वेन साम्त्वमेव न त्वाम्त्वं उक्तरीत्या च न स्थानिवद्भावप्रसक्तिः सैवाप्रसक्तिः ससुट्कनिर्देशेन बोध्यते इति बोध्यम् । अत एवातित्वाकमित्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोरिति भाष्योदाहृते आकम्नुडभावौ सिद्धौ । आम्येव साम्त्वस्याहार्यारोपेणादेशः । आदेशस्याम्त्वाभावाच्चात्र न नुट् । न च यत्र साम्भावी तत्रैवायं सामो भावित्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वात्साम्त्वस्याशास्त्रीयत्वेनातिदेशालभ्यत्वादिति भाष्यविरुद्धकल्पना व्यर्थेति दिक् । ह्रस्वादिराकम्तु न कृतः । अन्त्यलोपे प्यकारस्यैत्वनिवृत्त्या चारितार्थ्येन पररूपापत्तौ युष्माकमित्यसिद्ध्यापत्तेः । द्विवचनैकवचनशब्दयोरर्थपरतया व्याख्याने फलं दर्शयति । द्व्येकत्वेति । द्वित्वैकत्वविशिष्टवाचिनी इत्यर्थः । समासार्थः । मुख्यविशेष्यम् । अन्यसंख्यः । युष्मदाद्यर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः । स्त इति । अर्थपरत्वाश्रयणादिति भावः । एते इति । कर्तृपदम् । युवावाविति कर्मपदम् । एवन्त्वमावित्यपि । पूर्वविप्रतिषेधत इति । विप्रतिषेधे पूर्वमिति सुप्सुपेति समासः । अत एव प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रभाष्ये त्वमाविति सूत्रे शेषइत्यनुवर्त्य सुजस्ङेङस्व्यतिरिक्तविभक्तावेताविति व्याख्यातम् । त्वमौ न चेति । अर्थपरत्वाश्रयणादेवेति भावः । इति विग्रहे इति । एवं विग्रहे यानि रूपाणि तानि वक्ष्यन्तइति शेषः । अतित्वाकमिति । अत्र यथाकम्नुडभावौ तथोक्तम् ॥ पदस्य ॥ अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इत्यतः प्रागयमधिकारः तत्फलन्तु राजानावित्यादौ न लोपाभावः । इयं क्व चित्स्थानषष्ठी क्व चिदवयवषष्ठी होढ इत्यादावाद्या मादुपधाया इत्यादावन्त्या तेन वृक्षवन्तावित्यादौ वत्वसिद्धिः । अन्यथा मत्वन्तपदाभावान्न स्यात् । अत एव नलोप इति सूत्रे ऽन्तग्रहणं चरितार्थमिति स्पष्टं भाष्ये । त्रः संख्याया इत्यत्र नलोपाभावस्तु झलाञ्जश् झशीत्यत्र जश्त्वाभाववद्बोद्ध्यः ॥ पदात् ॥ कुत्सने च सुपीत्यतः प्रागयमधिकारः । अनुदात्तं सर्वमित्यादिपदत्रयमापादसमाप्तेः सर्वग्रहणन्तु तिङ्ङति-

ऊ इत्यादौ सर्वानुदात्तत्वस्य विनिगमनाविरहाल्लाभेपि स्पष्टतया तल्लाभार्थमित्याकरे स्पष्टम् । आदेः परस्यालोन्त्यस्येत्यनयोस्तु न प्राप्तिः । पदस्येत्यस्यानुदात्तन्तिङित्यादिश्रुतप्रथमान्तानुरोधेन प्रथमया विपरिणामेन स्थानषष्ठ्यभावात् तत्र पादशब्देन ऋक्पादः श्लोकपादश्चाविशेषात् गृह्यते अपादादिशब्देन पादान्तपादमध्यस्थवत् छन्दोहीनवाक्यस्थस्यापि ग्रहणङ्ग्रामे कम्बलो मे स्वमिति भाष्यात् । षष्ठ्यादीति । सर्वस्य पदस्येत्युभयाधिकारसामर्थ्यादिदं लभ्यतइत्यन्यत्र विस्तरः । तौ चानुदात्ताविति। अनुदात्तत्वगुणविशिष्टयोर्विधानादिति भावः । उक्तविषयोरिति । पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरित्यर्थः । द्वितीयायान्त्वामयोरपवादत्वादाह । षष्ठीचतुर्थ्येकेति ॥ विभक्तिक्रमकल्पद्द्वितीयादिक्रमेणोदाहरति । श्रीश इति । दत्तादित्यनेन चतुर्थ्यन्तत्वं स्फुटीकृतम् । संवेद्योस्मानिति । नन्वत्र सन्ध्यभावे नवाक्षरत्वेनानुष्टुप्पादत्वानापत्तिः सन्धौ तु उभयत आश्रयणे ऽन्तादिवत्त्वाभावेन कथमादेशप्राप्तिरिति चेन्न । संवेद्यो इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तवत्त्वेन पदत्वात् । स्मानित्यस्य चैकदेशविकृतन्यायेन द्वितीयान्तास्मच्छब्दत्वेन तत्प्राप्तिरित्याशयात् । सन्धिश्चान्तरङ्गत्वादादेशात्पूर्वमेव । आदेशे सति नः कृष्णः सर्वदा ऽवत्विति पादादित्वापत्त्योपजीव्यविरोधान्नादेश इत्यन्ये । उभयत आश्रयणेपि तस्य स्वीकार इति इण्धातौ निरूपयिष्याम इति परे । ननूक्तरीत्या षष्ठ्याद्यन्तानामेवादेशा भविष्यन्ति किं स्थग्रहणेनात आह । स्थेति । अहानौ स्थशब्द इति भावः । युष्मत्पुत्र इति । युवयोर्युष्माकं वा पुत्र इत्यर्थः । यद्यपि वृत्तौ संख्याविशेषानवगम इति भाष्ये स्पष्टं तथापि संबोध्यत्वेनैवानेकव्यक्त्यवगतिर्न तु द्वित्वादेर्भानं नाप्येकत्वस्येति त्वमौ न कृतौ विग्रहे तु संख्याविशेषभानात् द्विवचनादि भवत्येव । तस्य लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनाद्यन्तत्वम् । अत एव वध्वोरगारं वध्वगारमिति प्रगृह्यसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये प्रयुक्तम् । वचनद्वयविषयसूत्रप्रत्युदाहणलाभायेति त्वत्पुत्र इति न प्रत्युदाहृतम् । समानवाक्ये इति । निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे इत्यर्थकं समानवाक्ये इति प्रकृत्य विधेया इत्यर्थः । निघातो नामानुदात्तः । एकतिङिति बहुव्रीहिरेकतिङन्तघटितमित्यर्थः । तेन पचतीत्येतन्मात्रस्य न वाक्यत्वं इदं स्वशास्त्रकार्योपयोग्येकवाक्यत्वलक्षणन्तेन पश्य मृगो धावतीत्यादौ लौकिकैकवाक्यत्ववत्यपि नाव्याप्तिः । समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् । अत एव तिङ्ङतिङ इत्यत्रैतदाश्रित्यातिङ इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । लौकिकवाक्यत्वञ्च सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्वितेत्यमरेणोक्तं, वाशब्दश्चेदर्थे कारकान्वितक्रिया चेद्बोध्येति शेषः । तेन निरर्थकशब्दसमुदायव्यावृत्तिः । सुप् च तिङन्तञ्च सुप्तिङन्ते सुब्विशिष्टन्तिङन्तं सुप्तिङन्तं तेषामेकशेषस्तेन कारकान्वितक्रियाबोधकसुबन्तचयतिङन्तचयसुप्तिङन्तचयानान्त्रयाणामपि वाक्यत्वलाभः । तत्र सुबन्तचयो देवदत्तेन शयितव्यं द्वितीयं पचति भवतीत्यादि । तृतीयश्चैत्रः पचतीत्यादि । ओदनं पचेत्यादि । समर्थपरिभाषा त्वत्र न प्रवर्त्तते एकार्थीभावविषये एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः । एते वांनावादय इति । इदञ्च

सपूर्वाया इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ न चवा ॥ चादयः समुच्चयविकल्पाद्भुतखेदावधारणार्थास्ते-षामन्यतमेन योगइत्यर्थः । ननु तृतीयानिर्देशेनैव सिद्धे युक्तग्रहणं व्यर्थमत आह । युक्तग्रहणादिति । साक्षादिति । युष्मदस्मदर्थगतसमुच्चयादिद्योतकत्वे इत्यर्थः । परंपरेति । स्वार्थाश्रयान्वय्यन्वयित्वादिरूपे इत्यर्थः । चेतसेति । अनालोचनार्थैरित्येव पर्युदासेन सिद्धे पश्यार्थैरित्येतदिन्द्रियजन्यसकलज्ञानसङ्ग्रहार्थमिति भावः । परंपरेति । स्वान्वितान्वयित्वादिरूपे इत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये पश्यार्थैश्च प्रतिषेधः समानवाक्यइति प्रकृत्य वक्तव्यः इतरथा हि यत्रैव पश्यार्थानां युष्मदस्मदी साधनं तत्र प्रतिषेधः स्यात् ग्रामस्त्वां संप्रेक्ष्य गत इति । इह न स्यात् ग्रामस्तव स्वं संप्रेक्ष्य गत इति । समानवाक्ये इति करणेन समानवाक्ये पश्यार्थयुक्ते युक्तयुक्ते च युष्मदाद्यर्थे आदेशप्रतिषेध इति कैयटः । एवञ्च न चवेति सूत्रे युक्तग्रहणं स्पष्टार्थमेव तदभावेपि प्रकृतसूत्रस्येव तस्यापि साक्षात्संबन्धएव प्रवृत्तिः स्यात् । समानवाक्ये इत्येत्संबन्धान्तु अस्य युक्तयुक्तेपि प्रवृत्तिरित्यन्यत् । अत एव देवदत्तस्य पुत्रात् यज्ञदत्तः पृथगित्यादौ देवदत्तशब्दान्न पंचमीत्याहुः । भक्तस्तवेति । इह तवेत्यस्य रूपेण संबन्धो न तु साक्षाद्व्यायतिनेति भावः ॥ सपूर्वा ॥ सहशब्दो विद्यमानवाची । अवधेरपि संबन्धित्वेन विवक्षायां षष्ठ्यर्थेन्यपदार्थेनेकमितिं समासो वोपसर्जनस्येति सः तदाह । विद्यमानपूर्वादिति । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह । प्रथमान्तादिति । नन्वेते वांनावादय इत्यनेनैव विकल्पसिद्धेः किमेतेनेत्यत आह । अन्वादेशेपीति । अत्र नेति निवृत्तं तदाह । आदेशावेति । तेनेति । भक्तत्वेनेत्यर्थः । प्रक्रान्तार्थत्वान्न यच्छब्दोपादानापेक्षेति भावः । स्पष्टञ्चेदं सप्तमोल्लासे काव्यप्रकाशादौ । अत्र हरिस्त्वामित्येकमुदाहरणं समामित्यपरन्त्रायते इत्यस्य च मध्यमणिन्यायेन तन्त्रेणोभयत्रान्वयः । तेन स इत्यस्यापि समानवाक्यस्थेन विद्यमानपूर्वत्वं बोध्यम् ॥ सामन्त्रितम् ॥ संबोधने चेत्यतः संबोधने इति वर्त्तते । सेत्यनेन प्रथमा परामृश्यते । आमन्त्रणमामन्त्रितमिति महासञ्ज्ञाबलात्तदन्तविधिरित्याह । तदन्तमिति । अत एव हैहेभो इत्यादीनामपि संज्ञासिद्धिः । अन्यथान्तरङ्गानपीति न्यायेन पूर्वं विभक्तिलुकि प्रथमाया अभावेन नखनिर्भिन्न इत्यत्रैसभाववदत्र संज्ञा न स्यात् । यद्यप्येषां संबोधने शक्तेः प्रातिपदिकार्थसूत्रेणैव प्रथमा तथापि संबोधविषयप्रथमासत्त्वान्न दोषः । एतदर्थमेव प्रथमेत्यनुवर्त्तमाने सेति पदम् । अन्ये तु संबोधने चेत्यस्य तत्र वर्त्तमानादित्यर्थे अन्यत्रैवात्रापि संबोधने चेत्येव प्रथमा प्रातिपदिकोक्तत्वस्याव्यावर्त्तकत्वेन विभक्त्यप्रतिबन्धकत्वात् । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनाच्च । सेति तु विधेयसमर्पिकाया अनुवाद्यत्वाय स्पष्टार्थमित्याहुः । अविद्यमानवदिति । गोतोणिदितिवत्सिद्धे वत्करणमतितिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयस्यापि लाभार्थन्तेनाम्भो देवदत्तेत्यादावाम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिकइति एकान्तरत्वप्रयुक्तामन्त्रितनिघातनिषेधसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये । न चात्र नामन्त्रिते समानाधिकरणे इत्यनेन निषेधादविद्यमानवत्त्वमेव नेति वाच्यम् । अस्य

संबोधनमात्रद्योतकत्वेन विशेष्यवचनत्वाभावात् । देवदत्तस्यैव विशेष्यत्वाच्च । इहेति । अग्ने तत्र देवास्मानित्यत्रादेशा, अग्ने नयेत्यत्र तिङ्ङतिङ इतिनिघातः अग्नइन्द्रेत्यत्रामन्त्रितस्य चेति निघात इति विवेकः । अत्र पूर्वमित्येनेन परस्याक्षेपात् पूर्वं परस्य कार्ये ऽविद्यमानवदित्यर्थस्तेन देवास्मानित्यत्र देवेत्यस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव । पूर्वं किम् । याहि देवात्रामन्त्रितनिघातो भवत्येव । प्राचीनमिति । एवमेव लक्ष्मीपते ते ऽङ्घ्रियुगं स्मरामीत्यादिसिद्धिः । नृसिंहाश्रम ते ख्यातिरित्यादौ, गेये केन विनीतौ वामित्यादाविव विभक्त्यन्तप्रतिरूपकनिपाताङ्गीकारेणादोषः । अयं समाधिः प्रकृतेपि । न इत्यस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् । अन्यार्थन्तु मूलोक्तकल्पनावश्यकत्वन्तदाह । एवमिति । सर्वेषां निघात इति । अस्य प्राप्त इति शेषस्तत्र यमुने सरस्वतीत्यनयोर्बाधकाभावाद्भवति शुतुद्रीत्यस्य तु न पादादिस्थत्वात् । एतेनादिभ्यः सर्वेषामिति बहुवचनमसङ्गतमित्यपास्तम् । अग्ने तेजस्विन्निति । अनुदात्तं सर्वमित्यनयोः संबन्धानर्हत्वेन निवृत्त्या तत्साहचर्येणापादादावित्यस्याप्यविद्यमानवत्सूत्रे निवृत्तिरिति भावः । आमन्त्रिते किम् । देव करोषि । सामान्यवचनं किम् । अघ्न्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये इत्यादौ पर्यायेषु परेषु निषेधो मा भूत्सामानाधिकरण्यञ्चैकार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमेव न तु प्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भमिति दिक् ॥ सुपादिति । शोभनौ पादावस्येति बहुव्रीहिः । संख्यासुपूर्वस्येत्यकारलोपः समासान्तः । अञ्चेः सुपीति । निपातनैः साहचर्यादिति भावः ॥ अनिदिताम् ॥ इत्संज्ञेकारवद्भिन्नानामित्यर्थः । अङ्गस्येत्यधिकारः । अञ्चतेर्भस्येति । अल्लोपोन इतिवदस्यापि प्रत्यञ्चमञ्चति तेन प्रत्यञ्चेत्यादौ पूर्वाकारे न प्रवृत्तिः । अच इत्यञ्चतेर्लुप्तनस्य ग्रहणं व्याख्यानात् । भस्य किम् । प्रत्यञ्चौ । लुप्तनस्येति किम् । पूजायां प्रत्यञ्चा ॥ चौ ॥ नेदं वर्गग्रहणं व्याख्यानात् । तदाह, लुप्तेत्यादि । अण इति । कर्तृच इत्यादीनामनभिधानमिति भावः । एवञ्चाण्ग्रहणमुत्तरत्र संप्रसारणस्येत्यत्र तृतीय इत्येतद्व्यावृत्त्यर्थमावश्यकमिहापि संबध्यते न त्वत्रास्य व्यावर्त्यमस्ति इत्याकरे स्पष्टम् । अकृतेति । तत्परिभाषाभावे तु चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनमेव भाष्योक्तं शरणम् ॥ विष्वग्दे ॥ चादासर्वनाम्न इत्यतः सर्वनाम्न इत्याकृष्यते । सामर्थ्यादुपसर्जने प्रवृत्तिः । अप्रत्यये इति पाठे ऽविद्यमानः प्रत्ययः क्विबादिरित्यर्थः । वप्रत्ययइति पाठेप्यकारस्याविवक्षितत्वात्स एवार्थः । अद्यादेशसध्र्यादेशावन्तोदात्तौ निपातनादिति स्पष्टं भाष्ये ॥ अदसो ॥ असेरितीकार उच्चारणार्थः । अदस इत्यवयवषष्ठी सग्रहणं तत्स्थानिकौकाररेफयोरप्युपलक्षणन्तेनादस्यति अदोत्राद इत्यादौ न दोषः । दादिति किम् । अमुयोरित्यत्रान्त्यस्य मा भूदिति । समाहारद्वन्द्व इति । इदमर्वाचामनुरोधेन । वस्तुतो ऽयुक्तमेव तत् । उसूऊसूइति द्वन्द्वे सुलोपे घ्यन्तत्वाद्ध्रस्वस्य पूर्वनिपाते नपुंसकह्रस्वसवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यत्वेन नित्यत्वादपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ह्रस्वत्वे ततः सवर्णदीर्घेऽ इति रूपासिद्धेरत एवोकाल इत्यत्र उकाल

इतं न कृतन्तस्मादिव उत् ऋत उदिति च तपरत्वेन भाव्यमानोकारस्य सवर्णग्राहकत्वात्सिद्धमिति बोध्यम् । प्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये ऽनन्त्यविकोरन्त्यसदेशस्येति परिभाषा पठितान्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत् प्राप्तावन्त्यसदेशस्यैवेति तदर्थः। अनन्त्यविकारइति लिङ्गं तामर्थतः पठति । अन्त्यबाधे इति । अन्त्यस्य बाधे कार्यप्राप्तावर्थादनेकानन्त्यस्य प्राप्तावित्यर्थः । अन्यथा णो न इत्यादि नेतेत्यादाविव स्यान्नतु नमतीत्यादाविति भाष्ये स्पष्टम् । अल्लोपोनोचः सान्तेत्यादावनेकक्लिष्टकल्पनापेक्षयेयं न्याय्या । किं च भसंज्ञायां कार्यकालपक्षाश्रयणमशक्यम् । परत्वेन पदसंज्ञाबाधकत्वानुपपत्तेः । राज्ञ इत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वमल्लोपोन इति लोपे पश्चात्प्राप्तनलोपैकवाक्यतापन्नपदत्वस्यैतदेकवाक्यतापन्नभत्वेन बाधायोगान्नलोपापत्तेश्च। तस्मादाकडारस्थसंज्ञासु यथोद्देशाश्रवणमेवावश्यकमिति यजादिस्वादिपरो योनित्यर्थस्य न तत्र लाभः । प्यङः संप्रसारणमिति सूत्रस्थं कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यचि भमिति, तत्र यजादिपरतया ऽन्कारं विशेषयिष्यामः अनाकारमिति भाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिः। यजादिप्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षतया तेनानो विशेषणायोगाच्च । अत एव सर्वफलानामन्यथासिद्धिं प्रदर्श्यापि तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा कर्त्तव्येति उपसंहृतं भाष्ये इति भावः । अन्त्यसदेशस्येति । अन्त्येन समानो देशो यस्येत्यर्थः तत्त्वञ्चान्त्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधाने भवति चलीक्लृप्यतइत्यादौ ऋकारान्तर्गतरेफस्योत्तराज्भागेन व्यवधानान्नान्त्यसदेशसंभव इति न तत्रैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरत एव न संप्रसारणइत्युदाहरणीभूतस्य विद्ध इत्यादेर्नोनया सिद्धिः । अत एव न संप्रसारणइति सूत्रं सार्थकम् । नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीति तत्सूत्रस्थभाष्यस्य त्वयमर्थः । एतत्सूत्रसाध्यानि विद्ध इत्यादीन्युदाहरणानि नैतस्याः परिभाषाया भवन्तीति अन्त्यसदेशत्वाभावादिति च तद्भावः॥ परस्यैवेति । द्रशब्दस्यैवेत्यर्थः। अः सेरिति । अत्र अकारेण आकारस्यापि ग्रहणन्तेनामूदृगित्यादिसिद्धिः। तत्रह्यासर्वनाम्न इति पूर्वपदान्तस्यात्वम् । त्यदाद्यत्वेति । त्यदादीनामत्वविषयइत्यर्थः । पक्षे इति । अत्र तन्त्रेणार्थद्वयेपि सूत्रतात्पर्यन्तत्र लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था। अत्र प्रमाणमुपन्यस्यति । उक्तञ्चेति । लत्ववदिति। चलीक्लृप्यते इत्यत्र यथा लत्वं रीगृकारयोर्भवति तथेत्यर्थः । अत्रादमुयङिति रूपवादिमतं न्याययुतम् । लत्वे उक्तरीत्यैतन्न्यायाप्रवृत्तावपि अत्रैतदप्रवृत्तौ मानाभावात् । अत एव भाष्ये ऽदसोनोस्सेरिति वार्त्तिकप्रत्याख्यानायाथवा अःसेरिति पक्षमुक्त्वा यद्येवममुमुयङिति न सिद्ध्यति अदद्र्यङिति प्राप्नोति अदमुयङिति भवितव्यम् अनन्त्यविकारइति उक्तम् । अत्रेति प्राप्नोतीत्युक्त्या च तत्रासंमतिरुक्ता इति भवितव्यमित्यनेन पृथक् मुत्वमिति पक्षे संमत्यभावो दर्शितः । इति भवितव्यमित्युक्त्या च तत्र शब्दे ऽप्रयुक्तत्वं सूचितमित्याहुः । विष्वग्देवयोः किमिति । चस्याप्युपलक्षणमिदम् । ननूत्तरपदाधिकारादञ्चुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थाद्विष्वगञ्चनमित्यादेर्व्यावृत्तौ व्यर्थमप्रत्ययग्रहणमत आह । अप्रत्ययेति । तेनेति । अन्यथातः क्व इत्यत्र

नित्यं समास इत्यतोनुवृत्तसमासग्रहणेनोत्तरपदाक्षेपेपि कृधातुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थोपस्थापयस्क्व-दित्यादावेव स्यादिति भावः॥ उद ईत्॥ अत्राच इत्यनुवर्त्तते॥ समः स॥ समो मिङिति सम इगिति वा न कृतम्। परिभाषाज्ञानकृतगौरवापत्तेः॥ तिरसस्ति॥ अलोपइत्यत्र शकन्ध्वादित्वात्पररू-पेणाकारः प्रश्लिष्यते। अस्य अलोपो लोपाभावो यस्मिन्नच्चतावित्यर्थस्तदाह। अलुप्ताकारेति। तिरश्चेति। श्चुत्वे ऽलोपस्य स्थानिवत्त्वन्तु न पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधात्। पूजार्थस्येति। पूजारूपा-र्थस्य गम्यत्वे इत्यर्थः। अत एवाव्याकुलं गच्छतीत्यर्थकेञ्चितं गच्छतीत्यादौ नलोपो न। अव्या-कुलगमनेन च पूजा गम्यते न त्वञ्चतेरेव सोर्थ इति स्पष्टमञ्चोनपादाने इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। प्राच इत्यादि चिरन्तनादिरूढस्येति बोध्यम्। एतेनाञ्चेर्गताविति नियमेनैव सिद्धौ नाञ्चेः पूजायामिति व्यर्थमित्यपास्तम्। नलोपाभाव इति। ओपधत्वबोधनद्वारेत्यर्थः। स्पष्टञ्चेदं परेश्च घेति सूत्रे भाष्ये। अपिना चसमवधाने चोः कुरिति कुत्वाभावो निरुपपदात्क्विन्निति च निपात्यतइति बोध्यम्। सङीति वचनाद्वा कुत्वाभावः। षत्वं स्कोरितीति। सलोपे षत्वस्यासि-द्धत्वात्सलोपे कृते षत्वम्। व्रश्चेः क्विपि ग्रहिज्येति संप्रसारणे पूर्वत्वे श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्सलोपः। सुवृट्त्स्विति। चर्त्वस्यासिद्धत्वाद् डः सीति वा धुट्। निपात्यन्ते इति। अतिप्रत्ययान्ता इति शेषः। तत्र पृषद्बृहतोर्गुणाभावश्च गमेर्जगादेशश्च महेः कर्मणि प्रत्ययश्च निपातनात्। शतृव-दिति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया शतृप्रत्ययान्तवदित्यर्थः। शतुरनुम इति सूत्रे बृहन्महतोरुप-संख्यानमिति तु पृषदादिव्यावृत्तये नियमार्थमिति बोद्धव्यम्॥ अत्वसन्त॥ चस्त्वर्थे अतु इति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदं अधातोरित्यसन्तस्यैव विशेषणन्तुशब्दात्तदाह। धातुभिन्नेति। अत एवो-गिदचामिति सूत्रे गोमत्यतेरप्रत्यये गोमानिति प्रयोगो भाष्ये सङ्गच्छते। अङ्गविशेषणतया ऽर्थसिद्धतदन्तविधेरेवानुवादकमन्तग्रहणम्। परमिति। वचनसामर्थ्यादुपधापदासंबन्धेन चारि-तार्थ्यादित्यभिमानः। अयमभ्युच्चयइत्याह। नित्यमिति। कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणेत्यर्थः। सामर्थ्यादिति। वाक्यार्थबोधकाले विरोधाभावेनोपधासंबन्धे कृते सामर्थ्यात्पूर्वं दीर्घप्रवृत्तिरेव कल्प्यतइति भावः। धीमानिति। न चैकानुबन्धकपरिभाषया मतुपो ऽत्राग्रहणं सूत्रन्तु सर्वा-दिपठिते ऽनुनासिकोकारविशिष्टे भवतुशब्दे चरितार्थमिति वाच्यम्। पकारादेः समुदायानुब-न्धत्वे ऽप्यतोर्ह्यनुबन्धकत्वाभावात्। अवयवानां नान्तरीयकतया समुदायोपदेशएव ऋषिता-त्पर्यमित्यर्थस्यादेच उपदेश इति सूत्रस्थभाष्यसंमतत्वेन यदुपदेशप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तस्य त-दनुबन्धताया एव स्वीकारात्। न चोकारलोपे ऽत्वन्तत्वस्याप्यभावः। उकारस्याश्रयणेन तदंशे भूतपूर्वगतिस्वीकारात्। एतेन तदाश्रयणे ऽतुबन्तमेतन्नात्वन्तमित्यपास्तम्। तदाश्रयणाभावात्। तस्मादननुनासिकोकारविशिष्टो य उपदेशेतुस्तदन्तस्य प्रयोगस्य दीर्घ इति सूत्रार्थ इति न दोषः। नियमार्थमिति। धातोश्चेदुगित्कार्यन्तर्हि नलोपिनोञ्चतेरेवेति नियम इति भावः। ते-नोखास्रत् ब्राह्मणीत्यादौ नुम्ङीपौ न न्यायप्राप्ताल्लोपाकरणपूर्वकं नलोपकरणस्य विवक्षार्थत्व-

मित्याशयः । यद्यपि अञ्चतेश्चेन्नलोपिन एवेति नियमेप्यञ्चतिग्रहणं चरितार्थं तथापि भाष्यप्रामाण्येन समान्यापेक्ष उक्तनियमो युक्त इति बोद्धव्यम् । नन्वत्र धातुत्वात्कथं नुमत आह । धातोरिति । न चौपदेशिकधातुविषयक एव नियमोस्तु किमनेनेति वाच्यम् । औपदेशिकत्वानन्तर्भावेण सामान्यापेक्षनियमज्ञापनार्थत्वात्तत्फलं पर्णध्वदित्यादाविव गोमानित्यादिनामधातावुगितश्चेति ङीबभाव इति दिक् । क्यच्पक्षे ऽल्लोपो न स्थानिवत् कौ लुप्तत्वात् । अत्राचारक्विबर्वाचीनमतेन । वस्तुतो हलन्तेभ्यस्तदभाव इति ह्रस्वनद्याप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ उभे अभ्य ॥ लक्ष्यानुसारेण गर्गदण्डनन्यायादत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिरित्याह । उभे समुदिते इति । द्वे इत्यनवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं स्पष्टार्थम् । यत्तूभेग्रहणं सामर्थ्यात्सहभावोपसर्जनद्वित्वविशिष्टार्थकन्तेन समुदिते इत्यर्थलाभ इति तन्न । अशब्दार्थत्वात् । शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यस्य बहुशो भाष्यकृतोपहसितत्वाच्च । ध्वनितञ्चेदन्तदसति प्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थं विज्ञास्यते इति ग्रन्थेन भाष्ये । अत एव सूत्रशेषे भाष्ये गर्गदण्डनन्यायेनैतदर्थसिद्धिमाश्रित्य सहग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं प्रत्याख्यातन्तुल्यन्यायात्तदर्थकत्वेन पराभिमतमुभेग्रहणञ्च प्रत्याख्यातमेवेति सुधियो विभावयन्तु । तत्र द्व्यादिशब्दानामेकापाये ऽप्रवृत्तेरैर्त्सन्नित्यादावभ्यासलोपे कार्यकालपक्षे न संज्ञेति न जुस् । एकादेशात्पूर्वमायन्नादिषूपदेशिवद्वचनेनान्तरङ्गत्वादन्तादेशेपि सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन स्थानिवद्भावात् झित्वेन जुसापत्तिः । किं चैकादेशे जुसोपवादविषयस्य जायमानत्वेन प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायेन पूर्वमन्तिभावाप्रवृत्तौ एकादेशे जुसापत्तिः । यथोद्देशे पूर्वं समुदाये प्रवृत्तसञ्ज्ञायाः स्थानिवद्भावेनाभ्यासलोपे सत्त्वेपि पञ्चमीसमासेनैकादेशस्य स्थानिवत्वान्न तत्प्रवृत्तिरत एव प्रत्यैषिषन्नित्यादौ न दोष इत्यलम् ॥ नाभ्यस्ता ॥ बहुयोगव्यवच्छिन्नोपि नुमिहानुवर्त्तते सामर्थ्यात्तदाह । नुम्नेति । दायः शतरि शपः श्लौ श्लाविति द्वित्वे ऽभ्यासह्रस्वत्वे श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपे ददिति ॥ त्यदादिषु ॥ आलोचनमिह ज्ञानमात्रम् ॥ आस ॥ दृग्दृशवतुष्विति सूत्रमनुवर्त्तते । षत्वापवादत्वादिति । कुः क्विन्यत इति न्यासेन दृष्ट इत्यध्याहारेण च बहुव्रीहिफले सिद्धे प्रत्ययग्रहणेनान्यपदार्थांशे वीप्सागर्भबहुव्रीहिणा लब्धं तादृशादि क्विनंतविषयं लक्षणमचरितार्थमिति भावः । खकार इति । अघोषमहाप्राणतुल्यत्वादिति भावः । कैयटेति । क्विन्प्रत्ययस्येति सूत्रस्थेत्यादिः । असिद्धत्वादिति । यद्यपि जश्त्वापवादोपि कुत्वं तथापि शस्थानिकजश्त्वस्यैव न तु खस्थानिकस्यापीति भावः । वस्तुत इदं चिंत्यं प्रत्ययग्रहणस्य बहुव्रीहिमात्रफलकताया एव भाष्यकृतोक्तेः । तस्माद्धृक् अञ्चुयुजिक्रुञ्चु अस्य चारितार्थ्येन जश्त्वषत्वापवादतास्य न युक्तेति तदेतन्मतइति वदता सूचितमिति दिक् । नगिति । पडगकाः प्राग्वत् । नड्भ्यामिति । मस्जिनशोरिति नुम्तु न धातुप्रत्यये तद्विधानात् ॥ स्पृशो ऽनु ॥ अनुदके किम् । उदकस्पर्शः । अंतोदात्तत्वमिति । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् । कुत्वस्य जश्त्वं प्रत्यसित्वादाह । कुत्वात्पूर्वमिति ॥ वोरु ॥ सिपि धातोरि-

त्यतो धातोरिति वर्त्तते तच्च वाभ्यां विशेष्यते पिपठिषतेः क्विपि अतो लोपे प्रातिपदिकत्वात्सौ हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाद्रुः । रुत्वे ऽल्लोपो न स्थानिवत् पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ॥ नुम्वि ॥ इण्कोरिति वर्त्तते व्यवधाने ऽप्राप्तेरिदम् । अयमप्यधिकारः अत एव निंस्स्वेत्यत्र धातोः सस्य नानेन षत्वम् । व्यवायशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धो व्याख्यानात्तदाह । प्रत्येकमिति । अपिना ऽव्यवधानेपि । नुम्स्थानिकेति । प्रकृतसूत्रस्थहयवरट्सूत्रस्थश्च भाष्यमत्र मानम् । व्रश्चेति ष इति । सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतायान्त्रिपादस्थिस्याप्रवृत्तेर्हल्ङ्यादिलोपोत्तरं विविश्स् इत्यवस्थायां षत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपे ष इत्यर्थः । कलोप इति। पदान्तसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादत्वादिति भावः । तडिति । तक्ष्णोतेः क्विप् । ण्यन्ताभ्यामिति । णिलोपस्य स्थानित्वात्तक्स्थातेत्यादौ संयोगादिलोपाप्राप्तेः काष्ठशगेव नास्ति कुतः काष्ठशक्स्थातेति परेश्च घाङ्कयोरिति सूत्रस्थभाष्येण न विरोधः । तत्र झल्परसंयोगादिलोपमाशङ्क्य तथोक्तम् । तस्य दोष इति । कौलुसमिति तु न सार्वत्रिकमिति भाव इत्यन्यत्र विस्तरः । कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । पिपच्सित्यवस्थायाङ्कुत्वस्यासिद्धत्वात्तदभावे स्कोरित्यस्याप्राप्तेः संयोगान्तलोप इति भावः । दिधगिति । दादेरिति घः । एकाच इति भषूभावः । विद्वानिति । विदेः शतुर्वसावदादित्वाच्छपो लुकि शतुर्ङित्वाद्गुणाभावे उगित्वान्नुम् । सान्तेति दीर्घे संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ॥ वसोः ॥ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं भस्येत्यधिकारस्तदाह । वस्वन्तस्येत्यादि । न च विदेः शतुर्वसोरेकानुबन्धकत्त्वात्तस्यैवात्र ग्रहणं स्यान्न लिडादेशक्वसोरिति वाच्यम् । वसुसादेशेन तस्यापि द्व्यनुबन्धकत्वात् इति भाष्ये स्पष्टम् । विदुष इति । संप्रसारणपूर्वत्वस्य षत्वतुकोरित्यसिद्धत्वन्तु न । पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यैव तेनासिद्धत्वात् । सेदिवानिति । षद्लृधातोर्भाषयां सदेति लिटः क्वसौ द्वित्वे ऽत एकेत्येत्वाभ्यासलोपयोर्वस्वेकाजादितीट् । अकृतेति । परे तु पदावधिकेन्व्याख्याने सेद्वस्‌आसिति स्थिते इट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं संप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति सेदुष इत्यादिसिद्धिरित्यकृतव्यूहपरिभाषा निष्फला लक्ष्यानुरोधादत्र पदावधिकमेवान्वाख्यानमित्याहुः । साहचर्यादिति । न च महत्यतेः क्विपि महतोपि धातुत्वसंभव इति वाच्यम् । औपदेशिकधातुत्वासंभवेन तत्साहचर्येणौपदेशिकधातुभिन्नसान्तसंयोगस्य ग्रहणमित्याशयात् । सुहिनिति । नान्तलक्षणदीर्घस्तु संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न । हिसीत्यस्येदित्वादनिदितामिति लोपो न । ध्वदिति । स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने क्विप् । अनिदित्वान्नलोपः । वस्विति दत्वम् । विवक्षितइति । भाष्ये असुङ्युपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिस्युक्तेरिति भावः । वस्तुतो वचनमेव ज्यायः विवक्षितसप्तम्यामपि विभक्तिनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वात्ततः पूर्वं परमपुमानित्यादौ स्वरप्रवृत्तौ दोषात् । बहुपुंसीति । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्नासुङ् । विभक्तिविवक्षाया लिङ्गकार्योत्तरमेव सत्त्वेन न ङीपः प्रागसुङिति भावः ।

पूञ इति । पातेरिति पाठान्तरम् । स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये तु सूतेः सस्य पः ह्रस्वः म्सुन्प्रत्ययइत्युक्तम् । वस्तुत उच्चारणार्थानामपीत्सञ्ज्ञावश्यकत्वादियमुक्तिर्निष्फला । पुमानिति । सान्तेति दीर्घः । उशनेति । वशेः कनसिः ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । अस्य संबुद्धाविति । एतच्च वृत्तौ वाचनिकं पठितं वशधातौ माधवस्तु " संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्त " मिति श्लोकवार्त्तिकमित्याह । भाष्यानुक्तत्वादिदमप्रमाणमेवेति प्रामाणिकाः । उशना शुक्रः अनेहा कालः । नञि हन एहचेत्यसुन् हन एहादेशश्च । सुव इति । अधातोरित्यस्य धात्ववयवभिन्नासन्तस्येत्यर्थ इति भावः अन्यथा समुदायस्य धातुभिन्नत्वाद्दीर्घः स्यादेवेति बोध्यम् ॥ अदसऔ ॥ अदस इति षष्ठी । तदोः स इत्यतः साविति वर्त्तते । औत्वं त्यदाद्यत्वापवादः । न नु सोर्डौ इत्येवास्तु इति चेन्न । असावित्यत्र टिलोपे कृते नित्यत्वात्सत्वं बाधित्वा त्यदाद्यत्वेसावित्यासिद्धेः । अमुक इति । अमुक इत्यादौ त्वव्युत्पन्नोदःशब्दपर्यायोमुकशब्द इत्याहुः ॥ एत ईत् ॥ बहुवचनशब्दो यौगिक इत्याह । बह्वर्थेति । तेनामी इति सिद्धम् । पश्चादुत्वेति । उत्वेत्युपलक्षणमीत्वस्यापि । ननु मुत्वस्यासिद्धत्वात्कथं नाभाव इत्यत आह । नमुने इतिं । कर्त्तव्ये कृते चेति । एवञ्च नः इति विषयसप्तमीति भावः । भाष्ये तु ने यत्कार्यं तत्रासिद्धत्वं नेत्यर्थेनैव नाभावोप्याक्षिप्त इति व्याख्यातम् । मु इति समाहारद्वन्द्वः कृते चेत्युक्तेर्मुत्वे सुपि चेति दीर्घो न । अमीभिरिति । नेदमदसोरित्यैस्न ॥

इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

नहो धः ॥ झलो झलीति पदस्येति स्कोरित्यतोन्त इति चानुवर्त्तते झलि परे पदान्ते विद्यमानस्येत्यर्थः । अलोन्त्यस्येत्येतल्लब्धं हस्येति । उपपूर्वाण्णहबन्धनइत्यतः क्विप् । नहिवृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः । सोर्हल्ङ्यादिलोपे धत्वजश्त्वचर्त्वादि । तलोपषत्वे इति । पूर्वपदान्तस्य लोपो धातोः सस्य षत्वम् । आदेशप्रत्यययोरिति तु न षत्वं पदादादिरिति पक्षे सात्पदाद्योरिति निषेधात् । हस्य घ इति कैयटादिमते षत्वस्येव ढत्वस्यापि कुत्वेन बाधादिति भावः । उष्णिगच्विति निर्देशात्कुत्वस्य जश्त्वेनासिद्धत्वं, स्वरीत्या तु ठडगका इति बोद्धव्यम् । द्यौरिति । दिव औदित्यौत्वं यण् । चतस्र इति । परत्वादामं बाधित्वा चतस्रादेशे सकृद्गतिन्यायात्पुनराम्नेति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये । चतसृणामिति । नतिसृचेति दीर्घनिषेधः । सर्वाशब्दवदित्यर्थः । अत एव सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रइति न पुंवत्त्वम् । शब्दपरस्य कदापि सर्वनामत्वाभावादिति भावः ॥ यः सौ ॥ पुंस्यया बाधात् क्लीबे सोर्लुका लोपात्स्त्रियामिदम् ॥ वागिति । वचेः क्विब्वचित्यादिना क्विप् दीर्घोऽसंप्रसारणञ्च ॥ अपोभि ॥ अच उपसर्गात्त इत्यनुवर्त्तते । अबिति न प्रत्ययो व्याख्यानात् । दिगिति । दिश अतिसर्जने क्विप् । षडगकाः प्राग्वत् । त्विषगतावस्मात् क्विप् जश्त्वचर्त्वे । जुषीप्रीतीत्यतः क्विप् । सहस्य सभावे सजूः । अमूभिरिति । अदन्तत्वाभावादेत्वाभावेनैत ईदित्यस्याभावे मुत्वमेव ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

सर्वा
मि

विमलादेवी

दत्वमिति । वसुस्रंस्वित्यस्य पदाधिकारस्थत्वात्तदन्तेपि दत्वमेवमाङ्क्त्वादामपि । पूर्वपद-स्थेवेति । प्रत्ययलक्षणेनेति भावः । अत एव राजपुरुषादौ नलोपादिसिद्धिः । उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरशब्देनोत्तरपदं लक्ष्यते उत्तरपदशब्दश्च समासचरमावयवे रूढः । तेन तस्य पदत्वे त-त्प्रयुक्तकार्ये कर्त्तव्ये लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न पदादिविधौ त्वयं निषेधो नेत्यर्थः । तेन प-रमवाचेत्यादौ न कुत्वं दधिसेचावित्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधश्च निरुपपदादेव विचि षष्ठीसमासो ऽत्र सोपपदाद्विचो ऽनभिधानमिति कैयटः । सेचयतेः क्विबित्यन्ये । पदादिविधि-श्च प्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाद्योरित्येव । तेन परमवुधावित्यादौ भष्भावो न । उत्तरपदादिः क-र्णोवर्णलक्षणादित्यादौ तूत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवमात्रे रूढेर्न दोषः । अयञ्च निषेध उत्तरपदस्य कार्यित्वएवेति ङमुट्सूत्रे उक्तम् । बहुच्पूर्वके बहुवाचौ बहुसेचावित्यादावपिच न दोषः । बहुच्पूर्वस्य च पदादिविधावेव प्रत्ययलक्षणमिति वचनान्तरात् पूर्ववार्त्तिकमपि उत्त-रपदत्वे च पदादिविधावित्येव पठितम् । एतत्प्रत्याख्यानप्रकारस्तु गुरुतर इति न युक्त इति भाष्ये ध्वनितं प्रत्याख्यानोत्तरं पुनर्नञ्घटितैतद्वचनपाठेनेति न स लिखितः । उत्तरपदशब्दे-न मद्धचमपदत्वानाक्रांतोत्तरपदस्य ग्रहणं व्याख्यानात् । तेन पूर्वदण्डिप्रिय इत्यादाववांतर-तत्पुरुषोत्तरपदेपि नलोपादिसिद्धिः । कादेशेनेति । इदम्शब्दे यः साविति च नेत्यपि बो-द्धव्यम् । वक्तव्य इति । द्वितीयाटौस्स्विति अत्र संबद्ध्यते । अयञ्च सामर्थ्याल्लुकालुप्तेपि भवति । एनादेशोपि एनच्छ्रितादिसिद्ध्यर्थं वक्तव्यः येननाप्राप्तिन्यायेनैतदस्त्यदाद्यत्वापवाद-त्वेन तत्र कृते त्यदाद्यत्वाप्रासेरत एव भाष्ये नपुंसकैकवचने एनद्वक्तव्यः कुण्डमानय प्रक्षा-लयैनदित्युक्तम् । अत्र नपुंसकैकवचने इत्युक्त्या ऽन्यत्रैनो वक्तव्य इति स्पष्टमेवोक्तं वार्त्ति-ककृता सिद्धान्तिना । अपवादत्वमजानत एकदेशिनो यद्येनदित्यादिरुक्तिर्यदिगर्भवाक्ये पूर्व-पक्ष्युक्तित्वस्यैवौचित्यात् । भाष्यकृता तु फल्गुत्वान्नात्रोत्तरमुक्तं सिद्धांती तु किमुच्यते नपुं-सकैकवचनइति सर्वत्र एनदेव वक्तव्य इत्येवंशब्दैः प्रत्याख्यानं कुर्यात् । अनयोरप्यादेशयो-रेतदश्त्रतसोरित्येतत्साहचर्येणोपसर्जने न प्रवृत्तिः त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्यासङ्गतिश्च । एनतमादायैनादेशप्रत्याख्यानपरं यद्येनत्क्रियतइत्यादि भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति भाष्यप्रदीपोद्-द्योते निरूपितम् । अन्वादेशविषयेदमेतदोः समासस्यानभिधानमेव । यद्येनत्क्रियते एनो न वक्तव्यः कथमेनमित्यादि त्यदाद्यत्वेन सिद्धं यद्येवमेनच्छ्रितको न सिद्धति । एनच्छ्रितक इति प्राप्नोति यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्यात् । ब्रह्मणी इति । न संयोगादिति निषेधादल्लोपो न॥ रोमुपि ॥ अहर्भातीति । अहन्निति रुत्वे ऽहो भातीति स्यादिति भावः । नलोपे प्राप्तइति । न च नलोपे ऽकारस्य रौ रे वा विशेषाभावेनान्यतरेणैवोपपत्तावुभयविधानसामर्थ्यादेव लोपो नेति वाच्यम् । संबुद्धौ नलोपनिषेधेनाहर्गच्छेत्यादावुत्वाभावेन दीर्घाहो निदाघेत्यादावुत्वसंपादनेन चारितार्थ्यात् । न च नकारोच्चारणसामर्थ्यलब्धेन नकारान्तानुकरणेन नान्तस्याहन्शब्दस्येति

व्याख्यानान्नलोपो नेति वाच्यम्। दीर्घाहो निदाघेत्यादौ सुंबुद्धौ प्रवृत्त्या भ्यामादौ व्यावृत्त्या च नकारस्य चारितार्थ्यात्तेन नलोपबाधे मानाभावादिति भावः। आवर्त्यति । आवृत्तौ मानं च रूपरात्रीति वार्त्तिकमेवान्यथा नलोपे ऽकारस्य रेफादेशेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । भाष्यप्रामाण्याच्च तस्य संबुद्धावप्रवृत्तिः । तज्ज्ञापकसिद्धवचनकल्पनापेक्षया आवृत्तिर्लघीयसीति भावः । आवृत्तस्य पदान्ते ऽहनिति निपात्यतइत्यर्थः । इदमसंभवएवापवादत्वमिति वार्त्तिकमते ऽहन्नित्यस्य नलोपोत्तरञ्चरितार्थ्याभिमानेन। वस्तुतः सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति भाष्यासिद्धान्तात् रुत्वरत्वे नलोपापवादभूते एव निषेधविषयेपि प्राप्तिमात्रेण येननाप्राप्तिन्यायविषयसत्वान्निषेधेनापि तस्य बाध इत्यन्यत् । एतेन संबुद्धौ चारितार्थ्यमित्यपास्तम् । ध्वनितञ्चेदमपवादो रुर्नलोपं बाधिष्यतइत्यर्थकभाष्येण। एतदग्रे नलोपे कृतेऽकारेसावकाशत्वशङ्का तत्समाधानादि वार्त्तिकानुसारिणोरित्यलम् । तदन्तस्यापीति । पदाधिकारस्थत्वात् । ग्रहणवतेति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्यसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टमिति भावः । तस्यासिद्धत्वादिति । अकृतव्यूहपरिभाषया दीर्घाप्रवृत्तिः स्यादित्यभिमानेनेदम् । दीर्घस्तु परत्वाद्धल्ङ्याादिलोपात्पूर्वमेव बोध्यः । संबुद्धौ त्विति । सुपोत्र हल्ङ्याादिलोपादसंबुद्धावित्युक्तेर्दीर्घाभावे रुत्वे हशि चेत्युत्वे आगुडुणः । स्रग्विणीति। इन्ग्रहणेनर्थकस्यापि ग्रहणाद्दीर्घ इति भावः। बहुवृत्रहाणीति । अत्र यद्वक्तव्यन्तदुक्तम् । पदान्ते कुत्वमिति। क्विन्प्रत्ययस्येत्यसिद्धत्वाद्व्रश्चेति षत्वे कुत्वमित्यर्थः षत्वन्तु सृष्टमित्यादौ सावकाशमिति भावः । भाष्यप्रयोगादिति । अनेन भाष्यप्रयोगेणानव्ययपूर्वपदे कुत्वाभावो बोध्यते तेनासृगित्यत्र न दोषः। कुत्वापवाद इति । सृजियज्योः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेपि विशिष्य षत्वबोधनेन तत्सामर्थ्यात्कुत्वबाध इति भावः। अत एवोपयट्काम्यतीति काम्यच्सूत्रस्थोक्तभाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते। निपातनादेवेति। निपातेनन ह्यनयोरपवादाप्रवृत्तिमात्रबोधनं कुत्वन्तु शास्त्रेणैव । एतेन निपातनादपदान्तेपि कुत्वापत्तिरिति निरस्तम् । असृक्शब्दास्त्विति । इदमेव न्याय्यम् । ऊर्गिति । अयं पुल्लिङ्गेपि नपुंसकस्येति सूत्रे बहुवचने ऊर्ज्ज इति कैयटात् । नरजानामिति । बहुर्जिनुम्प्रतिषेध इति वार्त्तिकरीत्येदम् । अचः परो यो झल् तदन्तस्य नुमिति तत्प्रत्याख्यातृभाष्यमते तु नुमोत्र प्राप्तिरेव नेति बोध्यम्। न चैवं कुण्डानीत्यसिद्धिः । इकोचीति सूत्रे ऽचः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्त्या ऽनुवृत्तिसामर्थ्यादिक इत्येतत्साहचर्याच्च सर्वनामस्थानइति सप्तम्या षष्ठीं प्रकल्प्य वाक्यभेदेनाजन्तस्य क्लीबस्य तत्र नुम्विधानाददोष इति भाष्ये स्पष्टं काष्ठतक्षीत्यादौ दिवऔदिति सूत्रभाष्योदाहृते ऽचः परझल्त्वजातेराश्रयणान्न दोषः । अन्त्यादिति । इदं वाचनिकमेव बहूर्जशब्दमात्रविषयकम् । बहूर्ज्जीति । श्चुत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णो बोध्यः । स्थानिवत्त्वादिति । क्वौ लुप्तं नेति त्वसार्वत्रिकमिति भावः।स्पष्टञ्चेदं दीधीवेवीटामिति सूत्रेकैयटे । " जायन्ते नव सौ तथाऽमि च नव भ्यांभिस्भ्यसां सङ्गमे षट्संख्यानि नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि । च-

त्वार्येन्यवचःसु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तज्जानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिको त्रावधिरि " ति प्राचीनस्य शुष्कप्रक्रियातार्किकस्य प्रश्ने तदनुसारेणैव श्लोकद्वयेनोत्तरमाह । गवाक्शब्दस्येति । शब्दपरत्वेनापूजार्थकत्वान्नस्य लोपः । भेदत इति । आद्यादित्वात्तसिः, भेदेनेत्यर्थः । नवेति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं नवेत्यर्थः । अग्रेपि प्रत्येकमेव संख्यान्वयः । गवागिति । सोर्लुका लुप्तत्वान्नुम्न । षण्णामिति । कुक्पक्षे त्रयाणां गतौ त्रयाणामित्यर्थः । चर्त्तस्येति । तेन गतौ त्रयाणामाधिक्यं नेत्यर्थः । कुक्पक्षे इति । पूजायामित्यर्थः । अश्वाशीति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः । यः शतेति । शतृप्रत्यय इत्यर्थः । आच्छीन ॥ वेति वर्त्तते उत्तरसूत्रे नित्यग्रहणात् नाभ्यस्तादित्यतो नेति तु नानुवर्त्तते निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादत्र च प्राप्त्यभावात् । नुमग्रहणन्तु स्पष्टार्थम् । शतुरवयव इति । परो यः शतेति तु नोक्तन्तुदन्तीत्यादावेकादेशे उभयत आश्रयणे ऽन्तादिवद्भावाभावेन तेन व्यपवर्गालाभेन च नुमभावापत्तेः । अवर्णश्च शतृभिन्नावयव एव गृह्यते शत्रकारेणाव्यभिचारात् ॥ शप्श्यनोः ॥ आदितिकिम् । भातीत्यादौ नित्यनुमभावाय । अन्यथा प्रत्ययलक्षणेन स्यादादित्युक्तौ तु वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणं नलुमतेति निषेधस्तु प्रत्यासत्त्या लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गस्य कार्ये एवेति भावः । पचन्तीत्यादि । बहुवचने नपुंसकस्य झलच इति नुम् । निरवकाशत्वमिति । इदन्छदिरुपधिवलेर्ढञिति सूत्रे शेषाद्विभाषेति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । परे तु निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्य बाधकताप्रयोजकत्वं प्रकृते तदभावेनाबाधकत्वेपि प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया पूर्वं प्रवृत्तौ नियामकत्वे बाधकाभावेन पूर्वं दीर्घे ततो नुमि स्वाम्पीत्येवेत्याहुः । धनुरिति । र्वोरिति दीर्घस्तु न रेफान्तस्याधातुत्वात् । श्रेयांसीत्यादौ युगपद्द्वयोरन्त्यादचः परत्वायोगाद्विरोधेन परत्वाज्झलन्तलक्षणे नुमि कृते उगिल्लक्षणो न सकृद्गतिन्यायात् । किं चान्त्यादचः परो मित्प्रयोक्तव्य इति मिदचइत्यस्यार्थेन द्वयोर्मिलितयोरन्त्यादचः परप्रयोगासंभवेन नात्र नुमद्वयप्रसक्तिः पुनःप्रसङ्गविज्ञानेपि । किंच सत्यपि नुम्द्वये परस्यानुस्वारे तस्य झल्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारे द्वयोरनुस्वारयोः श्रुतौ न विशेष इति नपुंसस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादि ॥ स्वरादीनामपि निपातसंज्ञैव तुं न कृता स्वरादौ निपाता अद्युचदात्ता इत्यापत्तेः । एतेन चादीनामप्यव्ययसञ्ज्ञैव कार्येत्यपास्तमित्यन्यत्र विस्तरः । स्वरित्यादि । अनुकरणान्येतानि तत्रेत एव निर्देशान्न स्वाद्युत्पत्तिस्तेन विसर्गादिकं न । स्वरादीनामनेकशक्तिप्रधानता । स्व आगतं स्वः स्थितः स्वः पश्येत्यादिदर्शनात् । गणे च तन्त्रेण सर्वेषामुच्चारणम् । उच्चैरित्यादीन्यधिकरणशक्तिप्रधानानि शब्दशक्तिस्वभावात् । हिरुगादीनि क्रियाप्रधानानि क्रियाप्राधान्यञ्चैषाङ्क्रियायामेव विशेषणत्वेन स्पष्टञ्चेदन्तद्धितश्चेति सूत्रे कैयटे। सायञ्चिरं मान्ते अव्यये सायञ्चिरमिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चिरमित्यव्ययमप्रामाणिकमिति परे । वदिति ।

तेन तुल्यन्तत्र तस्येव तदर्हमिति विहितः उपर्गाच्छन्दसीति विहितस्य च्छान्दसत्वादेव न संज्ञा । वस्तुतस्तद्धितश्चेत्येव सिद्धेर्वद्ग्रहणं व्यर्थम् । अन्तरान्तरेणेति । अन्तरान्तरेण युक्ते इति सूत्रे भाष्ये ऽनयोर्निपातत्वोक्तेः स्वरादिष्वनयोः पाठः प्रक्षिप्तः । अस्तीति । धनवानित्यर्थके अस्तिमानित्यादौ धनवाचिनः सत्त्ववचनस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन न सिद्धिरित्यत्र पाठः । विनिगमनाविरहेण विभक्तिप्रतिरूपकस्य शब्दतोऽर्थतश्च ग्रहणात् तेनैव सिद्धिरिति तु मतुप्सूत्रे भाष्यकैयटयोः । सत्ताकर्तृत्वेनैव धनबोधादस्ति कथञ्चिदर्थतः साम्यमिति तद्भावः । एवञ्चास्तीत्यस्याप्रामाणिकः पाठ इति तत्वम् । नमसिति । महसां नमसामिति प्रयोगस्तु सत्त्ववाचकत्वे बोध्यः । प्रतान् प्रशानिति । प्रतानिति नान्ताव्ययस्य पृथक् पाठसामर्थ्यादपदान्तत्वाच्चास्य नत्वाभावः । प्रशानिति नान्तपाठो ऽसांप्रदायिकः । मान्तानुकरणे नत्वाप्राप्तेः स्वरादौ रुत्वादिवत् । कृन्मेजन्तसूत्रस्थभाष्यस्वरसोऽप्येवमेव । नञः स्वरादिष्वप्रामाणिकः पाठः । अव्यये नञ्कुनिपातानामित्यत्र पृथक् नञ्ग्रहणन्त्वकरणिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थमित्याकरः । एवं माङोपि स्वरादौ प्रक्षिप्तः पाठः । यावत्तावच्छब्दावव्युत्पन्नौ । उपसर्गविभक्ति । अत्र प्रतिरूपकत्वं विनिगमनाविरहादर्थतः शब्दतश्च गृह्यते । "गेये केन विनीतौ वा" मित्यत्रापि वामित्यस्य युष्मत्प्रकृतिकविभक्त्यन्तसमानार्थत्वमस्त्येव । स्वरांशे तु नार्थतोसंभवात् । एतेन युगं पततीत्यादिव्युत्पत्त्याश्रयणेन युगपदित्यादीनां विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव सिद्धे तेषां गणे पाठो व्यर्थ इत्यपास्तम् । एवन्तदित्यपि लुप्तषष्ठीकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अत एवा"वियातञ्चितोर्योगस्तत्तर्थविभाग" इत्यादौ त्यदादीनीति नैकशेषः । अवदत्तमिति । अत्र क्रियायोगेपि "अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्यते"इति भाष्यवचनेनोपसर्गत्वाभावबोधनद्वारा तादेशाभावो बोध्यतइत्याशयः । आकृतीति । अह इत्यहनीत्यर्थे । ओमिति च स्वरादिषु तच्चाश्च उश्च म् चेति व्युत्पत्त्या शिवादिवाचकम् । अवतेष्टिलोपश्चेति सिद्धं ब्रह्मण्यङ्गीकारे च उभयोरपि स्वरादित्वं व्याख्यानात् । अन्त्ये कृन्मेजन्त इति तु न सिद्ध्यति चिरव्ययमित्युणादिपठितेन नियमादप्राप्तेः । उणादिव्युत्पन्नानाञ्चिचादिस्वराद्यपठितानां भवति तर्हि च्व्यन्तानामेवेति तदर्थः । अन्यथा च्व्यन्तानां निपातत्वादेव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । स्वरादिनिपातमित्यत्र निपातपदे गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्तिरनित्यत्वात् । अन्यथौदिति प्रगृह्यत्वमिवेदमपि न स्यात् । एवमतिशयेन साधुरित्यर्थे साधीय इत्यपि । सर्वशब्दोत्र सर्वः पटो दग्ध इतिवदवयवकात्स्न्र्ये इत्याशयेनाह । यस्मात्सर्वेति । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः । नेति । किन्त्वेकवचनमेवेत्यर्थः । ननु संख्याकारकबोधकैरेकवाक्यतया सुपां विधानमिति पक्षे ऽव्ययार्थे संख्याकारकयोरभावात्कथं विभक्तिः । अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकाश्रयणे च सर्वापि किं च विहितानां नियम, इतिपक्षे ऽपि नास्योपपत्तिरत्रपक्षे सर्वेष्वर्थेषु विधेयतया प्रधानप्रत्ययानुरोधेन गुणभूतप्रकृतिभेदकल्पनेन स-

वेविभक्त्युत्पत्तौ लोपेनेव जातस्य निवृत्तिः । तन्निवृत्तौ च कल्पितगुणस्वरूपं स्वत एव निवर्त्तते नियमश्च द्विविधोऽर्थनियमः प्रत्ययनियमो वा । अन्त्योपि द्विविधः प्रकृतार्थापेक्षः सामान्यापेक्षो वा । तत्र कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत्कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैव । कर्मादिरहिते तद्योग्यप्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकात्प्रथमैवेत्यादिरर्थनियमः । अत्र पक्षे सर्वाः सप्तापि विभक्तयो ऽव्ययेभ्यो विभक्तीनामनियतत्वात् । कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीया तदा कर्मण्येव न करणादौ । कर्मादियोग्ये तद्रहितप्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा न कर्मादौ संख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदिकादेकत्वादावेवैकवचनादि न द्वित्वादावित्यादिः प्रकृतार्थापेक्षः प्रत्ययनियमः । अत्रापि पक्षे सर्वाः सप्तापि विभक्तयो ऽव्ययेभ्यो लभ्यन्ते । अथ प्रातिपादिकाच्चेद् द्वितीया तदा कर्मण्येव नान्यत्र प्रातिपदिकाच्चेत्प्रथमा तदा मात्रग्रहणात्पर्युदासन्यायेन कर्मादियोग्यतद्रहितप्रातिपदिकार्थे एवेत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्यमनियमस्तदाव्ययेभ्यो विभक्तिप्राप्तिरेव नेति पूर्वोक्तज्ञापकादेव सेति सर्वापि । यद्यपि सुपान्तिङां संख्याकर्माभियार्थकत्वेन कर्मण्येव नान्यत्रेति वक्तुमशक्यं तथापि कर्मण्येव न तु तदभावे इत्याकारो वक्तुं शक्यः स्पष्टञ्चेदं सर्वे बहुष्वित्यादिसूत्रेषु भाष्ये । तत्र हि अर्थनियमे प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमे च सप्तापि विभक्तयः संपूर्णा उक्ताः । सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे च सुपो ऽप्राप्तिरेवोक्ता अव्ययादाप्सुप इति सूत्रे भाष्ये ऽपि स्फुटमिदमिति चेदत्र तद्धितश्चेति सूत्रे भाष्यकृतः एकवचनमित्येव सूत्रं कार्यमेकग्रहणञ्च न कार्यं विभक्तिविधावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नादेकवचनमित्युत्सर्गस्तस्य द्वित्वबहुत्वयोरितरे बाधके भविष्यत एवञ्चैकत्ववत्यपि भविष्यति । अलिङ्गासंख्येभ्यो ऽव्ययेभ्यश्चैकवचनम्, द्विवचनादिविधायकयोर्द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्महासंज्ञाबोध्यैकत्वाभावेपि तत्प्रवृत्तेः । द्विबहुत्वयोर्द्विवचनबहुचननोक्तावर्थादेकवचनस्यैकवचनमित्येतद्वचनं विनापि द्वित्वाद्यभावे कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादप्राप्तप्रापणार्थमेतदिति कर्माद्यभावेप्येतत्प्रवर्त्तते इति विनिगमनाविरहात्सर्वविभक्त्येकवचनमनेन । अत एवाव्ययादाप्सुप इति प्रत्याहारग्रहणं चारितार्थं तृतीयासप्तम्योरिति च । प्रथमापि मात्रग्रहणाद्यत्प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्यसंभावना तत्रैवेति तस्याप्यप्राप्तिरव्ययेभ्यः । पचतिकल्पमित्यादौ तु नानेन सर्वैकवचनम् । सर्वथाप्राप्तावेव तस्य विध्यर्थत्वात् । अत्र च न तथा कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वेन क्रियायां स्वत एकत्वसत्त्वेन सर्वथा तदप्राप्त्यभावादिति बोध्यम् । यत्तु कैयटेन प्रथमातिक्रमे कारणाभावादनेकनियमबाधे गौरवाच्च प्रथमैकवचनस्यैवानेनोत्सर्गत्वं बोध्यते इति तद्धितश्चेति सूत्रे रूपप्सूत्रे चोक्तम् । तन्न । स्वादिसूत्रे प्रथमायाः प्राथम्येपि नियमशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयाया अपि तत्त्वेन तस्याविनिगमकत्वात् । निजान्त्रयाणामित्यत्र त्रयाणां ग्रहणेनाद्युदात्तश्चेति सूत्रे, आदिग्रहणेन पाणिनिना स्वशास्त्रे एतन्न्यायानाश्रयणज्ञापनाच्च । अत्र प्रथमा संपूर्णाव्ययेभ्यः प्रथमाया एवैकवचनमित्यादि पक्षान्तराणि अर्वाचीनग्रन्थे दृश्यन्ते तान्यसङ्गतानि उक्तरीत्या तेषामुक्तिसंभवाभावात् ।

घट इत्युक्ते एकत्वनिश्चयस्तु द्विवचनाद्यभावेन द्वित्वाद्यप्रतीतौ संख्यावदर्थत्वेन सत्त्वभूतत्वात् प्रकरणाच्च । बहुष्वित्यादिसूत्रभाष्योक्तपक्षास्त्वेकदेशिनो न सिद्धान्तिन इति तत्त्वम् । असर्वविभक्तिरिति बहुव्रीहिलभ्यो विशेष्य इत्याह । तद्धितान्त इति । केवलस्य तस्य तद्धितस्य प्रयोगाभावेन फलाभावात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । नन्वेवमपि पचतिकल्पमित्यादावतिव्याप्तिः । उक्तरीत्या तेषामसर्वविभक्तित्वात् । उभयशब्दे चातिव्याप्तिस्ततो द्विवचनानुत्पादादत आह । परिगणनमिति । एवञ्च सूत्रं न कार्य्यमिति भावः । तसिलादय इति । पञ्चम्यास्तसिलित्यारभ्य द्वित्र्योश्च धमुञित्यन्ता इत्यर्थः । शस्प्रभृतय इति । बह्वल्पार्थाच्छसित्यारभ्याव्यक्तानुकरणादिति डाजन्ताः । यस्त्विवेप्रतिकृतावित्यधिकारे प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसीति थाल्तस्यस्वरादावास्थालाविति पाठेनाव्ययत्वन्तत्रेण आसिरित्युणादिसूत्रविहितं आसिः अया इत्युदाहरणं आसिविधायके छन्दसीति नानुवर्त्तते एवञ्च लोके विभक्तिरहितप्रयोगायाव्ययत्वमावश्यकम् । अत्र च स्वरादावासिपाठएव लिङ्गम् । अयासावयसेति तु च्छान्दसम् । अम आमिति । अमु च छन्दसि किमेत्तिङितिविहितौ । कृत्वोर्था इति । कृत्वसुच्सुच्धाः । तसिवतीति । तेनैकदिक् तसिश्च तेन तुल्यमित्यादिना विहितौ । एवञ्च स्वरादिषु वदिति पाठे फलं चिन्त्यम् । नानाञाविति । विनञ्भ्यां नानाञौ नसहेति विहितौ ॥ कृन्मेजन्तः ॥ कृयो मान्त इति । कारयामित्यामन्ते आम इति । लुकेष्टसिद्धिरिति भाव इत्याकरे विस्तरः । कृदन्तस्य तु नैतद्विशेषणं गणे प्रशाम्शब्दपाठात् । अन्यथा श्रुत्या मान्तत्वेन प्रत्ययलक्षणात्कृदन्तत्वे चानेनैव सिद्धे तत्पाठवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तेन प्रतामौ लवमाचक्षाणौ लैरित्यादौ नातिप्रसङ्गः । न चाधये हे आधे कुम्भकारेभ्य इत्यादौ गुणे एत्वे च कृत एजन्तत्वेन सञ्ज्ञापत्तिः । न च बहिरङ्गत्वं गुणादेः, सञ्ज्ञायाः कार्यार्थत्वात्सञ्ज्ञाकार्यस्य तत्त्वेन सञ्ज्ञाया अपि तत्त्वात् लिङ्गसङ्ख्याद्यन्वयित्वेप्यव्ययीभावादाविवात्राप्यस्यप्रासेरिति वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषया बाधात् । न च तया सन्निपातविघातकलुको बाधेपि सञ्ज्ञाबाधे मानाभाव इति वाच्यम् । एजिविषये सन्निपातनिमित्तकस्यैवसन्निपातविघातकस्य क्ङिति चेति निषेधस्य तया निवृत्तावपि उपादास्तेत्यत्र कित्त्वापत्तेः । कित्त्वफलन्तु तत्सन्नियोगशिष्टत्वसिद्धिरेवञ्चोपादेस्तेति स्यात् । तत्र किदिति व्यपदेशातिदेशएवैत्वप्रवृत्तिकाले कित्कार्यस्यातिदेश्यस्याभावात् । तस्मादनया सन्निपातविघातकशास्त्रस्येव तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशसञ्ज्ञानामपि निवृत्तिरवश्यं वाच्या । साक्षात्परम्परया वा स्वसन्निपातविघातकस्य स्वयमनिमित्तमिति परिभाषार्थः । एतेनाव्राकजादि स्यादित्यपास्तम् । अकजाद्येकवाक्यतापन्नाव्ययसञ्ज्ञायां गुणादेरसिद्धत्वाच्च । लुगेकवाक्यतापन्ना तु न गुणादिना ऽन्तरङ्गा उभयोरपि शब्दतः सुबाश्रयत्वात् ॥ अव्ययादा ॥ व्यसञ्ज्ञियेत्यतो लुगनुवर्त्तते । विहितेति । अङ्गसञ्ज्ञायां विहितत्वांशप्रवेशेन विहितप्रत्ययनिरूपिताङ्गविशेषणादित्यर्थः । आप्सुपभ्यामाक्षिप्ताङ्गस्याव्ययरूप-

स्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणमिति भावः । तेन कुम्भकारेभ्य इत्यादौ सन्निपातपरिभाषया ऽव्ययसञ्ज्ञानिवृत्तिद्वारा लुग्निवृत्तिपरभाष्येण न विरोधः ॥ अत्युच्चैसाविति ॥ अत्राधिकरणशक्तिप्रधानस्यात्युच्चैस्शब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वाद् द्वितीयान्ततया ऽत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति समासे अवयवभूतोच्चैःशब्दादव्ययात्परत्वेन लुक् स्यात्समुदायस्य तु नाव्ययत्वं लिङ्गाद्यन्वयित्वादित्यभिमानः । समुदायस्यापि तत्त्वमाशङ्क्य समाधत्ते । यद्यपीति । तदन्तेति । शब्दस्य विशेष्यत्वात्प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायामिति वाचनिकस्तदन्तविधिरिति भावः । न गौणे इति । अयं भावः । सामानाधिकरण्यसंबन्धेन लिङ्गाद्यनन्वय्यर्थबोधकत्वविशिष्टाव्ययपदवत्त्वेनाव्ययपदं बोधकमिति तादृशमहासञ्ज्ञाकरणात्तादृशार्थानां गणेऽनुकरणावश्यकत्वे इतरेषामनुकरणे मानाभावेन समुदायस्य नाव्ययत्वमिति भावः । वस्तुतो ऽत्रार्थस्य प्रधानन्यायेन सर्वनामसञ्ज्ञासाहचर्य्येण च प्रसिद्धान्तरङ्गपदान्तरानपेक्षानुपसर्जनीभूतस्यैव लिङ्गाद्यनन्वयिनो ग्रहणेन न समुदायस्य नाप्यवयवस्य सञ्ज्ञा । अत एव भाष्ये सर्वनामसञ्ज्ञासूत्रस्थोपसर्जनप्रतिषेधानुवृत्त्यात्युच्चैसावित्यादावव्ययत्वाभावमुक्त्वा तत्प्रत्याख्यानरीत्यैवात्राप्येतत्प्रत्याख्यानमुक्तमेवञ्च विहितविशेषणमङ्गाक्षेपो वा व्यर्थ एवाव्ययात्परत्वस्याप्यभावात् । उच्चैरौ उच्चैराभ्यामित्यादेरभिधाने तु न मानम् । अत एव भाष्ये एतन्नोक्तम् । अलिङ्गत्वादिति । नन्विदं सदृशन्त्रिष्विति विरुद्धमत आह । लिङ्गेत्यादि । अयं भावः । यथोपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मपराया अप्यस्याः श्रुतेर्भाष्यप्रामाण्यादत्रोपसंहारस्तथा तत्प्रमाण्यादेव लिङ्गाद्यभावपरतापीति विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्यापरौ प्रत्ययपरत्वेन्यतरवैयर्थ्यापत्तेः । लिङ्गेष्वित्यादि विषयसप्तमी ॥ तत्तद्विषये सादृश्यञ्च लिङ्गाद्यभावाश्रयत्वेन ॥ लिङ्गाभावेन सादृश्यमव्ययीभावातिरिक्तविषयं तस्य लिङ्गयोगसत्त्वात्संख्याभावस्तु सर्वसाधारणः । तदभावादिसादृश्यादेव यद्विविधं रूपं तन्न प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रसङ्गादाह । वष्टीति । वशेश्छान्दसत्वेनेह प्रयोगश्चिन्त्यः । भागुरिराचार्यः । अपिसाहचर्यादवस्याप्यादेरकारस्यैव लोपः । इदं भाष्ये न दृश्यते निश्दिशोरिगुपधलक्षणे के ऽदन्तत्वादेव टाप् । विनि दिगित्यपि । अत एव ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे आप्ग्रहणं न कार्यमकारान्ताट्टाप् तत्रान्तवद्भावात्प्रातिपदिकत्वेनैव सिद्धः यस्तर्ह्यनकारान्तात् कुञ्चा उष्णिहा देवविशेति, अत्राप्यकारान्तादेव कुञ्चानालभेत उष्णिहककुभौ देवविशामिति । अन्त्ये कप्प्रत्यय एव विषय इत्युक्त्वा बहुराजेति डाबन्तार्थमाप्ग्रहमिति भाष्ये उक्तं सङ्गच्छते तस्माद्वाचेत्यसाध्वेवेति शिवम् ॥ इति अव्ययानि ॥

स्त्रियाम् ॥ अचेतनखट्वावृक्षादिसाधारणं लिङ्गन्तु सत्त्वादीनां गुणानामुपचयापचयस्थितिरूपं क्रमेण पुंस्त्रीनपुंसकाख्यमेकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति भाष्योक्तेरर्थनिष्ठं केवलान्वयि । इयं व्यक्तिरिदं वस्त्वयं पदार्थ इति त्रिविधव्यवहारस्य पदार्थमात्रे सत्त्वात् केनचिच्छब्देन किंचिद्वस्तु एककलिङ्गविशिष्टमेव केन चित्पर्यायेण लिङ्गद्वयविशिष्टं केन चिल्लिङ्गत्रय-

विशिष्टमिति लिङ्गानुशासनादितो निर्णेयम् । तत्र स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृत इत्यादिलौकिकलिङ्गासम्भवे शास्त्रीयं कार्यं शास्त्रीये उक्त एव । तत्संभवे तु शास्त्रीयविशिष्टे लौकिके शास्त्रीयमपि शब्दतो बुद्ध्यते तथा ऽनुभवात् । उपचयापचययोः स्थितेरपि सत्त्वेन तन्मात्रविवक्षायां सामान्ये नपुंसकमिति प्रवाद इत्यन्यत्र विस्तरः । अत इति वर्णग्रहणात्तद-न्तविधिस्तदाह । अकारान्तस्य चेति । वाच्यं यत्स्त्रीत्वमिति । तद्वाच्यार्थगतं यत्तद्वाच्यं स्त्रीत्वमित्यर्थः । एवं व्याख्याने फलमग्रे स्फुटम् । तत्र द्योत्यइति । प्रत्ययार्थत्वे हि तस्य विशे-ष्यतापत्तिः । द्योत्यस्य तु विशेषणत्वमेवेति स्पष्टमाकरे । वागादिषु विनापि टाबादिकं तस्य बोधाच्च । अत एव व्यावक्रोशीत्यादौ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णाचि णचः स्त्रियामि-त्यञि च ङीप्सिद्धिः । व्यतिलुनीतइत्यादौ द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेन द्योतकसमुच्चयस्य दृष्टत्वात् । टाप्यपीति । स चाधिकारात्प्रातिपदिकादेव तच्च सन्निधानादजादिरूपमेव । नन्वजादिष्वकारान्तपाठो व्यर्थोत इत्येव सिद्धेरत आह ॥ अजाद्युक्तिरिति ॥ येन नाप्रा-प्तिन्यायादिति भावः । एतेन ङीषि कृतेपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया टाप् चरितार्थ इत्यपास्तम्। ननु प्रत्ययविधौ पञ्चम्या युक्तत्वेनाजादिभ्यष्टाप् स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ एव युक्तः । स्त्रीत्वञ्च प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थनिष्ठमेवेत्यत आह ॥ अजादिभिरिति । व्याख्यानादेतत् षष्ठयन्तमिति भावः । अन्यत्र तु स्त्रियामिति तदन्तस्यापि विशेषणं व्याख्यानादेव एवञ्च पञ्च सुत्वानो यस्यां सा पञ्चसुत्वरीत्येव ॥ पञ्चाजीति ॥ पञ्चानां मजानां समाहार इति द्विगावकारान्तोत्तरपद इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् । अजादिभ्य इतिव्याख्याने ऽमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च वनोरचेत्यत्रेवात्रापि तदन्तविधिसंभव इति भावः । न च तदन्तविधावपि श्रुतत्वात्स्त्रियामि-त्यजादीनामेव विशेषणमिति वाच्यम् । अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तग्रहणस्येव स्त्रियामित्यस्य तदन्तविशेषणत्वमित्यर्थस्यापि बोधनात् ॥ अत्र हीति ॥ समासे ऽजशब्दसत्त्वेपि समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं समुदायवाच्यं नाजशब्दमात्रवाच्यम् । सामर्थ्येनाजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वस्यैव ग्रहणादिति भावः । चटकेति । क्षिपकादित्वादित्वं न । ह्रस्व इति । असंज्ञायान्तु भस्त्राफलेत्येव । संभस्त्रे-ति सदजिति मूलान्नञ इति च पाककर्णेति प्राप्तस्य ङीषो बाधनार्थम् । एवं च श्वेतफला त्रिफ-लेत्यप्यत्र बोद्धव्यम् । शूद्रा चेति । जातिलक्षणङीषोपवादः । जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः । पंचशू-द्रीति समाहारे जातिवाचकत्वाभावात्, शूद्रशब्दार्थगतस्त्रीत्वाभावाच्च न दोषः । जातिश्चेदित्यस्य कृत्यमाह । पुंयोगे त्विति । न चात्र गौणत्वम् । सदृशलाक्षणिकस्यैव गौणत्वात् । गौणमु-ख्यन्यायस्य पदकार्यविषयत्वाच्चेति भावः । अमहत्पूर्वेत्यत्रापि जातिश्चेदिति संबध्यते । मह-त्पूर्वो न टापं लभते जातिश्चेद्वाच्येति तदर्थः । तत्फलन्तु जात्यन्तरानिवृत्तिपरत्वे पूर्वजातिमा-त्रविवक्षया महच्छब्दस्य शूद्रशब्देन मृगक्षीरकुक्कुदाण्डवत्समासे ततः स्त्रीत्वाविवक्षायां महती शूद्रेत्यर्थे महाशूद्रेति टाबेव अमहत्पूर्वेत्यत्र जातिरित्यस्यासंबन्धेऽनुपसर्जनाधिकारेण प्रधानेन

तदन्तविधिसत्त्वाज्जातेरितिङीष् स्यात् शूद्रशब्दे जातिवाचकत्वस्य स्त्रीत्वे शूद्रशब्दार्थसमवेतत्वस्यापि सत्त्वेनात्र टाप् निर्बाध इति भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् ॥ महाशूद्रीति ॥ आभीरी तु महाशूद्रीत्यमरः । ब्राह्मणादुग्रजातिकन्यायामाभीरः । नृपाच्छूद्रायामुत्पन्नोग्रजातिकन्या । अत्रानुलोमसङ्कराणां मातृजातिवृत्तित्वात्तत्र तां जातिमारोप्य शूद्रशब्दप्रयोग इत्ययं शूद्रशब्दोऽर्थवानेवेति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वमप्यत्रास्ति तदर्थसमवेतस्त्रीत्वेपि शूद्रशब्दादेव टाप्स्यान्न तदन्तात् ग्रहणवतेति निषेधादिति तदन्तविधिज्ञापकता नासङ्गता । अत एव शङ्खस्मृतौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्पन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा एव भवन्तीत्युक्तमिति भावः । यत्तु शूद्राभीरमित्यादौ सामान्यविशेषवाचित्वात् द्वन्द्वाभावमाशङ्क्याभीरा जात्यन्तराणीति त्यदादीनीति सूत्रे भाष्ये उक्तं तत्त्वनारोपाभिप्रायेणेति न तद्विरोधः ॥ अनादिराकृतिगणः ॥ तेन न मु नइति सूत्रे टायामादेश इति भाष्यप्रयोगः सिद्धः । प्रथमाध्यायचतुर्थपादे चमसवदविशेषादिति सूत्रे शाङ्करभाष्यवाचस्पत्योरजायाञ्छागेति टाबन्तप्रयोगो दृश्यतेऽतश्छागशब्दोप्यजादिष्विति के चित् ॥ उगितश्च ॥ उगिच्छब्देन प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधिः । प्रत्ययविधाविति निषेधस्तु न । उगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्युक्तेस्तदाह । उगिदन्तादिति । भवतीति । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति निषेधस्तु सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषय एवेति भावः । भवतु इति उगितः प्रातिपदिकस्यापि सत्त्वात् प्रत्ययमात्रग्रहणाभावेन प्रत्ययग्रहण इति परिभाषाया अप्रवृत्त्या निर्यवमतीत्यादौ न दोषः । अञ्चतेस्त्विति । नलोपिनोञ्चतेरित्यर्थः । नियमोपि नलोप्यञ्चतिविषयएवेति निरूपितम् । व्यपदेशिवद्भावलब्धमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह । वन्नन्तादिति । नन्वेवं प्रत्यग्रहणपरिभाषया बहुधीवरी न सिद्ध्येदत आह । तदन्ताच्चेति । तत्परिभाषालब्धवन्नन्तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः । सामान्येति । सूत्रे ऽनुबन्धानुच्चारणात्तदनुबन्धकपरिभाषाविषयो नेति भावः । इदं मतुवसोर्रुग्रो वीत्यादिसूत्रेषु भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । इदं सूत्रं न ङीब्विधायकं किं तु ऋन्नेभ्य इति प्राप्तङीबनुवादेन तत्संनियोगशिष्टरभावमात्रविधायकमुभयविधौ गौरवात् । शर्वरीति । शृधातोरन्येभ्योपि दृश्यतइति वनिप् । एतत्सिद्ध्यर्थमाह । हशान्ताद्विहित इति । अर्थवतोग्रहणान्नेह मघोनी, कनिप्रत्ययान्तनिपातितस्येदम् । बहुव्रीहौ वा ॥ अनोबहुव्रीहेरिति प्रतिषेधे प्राप्ते इदम् । एतच्च वार्त्तिकमन उपधेति सिद्धङीबनुवादेन रादेशविधायकम् । अत एवेदमनुपधालोपिनि सुपर्वेत्यादौ नेति विकल्पोर्थसिद्धो वनोर चेत्येतत्तु ऋन्नेभ्य इत्येतन्ङीप्विषयमेवेत्युक्तम् । पक्षे डाबिति । तेन द्विवचने रूपत्रयम् । कृतसमासान्त इति । उत्तरसूत्रे ऋच्यभिधेयायां तस्यैव संभवेनार्थाधिकारानुरोधादिति भावः । तेन पादयतेः क्विबन्तस्य ग्रहणं न । द्विपदीति । द्वौ पादावस्या इति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दान्तलोपस्ततोङीपि पादः पत् ॥ टाबृचि ॥ पूर्वत्रप्राप्तङीपोपवाद इति प्राचस्तच्चिन्त्यम् । शेषाद्विभाषेति सूत्रस्थभाष्यविरोधात । तत्र हि प्रतिपदविहितसमासान्ता-

नाङ्‌ङपो वैकल्पिकत्वेन कबभावे सावकाशत्वमुक्तन्तद्रीत्याऽस्यापि पूर्वसूत्रस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावे सावकाशत्वात् । बहुव्रीहेरूधस इत्यत्रापि भाष्ये स्पष्टमेतत् । अत एव ङ्याप्प्रातिपदिति सूत्रे पादशब्दसमानार्थमकारान्तं पदशब्दमङ्गीकृत्यैतत् प्रत्याख्यातम् । श्रूयते च छन्दसि तस्याः सप्ताक्षरमेकं पदमेकः पाद इति च भाष्योक्तं सङ्गच्छते तदा हि ऋच्यपि एकपदी एकपादितीष्यतएव । एवञ्चैकपादृगित्यस्य सूत्रमते सिद्धये टाबृचीत्यत्राप्यन्यतरस्याङ्ग्रहणमनुवर्त्यम् । पादन्तस्य ऋच्यनभिधानमिति तु न भाष्याशयः । ङीबन्तप्रयोगस्य सूत्ररीत्येष्टस्यासिद्ध्यापत्तेरिति बोध्यम् । केवलपाच्छब्दस्य स्त्रियां ऋचि वा ऽसंभवेनात्र तदन्तविधिः । असिद्धत्वादिति । आपः परिगणितेष्वभावान्न तत्र नलोपासिद्धत्वम् । इदञ्च कार्यकालपक्षे । अयं निषेधः प्रियपञ्चा द्रौपदीत्यादौ तदन्ते ऽपि । स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्नेत्यर्थादन उपधेति ङीबपि नेति बोध्यम् । ध्वनितश्चेदं भाष्ये । परे त्वत्र बहिरङ्गासिद्धत्वाप्राप्तिः नलोपस्य तत्त्वाभावात् । संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणात्पंचेत्यत्र तु स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्नेत्यर्थाश्रयणबलाद्भूतपूर्वषट्त्वाश्रयो निषेधः । अत एव षट्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलमिति न लोपः सुबित्यत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः ॥ मनः ॥ न ङीबिति । अयमन इति चोक्तरीत्या टाब्ङीपोरुभयोरपि निषेधः । एतेन सीमभ्यां बहुयज्वभ्यां बहुधीवभ्यामित्यत्र डाप्ङीपोरभावे नलोपे टाप् दुर्वार इत्यपास्तम् ॥ डाबुभा ॥ उभाभ्यांग्रहणाभावे संनिहितस्यान एवानुवृत्तिः संभाव्येत । वचनसामर्थ्यात् डाप्निषेधयोः पर्याये सिद्धे ऽन्यतरस्यामिति स्पष्टार्थम् । भाष्ये त्वन्यतरस्याङ्ग्रहणं वाक्यभेदेनानो बहुव्रीहेरित्यनुवर्त्य ततः पक्षे ऋन्नेभ्य इति ङीबर्थम् । एवंचान उपधेति सूत्रं नियमार्थमिति बहुधीवरीत्यत्र ऋन्नेभ्य इति ङीबिति तत्सान्नियोगेन रेफादेशः सिद्ध्यतीति बहुव्रीहौ वेति वचनं प्रत्याख्यातम् । अनउपधेति ऋन्नेभ्य इत्यस्यैवानुवाद इति नियमस्य विधिमुखेन प्रवृत्तावपि न दोषः । अन उपधेति । बहुव्रीहेरूधस इत्यतो बहुव्रीहिरिति संख्याव्ययादेरित्यतो ङीबिति चानुवर्त्तते । अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तमप्यत्र न संबध्यते तस्य गृह्यमाणविशेषणतया गृह्यमाणस्य चान्नन्तबहुव्रीहावनुपसर्जनस्यासंभवात् । ध्वनितं चेदं वनोरचेति सूत्रे भाष्ये । तत्र ह्यनोबहुव्रीहेरित्यनन्तरमुपधालोपिनो वेति न्यासो दर्शितः । विद्ध्यर्थमिदम् । अन्यतरस्याङ्ग्रहणन्त्वनुपधालोपिनिसुपर्वेत्यादौ सावकाशयोर्डाप्प्रतिषेधयोरुपधालोपिन्यनवकाशेन ङीपा बाधो मा भूदिति । अन्यथा विधानसामर्थ्येन त्रयाणां पर्यायसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ककारादिति । अनेन वर्णमात्रं विवक्षित, मकार उच्चारणार्थ इति सूचयति । न च कारिकेत्यत्राकारेण व्यवधानादाप्परककाराभावेनेत्वानापत्तिरेकादेशेप्यचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्व्यवधानमेवापि परतो ऽकारस्य कात्पूर्वस्येत्यर्थेपि निर्दिष्टपरिभाषोपस्थितेर्व्यवहिते न प्राप्नोतीति वाच्यम् । आनन्तर्यांशोपस्थितावपि येन नाव्यवधानमिति न्यायेनाकारव्यवधानेपि प्रवृत्तेः । रथकट्यादौ च नातिप्रसङ्गः । केति सङ्घातग्रहणे त्वितिका इत्याद्यसिद्धिः । अकच्य-

कारस्योच्चारणार्थतया कशब्दाभावात् । न यासयोरिति ज्ञापकेन वर्णग्रहणमित्येव ज्ञाप्यते । अकज्विधायकस्थमकारवैशिष्टयमादयेत्वप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणे तु गौरवम् । तावतापि प्रत्ययस्थत्वांशानुपपत्तेश्च । न च वर्णग्रहणपक्षे एतिका इत्यादावकारद्वयव्यवधानादित्वाप्राप्तिः । द्वयोरकारयोरेकादेशे टापा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावादेकेनैवाकारेण व्यवधानात् । पुनः स्थानिवत्त्वं तु न लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः । टापा सहैकादेशस्य स्थानिवत्वं विना पूर्वैकादेशस्य स्थानिवत्वंतु वक्तुमशक्यम् । तस्य टावेकादेशेनापहारेणादर्शनात् । अत एव न यासयोरिति निषेधसार्थक्यम् । स्थग्रहणन्तु स्पष्टार्थङ्केवलककारस्य प्रत्ययस्याभावात् । असुप इति बहुव्रीहिणा नाङ्गविशेषणं बहुचर्मिकेत्यादावित्वानापत्तेः । प्रत्ययलक्षणेनाङ्गस्य सुब्वत्त्वात् । नलुमतेति तु नात्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गन्तस्य कार्ये तन्निषेधप्रवृत्तेः इदन्तु टाप्यङ्गमिति दिक् । सर्विकेति । अव्ययसर्वनाम्नामित्यकच् । कारिकेति । करोतेर्ण्वुल् । नैशब्दात्स्वार्थे कः । सुपः परो नेति प्रसज्य प्रतिषेधेन व्याख्याने फलमाह । बहुपरिव्राजकेति । पर्युदासे हि समुदायस्य सुब्भिन्नत्वेन च ततः परत्वादित्वं दुर्वारमिति भावः । परिपूर्वाद्व्रजेर्ण्वुलि बहुव्रीहौ सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनापः सुबन्तात्परत्वं बोद्ध्यम् । कटुकेति । आपा सह सवर्णदीर्घात्पूर्वं वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वादपवादत्वाच्चान्त्यककारादुत्तरस्याकारस्येत्वं स्यादिति भावः । मामकेति । कस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । ममेयमिति विग्रहे युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामित्यणि तवकममकावेकवचने इति ममकादेशे आदिवृद्धिः । नरानिति । कै शब्दे इत्यस्यादेच उपदेशइत्यात्वे आतोनुपसर्गेइति के आतो लोप इटि चेत्यालोपः ॥ न यासयोः ॥ प्रत्ययस्थादिति प्राप्ते निषेधोयम् । यकेति । यत्तदोरकच् त्यदाद्यत्वे टाप् । सन्निपातपरिभाषा ऽस्मादेव निषेधान्निर्देशाच्चानित्येति तद्विरोधात्कथं टाबिति न शङ्क्यम् । त्यकनश्चेति । मृदस्तिकनिति इत्वभूतनिर्देशेन ज्ञापकेनास्येत्वं वारयितुं शक्यमिति भाष्यकृतः । पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीत इत्यर्थे पञ्चमृत्तिक इत्यस्यानभिधानमिति तदाशयः । अत्र त्यकनि कर्त्तव्ये ऽकारोच्चारणादित्वं नेति न वक्तुं शक्यम् । पञ्चोपत्यको ग्राम इत्यादावकारश्रवणानापत्तेः । टापो लुकि प्रत्ययलक्षणं स्थानिवत्वञ्च न उभयोरपि न लुमतेत्यनेन निषेधात् । अत एव कतीत्यादौ वार्त्तिकमते ऽपि न गुण इत्यन्यत्र विस्तरः । आशिषि वु ॥ आशिषि विहितस्य वुनोस्येत्वं नेत्यर्थः । जीवतादित्यर्थे आशिषि चेति वुन् । देवदत्तशब्दादनुकम्पायाङ्कन्यनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति दत्तशब्दस्य लोपः । देवदत्तिकेत्युपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुम् । ध्रुवकेति । ध्रु,स्थैर्ये पचाद्यचि कुटादित्वात् गुणाभावे उवङ् ततष्टाप्यज्ञातार्थे कः केण इति ह्रस्वः पुनष्टाप् । चटेः संज्ञायां क्वुन्, वार्त्तिकोक्ता गणा आकृतिगणाः । तेन कन्यका ध्रुवका अलका इष्टकादयः साधवः । उदीचामित्वेति । अत्रापि शकुनाविति संबध्यते । तेनान्यत्र नित्यमेवेत्वम् । सूतका पुत्रि ॥ पुत्रकेत्यकारसहितः पाठोपपाठः । कैयटाद्यसंमतेः । सूतशब्दात्स्वार्थे कन् । वृन्दशब्दाच्छृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् इति

वृन्दारक शब्दो मुख्यवाची त्रिलिङ्गः

मत्वर्थीय आरकन्निति भावः । ङीन इति । शार्ङ्गरवादित्वाज्जातस्येति भावः । अन्यत्र । सूतकादौ ॥ उदीचाम् ॥ यकपूर्वत्वञ्चाव्यवहितमेव एवं प्रत्ययस्थादिति सूत्रे कात्पूर्वत्वमपि । उदात्तस्वरितयोरित्यादाविवानुवादे ऽपि निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तेस्तेन कृशराशब्दात्के ह्रस्वे इत्वविकल्पो न । नेत्यनुवृत्तावपि निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वादाह । इहेति । आतः किमिति । उदीचां यकपूर्वाया इत्येवास्तु । यकपूर्वस्त्रीबोधकाकारस्येत्यर्थः । सांकाश्यके च नातिप्रसङ्गः । प्रत्ययावयवत्वेनाकारस्य स्त्रीबोधकत्वाभावादिति प्रश्नः । बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधादवयवषष्ठ्येव स्यात् । न च प्रतिपदोक्तस्त्रीप्रत्ययस्यैवात्र ग्रहणं, विशिष्य तदनुपादानादित्युत्तरम् । स्त्रीप्रत्ययस्य किमिति । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थ इति प्रश्नः । धात्वन्तेति । धात्वन्तयकारककारपूर्वयोरकारयोरित्यर्थः । इत्वमिति शेषः ॥ भस्त्रैषा ॥ अयमपि निषेधविकल्प इत्याह । अत इति । अत्रातः स्थानइत्यनुवर्त्तते । तदन्तेति । येनविधिरिति सूत्रे त्यदादिविधिभस्त्रादिग्रहणं च प्रयोजनमिति भाष्यात् । अपिना नञ्भिन्नपूर्वाणामपूर्वाणां च सङ्ग्रहः । नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । पदाङ्गाधिकारे तस्य चेति सिद्धेः । उपसर्जनार्थमिति । एवञ्चानुपसर्जने आदाचार्याणामित्यात्वं भवत्येवोपसर्जने ऽस्य चारितार्थ्येन बाधे मानाभावात् । अन्यस्य । अनुपसर्जनस्य । उत्तरसूत्र, मभाषितपुंस्काच्चेति । अन्तर्वर्त्तिनीमिति । न एतद् सु इति स्थिते अकचि कृते अकृते वा नञ्तत्पुरुषे ऽन्तरङ्गानपीति न्यायेन त्यदाद्यत्वात्प्राक् सुपो लुकि ततो ऽकचि वा पुनर्विशिष्टात्सुपि त्यदाद्यत्वे टापि समासात्पूर्वोत्पन्नसुपः पर एव टाबिति भावः । बहुव्रीहौ तु प्रियैतत्का प्रियैतकत्का वा कबभावे प्रियैतकदित्येव सर्वथा नेत्वप्राप्तिः ॥ अनेषकेति ॥ अज्ञातैषका न एषकेति विग्रहः पूर्वं नञ्समासे ऽज्ञाता ऽनेषेति । असंभवादिति ॥ एषाद्वेति निर्देशात्संज्ञोपसर्जनयोरप्राप्तेरिति भावः । अकजर्ह इति । एवञ्च तदकारस्यातःस्थानिकत्वाभाव इति भावः । अर्थान्तरे त्विति । आत्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थः । स्वो ज्ञातावात्मनि स्वन्त्रिष्वात्मीये स्वो ऽस्त्रियान्धने इति कोशादिति भावः । कप्रत्ययान्तत्वादिति । तत्र च नान्तर्वर्त्तिविभक्त्या सुपः परत्वं केन व्यवधानादिति भावः । संज्ञापूरण्योश्चेति निषेधेन संज्ञाया अपि भाषितपुंस्कत्वबोधनेन संज्ञाभूतेनाभाषितपुंस्काच्चेत्यनेन सिद्धिः । आत्मीयत्वपुरस्कारेणैव संज्ञाकरणादिति बोद्धव्यम् । नित्यमेवेति । तत्र ह्यकचि कृते आतःस्थानिकत्वाभावः । एवमत्यन्तस्वार्थिककान्ते ऽपि नित्यमेवेत्वम् । अकचो ऽत्यन्तस्वार्थिकापवादत्वाभावात् । निःस्वकेति । स्वस्या निष्कान्तेति विग्रहः । उपसर्जनह्रस्वः टाप् अज्ञातादौ कः ॥ अभाषित ॥ स्त्रीविषयाच्चेति नोक्तं स्त्रीनपुंसकदामशब्दात् डाप्यज्ञाता दामा दामिका दामाका दामकेत्यसिद्ध्यापत्तेः । विहितस्येति व्याख्याने फलमाह । बहुव्रीहेरिति । अविद्यमाना खट्वा यस्या इति विग्रहे पाक्षिककबभावे गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वे ऽखट्वाशब्दादपि सुप्यज्ञातादौ के सुब्लुकि केण इति ह्रस्वे पुनष्टाप्यभाषितपुंस्काद्विहिताकारस्थानिका-

काराभावेनैतद्विकल्पाप्राप्तावुत्सर्गेण नित्यमेवेत्वं, परविशेषणत्वे तु तादृशखट्वशब्दात्परत्वेन दोषः स्यादेवेति भावः । शापिके कपीति । न खट्वा स्वित्यवस्थायां कपि सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुबन्तत्वात्समाससंज्ञायां समासान्ता इति शास्त्रबलात्कबन्तस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तसमासरूपप्रातिपदिकाभावात् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वाभावे केण इति ह्रस्वे न कपीति निषिद्धे आपो ऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कपः प्राग्वर्त्तिनः खट्वशब्दात्परस्यापो ऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वेन तत्स्थानिकाकारस्यायं विकल्पो ह्रस्वाभावे तु अखट्वाकेतीति भावः । अयमेवेति । आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तानामनभिधानमेव स्त्रियामेतद्भाष्यप्रामाण्यात् । पञ्च गोव्यक्तयो धनं यस्य स पंचगवधन इत्यत्रार्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावाट्टजन्तस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन न ङीप् । आपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशला ब्राह्मणीत्यत्र तु न ङीप् । प्रोक्ताणः स्त्रियामवर्त्तनात् । अद्धचेत्वणतु लुप्तः । अण्योकार इति व्याख्यानेन वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् । अद्धचेत्रर्थगतस्त्रीत्वमादाय तदणिनमित्तकस्य न प्राप्तिः । स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वात्तदण एतत् स्त्रीत्वे ऽवर्त्तनात् । अत एव काशकृत्स्निनाप्रोक्तां मीमांसामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीत्यत्रापि न ङीप् । प्रोक्तार्थगतस्त्रीत्वमादाय तु पुनर्न ङीप्, लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायात् । तस्माद्द्वह्नकुरुचरेत्येव तद्व्यावर्त्यम् । तत्र च तदन्तविधिं विना प्राप्तिरेव न । ज्ञापिते तु तदन्तविधौ प्राधान्यादेतदारम्भाच्च स्त्रियामिति ङीप्प्रकृतिविशेषणमेवात एव धीवानमतिक्रान्तातिधीवरीति सिद्धम् । एवंचापिशलेत्याद्यप्यस्यैव व्यावर्त्यम् । अनुपसर्जनादिति च सामर्थ्यात् गृह्यमाणविशेषणमेवेति भावः । तदन्तविधिमिति । अणन्तादेः प्रातिपदिकाविशेषणत्वेनाणन्तान्त इत्येवरूपामित्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययविधौ प्रतिषेधात्स दुर्लभः स्यात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यस्य तु नायं निषेधः । प्रातिपदिकादित्यनेन सहानन्वयापत्तेः । तत्फलं कौम्भकारेयसिद्धिः । अन्यथा कुम्भकारेय इत्यापद्येत कुम्भेन समासे ङीपि कुम्भविशिष्टस्यापत्येन योगे कार्यर्थे तद्योगस्य वक्तुमशक्यत्वात्कदाचित्ततो ऽपि ढकि कुम्भशब्दोकारे वृद्ध्यभावस्याप्यापत्तेः । निष्कृष्यैकार्थीभाव एव वृत्तिनिमित्तमिति तु वक्तुमशक्यम् । तद्धितार्थेत्युत्तरपदे समासविधानात्समुदायेनैकार्थीभावे ऽवयवेनापि तस्यैव सत्त्वात् । कृद्ग्रहणपरिभाषायाः कृन्मात्रग्रहणेप्रवृत्त्या न तया विशिष्टादेव ङीबुत्पत्तिं प्रत्याशा । न च तदन्तग्रहणे ऽपि कारशब्दस्य व्यपदेशिवद्भावेनाणन्तान्तत्वात्ततो ऽपि कदाचिन्ङीपि कुम्भकरेयो दुर्वारः किंच समुदायान्ङीप्यपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन केवलादपि कदाचिड्ढकि स दुर्वार इति वाच्यम् । एतदधिकारादेव ज्ञापकादसहाये एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः । अर्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावेनाणन्तस्याप्रातिपदिकत्वाच्च तदादिनियमाभावेनाधिकस्य कार्यं बोद्धयते न तु न्यूनस्येत्यदोषाच्च । अन्यथा तदन्तग्रहणे फलाभावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एतदेवाभिप्रेत्यात्र भाष्ये उक्तं समासे च कृते ऽवयवादुत्पत्तावयवस्य वृद्धिः स्यादिति । येनविधिरिति सूत्रे च प्रत्ययग्रहणे तदादितदन्तविधेः प्रयोजनं

गार्ग्यायणः परमगार्ग्यायण इति उक्तं भाष्ये । तत्रैकदेशात्प्रत्ययाभावे परमश्चासौ गार्ग्यायण इति तदर्थो वाच्यस्तथासति नैव परमगार्ग्यात्प्रसक्तिरिति तत्प्रयोजनत्वोक्तिरसङ्गता स्यात् मम तु परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे ऽप्युक्तन्यायाद्गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न तु परमगार्ग्यात्तथा सति पारमगार्ग्यायण इति स्यादिति तत्प्रयोजनत्वोक्तिसङ्गतिः, कैयटोऽपि तदादिनियमावश्यकत्वप्रदर्शनाय परमगार्ग्यायण इत्युपन्यास इत्युक्तवान् । यत्तु सर्वादिसूत्रे भाष्ये ऽनुपसर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायतइत्युक्तं तत्त्वत्र वार्तिककृता तस्य प्रत्याख्यानात्तदभिप्रायकमिति भाष्यप्रदीपोद्द्योते विस्तरः ॥टिड्ढा॥ ठेत्येव सिद्धे ठक्ठञोरुपादानं ठन्ठिठञोर्न्यावृत्त्यर्थम् । अदन्तमिति । प्रत्यासत्त्या टिदाद्यवयवाकारान्तमित्यर्थः तेन पञ्चाश्वेत्यादौ ठञ्निमित्तोऽपि न ङीप् । कुरुचरीति । कुरुषु चरतीत्यधिकरणे उपपदे चरेष्टः टितो ऽप्रत्ययस्यापि सत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्यात्र टिदन्तत्वं कुरुचरशब्दस्येति बोध्यम् । वक्ष्यमाणेति । वचेर्लृटः शानच् । टित्वादिति । स्थानिवत्त्वेनेत्यादिः । नल्यपीति लिङ्गाट्टित्वादेरशास्त्रीयस्याप्यतिदेशो ऽनुबन्धकार्ये ऽनल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तिश्चेति भावः । ङित्वेनेति । ङिदादेशानां स्थानिवत्त्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तद्धि अवयवे ऽचरितार्थतया समुदायोपकारकम् । न चेदं ङित्त्वं स्तुयादित्यादावनिग्लक्षणवृद्धिनिषेधार्थमिति वाच्यम् । विनिगमनाविरहात्, उत औदिति वक्तव्ये वृद्धिग्रहणेन स्थानिनिर्देशेपीक्परिभाषोपस्थित्या तस्या अपि इग्लक्षणत्वाच्च । नन्वेवं ब्रुतादित्यत्र ब्रूव ईट् प्राप्नोति । लाश्रयानुबन्धकार्यस्य तदादेशेष्वभावे ऽपि तिपः पित्त्वस्य तदादेशे तातङ्यभावकल्पने मानाभावादत आह । श्न इति । क्वचिदिति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्था । परे तु यासुटो ङित्वं न ज्ञापकम्पिदर्थं ङित्वमिति भाष्यात् । सार्वधातुकमिति सूत्रे ऽपिदित्यावर्त्य प्रसज्यप्रतिषेधसिद्धेन ङिच्च पिन्न पिच्च ङिन्नेत्यनेन हलः श्न इति सूत्र भाष्योक्तेन पित्सु ङित्वाप्रसक्तेः । शानचः शित्वमपि तत्सूत्रे एव भाष्ये प्रत्याख्यातम् । हेरपित्वस्य तातङो ङित्वस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च ज्ञापकत्वे दूषणमप्युक्तं भाष्ये तस्माद्वक्ष्यमाणेत्यादौ सत्यभिधाने ऽजादिपाठाट्टाप् । यत्तु क्ङिति चेति सूत्रभाष्ये यासुटो ङिद्वचनस्य ङिदादेशानां ङित्वमित्यर्थज्ञापकतोक्ता तत्तु वार्तिकमतं ङिच्च पिन्नेत्यादेस्तेनानुक्तेः यदपि गाङ् लिटीति सूत्रे गाङो ङित्वं सानुबन्धकादेशे ऽनुबन्धास्थानिवत्त्वस्य ज्ञापकत्वमुक्तं वार्तिककृता तदपि प्रयोजनाभावादित्यादिना भाष्ये दूषितमित्याहुः । निरनुबन्धस्य स्त्रियां वृत्तेरसम्भवात्सानुबन्धकस्य ढको ऽग्रहणमित्याह । सौपर्णेयीति । सुपर्णाशब्दादपत्ये स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । ऐन्द्रीति । सास्यदेवतेत्यण् । ऊरुदघ्नीत्यादि । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नज्मात्रचः संख्याया अवयवे तयप् । मात्रजिति मात्रशब्दादारभ्यायचश्चकारेण प्रत्याहार इत्युभयीति सिद्धम् । तत्र द्वयच् प्रत्ययान्तरम् । अत एवोभयशब्दस्य जसि सर्वनामत्वविकल्पोनेति नवेतीत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । आक्षिकीति । तेन दीव्यतीति ठक् तदस्य पण्यमित्यधिकारे लवणाट्ठञ् । यादृशीति ।

त्यदादिषु दृश इति कञ् । इत्वरीति । इण्नशजीति क्वरप् । अनुबन्धद्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । वरच्व्यावृत्तेरन्यतरेणापि सिद्धेः । चौरीति । चुरा शीलमस्या इत्यर्थः । नञ्स्नञ् । तरुण तलुनयोर्वयस्यचरमइति ङीपि सिद्धे ऽपि गौरादिपाठात्परत्वात्प्राप्तेन ङीषा बाधाभावाय पुनरत्र ग्रहणं तयोश्च स्वरे विशेषः । एतौ हि श्रोरश्चलो वेस्युननन्तत्वादाद्युदात्तौ । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ प्रहरणमित्यधिकारे शक्तियष्टयोरीकक् । आढ्यसुभगेति ख्युन् ॥ यञश्च ॥ प्राचां ष्फ इत्यत्र यञ एवानुवृत्तये योगविभागः ॥ हलस्त ॥ हल इति पञ्चमी यस्येति सूत्रादीतीत्यनुवर्त्तते सूर्यतिष्येत्यतो य उपधाया इति च । यलोपे ऽल्लोपस्याभीयासिद्धत्वाद्यस्येकारपरस्वाभावाद्वचनसामर्थ्यायोपधाग्रहणानुवृत्तिः । अनपत्याधिकारस्थादिति । अपत्याधिकारस्थभिन्नादित्यर्थः । यञ्शब्देन व्याख्यानादपत्याधिकारस्थस्यैव ग्रहणमिति भावः ॥ प्राचां ष्फ ॥ यञ इति वर्त्तते । अत इति च, यञो यो ऽकार इति चार्थः । तेन वतण्डीत्यत्रोदीचां मते सावकाशं शार्ङ्गरवादिङीनं बाधित्वा आवट्यायनीत्यादाविव सर्वत्रग्रहणात्प्राचां मते प्राप्तो ऽपि ष्फो न अत्र हि वतण्डाच्चेति यञो लुक् स्त्रियामिति लुक् वर्णाश्रयत्वाच्च न प्रत्ययलक्षणम् ॥ षः प्र ॥ आदिर्ञिटुडव इति सूत्रादादिरित्यनुवर्त्तते । प्रत्ययस्येति किम् । षोडश । षष उत्वमित्यत्र षष्शब्दस्य निपातनादुपदेशस्थोयं षकारः । वस्तुत उपदेशे इत्यस्य स्वरितत्वमेव नेति पूर्वं निरूपितं, आदिरिति तूत्तरत्रावश्यकमुपरञ्जकतयात्रापि सम्बन्धितम् ॥ आयने ॥ आयनो नस्य नेत्वं फिनो नित्करणात् । तत्साहचर्यादिनो ऽपि नस्य नेत्त्वम् । आदिग्रहणं किम् । फक्कति खनति । खच्घजादौ घिण्यतोः खित्यनव्ययस्येत्यादिलिङ्गादित्संज्ञैव नादेशाः । उणादीनां बहुलवचनान्नादेशाः घचरिचित्त्वसामर्थ्यादेते प्रत्ययसम्बन्ध्यादेशा उपदेशसन्नियोगशिष्टकार्यादपि पूर्वमेव । तेनान्तोदात्तत्वाय चित्त्वं सफलमन्यथाद्युदात्तत्वेनैव सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ननु स्त्रियामेव ष्फविधानात् उक्तार्थानामप्रयोग इति ङीष् न स्यादत आह । षित्त्वसामर्थ्यादिति । ष्फेणोक्ते ऽपीति । द्योतिते ऽपीत्यर्थः । द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेन क्वचित्समुच्चयस्य दृष्टत्वात् षित्वमपि तदाश्रयणे ज्ञापकम् ॥ सर्वत्र ॥ सर्वेषां मते इत्यर्थस्तदाह । नित्यमिमि । प्राचामित्यस्य निवृत्त्या नित्यत्वे सिद्धे ऽपि प्राचां ष्फ इत्यस्य सर्वत्रग्रहणापकर्षेण बाधकविषये ऽपि प्रवृत्त्यर्थं तत् । तेनावट्यायनीत्यत्रावट्याच्चेति चापं बाधित्वा प्राचां मते ष्फ एव । अवटो गर्गादिः । चाप्तु उदीचां मते प्राप्तङीप्बाधनेन चरितार्थः सर्वत्रग्रहणात्तद्बाधकत्वमेव चापो न तु अनन्तरष्फबाधकत्वम् । चापि कृते तु न ष्फप्राप्तिरत इत्यधिकारात् । लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः । यद्यपि तत्र कत शकल कण्वेति पाठात् शकलस्य लोहितादिकण्वादिबहिर्भूतत्वात् ष्फाणौ न ततः प्राप्नुतस्तथापि कतन्तेभ्यः कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापि षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेषेण न दोषः । कतन्तशब्दे शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । तेन शाकल्यायनी शाकल्यस्य छात्राः शाकला इति सिद्धम् । टाप्ङीपोरिति । कौरव्यशब्दे योपधप्रतिषेधाट्टाप् माण्डूकशब्दे जाति-

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणन्तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमा-
णं स्यात् संख्या बाह्यास्तु सर्वतः ॥ इति भाष्यम्

त्वान् ङीषिति भावः । टाप्ङीपोरपवाद इति पाठस्तु प्रामादिकः ॥ वयसि ॥ प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषो वयः । वयसीत्यस्य वयोरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थस्तदाह । प्रथमवयोवाचिन इति । तेनोत्तानशयेत्यादौ न । प्रकरणादिना वयःप्रतीतावपि नायन्तद्वाचकः याऽपि व्याध्यादिवशादुत्ताना शेते तस्या अपि प्रतीतेः । द्विवर्षेत्यादिरपि न वयोवाची । शालादावपि प्रयोगात् । कौमारयौवनवृद्धत्वभेदात् त्रीणि वयांसि आयुषश्चतुर्भागैश्चत्वारि वा । - त्र्यनीका । समाहारे तद्धितार्थेति द्विगुः । अकारान्तोत्तरमपदत्वात् स्त्रीत्वम् ॥ अपरिमाण ॥ अत्र परिमाणशब्देन परिमाणन्तु सर्वत इति पारिभाषिकमेव गृह्यते । सुवर्णविस्तौ हेम्नोक्षे कम्बल्यमूर्णापलशतमिति कोशबलेनोन्मानभूतबिस्तकम्बल्यग्रहणन्तु उन्मानस्य चेद्बिस्तकम्बल्ययोरेवेति नियमार्थम् । तेन द्विनिष्की सिद्धा । द्विवर्षे भूता द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतेत्यर्थे द्विवर्षा द्विशतेति । तिर्यङ्माने द्विहस्ता भित्तिरित्यादौ च निषेधः सिद्धः । काण्डान्तादिति तु क्षेत्रे एवेति नियमार्थम् । तेन द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र न । द्वौ विस्तौ पचतीति । पचेर्द्रवीभावानुकूलो व्यापारोप्यर्थः । अत्रोन्मानत्वाट्ठको लुक् । आचितः शाकटो भर इत्युक्तेराचितः परिमाणमित्येके । आचितो दशभाराः स्युरित्युक्तेरुन्मानमेतदिति, एत दपि नियमार्थमित्यन्ये । प्रमाणे इति । षोडशहस्तप्रमाणदण्डवाचककाण्डशब्दस्यायाममात्रपरिच्छेदकत्वेन प्रमाणत्वमिति भावः ॥ पुरुषात्प्रमाणे ॥ पुरुषस्योर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेनोन्मानत्वादुन्मानस्य चेद्बिस्तादेरेवेति नियमान्निषेधाप्राप्त्या नित्यं ङीपि प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् । अत्र प्रमाणशब्दः परिच्छेदकमात्रपरो न त्वायामपरिच्छेदकवाची अत एव तस्य पुरुषविशेषणता नासङ्गता । जातिवचनस्यापि पुरुषशब्दस्य पञ्चारत्निः पुरुषः इति शुल्बसूत्रादत्र प्रमाण इति विशेषणाल्लोकव्यवहाराच्च परिच्छेदकवाचित्वमपि । द्विपुरुषीति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इत्यर्थे तदस्य परिमाणमिति प्रत्ययस्याध्यर्द्धेति लुकि उदाहरणम् । तत्र हि परिमाणशब्देनोत्तरसूत्रानुरोधात्परिच्छेदकमात्रस्य ग्रहणमिति सिद्धान्तः ॥ ऊधसो ॥ समासान्तोयम् । तत्र स्त्रियामित्युपसंख्यानादाह । स्त्रियामिति । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्त्तते ङित्वाचास्यादेशत्वम् । डाप्ङीप्निषेधेष्विति । समासान्तानामलौकिके वाक्ये एव प्रवृत्त्या पूर्वमनङ्घेषां प्राप्तिः अन उपधालोपिन इत्यत्रास्यानुवृत्त्या ङीपो ऽपि बाधः । एतेन मध्येपवादन्यायाड्डाब्निषेधयोरिदं बाधकमित्यपास्तमिति भावः । ङीपिति । ङीपि तु कुण्डोधन्शब्दे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धकाराकारस्यानुदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्त्यान्तोदात्तत्वन्न सिद्ध्येत् । कुण्डमिवोधो यस्या इति विग्रहः । बहुव्रीहेः किम् । ऊधः प्राप्ता प्राप्तोधाः प्राप्तापन्नेचेति समासः । अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरिति । अस्वरितत्वादिति भावः । निषेधावपीति । अपिना ऽन उपधेति ङीप् । अनुग्रहणे ऽनर्थकस्यापि ग्रहणात् । द्विहायनी बालेति । द्विहायनी द्विवर्षा गौरिति प्रायोवाद इत्येके । बालेत्यस्य गौरित्यर्थ इत्यन्ये ॥ नित्यं सञ्ज्ञा ॥ ननु सञ्ज्ञाशब्दा नियतानुपूर्वीका अ-

कविन्त्वाधिका : कृत्यया ; प्रकृ...
वर्तिनो

नादयश्छन्दसि च दृष्टस्यैव विधानमिति ङीब्भावविशिष्टस्य तत्र प्रयोगासम्भवादन उपधेत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमिति चेदुत्तरार्थत्वात् । योगविभागस्तु व्यर्थ एव तद् ध्वनयन् लक्षणान्तरसिद्धिमुदाहरति । वेदे पञ्चदाम्नीति । क चित्तु शतमूर्ध्नीति पाठः ॥ केवलमामक ॥ अस्मच्छब्दादणि तवकममकावेकवचनइति ममकादेशः । भागशब्दात्पुल्लिङ्गात्स्वार्थे ऽभिधेये स्वार्थिकेषु लिङ्गातिवृत्तेरपि सत्वात्स्त्रीत्वम् । पापशब्दोऽर्शआद्यचा तद्वति वर्त्तमानः स्त्रियाम् । अपरः पवर्गमध्यो घृतादित्वादन्तोदात्तः उतापरं यक्षिदेवानित्यादौ उतापरीभ्यो मघवेत्यादौ चान्तोदात्तपाठात् । पूर्वमनयन्नापरमित्यादौ पठ्यमानमाद्युदात्तत्वमपि वृषादित्वात् । अपराः पूर्वामभ्येतीत्यादावजादिपाठाट्टाबपि । आर्येण कृतेतिप्राक् सुबुत्पत्तेः समासेदन्तत्वम् । भेषजशब्दोऽव्युत्पन्न औषधे रूढः । भिषज इदमित्यणि भैषजशब्दोपि तत्र । सुमङ्गलीरियं वधूरिति तु मत्वर्थीये ईप्रत्यये बोध्यम् । प्रकृतिभागाविति । नुक्सन्नियोगेनेति भावः । मतुबिति । वत्वन्तु माद्युपधाया इति सिद्धम् । यज्ञेन संबन्ध इति । क्रिया इत्यर्थः । संयोगपदं संबन्धोपलक्षणम् । संबन्धश्च यज्ञफलप्रतियोगिकैश्वर्यवत्त्वन्तदाह । तत्कर्तृकेति ॥ विभाषा ॥ सहशब्दो विद्यमानवाची पूर्वशब्दोवयववाची व्याख्यानात् । तत्र केवलपतिशब्दस्य विद्यमानपूर्वावयवत्वासम्भवाद्व्यभिचाराच्च पतिशब्देन तदन्तं गृह्यतइत्याह । पतिशब्दान्तस्येत्यादि । न पत्युरिति । सपूर्वस्येत्यनेन पत्यन्तस्य गृह्यमाणत्वादिति भावः । बहवो वृषलपतयो यस्या इति कर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहौ वारणायेहार्थोप्यनुपसर्जनपदसंबन्ध इत्यन्ये । बहुव्रीहावित्युपसर्जनोपलक्षणं तेन पतिमतिक्रान्तातिपत्नीत्यपि । व्यस्ते इति । विभाषा सपूर्वस्येत्यत्र यज्ञसंयोगइति न संबध्यते भाष्ये कथन्तुषजकस्य पत्नीति व्यस्ते एव प्रश्नात् । वृषलत्वेन यज्ञसंयोगाभावात्पूर्वेणाप्राप्तेः सपूर्वत्वाभावाच्चैतदप्राप्तेरिति भावः । उपचारादिति । पाणिग्रहणाश्रयाणादिति भावः । यद्वेति । इदं प्रौढ्या, तत्प्रकृतिककर्तृक्किपि दृढतरमानाभावात् । पूर्वसूत्रे यज्ञसंयोगइति तु वृषलस्य पतिः स्त्रीति प्रयोगसाधनार्थम् । सपूर्वस्य किमिति । अवयववाची पूर्वशब्दः किमर्थ इति प्रश्नः । गवां पतिरिति । स्वामिनीत्यर्थः । निपात्यतइति । तेन चोदात्तसादेशस्यैव प्रवृत्त्या सपत्नीशब्दस्याद्युदात्तत्वमपि सिद्धम् । किं च समानस्वामिकस्त्रीविशेषस्यैव रूढ्या बोधनार्थं ङीन्नकारविशिष्टोच्चारणम् । अत एव समानस्वामिकदासीभूम्यादौ सपतिरित्येव । समानत्वं चैकस्यैव तत्तत्पत्नीसंबन्धेन भेदमारोप्य बोध्यम् । मुख्यसादृश्यवत्पतिकासु तु न तथा प्रयोग इष्यते । त्रिसूत्रीति । व्याख्यानादिति भावः । सन्नियोगशिष्ट इति । तेन तदभावे ङीबपि नेति भावः । नितान्तानामित्यत्राकार उच्चारणार्थः । नितन्तानामिति पाठे जश्त्वाभावः सौत्रः । स्त्रीण्येतानीति । अत्रैतच्छब्दस्योपसर्जनत्वे ऽपि तदन्तमनुपसर्जनमेवानुपसर्जनादिति चात्र तदन्तविशेषणम् । अत एव गूढवृत्तिकृता नारायणेनात्र बहुव्रीहिं कृत्वा ऽनेन ङीबित्युक्तं तदनुसारेण चेदम् । परे तु उपमानानीति सूत्रस्थभाष्यस्वरसात् टिड्ढाणञित्यादौ गृह्यमाणविशेषणत्वस्य क्लृप्तत्वात्पा-

त्रापि तथैवोचितम् । तत्र हि शस्त्रीश्यामेत्यादौ श्यामाशब्दः शस्त्र्यामेव उपमेयन्तु समासवाच्यमिति पक्षे शस्त्रीश्यामो देवदत्त इत्यत्र ह्रस्वत्वन्न सिध्यति । यद्युपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वन्तदा कुम्भकपाललोहिनीत्यत्रानुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्युक्तम् । त्र्येण्येत्यस्य त्रिषु स्थानेषु एन्येत्यर्थो बोध्य इत्याहुः । आर्षमत्र णत्वम् । वर्णात्किम् । प्रकृता । गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । अन्तोदात्त इति । श्वेतो वाजी जायते इत्यादौ तथा पाठादिति भावः । छन्दसि क्नमिति नादेशापवादस्तेन उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायात्तत्स्थानिकत्वं ङीप्संनियोगशिष्टत्वञ्चास्य बोध्यम् । विशुद्धिवाचीति पाठे तत्प्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः ॥ अन्यतो० ॥ सन्निधानाद्व्याख्यानाच्च तोपधस्यैव प्रतियोगित्वेनान्वय इत्याह । तोपधभिन्नादिति । वर्णात्किम् । खट्वा । आद्युदात्तः । नर्तकीति । शिल्पिनि ष्वुन् । गौरशब्दो वर्णवाच्यप्यन्तोदात्त इतीह पाठः । अनड्वाहीति । आमनुडुहः स्त्रियां वेति वचनात्पक्षे आम् । सूर्येति । स चेद्य इति व्याख्याने तु सौरी बलाकेति न सिध्येत् । सूर्यैणैकदिगित्यणन्तान् ङीपि अणन्तमङ्गं न सूर्यशब्द इति तदसिद्धिः । वचनन्तु सूरी कुन्तीत्यत्र चरितार्थम् । अणो लोपेप्याभीयत्वेन सोऽसिद्धो ऽण्निमित्तकालोपस्तु व्याश्रयत्वान्नासिद्ध इति यस्योपधात्वमुपधाग्रहणादेव भाधिकारमभिव्याप्याभीयासिद्धत्वमिति बोध्यम् । यग्रहणन्तूत्तरार्थम् । ङ्यामिति निर्देशात्सप्तम्येकवचनाग्रहणम् । नक्षत्राणीति । नक्षत्रवाचकाद्यो ऽण् तत्रेत्यर्थस्तेन तिष्येण युक्तन्तैषमहस्तिष्ये भवस्तैष इत्यादि सिद्धम् । मातरि पिच्चेति । पितामहीसिध्यर्थमिदम् । दंष्ट्रेति । दंशेर्दाम्नीशसेति करणे ष्ट्रन् । अयमजादिषु पठ्यते । गौरादिषु मातामहीशब्दपाठो ऽनार्ष इत्यन्ये । जानपदीति । जनपदे भवेत्यर्थः । उत्सादित्वादञ् ङीप्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते ऽन्तोदात्तार्थं वचनम् । वृत्तिरनुच्छेद्या जीविका । अप्रत्यय इति । तथाच क्रियाशब्दोयमिति भावः । अमत्रे । कमण्डलुरूपे । कुण्डीकमण्डलौ जारात्पतिवत्नी सुते पुमानिति मेदिनीकोशात्स तत्र नित्यस्त्रीलिङ्ग इति भावः । यदि तु पिठरं तु न नाकुण्डमिति विश्वकोशे तस्य नपुंसकत्वमप्युक्तं पिठरामत्रशब्दौ च पर्यायौ पिठरः स्थाल्युखा कुण्डमित्यमरे नपुंसकत्वमात्रोक्तिस्त्वववृत्यानुवाद इत्युच्यते तदानेकविधसंस्थानेषु अमत्रेषु कुण्डव्यवहारेण कुण्डत्वे जातित्वाभावादप्राप्तो ङीषिति बोध्यम् । स्त्रीविषयत्वादित्युपलक्षणमिति बहवः । कमण्डलुसंस्थानस्यानुगतत्वात्तद्रूपामत्रवाचिनो जातित्वमप्यस्ति सूत्रन्तु नियमार्थमेव अमृते जारजायां कुण्डेत्येवेत्यपरे । आवपने च नित्यस्त्रीत्वादप्राप्तस्य ङीषो विधिः । आवपनमिति सामान्ये नपुंसकम् । गुणयोगादिति । गौणत्वेप्यपदकार्यत्वात्प्रवृत्तिरिति भावः । विधित्वानुरोधाद् गौणएवास्य प्रवृत्तिः । वर्णश्चेदिति । तद्विशिष्टश्चेदित्यर्थः । अन्यथा गुणे शुक्लादयः पुंसीत्युक्त्या ऽसङ्गतं स्यादिति बोध्यम् । सूत्रे वर्णशब्दो ऽर्शआद्यजन्तः । कालान्येति । क्रौर्यगुणयुक्तेत्यर्थः । नील्या अनिति । वृत्त्यनुसारेणेदम् । प्रतिपदोक्तत्वादन्प्रकृतिकीषन्तप्रविष्टनीलशब्दस्यैवात्र ग्रहणं न त्वस्य लाक्षणिकत्वात् । अना-

जाति: प्रातिपदिकमित्यनुवर्तते गुणवचनसंज्ञापवादः नेतत् ... लघुशब्देन्दुशेखरे । वचनं न

च्छादने इति नीलवर्णवती शाटीत्यर्थे नीलीति वारणाय चरितार्थं नील्या रक्ता गौरित्यर्थे नीले-त्येवोचितमिति परे । मैथुनेच्छाशब्दो ऽङीआद्यजन्तस्तद्वतीत्यर्थः । अन्येति । मैथुनादन्य-श्चेच्छति, कमेर्लेषपतेत्युकञ् । शोणशब्दो वर्णवाची वर्णानान्तणेत्याद्युदात्तः । अन्यत इति सिद्धे विकल्पार्थमिदम् ॥ वोतो ॥ अत्र गुणवचनशब्देन समस्तकृदन्ततद्धितान्तसर्वनामजातिसं-ख्यासंज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दो गृह्यते । आकडारसूत्रभाष्यपर्यालोचनया तादृशानामेव तत्स-ञ्ज्ञालाभात् । तत्र हि प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञामुक्त्वाग्रे तद्बाधकत्वेनैताः क्रमेण प-ठिताः । गुणवचनेत्यन्वर्थसञ्ज्ञया गुणोपसर्जनगुणिवाचकानामेव तादृशानां सा सञ्ज्ञेति न रूपादीनां ग्रहणम् । जातिपदेनाकृतिग्रहणद्रव्यवृत्तिजातिवाचकानामेव तत्र ग्रहणात् । क-ठादिशाखाध्येतॄणाञ्च तद्धितान्तत्वादेव व्यावृत्तिः । एतत्सूत्रभाष्योक्तं 'सत्त्वे निविशते ऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण इति गुणलक्षणं त्वेकदेशयुक्तिर्ब-हुविशेषणानां वैयर्थ्यात् । भाष्यकृता ऽव्याख्यानाच्च । तस्मादाकडारसूत्रोक्तमेव भाष्यसम्मत-मिति भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् । शुचिरिति । शुचेरौणादिकः किदिन् । उत इत्यस्याभावे ऽपि खरुसंयोगोपधान्नेत्येतत्सामर्थ्येनात इत्यस्यात्रासम्बन्धः । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्कृदिका-रादित्यस्यात्राप्रवृत्तिरित्यभिमानः । शुक्लेति तु प्रत्युदाहरणमुचितम् । तपरः किम् । वधूः कासूः । वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री, कासूर्विकलवाचिस्यादिति कोशबलेन नवोढात्वस्य विकलवाक्त्वस्य च प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन खरुशब्दवद्गुणवचनत्वात् । पतिंवरेति । पतिलाभोत्कण्ठावतीत्यर्थः ॥ बह्वादि ॥ बहुशब्दस्योक्तरीत्या गुणवचनत्वाभावेन ग्रहणम् । कृदिति सर्वत इति च गणसूत्रे ॥ अकृतोपीत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न सुगन्धिः प्रियकतिर्वैश्येत्यादीति वृत्तिः । पुराणशब्दो ऽत्र पठ्यते स यद्यपि 'अयं पन्था अनुवित्तः पुराण' इत्यादावन्तोदात्तदर्शनेन घृतादि-पाठादन्तोदात्त इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण ततो ङीप्ङीषोः स्वरे विशेषाभावस्तथाप्यत्र पाठसाम-र्थ्यात्पक्षे टाबेवेति बोध्यम् । अजननिरिति । आक्रोशे नञ्यनिरिति जनेरनिः । अहन्शब्दो ऽत्र पठ्यते सामर्थ्यादुपसर्जनाधिकारबाधः । दीर्घाह्नी प्रावृडिति ङीष्यन्तोदात्तम् । बह्वादिरा-कृतिगण इति गणरत्नकृत् ॥ पुंयोगादा ॥ हेतौ पञ्चमी । आख्यायामिति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । आख्याशब्दो बोधकपरः आख्या चोपस्थितत्वात्पुंस एव न स्त्रियाः स्त्रियां वर्तमानस्य स्याख्यत्वा-व्यभिचारादाख्यापदवैयर्थ्यापत्तेः पुंस्येव यः प्रसिद्धः शब्द इत्यर्थः । पुंयोगाद्धेतोः प्रवृत्तिनिमि-त्तारोपेण स्त्रियां वर्तमानात्पुम्बोधकाच्छब्दान्ङीषित्यर्थः । योगः सम्बन्धः । पुंयोगात्किम् । दे-वदत्ता । आख्यायां किम् । प्रसूता । तदभावे हि स्त्रियां वर्तमानं यत्प्रातिपदिकं पुंयोगहेतुक-प्रवृत्तिनिमित्तकमित्यर्थो ऽपि सम्भाव्येत अस्ति हि तत्प्रवृत्तिनिमित्ते प्रसवे पुंयोगहेतुकत्वं उ-क्तपुमाख्या तु नैषेति भावः । पुंयोगो ऽत्र दाम्पत्यरूप एवेति भाष्यस्वरसः । यथेयं भर्तृपाप-कृताण् बन्धादीन् लभते एवं तच्छब्दमपीति भाष्योक्तेः । देवकीत्यादि तु गौरादिषु बोध्य-

मिति केचित् । गोपालिकेति । गाः पालयतीति गोपालः स एव गोपालकस्तस्य स्त्रीत्यर्थः ण्वुलन्तस्य तु कारकषष्ठ्या समासनिषेधाच्छेषषष्ठ्या समासे आपः सुपः परत्वादित्वन्दुर्लभम् । वस्तुतः शेषषष्ठ्या अप्यत्र कारकत्वात्सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव तत्रापि समासः यथाकथंचित्कारकत्वमादाय गतिकारकोपपदानामित्यस्य प्रवृत्तेरत्रत्यभाष्यात् उपपदमतिङिति सूत्रभाष्याच्च लाभात् । यद्वा तन्निषेधस्यानित्यत्वादप्रवृत्तौ कारकषष्ठ्या सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेन तत्रापीत्वं सुलभम् । सूर्येति । सर्त्तेः क्यप्याद्युदात्तसूर्यशब्दाच्चाप्यन्तोदात्तमिदम् । एतेन ङीप्निषेधेन टापैव सिद्धिरित्यपास्तम् । सूरीति । सूर्यस्य स्त्री या कुन्तीयं मानुषी न देवतेत्यर्थः । महत्त्वे इति । तद्योगे एवैषां स्त्रीत्वमिति भावः । यवनाल्लिप्यामिति । लिप्यर्थकोऽत्र ङीष् तस्येदमित्यण्बाधक इति बहवः । लिपिरक्षरविन्यासः । मातुलेति । मातुलान्नित्ये प्राप्ते उपाध्यायादप्राप्ते विभाषेयम् । या तु स्वयमेवेति । अपादाने स्त्रियां वन उपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीषिति तृतीये इङश्चेति सूत्रे वार्त्तिकादिति भावः । उपेत्याधीयते स्या इति विग्रहः । अर्येति ह्रस्वादिस्तदाह । स्वामिनीति । अर्यः स्वामिवैश्ययोरित्युक्तेः । आर्येति पाठस्तु कैयटाद्यसंमतः । स्वार्थइति । अत एव भाष्येर्याणी अर्येत्येवोक्तम् । पुंयोग एव प्रवृत्तौ तु उपाध्यायीति वदर्यीति पक्षे ङीषमेवोदाहरेत् । कर्मण्यणिति । सूत्रन्त्विन्द्रीत्यादिव्यावृत्त्यर्थमिति भावः ॥ क्रीतात् ॥ करणादिति वक्तव्ये पूर्वग्रहणादनुवृत्तप्रातिपदिकरूपान्यपदार्थेवयवषाचिपूर्वशब्देन बहुव्रीहिः तेन वस्त्रेण क्रीतेति वाक्ये न । अत इति चानुवर्त्तते । करणे-किम् सुक्रीता । धनक्रीतेति । कर्तृकरणे इत्यत्र बहुलग्रहणेन गतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वादत्र सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समास इति भावः । इदमुपपदमतिङिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अयमजादिष्वित्यन्ये । एवञ्च गतीत्यादेरनित्यत्वे न मानमिति तदाशयः । अत एवैतस्कर्तृकरणे इति सूत्रे बहुलग्रहणफलत्वेन भाष्ये नोक्तम् । अम्बाम्बेति सूत्रे गवादिग्रहणन्तु नियमार्थन्तेन हृदिस्थ इत्यादौ षत्वं नेति दिक् । अभ्रलिप्तीति । क्तद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति विशिष्टस्य क्तान्तत्वम् । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अल्पत्वं करणगतङ्क्रियागतं वा । क्तान्तान्तादित्यर्थः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यक्तान्तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् । जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठेति भिन्नशब्दस्य परनिपातः । पाणिगृहीतीति । अग्निसाक्षिकतया गृहीतपाणिकेत्यर्थः । भाष्ये तु पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इत्युक्तम् ॥ अस्वाङ्ग पूर्व ॥ न स्वाङ्गमस्वाङ्गं पूर्वञ्च तत्पदञ्च पूर्वपदं पुनः कर्मधारयः । अस्वाङ्गभूतात्पूर्वपदात्परं यत् क्तान्तन्तदन्तबहुव्रीहेरित्यर्थः । उत्तरसूत्रे भाष्ये कल्याणपाणिपादेत्यादौ तत्प्रवृत्तिवारणाय तत्रैतदनुवर्त्य कर्मधारयस्याश्रयणेनात्रापि तथौचित्यात् । तत्र यद्युपसर्जनं पाणिपादमिति समुदायो न स स्वाङ्गं, स्वाङ्गसमुदायश्च न स्वांगशब्देन गृह्यते यच्च स्वांगं पादेति न तदस्वांगरूपपूर्वपदात्परमित्युक्तम् । एवञ्च करमुखीत्याद्यसाध्वेव । जातिपूर्वादितीहापि सम्बद्ध्यतेन्यथा बहुनञादीनामस्वांगत्वेन

विकल्पस्य तत्पूर्वके दुर्वारत्वात् तदाह, नित्ये प्राप्ते इति । वस्त्रच्छन्नेति । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघातेनानुदात्तान्तोयम् । पुत्रादिनीत्यादौ सुप्यजाताविति निदर्शनेनाकृतिग्रहणत्वाद्यभावेन च पुत्रशब्दस्य जातिवचनत्वाभावे पुत्रहतीत्यादौ गौरादिङीषिति बोध्यम् । अस्वांगादित्येव सिद्धे पूर्वपदग्रहणं स्पष्टार्थम् । किंच । तदभावे अस्वांगादिति प्राधान्याद्बहुव्रीहिविशेषणं स्यादिति ॥ स्वांगाच्चो ॥ तदन्तादित्युपसर्जनग्रहणलब्धं बहुव्रीहेरित्यनुवर्त्तमाने-उपसर्जनग्रहणफलमाह । अतिकेशीति । एकविभक्तीति केशानामुपसर्जनत्वमप्रधानत्वञ्च । शिखेति । इदमेव प्रत्युदाहरणं, शोभनेत्यादि सुशिखान्तं प्रक्षिप्तम् । विशिष्टे अदन्तत्वाभावेनाप्राप्तेः । यद्यपि भाष्ये शिखेति प्रत्युदाहृतं तस्याप्येकदेश एव तात्पर्यम् । नञ्पूर्वे सहनञिति निषेधेन प्राप्त्यभावात् । एतेन क्रोडादिषु शिखाशब्दपाठ इत्यपास्तम् । ननु स्वमङ्गं स्वाङ्गञ्चेत्सुमुखा शालेत्यत्रापि स्यात् मुखस्यापि शालाङ्गत्वात्सुकेशी रथ्येत्यत्र च न स्यात् केशानान्तदङ्गत्वाभावादत आह । अद्रवमिति । स्पर्शवद् द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः । रथ्येति । इदानीं प्राणिस्थत्वाभावात्पूर्वलक्षणेनासिद्धिः । एवञ्चेदं पूर्वलक्षणे प्राणिस्थत्वमुपलक्षणमित्यत्र तात्पर्यग्राहकमिति भावः । प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिनि कदाप्यदृष्टत्वादाह । तेन चेदिति । अप्राणिनोपि स्वाङ्गं यदि तेन तज्जातीयेन वस्तुना प्राणी यथा संबद्धस्तथा प्राणी संबद्धश्चेदित्यर्थः । अत एव तस्य चेत्तत्तथायुतमित्यस्याप्राणिनोपि स्वाङ्गमिति शेषो भाष्ये दर्शितः । पुरस्तादिति । सन्ननन्तरस्यैव बाधकः । मद्धचे इति । सहि पूर्वस्यैव बाधकः । प्रामाणिका इति । एवञ्च सुगात्रीत्यादयोपप्रयोगा एवेति भावः । उरः क्रोडेति । टाबन्तोयं स्वभावतो विशेषविषयः । शूर्पणखेति । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । केवलयौगिकत्वे तु शूर्पनखीत्येव । न कीविति । अस्वरितत्वादिति भावः । इतिशब्द इति । एवञ्च भाषायामिति व्यर्थं छन्दसीत्यस्य दिक्पूर्वपदादित्यत्रासंबन्धेनास्वरितत्वादसंबन्धासिद्धेः । परे तु दिगिति सूत्रे वाह इत्यत्र च छन्दसीति वर्त्तते लोके त्वन्तोदात्तमेव प्राङ्मुखीति । एवञ्च तन्निवृत्तिबोधनाय भाषाग्रहणं, इतिश्चार्थे तेन छन्दस्यपि अत एव ङेरामिति सूत्रे कैयटे सख्यशिश्वी च भाषायामिति पाठो दृश्यते इत्याहुः । क्वचिदिति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वेन सखा सप्तपदी भवेति सिद्धम् । न विद्यते शिशुरस्या इत्यशिश्वी । क्वचिदस्याद्युदात्तत्वन्तु छान्दसत्वात् । जातिशब्देन अर्थे कार्यसम्भवात्तद्वाचकग्रहणमित्याह । जातिवाचीति । अनन्यभावे विषयशब्द इत्याह । न च स्त्रियां नियतमिति । भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं जाति, नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमित्यस्य च शुक्लादिगुणस्यैकत्वनित्यत्वपक्षे तत्रातिव्याप्तिर्जनेनेन प्राप्यते सा जातिरिति च युवत्यादावव्याप्तमत आह । आकृतीति । ग्रहणमिति करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकम् । आकृतिरवयवसन्निवेशः । आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति विग्रहस्तदाह । अनुगतेति । ईदृशाकारो गौरित्याकृत्युपदेशादिव्यङ्ग्य इत्यर्थः । न च बालाद्यवस्थाभेदभिन्नानेकदेहवृत्तिदेवदत्तत्वादेराकृ-

तिव्यङ्ग्यत्वेन तत्रातिव्याप्तमिदमिति वाच्यम् । समानकालिकोनकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थात् । अवस्थाभेदे ऽपि तद्भेदाप्रतीतेश्च स एवायमिति प्रतीतेश्च तज्जातीयो ऽयमित्यप्रतीतेश्च । अत एवेन्द्रत्वादिकं न जातिः पञ्चेन्द्रोपाख्यानादिभिरनेकेषां समकालिकत्वे ऽपि सर्वेषां संस्थानस्यैकत्वे मानाभावात् । दुर्गा ऽपर्णेत्यादौ स्त्रीविषयत्वादपि न ङीष् । तटीति । अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यमेतत् जलसमीपदेशविशेषो हि तटम् । नन्वेवं वृषलत्वादीनां जातित्वं न स्यात् । अवयवसंस्थानस्य ब्राह्मणादिसाधारण्येन तस्या आकृतिग्रहणत्वाभावात्किं तु साक्षादुपदेशगम्या सेत्यत आह। लिङ्गानामिति । इयमपि जातिरित्यर्थः लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी सर्वाणि लिङ्गानि न भजति इति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वे ऽपि भाष्यप्रामाण्याद्भजो ण्विः समासश्च । आख्यातमाख्यानमुपदेशः । कथनात् । उपदेशात् । एकत्रेन्द्र इत्युपदिष्टे अन्यत्र तद्ग्रहे मानाभावान्नेन्द्रत्वादि तथा । ब्राह्मणत्वन्तु एकत्रोपदिष्टे तत्तत्पित्रादिषु सुग्रहम् । वृषलत्वन्तदपत्यतत्सहोदरादौ सुग्रहम् । अत्राकृतिग्रहणेति नित्यानित्यसाधारणमिति युवत्वादिकमपि जातिरेतन्मते । अपर आहेत्यादिना यावद्द्रव्यभावित्वमित्यनित्यव्यावृत्तं लक्षणान्तरं भाष्ये दर्शितम् । एवञ्च भिन्नऋषिकर्तृकलक्षणद्वयप्रामाण्येन कुमारादिशब्दे जातिकार्यविकल्पः । अत एव युवजानिरित्यत्र पुंवत्त्वं युवतितरेत्यत्र तदभावश्च भाष्ये उदाहृतः । नन्वेताभ्यामप्यौपगवी कठीत्यादेरसङ्ग्रहोऽनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावात्सर्वलिङ्गत्वाच्चेत्यत आह । गोत्रञ्चेति । शास्त्रीयमत्र गोत्रमत एव गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां लुगिति न्यासे औपगवी माणविकेत्यत्राप्योऽनुपसर्जनमित्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति मा भूदेवमणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यतीति प्रोक्त्वा पूर्वपक्षिणोक्ते तदङ्गीकृत्यैव इह तर्ह्यौपगवीभार्यः जातिलक्षणः पुंवत्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति मा भूदेवं वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति एवन्तर्हि ग्लुचुकायनीभार्ये दोष इत्येको गोत्रइति सूत्रस्थभाष्ये युवापत्यस्य जातित्वाभावकथनं सङ्गच्छते अन्यथा जातिलक्षणङीष एव परत्वाद्धक्तुं युक्तत्वं पुंवत्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यसङ्गतिश्च । ग्लुचुकायनीभार्ये दोषस्तु ङीष्पुंवत्त्वप्रतिषेधयोरसिद्धिरूपो बोध्यः । सर्वतोक्तिन्नर्थादिति ङीषि तु पुंवत्त्वप्रतिषेधासिद्धिरेव दोषः। अत एव ब्राह्मोजाताविति सूत्रे ऽपत्ये जातौ नेत्यर्थः सङ्गच्छते तव त्वपत्यस्य जातित्वाव्यभिचारात्तदसङ्गतिः, ब्राह्मो नारद इत्यसिद्धिरतः सामर्थ्येनात्र शास्त्रीयगोत्रस्यैव ग्रहीतुमौचित्यम् । अनन्तरापत्यप्रत्ययान्ते ऽवन्तीत्यत्र जातिप्रयुक्तो ङीषित्यनुपसर्जनादिति सूत्रभाष्यन्त्वनन्तरेष्वत्थाम्नि द्रोणायनिवद्गोत्रत्वारोप इत्यभिप्रायेण । यूनि तु न शास्त्रीयगोत्रत्वारोपस्तत्र युवैव न गोत्रमिति नियमेन तत्संज्ञानिषेधात्तदाह । अपत्यप्रत्ययान्त इति । अपत्यं पौत्रप्रभृतीति परिभाषित इति शेषः । शाखाध्येत्रिति । षष्ठीतत्पुरुषः शाखायामस्त्रीविषयत्वाभावात् । जातिकार्यं लभते इति । अनेनास्यातिदेशत्वं बोधयति । कठेन प्रोक्तमधीतइति वैशम्पायनान्तेवासित्वात्प्रोक्तार्थे णिनेः कठचरकादिति लुक् । अद्ध्येत्रणः प्रोक्ताल्लुक् । बह्वचो

ऋचो ऽध्येतव्या यस्या इति विग्रहे ऋक्पूरित्यप्समासान्तः स्त्रिया अध्ययनाभावे ऽपि तद्वंश्यत्वात्ताच्छब्द्यं, यथा ऽनधीयाने माणवके । ब्राह्मणीत्यत्रापत्ये ऽणि ब्राह्मोजातावित्युक्तेष्टिलोपाभावः । परे तु आकृतिग्रहणेत्येव लक्षणमाकृतिपदमुपदेशोपलक्षणमाकृतिद्वारा साक्षाद्वोपदेशेन ग्राह्या जातिरित्यर्थः । तत्रेदृशाकारो गौरित्याकृत्युपदेशग्राह्या गोत्वादिजातिः । अयं ब्राह्मण इति साक्षादुपदेशग्राह्या ब्राह्मणत्वादिजातिः । यद्वा आकृतिग्रहणं जातिग्राहकोपदेशस्याप्युपलक्षणं लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति तत्स्वरूपानुवादकं, तेन शुक्लादिगुणानामेकत्वे ऽपि जातित्वाभावो बोधितः । अत एव विशेषणानाञ्चेति सूत्रे जातेराविष्टलिङ्गत्वं भाष्ये उक्तम् । आविष्टलिङ्गत्वं नियतलिङ्गत्वमिति कैयटः । तच्च प्रायिकमिति केचित् । भाष्यप्रामाण्याज्जातेरेकशब्दवाच्याया न त्रिलिङ्गता, तटन्त्रिष्वित्यादि कोशकृतां प्रमाद इत्यन्ये, सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यनेनैकत्वमनेकानुगतत्वञ्च बोधितम् । सकृदेकवारं कचिद्व्यक्तौ साक्षादाकृतिद्वारा वोपदिष्टा व्यक्त्यन्तरे ग्रहीतुं शक्येति तदर्थः गोत्रञ्चेत्यादि प्राग्वदेव । अत एव 'प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद् गुणैः । असर्वलिङ्गां बह्वर्थान्तां जातिं कवयो विदु'रिति लक्षणान्तरं भाष्ये उक्तम् । सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या तौ प्राप्नोति सा जातिरिति लक्षणम् । यावद्द्रव्यभाविनीति तदर्थः । अनेन गोत्वब्राह्मणत्वाद्योरुभयोरपि सङ्ग्रहः । गुणैर्युगपत् द्रव्येण सम्बद्ध्यते यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्य नोपलम्भस्तथा जातिरहितस्यापीत्यर्थ इति कैयटः । इदं स्वरूपकथनमेव । अत्र लक्षणे ऽसर्वलिङ्गामित्येतन्मदुक्तार्थकमेव न तु लक्षणान्तरमनुपयोगात् । बह्वर्थां सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः । एतदेकवाक्यतया पूर्वलक्षणे ऽपि मदुक्तव्याख्यैवोचिता । अत एव कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः यथा पूर्वलक्षणं तथा कुमारीभार्य इति भवितव्यं यथोत्तरं तथा कुमारभार्य इति भाष्ये लक्षणमित्येकवचनमेव प्रयुक्तम् । अत एवाकडारसूत्रशेषे आकृतिग्रहणा जातिरित्येवोक्तं भाष्ये इत्याहुः । बलाकेति । अयञ्च बिसकण्टिकापदवाच्यजातिविशेषवाची । स च बकत्वव्याप्यो ऽन्यो वेत्यन्यदेतत् । अस्त्रीविषयादित्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये लिङ्गान्तररहितभिन्नादित्यर्थः । एतेन बलां कायतीति यौगिकस्य सर्वलिङ्गत्वा- 'द्बलाका बकपङ्क्तिः स्याद्बलाका बिसकण्टिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मत' इति कोशे पुंल्लिङ्गस्याप्यभिधानाच्च नेदं युक्तमित्यपास्तम् । अत एव पाककर्णेति सूत्रं चरितार्थं, तद्धि स्त्रीविषयार्थमन्यथा तेषामपि यौगिके ऽर्थे लिङ्गान्तरसम्भवेन पूर्वेण सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ पाककर्ण ॥ जातिवाचिनः किम् । बहुपुष्पा शाखा । स्त्रीविषयादपीति । अजात्यर्थन्तु न । प्राक्पुष्पादिषु जातिवचनेषु नित्यस्त्रीलिङ्गेषु सदच्काण्डेत्यादिनिषेधात् । योपधादपीति । पुनर्जातिग्रहणादिति भावः । अस्त्रीविषयादिति तु पूर्वसूत्रेण विच्छिन्नम् । तित्तिरिति । 'स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगा' इत्यमरादयं स्त्रियामपीति भावः । इतः किम् । दरत् । इचश्चमगधेत्यणो ऽतश्चेति लुक् ॥ ऊङुतः ॥ ङकारो नोङ्धात्वोरिति विशेषणार्थः ।

अन्यथा यवाग्वेत्यादावपि निषेधः स्यात् । दीर्घोच्चारणं प्रश्लेषेणोकारद्वयविधानद्वारा ब्रह्मबन्धूरित्यादिबहुव्रीहौ परकव्निवृत्त्यर्थम् । रूपाणां सवर्णदीर्घेण सिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् । श्वश्रूरिति तु श्वशुरः श्वश्र्वेति निर्देशात्सिद्धम् । कुरूरिति । एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वात्स्वादयः । अध्वर्यूरिति । अध्वर्युशाखाध्यायिविशेषोद्भवेत्यर्थः । रज्ज्वादीति । उत इति तु नेह सम्बध्यते अलाबूरिति भाष्योदाहरणादिति भावः । कृकवाकुरित्यत्र मनुष्यजातित्वाभावात्पूर्वेणापि न ॥ पङ्गोश्च ॥ पङ्गुशब्दो गुणवाचीति पूर्वेणाप्राप्तिः । श्वशुरस्येति । श्वश्र्वेति निर्देशादन्त्याकारस्य लोपः । तन्निर्देशसिद्धमेवैतत् । भाष्ये त्विदं न दृश्यते ङ्याविति सूत्रस्थभाष्यस्वरसस्त्वयमनूङन्तो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति ॥ ऊरूत्त ॥ उपमीयते ऽनयेत्युपमोपमानं तद्भाव औपम्यमुपमानत्वम् । एवं च तद्बोधकोरूत्तरपदादित्यर्थः । उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदं प्रत्यासत्त्योपमानवाच्येव । अतः करभोपमोरूरित्यत्र न । तदाह, उपमानवाचीति । करभेति । मणिबन्धादाकनिष्ठं करबहिर्भागः करभस्तद्वदूरू यस्या इत्यर्थः । उत्तरपदादिति । शफशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्योरूपार्थे आरोपादित्यर्थः । एवञ्च समासस्योपमानोपमेयभावाबोधकत्वेन न पूर्वसूत्रप्राप्तिस्तदारोपे च स निमित्तमित्यन्यदिति भावः । ननु सहशब्दग्रहणं व्यर्थं सर्वस्योरुमत्त्वेन सहशब्दप्रयोगस्य तत्समभिव्याहारे व्यर्थत्वेन सहोरूरिति प्रयोगस्यैवाभावादत आह । सहेते इति । रतिश्रममिति शेषः । सह विद्यमानावूरू यस्या इत्यर्थ इति कैयटः । अतिरमणीयावित्यर्थ इति तदाशयः । कमलानि कमलानीतिवत् । कद्रूरिति । नागमातुः संज्ञा । अच्छन्दोर्थमिति । छन्दसि कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसीत्यनेनैव सिद्धिरिति भावः । अत्रो य इति । शार्ङ्गरवादीति लुप्तपञ्चम्यन्तमञ इति च षष्ठी अनुपसर्जनादिति विभक्तिविपरिणामेनास्य विशेषणमेवं टिड्ढेत्यत्रापि सुवचम् । तद्वदत्र पञ्चम्यन्तत्वमपि सुवचम् । अञ्योकार इत्यपि पाठः क चित् । शार्ङ्गरव्यां जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनम् । अण्यादिवृद्ध्योर्गुणो । पुत्रशब्दोत्र पठ्यते तस्य पाठसामर्थ्याज्जातित्वाभावे ऽपि ङीन् । नृनरयोरिति । यद्यपि नारीति नृशब्देन सिद्धं नरीति तु पुंयोगे ङीषा दुर्वारं जातिग्रहणानुवृत्त्या तत्रास्याप्रवृत्तेरिति नरग्रहणं व्यर्थं तथा ऽपि नरत्वजातिमात्रप्रतिपिपादयिषायां नरीति व्यावृत्त्यर्थं तद्ग्रहणम् । अत्राद्याकारस्यैव वृद्धिर्लक्ष्यानुसारिव्याख्यानात् । वस्तुत इदं गणसूत्रमनार्षं नुर्नरस्य च धर्म्या नारीति ऋतो ऽञिति सूत्रेण नरस्य चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन चाद्युदात्तनार्याः सिद्धेः । रूढ्या योग्यतया तद्धर्म्या नरत्वजातिविशिष्टैव बुध्यते । अत एव वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्चेति वचनं वास्तुनि भवो वास्तव्य इति दिगादित्वात्संसाध्य प्रत्याख्यातं भाष्ये । नित्यानां शब्दानां यथा कथं चिदन्वाख्यानं कार्यमिति कैयटः । रूढ्या सर्वदोषपरिहार इति तदाशयः ॥ यङश्चाप् ॥ पकारो याडाप इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्य ह्यनुबन्धकत्वसम्पादनद्वारा सामान्यग्रहणाविघातकत्वेन चारितार्थ्ये ऽपि आम्बष्ठ्या आव-

न्यैत्यादौ परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं बाधते इति बोध्यम् । षाच्च इति । गौकक्ष्यशब्दस्य गर्गादियञन्तस्योदीचां मतेनैव चापः सिद्धेः स क्रोड्यादिषु न पाठ्यः । संप्रसारणन्तु तस्य नेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये ॥ यूनस्तिः ॥ ऋन्नेभ्य इति ङीपोपवादः । उत्तरार्थ इति । इह करणं तदनित्यत्वज्ञापनार्थमिति केचित् ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

स्वौजसमौडिति विहितस्वादीनामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमाह ॥ प्रातिपदिकार्थेति ॥ इदमपि सूत्रं क्रियायोगएव प्रवर्त्तते ऽन्ततो ऽस्तिक्रियायाः सर्वत्र सत्त्वात् । आख्यातार्थकर्त्रादिना ऽभेदान्वयेन तद्द्वारकः क्रियायोगो बोध्यः । प्रथमान्तार्थस्यापि क्रियाजनकत्वादस्याः कारकविभक्तित्वेन भाष्ये व्यहारः । ननु कृष्णादिशब्देषु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वाल्लिङ्गग्रहणमनर्थकमत आह । नियतेति । यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स तदर्थ इत्यर्थः । अन्वयानुपपत्तिपूर्विका लक्षणा पदे एव । प्रत्ययोत्पत्तिः सर्वत्र शक्यार्थे एव शक्यतावच्छेदकारोप एव च लक्षणेति न लक्ष्यासङ्ग्रहो दोषः । तटादिशब्दानान्तत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारे सकललिङ्गबोधकतया न किमपि लिङ्गन्ततो नियतोपस्थितिकमिति न तद्बोध्यलिङ्गस्यात्र प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणमिति लिङ्गग्रहणमिति भावः । लिङ्गमात्रेति । लिङ्गस्यैवाधिक्ये इति क्रमेणार्थः । यद्यपि विशेष्यविशेषणभावोप्यधिको भासते तथापि तस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गतया न स्वार्थमात्रनिमित्तकप्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधकत्वमिति बोध्यम् । अभेदेन संसर्गेणेति । इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गेणेत्यर्थः । अभेदस्तु न संसर्ग इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । इहोक्तार्थत्वादिति । उक्तार्थानामप्रयोगात् । प्रातिपदिकप्रतिपादितसंख्याविशिष्टे संख्यान्तराभावाच्च तदप्राप्तिः । अनन्वितार्थकविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तेरेव न्याय्यत्वान्न द्यादिभ्यः सर्वविभक्त्यापत्तिरिति भावः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेन्द्राणीत्यादौ प्रथमासिद्धिः । परिमाणशब्दश्च परिच्छेदकपर इत्युन्मानादिष्वपि प्रथमासिद्धिरिति बोध्यम् । परे त्वत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च । स च मुख्य इवारोपिततदाश्रयो ऽपि । अत एव गोपीत्यादौ स्वादिप्रकृतेलक्षणिकत्वे ऽपि न दोषः । अत एव लिङ्गग्रहणं सार्थकमन्यथा स्वमोर्नपुंसकादित्यादिशास्त्रप्रामाण्येन लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ इति भाष्ये सिद्धान्तितम् । तस्माच्छस इत्यत्र पुंसीत्यस्य पुम्शब्दस्य प्रकृतित्वे इत्येवार्थः ॥ अभिहिते प्रथमेति वार्त्तिकस्य तत्तत्प्रातिपदिकार्थगतकारकशक्तावन्येनाभिहितायां स्वार्थे प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यर्थ इति न तद्विरोधः । एतेन तन्नये कारकस्य प्रत्ययार्थत्वन्तव तु तन्नेति विरोध इत्यपास्तम् । तटादिशब्दानामपि लिङ्गं वाच्यमेव द्योतकास्तु विसर्गादयः । पूर्वं तत्तल्लिङ्गं बुद्धिस्थीकृत्यैव तस्य तस्य विसर्गादेः साधुत्वान्वाख्यानम् । नियमांशानिवेशे तु न मानं, इदमेवाभिप्रेत्य वृत्तौ प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युक्तम् । सत्तेति प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणं आश्रयस्तु तदाक्षिप्तत्वान्न पृथगुक्तः । एवञ्च प्राति-

पदिकार्थ इत्यस्यालिङ्गा लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चाव्ययपुमादय उदाहरणम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीशब्दोप्यस्यैवोदाहरणम् । अन्ये सर्वे लिङ्गाधिक्ये इत्यस्य । द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकानान्द्रोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन परिमाणमपि लिङ्गवद्विशेष्यान्वय्यर्थः । एवञ्च तस्य लिङ्गवत्प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्परिमाणग्रहणम् । द्रोणः परिमाणमित्येष तु द्वौ ब्राह्मणाविति वत्प्रयोगः द्रोणशब्दस्यानेकार्थत्वाद्वा । मूलोक्तं तु न युक्तम् । द्रोणो व्रीहिमानयेत्यस्यापत्तेः । किञ्च तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकैकवाक्यतया भेदान्वये द्रोणो व्रीहिरित्यानिष्टम् । न च यदा परिमेये द्रोणादीनां वृत्तिस्तदा तस्यानेकत्वेन परिमाणमात्रपरत्वे तदबोधेन च व्यभिचारान्मेयस्य नियतोपस्थितिकत्वाभावेन प्रातिपदिकार्थत्वादसिद्धौ कर्मव्युत्पत्त्या प्रमेयार्थकं परिमाणग्रहणमिति कैयटोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । सिंहो माणवक इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेस्तद्वदस्यापि सिद्धेश्च । नियमांशनिवेशे मानाभावाच्च । एको द्वावित्यादिसिद्धये तु वचनग्रहणम् । अन्यथैतत्सूत्रोपस्थितानभिहितइत्यस्यात्र फलाभावादेकवाक्यतापन्नसंख्यावाक्यान्वयित्वेन तदप्राप्तिः रामावित्यादौ संख्याधिक्ये प्रथमा तु द्व्येकयोरित्याद्येकवाक्यतयेति बोध्यम् । मात्रग्रहणाभावे तु यथा कर्मणि द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाज्ञानसमानकालिकार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तज्ज्ञानसमानकालिकार्थान्तरस्यात एव गान्दोग्धिपय इत्यादावपादानत्वादिबोधेऽपि द्वितीया । एवञ्च कर्मणि सत्येव द्वितीया न तु तदसत्त्वे इति नियमाकारस्तथानेनापि प्रातिपदिकार्थसत्त्वे एव प्रथमा न तु तदसत्वे इत्येव नियमः स्यात् । एवञ्चानर्थकनिपातेभ्यः प्रथमा नैव स्यात् एवञ्च तत्समभिव्याहारे सपूर्वायाः प्रथमेत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिर्न स्यात् तत्सत्त्वे क्रमादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत्तद्धितस्वार्थे इत्यर्थान्न दोषः । इदमेव मात्रग्रहणं कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्मदुक्ताकारनियमत्वे मानम् । मात्रग्रहणाच्च सूत्रकारस्य प्रत्ययानियमपक्ष एवाभिमत इति गम्यते । तदकरणलाघवेन तु कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थनियम उक्तो भाष्यादौ । स्पष्टञ्चेदं सर्वं भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितमित्याहुः ॥सम्बोधने च॥ तत्र वर्त्तमानादित्यर्थः । सम्बोधनमभिमुखीकरणं तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ती सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सम्बोध्यस्य सिद्धिं विना तत्त्वासम्भवादनुवाद्ये एवैषा विभक्तिः । अत एव विधेयभूतक्रियायामेवैतदर्थान्वय उद्देश्यतया । अत एव राजा भव युध्यस्व राजन्युध्यस्वेत्यनयोर्व्यवस्थयैव प्रयोगः । राम पाहीत्यादौ चाभिमुखीभवद्रामादुद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो रक्षणमिति बोधः । व्रजानि देवदत्तेत्यादावपि जानीहीत्यादिः शेषो बोध्यः । तत्र व्रजनस्य कर्मत्वाद्देवदत्तस्योद्देश्यत्वादुभयोः समानवाक्यस्थत्वम् । एकतिङ्वाक्यमित्यस्य च श्रूयमाणैकतिङित्यर्थ इति न दोषः । उद्देश्यविधेयभावो वाक्यार्थः अभिमुखीभवनानुकूलव्यापारश्च सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगरूपः । व्रजानीति प्राप्तकाले लोट् । अत एव गच्छेत्याद्यध्याहारे धिङ्मूर्खेत्यादौ प्रथमा अनध्याहारे तु द्वितीयैवेति दिक् ॥ इति प्रथमा ॥

कारके ॥ कारकत्वं क्रियाजनकत्वम् । भाष्ये करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्श-

नात् । ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात् । अत एवैषां क्रियायामेवान्वयः। क्रियाजनकमिति ज्ञाते का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया जनकाकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयस्यौचित्यात् । सर्वेषां कारकाणां स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वं बोद्ध्यम् । असन्निहितसम्प्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वावश्यकत्वेन स्वज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वम् । एवं स्तोकम्पचतीत्यादौ फलस्यापि घटं करोति स्मरतीत्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वेन स्मृत्यादिनिष्पादकत्वं बोद्ध्यम् ॥ कर्तुरीप्सित ॥ ईप्सितशब्दो ऽत्र क्रियापरो नाभिप्रेतपरो रूढः । स्पष्टञ्चेदं वारणार्थानामित्यत्र भाष्यकैयटयोः । कर्तुरिति क्तस्य च वर्त्तमान इति कर्तरि षष्ठी । आप्नोतेः सन्नन्तान्मतिबुद्धीतिवर्त्तमाने कर्मणि क्तः । मतिरिच्छेति तत्राकरः । एवञ्च कर्त्राप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः । आप्तिश्चात्र सम्बन्धः । स च कर्तृपदार्थविशेषणीभूतव्यापारद्वारक एव। उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पने मानाभावात् । एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बन्धुमिष्यमाणमित्यर्थः यथा तण्डुलं पचतीत्यादौ । फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलसम्बन्धित्वात्कर्मत्वम् । अत एव तत्समानाधिकरणे स्तोकम्पचतीत्यादौ कर्मत्वसिद्धिः । क्तप्रत्ययोपात्तवर्त्तमानत्वन्तु न विवक्षितं तेन कटं कृतवान्करिष्यतीत्यादिसिद्धिः । कारकं कर्मसंज्ञं स्यादिति । कारकइति प्रथमार्थे सौत्री सप्तमी । तेन कारकं सत्कर्मसंज्ञमित्यर्थः । संज्ञिनः क्रियाजनकत्वन्तु महासंज्ञयाक्षिप्तम् । यद्वा सप्तमी यथाश्रुतैव कारकपदञ्च क्रियापरं करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः । जनकमित्यध्याहारः । विषयत्वं सप्तम्यर्थः । कारकग्रहणे च स्वरितत्वप्रतिज्ञया एतदधिकारोक्तकर्त्रादिषट्कमेव गृह्यते तेन नटश्रवणमित्यादौ न कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। ग्रामेवास इत्यादौ च तत्स्वरसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः । कर्तुः किमिति । तदभावे ऽपि केनाप्तुमित्याकाङ्क्षायां कारकाधिकाराद्व्यापारलाभ इति प्रश्नः । माषेष्विति । माषेषु प्रसक्तमश्वं म ाषनाशो मा भूदित्यन्यत्र बध्नातीत्यर्थः, तदाह । कर्मण इति । तमब्ग्रहणं किमिति । अवयवद्वारा समुदायस्य प्रश्नः । कर्तुरुद्देश्यं कर्मत्वेनास्त्विति भावः । पयसौदनमिति । यदा कृतभोजनो ऽपि पयोलाभेनौदनभोजने प्रवर्तते तदेदं प्रत्युदाहरणं तत्क्रियायाः पयउद्देश्यकत्वात् । ईप्सिततमशब्दस्य तु क्रियाशब्दत्वात्पयसस्तदा फलाश्रयत्वेनाविवक्षणान्न दोष इति भावः । तमस्य फलं त्वग्रेमाणवकं वारयतीति । तदभावे हि वारणार्थानामिति सूत्रमस्यापवादः स्यात् । एवञ्च माणवकस्य कर्मत्वन्न स्यात् । न चाग्नौ तच्चरितार्थम् । तस्यापि तदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वाद्, वारयतेश्च संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोर्थः । एष एव प्रवृत्तिविघातः । ईप्सितशब्द उभयत्रापि क्रियाशब्द एव । न च संयोगो न तत्कर्तृव्यापारजन्य इति तत्र कर्मत्वाप्राप्तिरिति वाच्यम् । कर्तृव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैव तेन लाभात् । तमब्ग्रहणे त्वीप्सितमात्रे सावकाशस्य परत्वादीप्सिततमे अनेन बाधः । ईप्सिततमत्वञ्च प्रकृतधात्वर्थ-

प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वम् । तच्च नाग्न्यादौ । फलव्यापारयोः प्रकृतधात्वर्थत्वन्तु प्रत्यासत्तिलभ्यन्तेन यदा पुष्ट्यर्थं मासभक्षणाय माषक्षेत्रे एवाश्वबन्धनन्तदा माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादौ माषाणां न कर्मत्वम् । बन्धनप्रयोज्यभक्षणफलाश्रयत्वे ऽपि भक्षणस्य बध्नात्यर्थत्वाभावात् । प्रयोज्यत्वनिवेशाद्गां दोग्धीत्यादौ विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकदुहियोगे पयसः कर्मत्वसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये । कर्मेत्यनुवृत्ताविति । अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिसूत्रात् । आधारेति । कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयो हि सः । तदाह, गेहमित्यादि । अनुक्ते कर्मणीति । कर्मपदेनैतच्छास्त्रबोधितकर्मसंज्ञकं कर्मत्वशक्तिमद् गृह्यते । सर्वकर्मविहितद्वितीयादीनां कर्मत्वशक्तिमानर्थः । क्रियाकारकभावः सम्बन्धश्च तदर्थः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषयोः सम्बन्धस्य षष्ठी वाचिका कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोः सम्बन्धस्य द्वितीया वाचिकेति समर्थसूत्रस्थभाष्यात् । एवञ्च हरिं भजतीत्यादौ हरिकर्मकं भजनमिति बोधः । अभिहितेत्विति । अनभिहिताधिकारादिति भावः । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्द्व्येकयोरित्यादेश्च नियमत्वमेतदभावे ऽपि स्वादिसूत्रेणानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे इति कर्मादौ संख्यायाञ्च स्वादीनां सिद्धेः । तत्र यदा कर्मणीत्यादिर्द्व्येकयोरित्यादेश्चैकवाक्यतायामेकस्मिन्कर्मणीत्यन्वयेन सूत्रजबोधे कर्माद्यर्थस्य प्राधान्यन्तदा नार्थोऽनेन । सूत्रजबोधविषयप्रधानविषयेणोक्तार्थानामिति न्यायेन सिद्धेः । यद्यपि द्विर्बद्धं सुबद्धमिति न्यायेन द्वौ ब्राह्मणौ व्यतिलुनीतइत्यादौ द्योतकवाचकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयो दृष्टस्तथापि प्रकृते लक्ष्यानुसारादुक्तार्थानामिति न्यायानुसरणस्यैव वक्तुं शक्यत्वात् । एवञ्च कर्मादीनां द्योत्यत्वमेव । यदा तु कर्मगतएकत्वइत्यन्वयेन संख्यायास्तत्त्वं तदा सूत्रमारब्धव्यम् । भाष्ये एषु विभक्त्यर्थत्वव्यवहारो द्योत्यतयैव न त्वेतावता तच्छक्यत्वमेषां भ्रमितव्यं नियमत्वानुपपत्तेरिति स्पष्टं बहुष्विति सूत्रे भाष्यादिषु । द्योतकविषयेप्युक्तार्थानामिति न्यायो ऽधिपरीति सूत्रे भाष्ये दृश्यते । तत्र हि अध्यागच्छतीत्यादावागच्छतीत्यतोऽनधिकार्थयोरधिपर्योः प्रयोगस्योक्तार्थानामिति न्यायेनाभावमाशङ्क्यापूपौ द्वावित्यादावुक्तार्थानां प्रयोगदर्शनेन समाधानं कृतम् । तत्र हि द्विशब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्वाचिकद्योतकयोर्द्वावित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयः । अत एव द्विदशा इत्यादौ समासेन सुजर्थस्योक्तत्वान्न सुजिति भाष्ये उक्तम् । तत्र हि समासः सुचेत्युभयमपि । द्योतकं सुजर्थश्च जन्मेति तत्रैव वक्ष्यते । तथा तद्धितद्विर्वचनयोर्द्योतकयोस्तद्धितेनोक्तत्वाद्वीप्सायां न द्विर्वचनं माषश इत्यादाविति सर्वस्य द्वे इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । एवं च धातोरपि क्रियात्वक्रियाकालकारकसंख्यारूपं पञ्चकमर्थः । अत एव तद्विषये ऽपि द्व्येकयोरित्यादेर्भावकर्मणोरित्यादेश्च नियमत्वं भाष्ये संमतं सङ्गच्छते । अत एव दधि अजर्घा अवेदित्यादौ प्रापदिकधातुभ्यामेव सर्वबोधः । अत एव भावकर्मणोरित्यस्य तद्वृत्ताद्धातोरित्यर्थः स्नुक्रमोरिति सूत्रे भाष्ये दर्शितः । द्योत्यत्वादेवोभयत्रापि प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । प्र-

थमेवेति । सा हि प्रातिपदिकार्थस्य तेनोक्तत्वे ऽपि भवत्येवेति भावः। अत एवाभिहिते प्रथमेति वार्तिकं सङ्गच्छते। तिङ्कृदित्यादिपरिगणनादेव कटं भीष्मं कुर्वित्यादौ विशेष्यादुत्पन्नद्वितीयया गतार्थत्वे ऽपि विशेषणात्सा, यदा तु प्रक्रियादशायाङ्कटो ऽपि कर्म भीष्मादयोपीत्याश्रयणात् कटत्वविशिष्टकटनिष्ठकर्मत्वोक्तावपि भीष्मादिगुणविशिष्टनिष्ठस्य तस्य बोधार्थं ततो ऽपि सा । बोधस्तु परस्परं तयोर्विशेष्यविशेषणभावेनैव। कारकाणां भावनान्वयव्युत्पत्तिः साक्षात्स्वाश्रयद्वारा वान्वयविषयेति तदा परिगणनं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तिङ् कृतौ स्वप्रकृत्यर्थं प्रति यस्य यस्य कर्मता तस्य सर्वस्यापि कर्मतामाहतुरिति कृतः कटः सुन्दर इत्यादौ न क्वापि द्वितीयेति दिक् । शत्य इति । अत्र वदन्ति । कर्मादिपदद्वयात्मपि न विभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण कर्मादेर्भानमत औपगवश्चित्रगुरिति युक्तं प्रत्युदाहर्तुम् । तत्र च सम्बन्धस्य येन रूपेण षष्ठ्या भानं तेनैव तद्धितान्तादिभिस्समुदायशक्त्या, एतदधिकाराभावे च घट इत्यादौ षष्ठ्यवाच्यत्वेन दृष्टानामेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणं स्यात्तद्भिन्नस्यैव च षष्ठीविधायके शेषपदेन ग्रहणं स्यादित्यत्रत्यसम्बन्धस्य षष्ठीवाच्यत्वेन दृष्टतया प्राप्तां षष्ठीं वारयितुं सः । वस्तुतस्तु कटं भीष्ममिति परिगणनफलमुक्त्वा तत्प्रत्याख्यानायाशेषत्वान्नात्र शेषलक्षणा षष्ठी । अन्यानभिहितकर्मादीनामभावाच्च नान्या इत्याशङ्क्य न केवला प्रकृतिरिति समयः कृतो न चान्योत्पद्यमाना एतमभिसम्बन्धमुत्सहते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीयेत्युक्तं भाष्ये तेनैवोपगवादावपि षष्ठी वारितैवेति तयोरप्यप्रत्युदाहरणत्वमेव । तदुक्तमनेकमित्यत्र भाष्ये ऽपि चित्रगुरित्यत्र षष्ठ्यर्थस्य नियमेन भानात्षष्ठी प्राप्नोतीत्याशङ्क्याभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति प्रथमेत्युक्तम्। अनेनाशेषत्वरूपं षष्ठ्यप्राप्तिबीजमुक्तं, अन्तर्भूत इत्यनेन चित्रग्वादौ सम्बन्धस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणयोग्यतोक्तेति बोध्यम्। परे तु शत्य इत्यादौ कारकान्वययोग्यतावच्छेदकसाद्ध्यत्वेन न क्रियादेर्भानमत एव न तत्रेतरकारकाणामन्वयः । इदञ्च कर्तृकर्मणोरित्यत्र निरूपयिष्यते। एवं प्राप्तानन्द इत्यादौ यत्कर्मकप्राप्तिकर्त्तानन्द इति विग्रहतो बोधे समासतश्चानन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मेति बोधे विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेनैकार्थीभावः कल्प्यः स्यात् वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभङ्गश्च। किं च तथा सति बहुव्रीह्युपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य हानिः । किंचैवं प्राप्ता भार्या यं स प्राप्तभार्य इत्यादौ पुंवत्त्वानापत्तिः । पूर्वोत्तरपदयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपवक्ष्यमाणसामानाधिकरण्याभावात् । तस्मात्कालाः परिमाणिनेत्यादिसूत्रभाष्योक्तस्य वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वस्य निर्वाहार्थं वृत्तिविग्रहयोः प्राप्तिकर्त्रानन्दकर्मेत्येव बोधः । विशेष्ये तन्निरूपकत्वबाधेन तु विशेषणभूतप्राप्तौ तत्पर्यवसानं स्वर्गी ध्वस्त इतिवत् । शाब्दबोधस्तु विशिष्टे तदारोपेणोपपाद्यः । एवञ्चात्र शब्दात्कर्मादेः क्रियाजनकत्वेन विभक्तिवाच्यतावच्छेदकोद्भूतशक्तिमत्त्वेन च न मानमतो न विभक्तिप्रसक्तिः । अत एव गतिकारकोपदादिति सूत्रे गतिकारकोपपदादिति किमर्थं परमं कारकं

परमकारकमिति प्रतीकमुपादाय यथा सम्प्रदानादयः शब्दा न कारकरूपतां प्रतिपादयन्ति तथा, कारकशब्दो ऽपीति कृदन्ता हि क्रियायोग्यताविशिष्टद्रव्यवाचिनो न तद्भूतां कारकशक्तिं प्रतिपादयन्तीति कैयटेनोक्तम् । अत एव तस्य कर्मत्वस्य न क्रियान्वयनियमः । अन्यथा कारकशक्तेः क्रियाविशेषणत्वनियमेन कर्मादिपदैरिव पक्वादिपदैरपि न विभक्तिप्रयोजकरूपेण कर्मादीनां भानम् । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिधाने इत्यस्यायमर्थः।यत्तैरभिधाने तत्तच्छक्त्यावेशेन न भानमिति विभक्त्यप्रसक्तिरत्रैवानभिहितइति तात्पर्यग्राहकम् । ध्वनितञ्चेदं सुप आत्मन इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हीष्टः पुत्र इष्यते पुत्र इत्यर्थे क्यचमाशङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वान्नेति समाहितं इष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्पुत्रार्थे कर्मत्वावगतावपि पुत्र इति सुबन्तं न कर्मवाचीति न ततः क्यजिति तद्भावः । एवं कर्मत्वन्तद्वाचकशब्देन पुत्रगतं कर्मत्वमुक्तं न तु पुत्रशब्दस्य तत्र वृत्तिरित्यक्षरार्थः । सुप आत्मन इति सूत्रस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकसुबन्तादित्यर्थ इति तदाशयः । वस्तुतः कर्मत्वविशिष्टो योर्थस्तद्बोधकादित्यर्थे इहभवन्त इत्यादिना समाध्यन्तरमुक्तं वाक्ये फलं विशेष्यं वृत्तौ व्यापार इति समानार्थत्वाभावात्तत्रार्थे वृत्तिर्नेतीत्याहुः । प्राचीनानुसारेणोक्तस्य प्रायेणेत्यस्य फलमाह, क्वचिदिति।परे त्वत्र तुमनः साधुत्वायेष्यतइत्यध्याहार आवश्यकः । अन्यथा क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावाच्छकादियोगाभावाच्च स दुर्लभः स्यात् । अध्याहारे तु इच्छार्थेषु तुमुनिति सुलभः । विषवृक्षो ऽपि संवर्ध्य छेत्तुमिष्यतइति यत्तदसाम्प्रतमित्यन्याय्यमित्यर्थः । एवञ्चाध्याहृततिङाभिधानान्न द्वितीया । तादृशेच्छाया अन्याय्यत्वञ्च तद्विषयस्यान्याय्यत्वेन । एवममुं नारद इत्यबोधि स इत्यादौ नारद इत्येतच्छब्दाभिलप्यमानाकारो बोध इत्यर्थ इति प्रथमान्तस्याप्रातिपदिकत्वान्न तत्र द्वितीया । अत एव अधिहरीत्यादौ समासः । तद्वचनसामर्थ्येन ह्यस्य परिगणनत्वकल्पनैव युक्ता अत एवाश्रआँ अप इत्यादौ सप्तमी । किं च निपातेनाभिधाने ऽपि प्रातिपदिकार्थत्तच्छक्तिमत्त्वेनैव भानमिति तत्र विभक्तिः सुलभा शब्दशक्तिस्वभावादस्यैवार्थस्य द्योतको निपातः। अत एव परिगणनप्रत्याख्याने ऽपि न दोष इत्याहुः ॥ तथायुक्तम् ॥ तत्त्वञ्च समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यतद्धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपम् । पराधीनतया विषं भुञ्जाने ऽपि भुजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धं, तदुक्तं भाष्ये। आतश्च विषमीप्सितं यत्तद्भक्षयतीति तस्माच्चोरान्पश्यतीति द्वेष्योदाहरणं, विषयेन्द्रियसम्बन्धाद्दृश्यमाना अपि न दर्शनोद्देश्या अपि तु अनिष्टदर्शना एवेति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः । एवञ्च तत्र पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् । अनीप्सितमनुद्देश्यम् । तच्च द्वेष्यमुदासीनञ्च । तृणमिति । यथा स्पृश्यमानस्य गङ्गादेः स्पर्शादिजन्यसंयोगादिफलाधारत्वं तथैव तृणादेरपीति भावः । अनीप्सितपदाभावे ईप्सितस्य प्रकर्षहीनस्याप्यनेन संज्ञाप्राप्तौ वारणार्थानामित्यनवकाशं स्यात् । तथायुक्तमिति किम् । विषेणौदनं भुंक्ते इत्यादौ करणत्वमात्रविवक्षायां विषस्य मा भूत् । प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यत्र प्रयागस्य

च मा भूत् तत्सत्त्वे तु प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपतत्त्वाभावान्न दोषः। अपादानादिविशेषैरिति। तत्तद्रूपेणाभासमानमित्यर्थः । अकथितशब्दो ऽत्रासंकीर्तितपरो नाप्रधानपर इति भावः । एवञ्च पूर्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षायां सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ चैतत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अपादानत्वादिविवक्षायां पञ्चम्याद्येव। केन रूपेण तर्हि विवक्षेति चेत् कर्मत्वेनेति गृहाण। कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोध्येऽर्थे कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वबोधकत्वात्, बोधो ऽपि तथैव । तत्तच्छास्त्राभावे सर्वत्र षष्ठीप्राप्त्या सर्वासान्तदपवादत्वेन तदपवादत्वमात्रेण सम्बन्धार्थकत्वं न युक्तम्। अतः कर्मणि द्वितीयेत्यस्य न वैरूप्यम् । अत एवैतत्सूत्रशेषे भाष्ये ऽनेनैव सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्येप्सितमात्रस्याप्यनेन संज्ञायां वारणार्थानामिति सूत्रस्यानवकाशत्वे माणवकादपि पञ्चमी स्यादिति ईप्सिततममित्याद्यारब्धव्यमित्युत्तरितम् । एतेन दुहादीनां व्यापारद्वयार्थकत्वे कर्तुरिति कर्मत्वे तत्त्वेनाविवक्षायामप्यनेन कर्मत्वमिति परास्तं, वदतो व्याघातात् । अत एवं कर्तुरित्यनेन सिद्धिमाश्रित्यास्य वैयर्थ्यं भाष्ये नाशङ्कितम् । कारकमिति । क्रियाजनकमित्यर्थः । नन्वेवं नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गः । सर्वथा तत्र तदप्राप्तेः । गीतद्वारा च तस्य क्रियाजनकत्वम्। न च तस्य कर्मयुक्त्वाभावस्तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात् । नटस्यापादानत्वविवक्षा तु न कदापि, आख्यातेति सूत्रे उपयोगग्रहणेनानुपयोगे आख्यातुरपादानत्वाविवक्षाया बोधनादतः परिगणनमाह। दुह्याजिति । कर्मयुगिति । कर्मयुक्त्वं धात्वर्थव्यापारात्प्राक्तदनन्तरं वा तत्सम्बद्धत्वं तत्र ब्रुविशास्यतिरिक्ते धात्वर्थव्यापारात्प्रागेव तत्सम्बद्धत्वम्। तद्विषये तु तदनन्तरन्तत्सम्बद्धत्वं बोध्यम् । तत्र सति सम्भवे प्राग् तत्सम्बद्धत्वमेव ग्राह्यम् । एतेन स्थाल्यादेरपि तद्व्यापारादनन्तरं पयःसम्बन्धत्वेन कर्मत्वन्तेषां दुर्वारमित्यपास्तम्। तेन गां पयो दोग्धि स्थाल्यामित्यादौ स्थाल्यादेरधिकरणत्वाविवक्षायामपि नानेन कर्मत्वम्। एवञ्चापादानादीत्यादिशब्देनापादानसम्प्रदानाधिकरणान्येव । करणन्तु न गृह्यते हस्तादेः करणस्य पयआदिकर्मयुक्त्वाभावात् । यद्यपि गान्दोग्धीत्यादौ गौः पयस्त्यजति गवा पयस्त्याजयतीत्याद्यर्थप्रतीत्या कर्तुरीप्सिततममित्येव सिद्धं प्रधानकर्मत्वञ्च गवादीनामिति तत्रैव लादिसिद्धिः । प्रधानकर्मत्वञ्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वम् । ण्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्रहात् । प्रकृते च पयोनिष्ठविभागानुकूलो यो गोनिष्ठव्यापारस्तदनुकूलव्यापारस्य शब्दतः प्राधान्यात् । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्र गर्गाणामेव तत्त्वमुद्देश्यत्वरूपमार्थं प्राधान्यन्तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्न शतावृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधः । एवमेव शकारमसि चोदित इत्याद्युपपत्तिः । अत एव 'प्रधान कर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विककर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण' इति उक्त्वोत्तरार्द्धोपात्तातिरिक्ता द्विकर्मकाः के इति प्रश्ने 'नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च । द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चय' इत्युक्तम्। तत्र न्यादिग्रहणं तव कृषिवन्मम व्यापारद्वयार्थकधातूपलक्षणम्। एवञ्चेदं सूत्रं व्यर्थं

तथापि यदा पयोनिष्ठविभानुकूलव्यापारादिरेव धात्वर्थस्तदापादानाद्यविवक्षायामन्येनासिद्धकर्मत्वार्थमिदमावश्यकं तदा चाप्राधान्ये दुहादीनामित्युक्तेरप्रधाने गवादावेव लादयः । अप्रधानकर्मत्वं चोक्तप्रधानकर्मभिन्नकर्मत्वन्तच्चोक्तार्थे गवादीनामस्त्येव फलानाश्रयत्वात् । गान्दोग्धीति । अन्तःस्थितद्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः । तत्र गोरपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । तद्विवक्षायां पञ्चमी गोः पयस्यन्वये षष्ठी । द्विकर्मकेषु गवादीनां कर्मत्वाविवक्षायां क्रियान्वये षष्ठी नानाभिधानात् षष्ठ्यन्तस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्योत्सर्गतो व्युत्पत्तेश्च । अत एव तण्डुलानामोदनं पचतीत्यत्र द्व्यर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे षष्ठीत्येव कर्तुरिति सूत्रे भाष्ये उक्तमिति दिक् । बलिं याचतइति । यदा परस्वत्वानिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलो व्यापारो याचेरर्थः । स्वत्वे बलेर्निरूपकतयान्वयस्तदानेन कर्मत्वम् । पूर्वविषयस्य कस्याप्यभावात् । न चात्रापादानत्वप्रसक्तिः, विभागस्य धात्वर्थत्वाभावात् 'न हि याचनादेवापायो भवति याचितो यदि ददाति तदापायेन युज्यत' इति भाष्योक्तेः । असङ्कीर्तितपर्यायाकथितग्रहणे गान्दोग्धि गौर्दोग्धीति च याचिपृच्छिभिक्षयोगे कर्मसञ्ज्ञैवेत्येषा व्यवस्थेति सिद्धान्ते कैयटोक्तेश्च । व्यापारद्वयार्थत्वे तु कर्तुरिति कर्मत्वं बोध्यम् । वसुधायाः स्वामित्वसम्बन्धात् कर्मयुक्त्वम् । अविनीतमिति । याचेः स्वीकारानुकूलव्यापारो ऽर्थः । स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामीति शब्दप्रयोगजनको ज्ञानविशेषः । विनयेन च तद्विषयज्ञानवत्त्वं संबन्धः । तण्डुलानिति । तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थस्य कर्तुरिति सूत्रस्थभाष्यकैयटसंमतत्वेन कर्तुरित्येव कर्मत्वसिद्धेरस्यैतदुदाहरणत्वं चिन्त्यम् । एवं स्वसम्प्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलशासनरूपव्यापारार्थदण्ड्यादियोगे ऽपि तेनैव सिद्धम् । एवं व्यापारद्वयार्थत्वेन सति प्रयोगे बहूनां धातूनान्द्विकर्मकत्वं बोध्यम् । व्रजमिति । निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकयत्किंचिदधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो ऽवरुधेरर्थः । व्रजे गौस्तिष्ठति तत्र तां निर्गमप्रतिबन्धकपूर्वकं चिरं स्थापयतीति सम्प्रत्ययात् । अधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरिति कर्मत्वम् । पन्थानमिति । जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिलापादिरूपो व्यापारः पृच्छेरर्थः । ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वं माणवकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वं सम्बन्धः । अपादानत्वन्तु नात्र, न प्रश्नादेवापायो भवति पृष्टोसौ यद्याचष्टे तदापायेन युज्यतइति भाष्योक्तेः । सम्प्रदानत्वमपि न । कर्मसम्बन्धवत्त्वेनेच्छाविषयत्वाभावात् । व्यापारद्वयार्थत्वे तु कर्तुरिति कर्मत्वम् । वृक्षमिति । विभागपूर्वकादाने चिञ् वृक्षात्फलान्यादत्ते इत्यर्थात् । अपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । धर्मं ब्रूते इत्यादि । ज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगरूपो व्यापारो ब्रूञर्थः । प्रवृत्तिपर्यवसायी स शासेः । स च धर्मं कुर्वित्यादि विधिघटितोपदेशरूपः विषयता च फलतावच्छेदकः सम्बन्धः । वचनादिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात्तस्य सम्प्रदानत्वम् । तदविवक्षायाञ्चानेन कर्मत्वम् । अत्र कर्तृव्यापारानन्तरं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो माणवकस्य धर्मेण

सम्बन्धः । नयतेः संयोगानुकूलव्यारानुकूलव्यापारोर्थः । स एव स्कन्धग्रहणादिपूर्वो वहेरर्थः । गत्यनुकूलव्यापारविशेषः कृषेः, बलाद्ग्रहणपूर्वकं देशान्तरप्रापणं हरतेः । एषु कर्तुरिति कर्मत्वं बोध्यम् । एवञ्च भाष्यानुक्तानामत्र ग्रहणं प्राचामनुरोधेनेति तत्वम् । भाष्योक्ता हि 'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ्ब्रूविशासयः । अर्थनिबन्धनेयमिति । इदमपि कैयटानुरोधेन। वस्तुतस्तु येषामेतदर्थानान्द्विकर्मकत्त्वमिष्टन्तेषां व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तुरित्येव सिद्धम्, अन्यथा आख्यातोपयोगे इति सूत्रभाष्योक्तपरिगणनभङ्गापत्तिः । किं च भाष्ये भिक्षिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः । उभयार्थकयाचिग्रहणेनैव सिद्धेरित्यन्ये । अकर्मकधातुभिरिति । तेषां स्वकरणकव्यापनेवृत्त्या व्याप्तिरूपफलाश्रयत्वेन कर्तुरिति कर्मत्वम् । मासमास्तइत्यादेर्मासमासनेन व्याप्नोतीत्यादिक्रमेणार्थ इति भावः । यत्त्विदमेव कर्मसंज्ञाविधायकमिति, तन्न । भाष्ये तादृशवचनानुपलम्भात् । अकथितञ्चेति सूत्रे अकर्मकप्रकृतिकण्यन्तानां कथं द्विकर्मत्वमिति शङ्कायां 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणां देशश्चेति' भाष्ये उक्तम्, तच्च न विधायकं हिशब्दघटितत्वात् । किं च कालाध्वनोरिति सूत्रे कालाध्वानौ कर्मवदिति वक्तव्यमिति वार्तिकप्रत्याख्याने प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा घटं करोतीत्युक्तम् । अस्य वचनत्वे उक्तं वा प्राकृतं वेति वदेत् । तस्मादुक्तरीत्या कालादीनान्तद्योगे कर्मतया द्विकर्मकत्वमित्येवैतत्तात्पर्यम् । अत एव समां समां विजायतइति सूत्रे समायां समायां विजायतइति विग्रहकथनपरं भाष्यं सङ्गच्छते अन्यथा अनेन द्वितीयाया एव तत्र साधुत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एवोक्तभाष्यार्थानुवादिका हरेः कारिका । 'कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः । सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्त्वमुपजायत'इति । सकर्मकविषयेप्यनेन प्रकारेण कालादिकर्मणां सकर्मकत्वं तुल्यन्यायात् । तेन मासमोदनं पचतीति भवति । तत्र कालादिकर्माप्रधानं द्रव्यकर्म तु प्रधानं कालस्याधारत्वेन द्रव्यद्वारा क्रियासम्बन्धात् । किं च कठिनपाक्यस्य महापरिमाणस्य बहुसंख्यस्य च चिरेण पाको ऽन्यस्याचिरेणेति द्रव्यधर्मं पर्यालोच्य क्रियासु कालयोग इति स च बहिरङ्गः । अपि च साधनसम्बन्धे जाते क्रियायाः परिच्छेदकबाह्यकालाकाङ्क्षेति स बहिरङ्गः अकर्मकव्यवहारस्तु धातूनान्द्रव्यकर्माभावनिमित्त एवात्र बीजं वक्ष्यते । तदुक्तम् । 'अतस्तैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्द्रव्यैरकर्मकः । लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पत'इति ॥ गतिबुद्धिप्र ॥ शब्दः कर्मकारकं येषामित्यर्थो व्याख्यानात् तेन ह्वाययति क्रन्दयत्योर्न । अणाविति णिच्यनुत्पन्ने इत्यर्थः । अत्र णिज् हेतुमण्णिजेव स णावित्यत्रापि स एव व्याख्यानात् । अत एव भक्षेर्निषेधश्चरितार्थः । स हि नित्यण्यन्तश्चुरादिरिति बोध्यम् । अन्यानधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यशाब्दप्राधान्ययोः प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेन तदनुरोधिकर्मत्वस्यान्तरङ्गादपि कर्तृत्वाद्बलवत्त्वेन कर्तुरित्येव सिद्धे णिजर्थेनाप्यमानस्य चेद्गत्यर्थादीनामेवेति नियमार्थमिदन्तेन पाचयत्यादियोगे नेति हेतुमति चेति सूत्रे भाष्यकृतः । प्रधानकार्यं सर्वतो बलवदिति आकडारसूत्रे

कयटे स्पष्टम् । तेन गत्यादियोगे प्रयोज्यस्य कर्मत्वशक्तिमत्त्वं पाचयत्यादियोगे कर्तृत्त्वशक्तिमत्त्वमेवेति बोध्यम्। गमयति देवदत्तेनेति। यज्ञदत्तकर्मकगमनानुकूलदेवदत्तकर्तृकव्यापारानुकूलो विष्णुमित्रकर्तृको व्यापार इति बोधः । अत्र देवदत्तस्य न कर्मत्वम् । नियन्त्रिति । नियन्तृकर्तृकण्यन्तप्रकृतिभूतस्येत्यर्थः । प्रापणार्थवहेर्गत्यर्थत्वाभावे ऽपि ग्रामं प्राप्त इत्यादौ तत्प्राप्तेर्गतिं विना ऽसम्भवादाक्षिप्तगत्यापि गत्यर्थत्वमित्यभिमानेन वार्तिकारम्भः सुखं प्राप्त इत्यादौ न तदाक्षेपः तत्र कर्तरिक्त आदिकर्मणि बोध्यः। अत एव ग्रामं प्रापयति देवदत्तेनेत्येवेति ध्वनितं नगतीति सूत्रे न वेति सूत्रे च भाष्ये । नयतेस्तु या प्रायणे इत्यादेरिव गत्युपसर्जनं प्रापणं वाच्यमिति तस्य गत्यर्थत्वमेवेति बोध्यम् । आदिखाद्योरिति। प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः । प्रत्यवसानं भक्षणम् । भक्षयति बलीवर्दानिति । हिंसाङ्गे भक्षणे भक्षेर्वृत्तिः । परकीयशस्यभक्षणे परो हिंसितो भवतीति तत्स्वामिनो ऽत्र हिंसा द्रष्टव्या । जल्पयतीति । पुत्रो धर्मं जल्पति तद्बोधकवाक्यानि कथयति देवदत्तो जल्पयति धर्मं पुत्रमित्यर्थः । शब्दायतीति । शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादि क्यङन्ताणिच् । परे तु शब्दक्रियाणामित्यर्थे ह्वाययतिशब्दाययतिक्रन्दयतीनां प्रतिषेधं उक्तो भाष्ये न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे एवञ्च तत्र पक्षे भाष्ये शब्दाययतौ प्रतिषेधानुक्त्या ऽकर्मकशब्दायतिसत्त्वे न मानं शब्दस्य धात्वर्थसंगृहीतत्वे ऽपि बहिर्भूतपुत्रादिकर्मणो ऽभावे मानाभावात् ह्वयताविवेति चिन्त्यो ऽयं निषेध इत्याहुः। येषामिति । अयं भावः । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्तासणाविति सूत्रं नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात्सकर्मकाणाञ्चेदेषामेवेति नियमपरम्। एवं सिद्धे ऽकर्मकग्रहणं सामर्थ्याद्देशकालादिभिन्नकर्माभाववतो ऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणार्थं तच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं शास्त्रे ऽकर्मकपदेन ईदृशानामेव ग्रहणमिति तेन मासमास्यतइत्यादौ भावे लो भवति । न त्विति । तदविवक्षा हि द्वेधा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात् सत्येव तस्मिन्नर्थे तत्र सम्बन्धित्वेनान्वयविवक्षणाद्वेति भावः । इदं कैयटानुरोधेन । परे त्वविवक्षितकर्मणामपि अकर्मकपदेन ग्रहणं क्तादीनामविवक्षितकर्मकेभ्यः कृतपूर्वीकटमित्यादौ भाष्यकृता कैयटेन चाङ्गीकारात् । लुनातेर्निवृत्तप्रेषणाण्णिचि लावयति केदारं देवदत्त इत्यादौ केदारस्य कर्मद्वितीयान्तस्य णेरणावित्यत्र कैयटेन प्रयोगाच्च । न चात्रार्थान्तरे वृत्त्याऽकर्मकत्वं न त्वविवक्षयेति वाच्यम् । तत्त्वप्रत्यभिज्ञया ऽर्थान्तरत्वाभावात्। तदुदाहरणं तु स्यन्दतइत्याद्यर्थकं नदी वहतीत्याद्याकरे स्पष्टम् । अधीगर्थेति सूत्रे कर्मणः शेषत्वविवक्षया ऽकर्मकत्वे मातुः स्मर्यतइत्यत्र भावे लस्य भाष्ये उदाहृतत्वाच्च । यत्तु प्रकृतसूत्रे भाष्ये कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकास्तएवं विज्ञास्यामः क चिद्ये ऽकर्मका इतीत्युक्तं क चिदित्यस्य कालादेः कर्मसंज्ञाप्रयोजकव्याप्त्यादिरहिते ऽर्थे इत्यर्थः । तस्यायं भावः उक्त रीत्या ऽकर्मकपदसामर्थ्यादत्र शास्त्रे ऽकर्मकपदस्यावस्थान्तरे कर्मरहिते इत्यर्थ इति, तादृशत्वञ्च सर्वथा द्रष्ट-

कर्माभावात्तदविवक्षणाद्वेत्युभयविधमपि कृतपूर्वीत्यादिभाष्याद्ग्राह्यं विनिगमनाविरहाच्च । अत एवाकर्मकाधिकारे श्रुद्दृश्यादिभ्य आत्मनेपदविधानं सङ्गच्छते । अकर्मकशब्दे च धातुरेवान्यपदार्थः । अर्थभेदेन च शब्दभेदः । कर्मत्वेन कालाद्यतिरिक्तकर्मानन्वय्यर्थकत्त्वञ्च तत्त्वमिति बोध्यम् । न च केचिदितिभाष्येण धातुमात्रस्य कालकर्मकार्थवृत्तित्वमिति दर्शितम् । यद्वा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवतीति भाष्योक्तपक्षान्तरेण तत्सामर्थ्याद् व्यभिचारिद्रव्यकर्मरहितेत्यर्थो बोधितः । एवञ्च मासादिप्रयोगे ऽपि तदवस्थायामेवाकर्मकत्वं बोध्यम् । एतेनात्र सूत्रे न च केचिदिति प्रतीकमुपादाय कालादेराविवक्षया तैरकर्मकत्वसम्भवोस्त्येवेत्याशङ्क्यात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेवात्र शास्त्रे ऽकर्मकपदेन ग्रहणमन्यथा पचादीनामविवक्षितकर्मत्वे लादयः स्युरिति कैयटेनोक्तं तत्परास्तम् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति वदन्ति ॥ हृक्रोरन्य ॥ तत्राभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारार्थकरोतेश्चाकर्मकत्वात्प्राप्तेर्थान्तरे चाप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् । अभिवादि । हेतुमण्ण्यन्तस्याभिवादेर्दृशिप्रकृतिकण्यन्तस्य चेत्यर्थः ॥ अधिशीङ् ॥ आधार इत्यनुवर्त्तते तस्यैव कर्मत्वशक्तिमत्तानेन बोध्यते ॥ अभिनिविश ॥ व्याख्यानादभिनीति द्वन्द्वे तत्पूर्वो विशिति समासः । अभिनिवेश आग्रहः सन्मार्गविषयकाग्रहवानित्यर्थः । व्यवस्थितेति । परिक्रियणइत्यतो ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरस्य वैकल्पिकत्वम् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः । एतच्चैष्वर्थेभिनिविष्टानामिति प्रतीके समर्थसूत्रे कैयटे । परे त्वेतद्भाष्यप्रयोगादभिनिविशित्यानुपूर्व्या अविकृताया यत्र श्रवणं तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिरन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणे च न मानमित्याहुः ॥ उपान्व ॥ अलुग्विकरणत्वाद् भ्वादेरेव ग्रहणमित्याह, वसतेरिति । भाष्ये ऽश्यर्थस्य नेत्युक्तं मशकार्थो धूम इतिवदशिनिवृत्त्यर्थस्येति तदर्थस्तत्फलितमाह, अभुक्त्यर्थस्य नेति । उपोष्य रजनीमेकामित्यादौ कालाध्वनोरिति द्वितीया । ग्रामे उपवसतीत्यत्र ग्रामे वसन् त्रिरात्रमुपवसतीत्यर्थ इतीदं न कार्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ॥ उपपदविभक्तिमाह, उभेति । उपपदविभक्तीनां सम्बन्धोर्थः । विशिष्यानुक्तेः षष्ठ्यपवादत्वाच्च । उभसर्वयोस्तसाविति विग्रहः उभांशे उभयशब्दनिष्ठं प्रकृतित्वमुभशब्दे आरोप्य तत्प्रकृतिकत्वं षष्ठ्यर्थः । उभयशब्दसर्वशब्दप्रकृतिकतसन्तयोगे इत्यर्थः । आम्रेडितान्तेष्विति । कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः । धिक् कृष्णे ऽति । धिगर्थो निन्दा । कृष्णाभक्तसम्बन्धिनिन्देत्यर्थः । उपर्यादीनां समीपोर्ध्वदेशादिवृत्तित्वमर्थः । अभितः परित इत्यत्र पर्यभिभ्यां चेति तसिल् । तत्राद्यस्योभयत इत्यर्थो ऽन्यस्य सर्वत इत्यर्थ इति पर्यभिभ्याञ्चेत्यत्र भाष्ये ॥ अन्तरान्तरेण ॥ अन्तरेणेत्यटाबन्तसाहचर्यादन्तरेत्यटाबन्तं अन्तरेत्यतृतीयान्तसाहचर्यादन्तरेणेत्यतृतीयान्तम् । साहचर्यं सादृश्यन्तद्यथास्य गोद्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इति दृष्टान्तपरभाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे सहायतेत्यर्थस्य प्रतिपादनात् । तेन किमनयोरन्तरेण ज्ञातेनेति सिद्धं, अन्तरेण विशेषेणेत्यर्थः ।

एवञ्च तयोरव्ययोरेव ग्रहणम् । यद्वान्तराशब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानभिधानादन्तरा इत्यानुपूर्वीकमव्ययमेव प्रयोगेषु दृश्यते इति तत्साहचर्यादन्तरेणेत्यप्यव्ययमेव । तदुक्तं भाष्ये अन्तराशब्दो ऽयमदृष्टापचारो निपात एवेतीति बोध्यम् । अवधित्वरूपः सम्बन्धो मध्यत्वान्वयी मध्यार्थान्तराशब्दयोगे द्वितीयार्थः तस्यैव सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठी । हर्यादिपदात्तु न द्वितीया उपपदविभक्तेरिति न्यायेन तत्र प्रथमाया एव प्राप्तेः । युक्तग्रहणन्तु स्पष्टार्थम् । अधिकृत्येति । विभाषा कृञीत्यन्तमिति बोध्यम् । महासंज्ञाकरणन्त्वन्वर्थत्त्वाय कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः बाहुलकात्कर्तरि भूते अनीयः । तेन सम्प्रति क्रियां न द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितं सम्बन्धविशेषं द्योतयन्ति । क्वचित्सम्बन्धविशेषाद्योतके ऽपि वचनसामर्थ्यात्संज्ञा यथाधिपरी अनर्थकौ सुः पूजायामिति च । निपातसञ्ज्ञासमावेशस्त्वस्याप्युपयुक्तः । लक्षण इति । तत्सम्बन्धे लक्ष्यलक्षणभावरूपे ऽनुना द्योत्ये इत्यर्थः । अपवाद इति । तद्द्योत्यसम्बन्धस्य क्रियान्वयात्तयोः प्राप्तिस्तेन प्रकृतेनोर्गतिर्गताविति निघातो न । द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षणभावः सम्बन्धो हेतुश्चेत्यनुना द्योत्यते । लक्षणत्वञ्च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं जपज्ञानेन हि कालविशेषविशिष्टा वृष्टिर्ज्ञाप्यते । जपाभिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोध इत्याह, हेतुभूतेति । परापीति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञावकाशो हेतुत्वाविवक्षायां हेतुतृतीयावकाशो धनेन कुलमिति, प्रकृते च हेतुत्वविवक्षायां परत्वात्तृतीयाप्राप्तिरिति भावः । पुनः संज्ञेति । लक्षणेत्थंभूतेत्येव सिद्धे पुनः संज्ञाकरणबोधितपुनर्द्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । एते न संज्ञया विजातीयत्वाद्विभक्तिबाधः कर्तुमशक्य इति परास्तम् । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये ॥ तृतीयार्थे ॥ तृतीयाशब्देन तन्निमित्तशब्दः सहयुक्त इत्यत्रोपात्तो ऽनन्तरत्वात्सहशब्दो लक्ष्यते तदर्थे साहित्ये द्योत्ये इत्यर्थः । साहित्यरूपः सम्बन्धो ऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थस्तदाह, नद्येति । क्त इति । कर्तरीति भावः ॥ उपो ऽधिके च ॥ चाद्धीने । सप्तमीति । यस्मादधिकमित्यनेनेति भावः । उपखार्यान्द्रोण इति यथा । खार्यपेक्षाधिकत्ववान् द्रोण इत्यर्थः । तेनोभयमस्तीति फलति । इत्थं भूतः कञ्चित्प्रकारं प्राप्तः स आख्यायते ऽनेनेति इत्थंभूताख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकम् । भागशब्देनार्शआद्यजन्तेन तत्स्वामी उच्यते । वीप्सायान्द्विर्वचनविशिष्टवृक्षशब्दबोध्यत्वादाह, विषयभूतेष्विति । वृक्षं प्रतीति । वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतनदेशज्ञानाद्वृक्षो लक्षणम् । वृक्षं वृक्षमिति । वृक्षस्य व्यापकतासम्बन्धेनान्वयो यद्यपि द्विर्वचनबलादेव तथापि प्रत्यादिसत्वे सो ऽपि तन्निर्णायक इति सम्बन्धपरिच्छेदकत्वं बोद्ध्यम् । वृक्षादीनां सेचने कर्मत्वे ऽपि तत्त्वेनाविवक्षायामनेन द्वितीया । किं च यद्यत्र कर्मणि द्वितीया स्यात्तदा प्रतिना सामर्थ्याभावात्प्रतिवृक्षमिति समासानापत्तिः । किं च प्रत्यादेः क्रियाविशेषकत्वे ऽन्वर्थतया कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया एवानापत्तिः । अत एव भाष्ये किमर्थं पुनरिदमुच्यते न चोपसर्गसंज्ञाबाधनार्थं क्रियायोगाभावादित्युक्त्वा द्वितीयार्थमिति सिद्धान्तितम् । अत एव प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इत्यादावर्थस्य निवेशनक्रियानि-

रूपिताधिकरणत्वैप्यर्थमर्थं प्रतीति विग्रहो भाष्ये दर्शितः वृत्तिविषये प्रतिरेव वीप्साया अपि द्योतक इत्यन्यदिस्ताम् । फलान्तरमप्याह, अत्रेति । यदत्रेति । यद्वस्तु मम भागः स्यादित्यर्थः। कुतोऽधीति । कुत इत्यपादाने पञ्चमी । द्वितीया तु न कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वरूपस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्याभावात् । गतिसंज्ञाबाधादिति । धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन क्रियायोगाद्गतित्वं प्राप्तं विशेषद्योतकत्वाभावात्त्वनर्थकत्वव्यवहारो ऽपीति भावः । सुसिक्तमिति । सेकगतपूज्यत्वद्योतकः सुः क्रियापूज्यत्वकृते तत्तत्क्रियाकर्तुः पूज्यत्वे गम्ये एवैषा संज्ञा अत एव सुषिक्तं किं तवेत्यत्र न। अतिक्रमणमुचितादधिकानुष्ठानं, चात्पूजायामित्यनुकृष्यते। अतिदेवानिति । देवेभ्यो ऽधिको देवपूज्य इति वार्थः । द्वितीये कुगतीतिसमासस्याभावस्तु अनभिधानात् । आद्ये तु प्राप्तिरेव न स्वती पूजायामेवेत्युक्तेः ॥ अपिः पदार्थ ॥ पदस्याप्रयुज्यमानपदान्तरस्यार्थः पदार्थः । सर्पिषोऽपीति । अत्र बिन्दुरित्यादेः पदस्यार्थो ऽपिद्योत्यः । तदुक्तं वृत्तिकृता । मात्रा बिन्दुः स्तोकमित्यस्यार्थे ऽपिर्वर्ततइति । सम्भावनायां लिङिति । उपसंवादाशङ्कयोश्चेति सूत्रभाष्ये पठितेनोपसंवादाशङ्कयोर्लिङित्यनेन । तच्च लोकसाधारणमित्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । तत्राशङ्कोत्प्रेक्षा । सम्भावनाप्युत्कटकोटिका शङ्कैवेति भावः । कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्द्योत्यसम्बन्धमाह, तस्या एवेति । सम्भावनाया एवेत्यर्थः। कर्तृदौर्लभ्यमिति षष्ठीतत्पुरुषः । कर्तृपदं प्रकृताभिप्रायं, सर्पिषो ऽपि पिबेदित्यादौ कर्मदौर्लभ्येत्यादि बोध्यम् । तत्र बिन्दोस्तद्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसम्बन्धस्य द्योतकोपिः । सम्बध्यत इति।स्यात्पदवाच्यक्रियायामपिद्योत्यबिन्दोः कर्तृतया द्योत्योक्तसम्बन्धेन चान्वयादिति भावः। तदाह। अपिशब्दबलेनेत्यादि । एवञ्च सर्पिरवयवबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती तत्कर्तृका सम्भावनाविषया सत्तेति बोधः । विशिष्टसत्तायाः सम्भावनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्यस्यापि सम्भावनाविषयत्वमनुभवसिद्धम् । नन्वेवं कर्मप्रवचनीयद्योत्ये ऽर्थे सर्पिषो ऽन्वयेन तस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वात् द्वितीया स्यादत आह द्वितीया त्विति । न त्वपिनेति । बिन्दुना योगेप्यपिद्योत्यसम्बन्धेनानन्वय इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वं प्रकृते चापिद्योत्यस्योक्तसम्बन्धस्य बिन्दुः प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः । यदा स्पष्टप्रतिपत्तये ऽपिद्योत्यस्यापि बिन्दोः प्रयोगस्तदापि द्वितीयां बाधित्वोपपदविभक्तिरिति प्रथमैव । तत्र कारकविभक्तित्वं क्रियाजनकत्वार्थकविभक्तित्वमिति दिक् । संज्ञाफलमाह, अनुपसर्गत्वादिति । अपि स्तुयादिति । पूर्ववल्लिङ् क्रियाविषयंशक्यत्वादिना सम्भावनमपिद्योत्यं प्रकृते ऽवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयादिति शक्त्युत्कर्षाविष्करणम् । अत्युक्तिरसम्भाव्यार्थसम्भावनं सम्भावनपदस्येदृशार्थकत्वे व्याख्यानमेव शरणम्।विष्णुविषयायाः शक्यत्वसम्भावने चान्यविषयानिश्चयेन शक्याकर्तुमिति फलति शक्त्युत्कर्षमित्यौचित्योत्कर्षादेरप्युपलक्षणम् । अपि वेदान्तपारगं हन्यादित्यादौ हननक्रियायां सम्भावनाविषयौचित्योत्कर्षद्योतनात्सम्भावितौचित्यस्य चानुष्ठानमयुक्तमिति अस्य

स्वार्थे तात्पर्याभावो धर्मशास्त्रोक्तः सङ्गच्छते। कामचार इच्छया प्रवृत्तिः स्तुहि मा वा यथेष्टं कुर्विति। यावत्। प्रैषातिसर्गेति लिङ्। अपि स्तुयाद्वृषलमिति। उपसंवादेति सूत्रपठितवार्तिकेन परेणान्तरङ्गेण च गर्हार्थां लडपीति बाधित्वा संभावने लिङ्, क्रियागतं गर्ह्यत्वमपिद्योत्यं वृषलपदसमभिव्याहारात् स्तुतेर्गर्ह्यत्वं फलति तदेव धिगित्यादिना ऽनूद्यते। अपि सिञ्चेत्यादि। अपिद्वयेन मिलितेन समुच्चयद्योतनात्प्रत्येकं संज्ञायामुभयत्रापि षत्वाभावः॥ कालाध्वनो॥ अत्यन्तसंयोगो निरन्तरं संबन्धः। स च गुणक्रियाद्रव्यैरभावेन च। तेन मासं भोजनाभाव इत्यादेः सङ्ग्रहः। गुणादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे प्रत्यासत्त्या कालाध्ववृत्तिभ्यान्द्वितीयेत्यर्थः। मासमधीत इति। बुद्धिस्थयावदवयव संबन्धरूपाव्याप्तिर्द्वितीयार्थः। एकादश्यां रात्रौ जागृयादित्यादावधिकरणत्वाविवक्षणान्न द्वितीया। इति द्वितीया॥

स्वतन्त्रः कर्ता॥ कारकाधिकारात्क्रियाजनने स्वतन्त्र इत्यर्थस्तदाह। क्रियायामिति। स्वातन्त्र्यञ्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वम्। पक्वस्तण्डुलो देवदत्तेनेत्यत्र फलस्य प्राधान्ये ऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धये कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इति। णिचस्तु वाचकत्वमेवातस्तत्र ण्यन्तधातुतत्प्रकृतिधात्वेतदुभयवाच्यव्यापारयोस्स्वस्वार्थं प्रति प्राधान्याद्देवदत्तेन यज्ञदत्तः पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यव्यापाराश्रयस्यापि कर्तृत्वसिद्धिर्द्योतकत्वे तु नैतत् सिध्येत्। कारके इति सूत्रभाष्यात्स्वक्रियाकारकप्रवर्तकत्वं स्वातन्त्र्यमिति लभ्यते प्रकृतसूत्रभाष्याच्चेति मञ्जूषायां निरूपितम्। प्रकृष्टेति। यद्व्यापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम्। तमप्ग्रहणं किमिति। कारकाधिकारात्करणल्युडन्तकरणेति महासंज्ञया च साधकत्वे लब्धे साधकग्रहणमेव साधकतमार्थं भवितीति प्रश्नः। गङ्गायामिति। अधिकरणमित्यधिकरणल्युडन्त महासंज्ञयैव सिद्धे आधारग्रहणसामर्थ्यात्सर्वावयवव्याप्त्या य आधारः सो ऽधिकरणमित्यर्थः स्यादेवञ्चेदं सूत्रन्तिलेषु तैलमित्यादावेव प्रवर्तेत न हि गङ्गातीरं वा सर्वावयवैर्व्याप्तं, तीरधर्मस्य घोषाधारत्वस्यात्यन्तसामीप्यात्प्रवाहे आरोपो ऽत्र बोध्यः। यदा तु व्यवहितो गङ्गातो घोषः तदा गङ्गाशब्दस्य तत्तीरे लक्षणा। तमप्ग्रहणेन शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयतइति ज्ञाप्यतइति गौणाधारस्याप्यधिकरणसंज्ञा सिद्ध्यति एवञ्च गङ्गायां गाव इत्यप्युदाहरणं सर्वावयवव्याप्त्यभावेन मुख्याधारत्वाभावात् गौणमप्याधारत्वादि सप्तम्यादिशक्यमेवेति बोध्यम्। इदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। यदि तु महासंज्ञया तदाक्षेपकरणासमर्थं प्रति आधारादिपदं चरितार्थं साधकशब्दस्य यद्व्यापारानन्तराव्यवधानेन फलोत्पादस्तत्र शक्तिराधारशब्दस्य चाध्रियते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कर्मणो धारणक्रियां प्रति सर्वावयवव्याप्त्या य आधारस्तत्र शक्तिरित्युच्यते तदोक्तप्रयोगादिसाधनाय कारकप्रकरणे उद्देश्यवाचके स्वरितत्वप्रतिज्ञया गौणाधारादेर्ग्रहणं वाच्यं स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थात् तमपा तु प्रकृते तदभावो बोध्यते एवञ्च व्यवधानेन फलोत्पादके करणत्वोपचारेण तृतीयान्तप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनं तमप्फलं एतत्तमब्-

शादेवान्यत्र स्वरितत्वमिति ज्ञायते इति दिक् ॥ स्पष्टञ्चेदं स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये । रामेणेति । कर्तृतृतीयायाः कर्तृत्वादिशक्तिमान्कर्तृक्रियाभावसम्बन्धश्चार्थः । करणतृतीयायाः करणशक्तिमान् क्रियाकरणभावः सम्बन्धश्चार्थस्तच्छक्तिमत्वञ्च व्यापारवत्त्वेव रामकर्तृकबाणकरणकप्राणवियोगाश्रयो वालीति बोधः । प्रकृत्यादिभ्य इति । इदं यथायोगं सर्वविभक्त्यपवादः ॥ दिवः कर्म च ॥ चेन संज्ञयोः समावेशः । तेन दिवः साधकतमस्य शक्तिद्वययोगो बोध्यते तेनाक्षैर्देवयत इत्यत्र तृतीया परत्वात्कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वप्रयुक्तपरस्मैपदाभावः । अत्र विप्रतिषेधशास्त्रबलात्तृतीयैव शक्तिद्वयबोधिका । यदाक्षाणां फलाश्रयत्वसमानाधिकरणकर्मत्वविवक्षा तदाऽक्षान्दीव्यतीत्यादि साधु, अक्षाणां देवितेत्यादौ तृतीयातः परत्वात्कृद्योगलक्षणा षष्ठी, मनसा देव इत्यादौ हेतुतृतीयान्तेन पचाद्यजन्तदेवशब्दसमासः । न च शक्तिद्वयस्वीकारे ऽत्र कर्मणि लकारे करणत्वशक्तेरनुक्तत्वेन तृतीयापत्तिरिति वाच्यम् । अपादानमुत्तराणीत्यस्योदाहरणे गान्दोग्धीत्यादौ तत्र कर्मणि लकारे पञ्चम्यापत्तिवारणायैव द्रव्यगतानेकशक्तिमध्ये एकस्या अभिहितत्वे परस्यापि तद्वत् प्रकाशेनाक्षतेः । एकैव शक्तिः संज्ञाद्वयोपयोगिनीति तु चिन्त्यं कर्मादिपदानां कर्मत्वादितत्तच्छक्तिरूपेण बोधकतया तयोर्भेदस्यैवौचित्यादिति मञ्जूषायां विस्तरः । फलप्राप्तिरिति । तस्याञ्च सत्यां प्रयोजनाभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति फलप्राप्तिशब्देन तत्पूर्वकस्त्याग उच्यते । त्यागस्य च फलप्राप्तिर्व्यञ्जिकेत्यन्यत्र विस्तरः । नायात इति । अनेन फलप्राप्तिरेव स्फुटमुच्यते ॥ सहयुक्ते ॥ पृथग्विनानानाभिरितिवत्सहेनेत्येव सिद्धे युक्तग्रहणं शब्दविशेषानादरेणार्थयोगे भवत्वित्यर्थमित्याह । सहार्थेनेति । अत एव क्वचित् शब्दयोगं विनापि भवति तदाह विनापीति । न्यायसिद्धे ऽर्थे लिङ्गमप्याह । वृद्ध इति । सहार्थः साहित्यन्तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमानकालिकतत्क्रियादिमत्वं क्वचित्समानदेशक्रियावत्वमत एव माषवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे तिलवापे तिलैः सह माषान्वपतीति भवति । यद्यपि पुत्रेण सह आगत इत्यादौ आगमनक्रियाकर्तृत्वादेव पुत्रात्तृतीया सिद्धा तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्यस्य मुख्यमुदाहरणमिति भाष्ये स्पष्टम् ॥ अङ्गेन अवयवेन । इदं सन्निधानलब्धम् । अङ्गिनो ऽवयविनः सूत्रे अङ्गशब्दो ऽर्श आद्यजन्तो व्याख्यानादिति भावः । अक्ष्णा काण इति । यद्यप्यक्ष्येव काणं तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये आरोपाच्छरीरे तदवच्छिन्ने च व्यवहारो निरूढ इति ध्येयम् । यद्यपि काणशब्दो ऽक्षिगतविकारवाचक एव तथापि द्वौ विप्राविति वदक्ष्णेति प्रयोगस्य साधुत्वम् । ईदृशरीत्येदृशानां साधुत्वे चेदमेव मानम् । षष्ठ्यपवादो ऽयमित्याह । अक्षिसम्बन्धीति । अङ्गविकारः किमिति । अङ्गग्रहणप्रयोजनप्रश्नः । अक्षिकाणमिति । प्रथमां बाधित्वात्रैव स्यात् लेशतो ऽपि दर्शनसामर्थ्यहीनत्वं काणत्वम् । इत्थंशब्दः प्रकारमात्रपरः प्राप्त्यर्थाद्भुवः कर्तरि क्तः कर्मविभक्त्यन्तेनेत्थं शब्देन भूतशब्दस्य समासः । लक्षणशब्दः करणसाधनः तस्य कर्मषष्ठ्यन्तेनेत्थंभूतशब्देन समास इत्याह कश्चिदित्यादि ।

जटाभिरिति । यद्यपि ताभिस्तापसो ज्ञात इत्यर्थे ज्ञानक्रियायां करणत्वादिदं सिद्धं तथापि करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां तृतीयार्थमिदं इत्थंभूतस्य यत्र लक्षणवाचकात्पृथगुपस्थितिरेव तत्रैवानेन तृतीया। तेन कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदित्यादौ कमण्डलुपदान्न तृतीया । न चोत्पन्नायास्तृतीयायाः सुपो धात्विति लुगिति वाच्यम् । कृते समासे तस्या उत्पत्त्या समासरूपप्रातिपदिकानवयवत्वादिति कैयटे स्पष्टम्। कमण्डलुः पाणौ यस्येति बहुव्रीहिः। परे तु कमण्डलुपाणिशब्दादत्र तृतीयापत्तिः कमण्डलुयुक्तपाणिरूपस्य कमण्डलुपाणित्वस्य लक्षणत्वेन तस्यैव तद्वाचकत्वात्। तदुक्तमनुर्लक्षणइति सूत्रे भाष्ये सकृदसौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवतीति तदेवेत्यस्य कमण्डलुपाणित्वमेवेत्यर्थः । कमण्डलोर्लक्षणत्वे हि स एवेति वदेत् । किं च तन्मध्यपतितन्यायेन तद्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वेन तस्य तदनवयवत्वोक्तेरनौचित्येन लुको दुर्वारत्वम् । अत एव नरंमन्य इत्यादौ इजन्तस्योत्तरपदपरत्वाय पूर्वं सुपो लुकि उत्पन्नस्यामः सुपोधात्विति लुक् अम्विधिसामर्थ्येन वारित इच एकाचो ऽमिति सूत्रे भाष्ये इत्याहुः ॥ संज्ञो ऽन्यतर ॥ दैवादिकस्य जनेर्न ग्रहणन्तस्याऽकर्मकत्वात्तदाह । जानातेरिति । कर्मत्वशक्तिरेवात्र तृतीयार्थः ॥ हेतौ ॥ हेतुरिह कारणम् । न शास्त्रीयः तस्य कर्तृसंज्ञाया अपि सत्वेन कर्तृतृतीययैव सिद्धेः । ननु लौकिकहेतुरपि करणमित्यत आह । द्रव्यादीति । आदिना गुणक्रिये । साधारणमिति । तज्जनके ऽपि वर्ततइत्यर्थः । करणं तु क्रियाजनकमेवेति भावः । वैषम्यान्तरमाह । निर्व्यापारेति । करणन्तु व्यापारवदेवेति भावः । एवञ्च करणत्वशक्तेर्भिन्नैव हेतुत्वशक्तिरत्र तृतीयार्थ इति तात्पर्यम् । स्फुटप्रतिपत्तये करणे वैलक्षण्यमाह । करणत्वन्त्विति । हेतुहेतुमद्भाव एव तृतीयार्थः । दण्डेन व्यापारसत्त्वे ऽपि क्रियाजनकत्वाभावान्न करणत्वम् । पुण्ये क्रियाजनकत्वे ऽपि निर्व्यापारत्वान्न तत्त्वम् । फलमपीहेति । इह एतत्सूत्रोदाहरणे । क्वचित्फलमपि हेतुत्वेन विवक्ष्यत इत्यर्थः । तस्यापि स्वज्ञानद्वारा जनकत्वात् । एतच्च प्रत्ययइत्यादि सूत्रेषु कैयटे स्पष्टम् । नन्वलं श्रमेणेत्यादौ क्रियावाचकपदाभावात्क्रियाया अप्रतीत्या कथं करणत्वमत आह । गम्यमानापीति । श्रमेणेत्यादिपदजबोधविषयापीत्यर्थः । न तूच्चार्यमाणतद्वाचकपदजबोधविषयैवेति भावः । अलंशब्दो निषेधार्थस्तदाह । साध्यं नास्तीति । ननु साध्यमित्यर्थज्ञाने ऽपि तस्य श्रमेणेति नामार्थत्वे ऽनेन क्रियात्वमत आह । इहेति । स्ववाच्यक्रियां प्रति स्वस्य करणत्वमित्यर्थः । स्पष्टं चेदमिग्यण इति सूत्रे प्रविश पिण्डीमिति वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोग इत्यादिना भाष्ये इति मञ्जूषायां विस्तरः । अशिष्टेति । अशिष्टानां सङ्कीर्णाचाराणां यो व्यवहारः क्रिया तद्बोधकप्रयोगे प्रत्यासत्त्या यत्सम्बन्धेन व्यवहारस्य सङ्कीर्णाचारत्वं तद्वाचकाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीयेत्यर्थः । दास्येति । दासीसम्प्रदानकं रतिफलकं दानमिति बोधः । इति तृतीया ॥

दानस्येति ॥ दाधात्वर्थस्यत्यर्थः ॥ इदमुपलक्षणं क्रियामात्रस्य । कर्मणेति। सम्बन्धुमिति

शेषः । अभिप्रैति इच्छति । कर्मणा सम्बन्धश्च स्वत्वादिरूपः सम्प्रदानत्वशक्तिमान् सम्प्रदानचतुर्थ्यर्थः । स एवोद्देश्य इत्युच्यते क्रियाकारकभावः सम्बन्धश्च तदर्थः । विप्रसम्प्रदानकन्दानमिति बोधः । कर्मणेति किम् । तदभावे हि कर्मणोप्युद्देश्यतयान्तरङ्गत्वात्तस्यैव संज्ञा स्यात् कर्मसंज्ञयातु पर्यायो भविष्यति । यंसग्रहणं किम् । तदभावे क्रियाकर्मणा योभिप्रैति ब्राह्मणादिः तस्यैव स्यात् कर्तृसंज्ञा त्वकर्मकविषये सावकाशा । न च कर्तुः कर्तृत्वाभावे कथं गोः कर्मत्वम् । कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणस्य स्वतन्त्रोपलक्षणत्वात् । अत एव सार्थाद्धीयते इत्यत्र कर्तुरपादानत्वे ऽपि कर्मणि लकारः सिद्धः । ननु कर्मणीत्युक्तावकर्मकक्रियोद्देश्यस्य सम्प्रदानत्वं न स्यादत आह । क्रिययेति । कर्मरहितक्रिययेत्यर्थः सकर्मकेषु कर्मसंज्ञा अस्या बाधिकेत्याशयेनाह । पत्ये शेत इति । न च दानादीनान्तदर्थत्वात्तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे किमनया संज्ञयेति वाच्यम् । दाशगोघ्नौ सम्प्रदानइत्यर्थत्वात् । तत्सम्प्रदानकं दानमिति बोधार्थं तदावश्यकत्वाच्च । अत एव तादर्थ्यचतुर्थ्या दानकर्मणो गवादेः सम्प्रदानार्थत्वे ऽपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाभावेन चतुर्थ्यन्तार्थदानक्रियान्वयानापत्तिरिति हेलाराजः । तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे चतुर्थी सम्प्रदान इति सूत्रं रुच्यर्थानामित्यादिविषये चतुर्थ्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । पशुनेति । कर्म तृतीयार्थः सम्प्रदानन्द्वितीयार्थः । एतच्च दानार्थकयजधातुविषयं पूजार्थत्वे तु पशोः करणत्वं न्यायसिद्धम् । इदं छान्दसमिति कैयटः । अन्यकर्तृक इति । अभिलषतिकर्त्रपेक्षयान्यदभिलषतिकर्म तत्कर्तृक इत्यर्थः । यत्किञ्चिद्विषयकप्रीत्यनुकूलव्यापाराश्रयो ऽभिलषति कर्ता हरिर्भक्तिमभिलष्यतीति प्रत्ययात् यत्किञ्चिन्निष्ठप्रीत्यनुकूलप्रीतिव्यधिकरणो यो व्यापारस्तदाश्रयो रोचतेः कर्तेति अभिलषते रुच्यर्थत्वाभावान्न तद्योगे सम्प्रदानत्वमिति भावः । तदाह हरिनिष्ठेति । पथीति । न च प्रीयमाणपदाभावे सूत्रस्य क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां संज्ञान्तराप्राप्तिविषये चारितार्थ्येन परत्वादधिकरणसंज्ञया बाधसिद्धेः कथमेतदिति वाच्यम् । देवदत्तं रोचते इत्यस्याप्यापत्तेरित्याशयात् तत्सत्वे स्वस्य कर्मसंज्ञापवादत्वान्न दोषः । गोपी स्मरादिति । श्लाघादेः स्तुत्यादिना बोधनमर्थः । स्मरादिति । हेतौ पञ्चमी स्तुत्या ऽऽत्मानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । स्तुतिश्च कृष्णस्यैव । एवं ह्नुत्या स्वानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । ह्नुतिः सपत्न्यादिभ्यः कृष्णस्यैव । एवं स्थित्या शपथेन च कृष्णं स्वानुरागं बोधयतीत्यर्थः । यद्वा स्तुत्या ह्नुत्या च कृष्णं स्वसखीजनं बोधयति स्थित्या शपथेन च कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । ज्ञीप्स्यमानपदे ण्यर्थकर्मणः प्रकृत्यर्थकर्मणश्च ग्रहणादित्यन्यत्र विस्तरः । स्तुत्यादिमात्रार्थत्वे कृष्णं श्लाघते कृष्णं ह्नुतइत्येव । ज्ञीप्स्यमानइति ज्ञापनवचनाज्ज्ञपेः सन्नन्तात्कर्मणि शानच् ॥ धारेरु ॥ धृङवस्थाने इति ण्यन्तस्य ग्रहणं व्याख्यानात् । भक्तायेति । ध्रियमाणं स्वरूपेणावतिष्ठमानं मोक्षं हरिः प्रयुङ्क्तइत्यर्थः । प्रेरणाया भक्तासत्वे ऽभावात्तस्यापि प्रेरणाजनकत्वेन कारकत्वं बोध्यम् । अवश्यदेयत्वेन मोक्षे ऽपि ऋणत्वं बोद्ध्यम् । प्रकर्षविवक्षायान्त्विति । फलाश्रयत्वेन

इज्जातीय द्व्यान्तर दान मङ्गी कृत्य परद्रव्य परकीय
द्रव्या दानम्

विवक्षायामित्यर्थः । परत्वादिति । इदं सूत्रं विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां चरितार्थमिति भावः । पुष्पसम्प्रदानकेच्छेति चतुर्थी समभिव्याहारे बोधः । कुमार्यं इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चेत्यत्र क्रियासम्बन्धित्वमात्रविवक्षया षष्ठी । अन्ये तु भोगायेत्यध्याहृत्य कान्तायेति विभक्तिविपरिणामेन व्याख्येयमित्याहुः । स्पृहधातुरिच्छामात्रवाची फलावच्छिन्नेच्छावाची चाद्ये सम्प्रदानत्वमन्त्ये कर्मत्वम् । ईप्सितत्वन्धात्वर्थजन्यफलाश्रयत्वम् । न तु फलस्य धात्वर्थत्वपर्यन्तमाग्रहः कर्मसंज्ञायान्तु यथा तल्लाभस्तथोक्तम् । भार्यामीर्ष्यतीति । नात्र भार्यां प्रति कोपः किं तु परैर्दृश्यमानान्तां न सहत इत्येव एवञ्चात्र न कोपजन्येर्ष्या किन्त्वन्यपुरुषदर्शनजन्येति भावः । हरेः क्रोधद्रोहाभ्यामिच्छाविषयत्वाभावात् क्रियया यमित्यनेन न सिद्धिः न ह्यकुपितः क्रुद्ध्यतीति भाष्येण प्ररूढकोप एव क्रोध इति कुपेस्तदर्थत्वाभावेन न तद्योग इदम् । कुप्यति कस्मैचिदित्याद्यसाध्वेव । उपसृष्टयोरित्यस्यार्थमाह । सोपसर्गयोरिति । वैयाकरणनिकाये एष एतदर्थकत्वेन प्रसिद्धः । पूर्वसूत्रापवादो ऽयम् । यदीय इति । यदीय शुभाशुभसम्बन्धीत्यर्थः । राधीक्ष्योः प्रश्न विषयपर्यालोचनमर्थः । कर्मणः प्रश्नविषयस्य धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकावेतौ । अत एव श्यन् । राधोकर्मकादेवेत्युक्तेः कृष्णसम्प्रदानकं शुभाशुभपर्यालोचनमर्थः ॥ प्रत्याङ्भ्याम् ॥ व्याख्यानात्प्रत्येकं निमित्तत्वमित्याशयेनोदाहरति । गां प्रतिश्रृणोतीति । अनयोः प्रवर्तनापूर्वकोभ्युपगमोर्थः । तत्र विप्रस्य कर्तृप्रयोजकत्वेन हेतुत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ अनुप्रतीति भिन्नं पदं लुप्तपञ्चम्यन्तम् । गृणइति श्नान्तानुकरणात् षष्ठी । शंसितुः शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनमनयोरर्थः । पूर्वव्यापारस्येति । शंसनस्येत्यर्थः । प्रोत्साहयतीति । ओथमित्यादिशब्दैरिति शेषः । शतायेति । करणस्यैव सम्प्रदानत्वेन भानमत्र शतव्यापारश्च दानरूप एवेति बोध्यम् । तादर्थ्ये । तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावरूपः सम्बन्धः । यदा तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । क्लृपीति सप्तमी । अर्थग्रहणञ्चात्र सम्पत्तिरुत्पत्तिः क्लृप्त्यर्थकधातुयोगे उत्पद्यमानेर्थे वर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः । हितयोगे । चात्सुखयोगे ऽपि ॥ क्रियार्थोप ॥ क्रियार्थः फलं यस्य तत् क्रियार्थन्तेन स्ववाचकं लक्ष्यते क्रियाफलार्थवाचकमुपपदं यस्येत्यर्थः सोर्थश्च प्रत्यासत्त्या क्रियारूप एव । स्थानिशब्दश्चाप्रयुज्यमानवाची वैयाकरणानां निकाये प्रसिद्धः क्रियार्थाक्रियोपपदत्वञ्च तुमुनादेरेवेत्याह । क्रियार्थाक्रियेति । फलेभ्यो यातीत्यादौ फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः । यथा वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगस्थले प्रविश पिण्डीमित्यादौ तस्यैव पदस्य सम्पूर्णवाक्यार्थशक्तता तथास्य समुदायस्याहरणघटितोक्तार्थे शक्तिरेतच्छास्त्रबलात् स्थानिन इत्युक्तेस्तत्प्रयोगेनेति बोध्यम् । अयमेवार्थोध्याहारः । नमस्कुर्मो नृसिंहायेति । नमः स्वस्तीत्यनेन तु न सिद्धिः उपपदविभक्तेरिति न्यायेन द्वितीयापत्तेः । पिण्डीमित्यादावप्रयुज्यमानभक्षणाक्रियाकर्मणि चतुर्थीवारणाय क्रियार्थोपपदस्येति ॥ तुमर्थात् ॥ तुम्शब्देन तदर्थो लक्ष्यते सोर्थो

यस्येत्यर्थः । इति सूत्रेणेति । भावे ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते क्रियार्थक्रियायामुपपदे भविष्यन्ति स्युरिति तदर्थः । यागायेति । यागफलकं यानमित्यर्थः । उपपदविभक्तेरिति । वाचनिकमेवेदं भाष्ये पठितमिति केचित् क्रियाकारकयोः सम्बन्धोऽन्तरङ्गः उपपदार्थेन तु यत्किञ्चिक्रिया-कारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिर्बहिरङ्गेति अन्तरान्तरेणेति सूत्रे कैयटः । अत्राहुः । एवं सति नमस्यति देवानित्यादौ नमःपदार्थे क्रियाकारकभावेनैवान्वयेन परत्वाच्चतु-र्थीमाशङ्क्यानेन वारणस्य भाष्योक्तस्यासङ्गतिः । एतेन प्रधानत्वात् क्रियायास्तत्सम्बन्धनि-मित्तकत्वेन बलवत्त्वमित्यपि परास्तम् । कारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्त्रा-दिषट्कान्यतमत्वम् । अन्याऽभिहितानुद्भूतकर्त्राद्यन्यतमार्थत्वं प्रथमाया अपि । अभिहिते प्र-थमेति वार्तिकस्वारस्यादतः प्रथमापि कारकविभक्तिरिति बोद्ध्यम् । द्वावित्यादौ द्वित्वादेरिव देवदत्तः पचतीत्यादौ उभाभ्यामेकस्यैव कर्तृत्वस्य बोध इति न तद्बोधावृत्तिः । नमस्करोति दे-वानिति । उत्कृष्टनिष्ठो यः स्वनिष्ठापकृष्टत्वबोधः तदनुकूलव्यापाररूपनमस्कारफलस्य ता-दृशबोधस्याश्रयतया देवानां कर्मत्वं स्वशब्देन प्रयोक्ता नमः शब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषूर्यादिषु वा पाठेन गतित्वात्सत्वम् । एकस्या एवोपपदविभक्तित्वे कारकविभक्तित्वे चायं न्याय इति तु न युक्तम् । नमस्यति देवानित्यत्रैतत्परिभाषोपन्यासपरभाष्यविरोधात् । सहयुक्त इत्यादि-सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च । अलमितीति । अलमित्यनेन पर्याप्त्यर्थानां ग्रहणं व्याख्यानादित्यर्थः । तत्र ज्ञापकमप्याह । तस्मैप्रेति । षष्ठ्या अपि साधुत्वे बीजं स एषामिति । आशीर्विवक्षाया-मिति । आशीर्विषयत्वविवक्षायामित्यर्थः । स्वस्त्यर्थः कुशलं मङ्गलं वा स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अ-वकाशः स्वस्ति जाल्मायास्तीति तत्वकथनम् । कुशलार्थैराशिषीत्यस्यावकाशः स्वस्तिभिन्नाः कुशलार्थाः स्वस्तिशब्दो ऽनव्ययमपि । 'प्रतिगृह्णामि ते धेनुं कुटुम्बार्थे विशेषतः । स्वास्तिर्भवतु मे नित्यं सुखञ्चानुत्तमं तथे'ति भविष्योत्तरे प्रयोगात् ॥ मन्यकर्मणि ॥ तिरस्कार इति । अ-नादरोनादराभावमात्रमपि तु नञो ऽधर्मादिवि प्रतिपक्षवाचित्वात्तिरस्कार इति भावः । तत्रा-नादर इति मन्यकर्मविशेषणन्तद्द्योतकं यत्कर्मेत्यर्थः । तेन युष्मच्छब्दाच्चतुर्थी न तिरस्कारश्च व्याख्यानादपाकृष्टनिरूपितोपमेयत्वस्याप्यभावरूप उपमेये ऽत्र गृह्यते न त्वपकृष्टसादृश्यरूपः तत्प्रतीतिश्च नञ्समभिव्याहार एव । तृणतुल्यमपि न मन्ये इत्यर्थः । तृणाय मत्वा रघुनन्द-नोपीत्यादौ नञोद्ध्याहारः तदाह न त्वां तृणमिति । कर्मात्र चतुर्थ्यर्थः । श्यनेति।न तु यका व्याख्यानादिति भावः । श्यंस्तूपलक्षणम् । तेन लिडादावपि भवति तत् ध्वनयन्नाह । ता-नादिकयोगेनेति । नौकाकेति भाष्ये येषु प्राणिषु नेष्यते तेनावादयो भविष्यन्तीति येष्विति बहुवचनेन वृत्त्युदाहरणबलेन चैष्वेवानिष्टनिर्णय इति भावः ॥ गत्यर्थकर्म ॥ कर्मात्रापि चतु-र्थ्यर्थः । गत्यर्थेति किम् । ओदनं पचति । कर्मणीति किम् । अश्वेन गच्छति । चेष्टायां कि-मिति । धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वात्प्रश्नः । शरीरक्रियाया एव ग्रहणमित्युत्तरम् । पन्थानमिति ।

अध्वशब्दो ऽर्थपरो व्याख्यानादिति भावः । अधिष्ठित इति । शब्दप्रयोगसमकालिकगन्तृव्यापारजन्यफलाश्रय इत्यर्थः । अध्वपदेन गन्तृव्याप्यो ऽर्थउच्यते तेन गन्तृयुक्तस्त्रियां स्त्रियं गच्छतीत्यादौ न । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । उत्पथादिति । उत्पथं सन्त्यज्येत्यर्थः । इष्यत इति । नत्वाक्रान्त इत्यर्थः । उत्पथेनेति । गन्तुमशक्त इति शेषः ॥ इति चतुर्थी ॥

ध्रुवमपायेपा ॥ ध्रुवं स्थिरम् । अपायो विभागजनको व्यापारः तदनाश्रयमिति यावत् । विभागश्च न वास्तवसम्बन्धपूर्वको वास्तव एव किं तु बुद्धिपरिकल्पितसम्बन्धपूर्वको बुद्धिकल्पितो ऽपि माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यादौ बुद्धिकल्पितापायाश्रयेणैव भाष्ये पञ्चमीसाधनात् कर्तृवारणाय ध्रुवमिति अन्यथा कर्तृसंज्ञाया इयमपवादः स्यात् । अपायविषये यत् कारकं तदपादानमित्यर्थसम्भवात् । कर्तृसंज्ञा तु पचत्यादियोगे चरितार्था । हरिरप्याह । 'अपाये यदुदासीनञ्चलं वा यदि वाचलम् । ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते' इति स्पष्टञ्चेदं कैयटादौ । भाष्यानुसारिणस्तु एवं हि त्रस्तादश्वात्पतितो धावतः पततीत्यादौ ध्रुवत्वाभावादपादानत्वं न स्यादित्याशङ्क्याध्रौव्यस्याविवक्षितत्वमत्र यतः सतोप्यविवक्षा भवतीति समाहितं भाष्ये तदसङ्गतं स्यात् । त्वदुक्ताध्रुवत्वस्य पतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यात्रासत्वेन सतोऽध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्यासङ्गतेः । सिद्धान्ते ऽपि त्वदुक्तध्रुवपदार्थकथनमेवोचितमिति तदसङ्गतिश्च लोकसिद्धातिरिक्तार्थे ध्रुवपदस्य शक्तिकल्पने गौरवञ्च । अतदावेशादित्यस्य हरिकारिकायां तदावेशाविवक्षणादित्यर्थः । तस्मादपाये गतिविशेषे सति यद्ध्रुवमवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति तदतिरिक्तस्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्रयं तदपादानमिति सूत्रार्थः प्रासादेरवधित्वोपयोगित्वाश्रयणेन शङ्का वृक्षात्पर्णमित्यादौ तस्यासत्वान्न तदुपयोगित्वन्तस्येत्युत्तरम्। ध्रुवमपाये इति तु वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ वस्तुतस्तस्य पर्णद्वारा पातजनकत्वात्प्राप्तापादानत्ववारणाय एवञ्चापायेति कारके इत्यस्य क्रियाजनकत्वेन विवक्षितइत्यर्थे तात्पर्यग्राहकं बोद्ध्यम् । ध्रुवग्रहणन्तु कारकान्तराणामिवापादानस्यावधिभावोपगमातिरिक्तव्यापाराभावबोधनायेत्याहुः । अपादानत्वशक्तिश्च प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसमानाधिकरणेति अपादानसमभिव्याहारे विभागो ऽपि धात्वर्थ इति बोद्ध्यम्।एवञ्च वृक्षात्पततीत्यादौ तदपादानविभागपूर्वकः संयोगः पर्णवृत्तिरिति बोधः । वृक्षाद्भूमिं पततीत्यादौ वृक्षापादानविभागपूर्वकः संयोगानुकूलो व्यापार इति बोधः । परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यादौ मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात्कर्तृत्वं परस्परपदोपात्तयोरेव विभागाश्रयत्वादपादानत्वं मेषपदोपात्ते तदविवक्षणात्। प्रयोगानुसारित्वाद्विवक्षायाः, विभागपूर्वकपृष्ठतोगमनमपसरणम् । आत्मानमात्मनेत्यादावन्तःकरणाद्युपाधिकृतभेदवच्छब्दरूपोपाधिकृतभेदाग्रहणे मानाभावात् । शब्दालिङ्गितार्थभानस्यैव सत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । यत्त्वपसरत इति सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानादेकनिष्ठाङ्गतिम्प्रति इतरस्यापादानत्वमविरुद्धमिति तन्न । वस्तुतस्तन्निष्ठव्यापारयोर्भेदे ऽपि सृधातुना निवृत्तभेदस्यैवापायस्यो-

पादानादुभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन परत्वात्कर्तृत्वापत्तेः । कृत एवैकशेषसूत्रे भाष्ये उक्तं न वै तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वादिति । धनुषा विद्ध्यतीत्यत्र निः-सरच्छरजन्यवेधार्थत्वाद्धेरपादानत्वकरणत्वोभयप्राप्तौ परत्वात् करणत्वं बोद्ध्यम् । ग्रामा-दायातीति । आयातेर्विभागपूर्वकोत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापारो ऽर्थः।वृक्षन्त्यजतीत्यादौ व्या-पारव्यधिकरणविभागस्यैव धात्वर्थत्वेन कर्मसंज्ञयापादानत्वस्य बाधः स्पन्देस्तु न विभागो ऽर्थ इति वृक्षे स्पन्दत इत्येव । चलतेस्त्वासनाच्चलित इति प्रयोगादस्त्येव विभागार्थत्वं सार्थाद्धीयत इत्यत्र सार्थस्य धात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेप्यपादाने चाहीयरुहोरिति ज्ञापकात्कर्मप्रत्ययान्त-हीधातुप्रयोग ऽपादानत्वं कर्मसंज्ञायाञ्च कर्तृपदं स्वतन्त्रोपलक्षणमिति कर्मणि लकारः सार्थेन त्यज्यते देवदत्त इत्यर्थः । धावत इति । क्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तगत्यनावेशात् धावनस्याविवक्षणाद्वा ध्रुवत्वं बोद्ध्यम् । जुगुप्सेत्यादि । जुगुप्सादीनां यद्विषयकत्वेन विवक्षा तदपादानं तस्यैव विषयस्य क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वेनाविवक्षायां सम्बन्धित्वेन च विवक्षायां पापस्य जुगुप्सत इति षष्ठी भवत्येव सत्यभिधाने एवमुत्तरसूत्रेष्वपि बोद्ध्यम्।एषां धातूनां स्वार्थपू-र्वकबौद्धविश्लेषजनकनिवृत्तिलक्षणया सूत्रेणैव सिद्धेदं वार्तिकमुत्तरसूत्राणि च प्रत्याख्येयानीति स्पष्टं भाष्ये । भयं भीत्राणन्त्वास्तदाह । भयार्थानामिति । हेतुतृतीयापवादो ऽयम् अरण्ये इति । भयाद्यर्थानां योगे कारकमपादानमित्यर्थे ऽविशेषात्सर्वसंज्ञापवादः स्यादिति भावः ॥ पराजे ॥ असोढो ग्लानिविषयः एवञ्च पराजेरकर्मकत्वे उदाहरणत्वं तदाह ॥ ग्लायतीत्यर्थ इति । अभिभवतीति । तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थ इति भावः प्रवृत्तिविघात इति । भ-क्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापार इत्यर्थः । ईप्सित इति । वारणार्थधात्वर्थफ-लाश्रय इत्यर्थ उदाहरणे च तद्धात्वर्थव्यापारजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयत्वाद्यवानामपादानत्वं ईप्सितइत्यनेन प्रधानाप्रधानान्यतरव्यापाराश्रयमात्रस्याक्षेपः कर्मलक्षणेतु तमप्ग्रहणात् प्रकृत-धात्वर्थप्रधानभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयस्य ग्रहणमिति भावः ॥ अन्तर्धौ ॥ अ-न्तर्द्धिरन्यकर्तृकस्वकर्मकदर्शनाभावानुलो व्यवहितदेशस्थितिरूपस्तद्घटकं यत्कर्तृकदर्शनाभावमि-च्छति तदपादानमित्यर्थस्तत्फलितमाह । व्यवधाने सतीति । येनेत्यत्र कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी न सौत्रत्वात् आत्मन इति प्रत्यासत्ति लब्धम्।मातुर्निलीयतइत्यादावाक्षेपलभ्येच्छा बोद्ध्या । चोरानिति । चोरकर्मकदर्शनेच्छाभाव इति शाब्दो ऽर्थः स च चोरकर्तृकस्वदर्शनाभावायेति प्राप्तिः । इच्छामात्रस्याक्षेपलभ्यत्वइव विशिष्टस्याक्षेपलभ्यत्वे ऽपि स्यादिति भावः । प्रकृते नान्तर्द्धिरिति दोषः । येनेत्यस्याभावे हि स्वकर्मकदर्शनाभावं य इच्छति इत्यर्थे कर्तुरेव स्या-दतस्तत् । इच्छतिग्रहणं किमिति। अन्तर्धौ सति यत्कर्तृकदर्शनस्याभावस्तदपादानमित्यर्थोस्त्विति भावः । सत्यपीति । अदर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारकरणे दैववशाद्दर्शने सत्यपीत्यर्थः । अ-न्यथा यत्र दर्शनाभाव एव तत्रैव स्यादिति भावः। उपयोगशब्दस्य तत्रैव रूढेर्नियमो ब्र-

नियमेति

प्रकृतिश्च प्रतिसाद्द्धा नानुपरोधात् इति ... प्रमु ... प्रम

ह्मचर्यादिः । नटस्येति । नटजन्यं श्रवणमिति बोधात् कारकत्वं नियमपूर्वकविद्यावक्तृत्वाभावान्नेत्युत्तरम् ॥ जनिक ॥ प्रकृतिरुपादानकरणं ब्रह्म च मायाशबलञ्जगदुपादानकारणम् । वृत्तौ हेतुपदमप्युपादानकारणपरमेवेति बोध्यम् । विभाषेत्येवसिद्धे इदमपादानत्वेन बोधनार्थम् । तत्र हि गुणे ऽस्त्रियामिति प्रायिकं बाहुलकं प्रकृते स्तनुदृष्टेरिति वार्तिकप्रयोगात् ॥ भुवः ॥ प्रभवनं प्रथमप्रकाशः प्रग्रहणात् तदधिकरणमपादानमित्यर्थः 'प्रभवो जलमूले स्यात् जन्महेतौ पराक्रमे ॥ ज्ञानस्य चादिमाप्तौ इति विश्वः । प्रकाशत इत्यस्य योगे तु न प्रथमप्रकाशार्थत्वाभावात्तदाह । तत्र प्रकाशतइत्यर्थे इति । ल्यप्लोपइति । ल्यबन्तशब्दाज्ञाने इत्यर्थः । कर्मणीति । प्रत्यासत्त्या ल्यबन्तधात्वर्थस्येति भावः । प्रासादादिति । फलेभ्यो यातीत्यत्रेव बोधक्रिया आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इत्यत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी वक्ष इत्यस्य प्राप्येतिशेषः । गम्यमानापीति । विशिष्य तद्वाचकपदानुपात्तापीत्यर्थः । कस्मात्त्वमित्यादौ फलेभ्योयातीत्यत्रेव बोधप्रक्रिया । अन्येत्यर्थेति ! तदर्थश्च भेदवान् अत एव घटात् भिन्न इत्यादि सिद्धिः । परेतु ध्रुवमिति सूत्रे अपायशब्देन भेदस्यापि ग्रहणं पञ्चमी विभक्ते इत्यत्र विभागार्थकविभक्तपदेन भेदस्य व्याख्यानात् भिदिर् विदारण इत्यत्र भेदज्ञानविषयत्वमपि विदारणं एकत्वेन गृहीतस्य तथाबोधे बुद्धिविदारणस्य तत्रापि सत्वात् अत एव घटात् भेद इति सिद्धं तद्योगेप्यपादानत्वात् तस्यैव सम्बन्धत्वेन विवक्षायाङ्वटीयो भेद इत्यपि अन्यशब्दार्थस्याक्रियत्वात् तद्योगे एतद्विधानं अत एव घटः पटो नेत्यादौ न पञ्चमी नञो भेदवदर्थकत्वे ऽपि अक्रियात्वात् घटादेक इत्याद्यसाध्वेव अत एवेतरग्रहणञ्चरितार्थं अत एव भाष्ये ऽर्थ ग्रहणं नोक्तमित्याहुः । आराद्दूरसमीपयोः । एतद्योगे दूरान्तिकार्थैरिति प्राप्तम् । नन्वयं देशवाची न दिक् शब्दो ऽत आह, दिशि दृष्ट इति । शब्दग्रहणादिति भावः।ते च रूढ्या दिग्विशेषवाचकाः पूर्वादय एव गृह्यन्ते नैन्द्रीककुबादयो व्याख्यानात् । अवयववाचीति । तद्वाचिपूर्वादियोगे ऽवयविवाचकान्नेत्यर्थः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । अत एवास्मादयं पूर्वो भागः कायस्येति सिद्धम्। अवयवे पूर्वत्वं अवयवान्तरापेक्षया प्रथमकालोत्पत्तिकत्वेन बोध्यम् । अञ्चूत्तरपदस्येति। दिक्शब्दसाहचर्येण तत्य दिग्वाचकस्यैव ग्रहणन्तेन सध्रचङ् इत्याद्यर्थ तन्नेति भावः । बाधितुमिति । परत्वात्प्राप्तमित्यादिः । यदि तु षष्ठचतसर्थेत्यत्र प्रत्ययग्रहणात्तस्य श्रूयमाणप्रत्यय एव प्रवृत्तिस्तदेदं मास्त्विति तत्त्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । दक्षिणा ग्रामादिति । दक्षिणस्यान्दिशीत्यर्थे दक्षिणादाजिति आहि च दूरे इत्याजाही षष्ठचतसर्थेत्यस्यापवादः । प्रभृतियोगे इति । प्रभृत्यर्थयोगइत्यर्थः । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी कार्तिक्या आग्रहायणी मासइति वार्तिकप्रत्याख्यानायेदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मासइति भाष्येण प्रभृतिशब्दाभावे ऽपि तदर्थसत्तामात्रेण पञ्चमीत्यर्थकेन प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति वचनसत्त्वस्य भगवता बोधितत्वादन्यथा प्रभृतिपदाभावे पञ्चम्यर्थं वचन-

स्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानासङ्गतिरिति भावः । एवञ्च तदर्थकारभ्यशब्दयोगे ऽपि पञ्चमी यथा अर्वाचिमारभ्य मेरुपृष्ठपर्यन्तं भूलोको मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवपर्यन्तङ्ग्रहनक्षत्रतारागणचित्रितोन्तरिक्षलोक इति पातञ्जलभाष्यप्रयोगे प्रभृतीत्यस्य चावधिमादायेत्यर्थ आरभ्येत्यस्यैतदर्थकतापि अवधौ पञ्चम्यन्तार्थस्याभेदेनान्वयः । तद्विशेषणत्वे ऽपि न द्वितीया प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति भाष्यकृद्बोधितवचनात् आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्यर्थेनावीचिमारभ्येत्यादौ द्वितीया । वस्तुतो ऽवधित्वन्तस्य समभिव्याहृतपदार्थनिरूपितं गम्यमानक्रियापेक्षमित्यपादानत्वादेवात्र पञ्चमी सिद्धा । कार्तिकीतो विभक्ते अत एव कार्तिक्यवधिके आग्रहायणीघटिते मासे कार्तिकीमादाय गते आग्रहायणीति बोधः । भवात्प्रभृति आरभ्य वेत्यत्र भवकालाद्विभक्ते अत एव भवावधिके मरणान्ते काले भवकालमादाय हरिः सेव्य इति बोधः । एवमन्यत्राप्यूह्यमित्यलं विस्तरेण । ज्ञापकादिति । पञ्चम्यन्तेन समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः । अयं भावः । परस्परसाहचर्यात्तत्रापपरी वर्जनार्थौ कर्मप्रवचनीयावेव । तद्योगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति वचनात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया ऽपपरिनिमित्तकसुबन्तस्यैव ग्रहणाच्च पञ्चम्यैव सिद्धः समासः तत्साहचर्यादुक्तपरिभाषया चाञ्चूत्तरपदेनापि तन्निमित्तपञ्चम्यैव सिद्धः समास इति व्यर्थं तत् बहिःशब्देन पञ्चम्यन्तेन समासविधानद्वारा तद्योगे पञ्चम्या अपि ज्ञापनार्थमिति । इदमपपरिबहिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । पञ्चमीति । सापीत्यर्थः तेन करस्य करभो बहिरिति सिद्धम् ॥ प्रतिनिधि ॥ यस्मादिति पञ्चम्यर्थः सम्बन्धः। अस्मादेव निपातनात्षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । प्रतिनिधिप्रतिदानशब्दौ कर्मकिभावल्युडन्तौ । प्रतिनिधिप्रतिदाने यत्सम्बन्धिनी ततः कर्मप्रवचनीययुक्तात्पञ्चमीत्यर्थः । प्रतिनिधिः सदृशः प्रतिदानम् दत्ततुल्यमूल्यस्य वस्तुनः प्रत्यर्पणम् । कर्तृवर्जितमिति । कर्तृसञ्ज्ञारहितमित्यर्थः । ऋणत्ववस्तुसन्निमित्तं न तु तृतीयावाच्यकोटिनिविष्टम् । हेतुभूतमिति । तेन करणत्वविवक्षायान्तृतीयैवेति भावः ॥ विभाषागुणे॥ योगविभागादिति । बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेरित्युक्तवार्तिकप्रयोगाद्गुणे ऽस्त्रियामिति प्रायिकमित्यन्ये । धूमादिति । धूमपदं स्वज्ञाने ऽग्निमत्पदं स्वज्ञानविषये लाक्षणिकं बोध्यम् । समुच्चयार्थमिति । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । एतेनान्यतरस्यामङ्गीकार इत्यर्थकं पदद्वयमेतादित्यपास्तम्। विकल्पविषयेप्यर्थासङ्गतिश्च । परे तु द्वितीयासमुच्चयेन फलं विना वातं विना वर्षमित्यादौ ऋतेशब्दयोगइव ततोन्यत्रापि दृश्यतइत्यनेन द्वितीयासिद्धेरत एव भाष्ये द्वितीयासमुच्चयो नोक्तः। पञ्चम्या अधिकारे द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः दक्षिणेन ग्रामं दक्षिणतो ग्रामस्येति प्रकृतसूत्रस्थभाष्येण एनपा द्वितीयेति सूत्रं षष्ठ्यतसर्थेत्यतः प्रागिति च सूचितमन्यथा सौत्रक्रमत्यागे न्याय्यविपरीतपूर्वनिपातकरणे च बीजानापत्तिरत एव करणे चेति सूत्रे द्वितीयासमुच्चयो नेत्याहुः ॥ करणे च ॥ करणे तृतीयायाः सिद्धत्वेन पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनमिदम् । चकारः तृतीयान्यतरस्यामित्यनुकर्षणार्थः षष्ठी गापोष्टगितिवत् । अद्रव्येति । द्रव्यभिन्नवचनेभ्य

इत्यर्थः । द्रव्यपदेनात्र सर्वनामपरामर्शयोग्यं लिङ्गनिरूपितविशेष्यं वा स्तोकशब्दो यद्धर्मवेशाद् द्रव्ये स्तोकव्यवहारस्तद्धर्मपरः स च धर्मो ऽल्पादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव । शुक्लादिवच्चैते धर्मवचना अपि करणत्वञ्च परम्परया ईदृशार्थएव च साधुत्वं सूत्रबलादिति स्पष्टमलुगुत्तरपदइत्यत्र कैयटे । करणे किम् । स्तोकम्पचति। असत्वरूपफलसमानाधिकरणविशेषणत्वादत्र स्तोकशब्दस्यासत्ववचनत्वमिति दिक् ॥ दूरान्तिका ॥ अत्र दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामित्यतः समुच्चयार्थकान्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्यैवार्थाधिकारात्पञ्चम्याः सिद्धौ चकारो व्यवहिततृतीयासमुच्चयार्थो व्याख्यानादित्याह । चादित्यादि । प्रातिपदिकार्थमात्रे इति । व्याख्यानादिति भावः ॥ इति पञ्चमी ॥

षष्ठी शेषे ॥ शेष उक्तादन्यः स च तत्तद्रूपेण स्वत्वादिः । सम्बन्धत्वेन रूपेण च । कारकविभक्तीनां क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्तृत्वादिशक्तिरूपेण बोधकत्वन्तत्रापि तन्मूलके सम्बन्धे विवक्षिते षष्ठी तदाह कारक इति । स्वस्वामिभावादिरिति । स्वत्वस्वामित्वसमूहः सम्बन्ध इत्यन्यत्र विस्तरः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । षष्ठ्यर्थस्य संसर्गविधयैव भानं कारकविभक्तिभ्यो ऽपि क्रियाकारकभावसंसर्गविधया भानमित्युक्तम् । सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति । सम्बन्धत्वेन भाने इत्यर्थः । यद्वा क्रियाकारकभावमूलकसम्बन्धस्यैव विवक्षायां न तु तद्विवक्षायामित्यर्थः । कर्तुरपि तथा विवक्षा क्तस्य च वर्तमानइति सूत्रे छात्रस्य हसितमित्यादौ भाष्ये स्पष्टा । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधारस्य न तथा विवक्षा, अत एव घटवद्भूतलमिति प्रयोगसाधकं मतुप्सूत्रे ऽस्मिन्निति चरितार्थमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । लोहितोष्णीषा इत्यादावपि सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिर्बोध्यः । एधो दकस्येति । एधः कर्तृ कर्ता वा । दकस्योदकस्येत्यर्थः । एधशब्दो ऽदन्तः पुल्लिङ्गः कारकइति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तः । एधाः पक्ष्यन्ते इति सान्तः क्लीबो ऽपि। हेतौ द्योत्ये इति। हेताविति वर्तते हेतुहेतुमद्भावेनेतरान्वये इत्यर्थः। तेनान्नं हेतु पश्येत्यादौ न । षष्ठीति । हेतुवाचकादित्यर्थः । निमित्तेत्यादि। निमित्तादिप्रयोगे तेभ्यस्तत्समानाधिकरणशब्देभ्यश्चेत्यर्थः । किन्निमित्तमिति। प्रथमान्तं द्वितीयान्तञ्च। प्रायग्रहणादिति। एवञ्च षष्ठी हेतुप्रयोगे सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रे व्यर्थ इति बोध्यम् ॥ षष्ठ्यत॥ दिक्शब्दत्वात्पञ्चम्यां प्राप्तायामिदम् । ततः पश्चादित्यत्र तु सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यन्तात्तसिः । षष्ठ्यपीति । स्पष्टञ्चेदं वृत्तौ । भाष्ये तु न दृश्यते । विपरीतं षष्ठ्यतसर्थेति सूत्रात्पूर्वमेनपेत्यस्य पाठ इति लभ्यते इति पृथग्विनानानेति सूत्रे उक्तम् ॥ दूरान्तिकार्थैः ॥ यदपेक्षं दूरत्वादिकन्ततः षष्ठीत्यर्थः । पञ्चमी चेति। तस्या एव समुच्चयो न द्वितीयातृतीययोरपीति भावः ॥ ज्ञो ऽविदर्थ ॥ अत्र सूत्रे ऽविदर्थस्येति छेदो व्याख्यानात् । सर्पिषो ज्ञानमिति । जानातेः प्रवृत्तिरर्थः सर्पिःसम्बन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । अधीग ॥ अधीगर्थः स्मृतिः । कर्मणि किम् । मातुर्गुणस्मरणम् । करणे शेषत्वेन षष्ठ्यभावे समासो भवत्येव । अत एवात्र सूत्रे भाष्ये शेषइत्यनुवर्ततइत्युक्तम् ।

प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यतइत्येतैः षष्ठीसमासनिषेधात् । एधोदकस्येति । एध इति पृथक्पदं दकशब्द उदकवाची ॥ रुजार्थानाम् ॥ रोगार्थानां धातूनामित्यर्थो व्याख्यानात् धातोर्भाववचनत्वाव्यभिचारेण सामर्थ्याद्वचनइति कर्तरि ल्युट् भावशब्देन सिद्धरूपार्थ उच्यते ल्युट्प्रकृत्यर्थो ऽविवक्षितस्तदाह । भावकर्तृकाणामिति । रोगकर्तृकमिति च। रोगो ऽत्र क्षयादिः । भावकर्तृकाणां किम् । श्लेष्मणश्चौररुजा । श्लेष्मात्र न भावः । सर्पिषो नाथनमिति । सर्पिर्मे भूयादित्याशासनमित्यर्थः ॥नासिनि॥ जसु मोक्षणे इति दैवादिकस्य न ग्रहणञ्जासीति निर्देशाद्धिंसायामित्युक्तेश्च। निप्रोपसृष्टो हनो निप्रहणः शब्दपरत्वे ऽपि सौत्रत्वाद्धन्तेरिति णत्वम् चुरादिरिति। घटादेस्तु न ग्रहणं दीर्घनिर्देशात् क्राथनमिति। वटादेः क्रथेः क्राथेरिति सूत्रे निपातनाद्वृद्धिरिति वृत्तिः परे तु एतत्सूत्रप्रामाण्यान्नटसाहचर्याच्चायमपि चुरादिर्बोध्यस्तस्याकृतिगणत्वात् निपातनस्य शेषषष्ठीसन्नियोगशिष्टत्वे कर्मत्वेन विवक्षायां चोरस्य क्राथनमित्यस्यानापत्तिः सामान्येन निपातने चिण्णमुल्विषये क्रथमित्यादेः क्रथयतीत्यादेश्चानापत्तिरित्याहुः । समर्थयोरिति । समपर्यायसंशब्देन समासः शकन्ध्वादित्वात् पररूपं वा । ब्राह्मणपणनमिति । आयप्रत्ययो वैकल्पिकत्वान्न कृतः । उदाहरणे स्तुतावेवेति नियमादपि न ॥ दिवस्त ॥ कर्मणि षष्ठी स्यादिति । शेषइति त्वत्र न संबध्यते व्याख्यानात् । अत एव द्वितीया ब्राह्मणे इति सूत्रङ्गामस्य तदहः सभायान्दीव्येयुरित्यत्र नित्यं षष्ठीप्राप्तौ द्वितीयार्थमिति भाष्ये उक्तं तत् ध्वनयन् तिङन्तमुदाहरति । शतस्य दीव्यतीति । यद्यपि पूर्वसूत्रे दिवं पठित्वा तदर्थस्येति त्यक्तुं शक्यते तथापि योगविभाग उत्तरार्थः शेषइत्यस्यासंबन्धार्थश्च ॥ विभाषोप ॥ अत्रापि शेषइति न संबध्यते तदर्थस्येति च वर्तते तदाह । पूर्वयोगेति । अत एवेयं प्राप्तविभाषेति न वेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ कृत्वोर्थप्रयो ॥ शेषे किमिति । दिवस्तदर्थस्येत्यादिना विच्छेदादधिकरणकारकएव षष्ठीविधानं युक्तमिति प्रश्नः । द्विरहनीति । वृत्त्यादिप्रामाण्यान्मण्डूकानुवृत्तिः स्वीकार्येत्युत्तरम् । अधीगर्थेति सूत्रे कर्मादीनामविवक्षा शेष इति भाष्ये बहुवचनेनात्रापि शेषपदसंबन्धबोधनाच्च । वस्तुतस्तु कर्माश्रयषष्ठीविषये सूत्रोपात्तसकर्मकाणामकर्मकवद्वचनमिति वार्तिकप्रत्याख्यानाय शेषइति वर्तते इति भाष्यकृतोक्ते परेण शेषश्च क इति पृष्टे शेषे षष्ठीति सूत्रोक्तं कर्मादीनामविवक्षा शेष इति सिद्धान्तिना स्मारितं नैतावता कृत्वोर्थेत्यत्र तत्संबन्धो लभ्यते । किंचैतद्भाष्यबलात् दिव इति सूत्रे ऽपि शेषपदसंबन्ध आवश्यकः । अन्यथा वार्तिकरीत्या शतस्य दीव्यते इति भावे इष्टस्य प्रयोगस्यासिद्धिः । अत एव वार्तिकव्याख्यायां अधीगर्थादयः प्रेष्यब्रूपर्यन्ताः कर्माश्रयपदेनोच्यन्तइति कैयटः । एवञ्च शेषइत्यनुवृत्त्या वार्तिकप्रत्याख्यानवदेतत्सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यन्द्वितीया ब्राह्मणे इति सूत्रस्थभाष्यं तु वार्तिकरीत्येत्याहुः । किंच यदा कर्मविवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति स्मराम्यहं मातरमिति भाष्ये उक्तम् । त्वद्रीत्या तु यदा कर्माद्यविवक्षितं भवतीति वदेत् । एवंच ज्ञोविदर्थस्ये-

त्यत्रापि तदसंबन्ध एव । एवञ्च तद्योगे न कदापि तृतीया शतं दीव्यतीत्यादि च सिध्यति अधीगर्थेत्यादौ च मण्डूकानुवृत्तिरिति सुधियो विभावयन्तु ॥ कर्तृकर्मणोः ॥ अत्र शेषइति न संबध्यते सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः कृद्योगा षष्ठी समस्यतइति वार्तिकेन तत्र समासस्येष्टत्वात् । कृतिरिति भावे क्तिन् । कृष्णः कर्ता । जगत इति । कर्मेदं कर्तृसाहचर्यात् कर्मापि धात्वर्थे भेदेनान्वय्येव गृह्यते तेन स्तोकं पाक इत्यादौ न क्रियाविशेषणात् षष्ठी । किंच क्रियाविशेषणेन स्तोकम्पाचक इत्यादौ न समानाधिकरणसमासो नापि सुप्सुपेत्यादिः सुबन्तार्थविशेष्येणान्वयेनासामर्थ्यात् द्वितीया श्रितेत्यादेस्तु सामर्थ्यादवयवद्वारके सामर्थ्ये प्रवृत्तिः द्वितीयाप्रकरणोक्तपरेतुमतरीत्या वा सामर्थ्यम् । अत एव पूजनात्पूजितमिति सूत्रे दारुणं यथा भवति तथा ऽध्यापक इत्यर्थकस्य दारुणाध्यापक इत्यस्य सिद्ध्यर्थं मलोपवचनमारब्धं भाष्ये ऽन्यथासमासेन सिद्धे तद्व्यर्थं स्यात् । एतदेव भाष्यं ततः षष्ठ्यभावेपि मानमन्यथा षष्ठीसमासस्य तृजकाभ्यां कर्तरीत्यादिनिषेधैरुक्तसामर्थ्येपि प्रवृत्त्या तत्समासेनैव सिद्धौ मलोपवचनं व्यर्थमेव स्यादिति बोध्यम् । न च भिन्नपदत्वे ऽपि तथा प्रयोगसाधुत्वार्थं मलोपवचनमिति वाच्यम् । तथा सति वाक्ये मलोपश्च वक्तव्य इति वदेत् । अत एव कैयटेन क्रियाविशेषणं दारुणादयस्तत्र वैयधिकरण्यात् । समासाभावात् मलोपो विधीयतइत्युक्तम् । सुप्सुपेत्यादिसमासो न सार्वत्रिक इति तदाशय इत्यलम् । कृति किमिति । कर्तृकर्मभ्यां क्रिया सन्निधाप्यते तद्वाचीतु धातुरेव कारकान्वययोग्यतावच्छेदकरूपेण साध्यत्वेन धातुभिरेव तदुपस्थितेः शत्योश्चः आभ्रिक इत्यादौ तद्धितान्न तेन रूपेणोपस्थितिरिरिति न तत्र कारकान्वय इति एतत्भाष्यप्रामाण्यात् अत एव हिरुगादियोगे न कर्मादिसंज्ञा एतेन देवदत्तेन शत्योश्च इत्यादौ षष्ठीनिवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमित्यपास्तम् । अधिका खारी द्रोणेनेत्यत्र हेतौ तृतीया क्रियायोगाभावात् कर्तुः कर्तृत्वाभावे जनकत्वरूपहेतुसत्वात् । धातोश्च द्वये प्रत्ययास्तिङः कृतश्च तत्र तिङ्योगे न लोकेति निषेधात् कृद्योगएव भविष्यतीति किं तेन, नलोकेति सूत्रे कृदव्ययस्यैव ग्रहणं तु अन्यार्थस्य ये कर्तृकर्मणी इति व्याख्यानेन सिद्धम्, उभय प्राप्तावित्यत्र बहुव्रीहिस्तु एकाचोद्वे इत्यादाविवान्यपदार्थस्याशाब्दत्वे ऽपि व्याख्यानाद्भविष्यति न च भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानामित्यादौ गुणभूते णिच्प्रकृत्यर्थकर्तरि षष्ठ्यर्थं करोतीति कृदिति कर्तृपरन्तदिति वाच्यम् । तृतीयावत्तत्र षष्ठ्या अपि विनैव यत्नं सिद्धेरिति प्रश्नः । तद्धिते इति । तद्धितान्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियायाः कर्त्तरि कर्मणि च माभूदित्यर्थः । उदाहरणे सकर्मकप्रकृतिकभावक्तान्तस्येदृशवृत्तिमात्रविषयताया भाष्यसंमतत्वेन तस्य केवलस्य काप्यप्रयोगेण तद्धितान्तसमुदायशक्त्यैव क्रियोपस्थापकत्वात् कृद्ग्रहणात्कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियाकर्तृकर्मणोर्ग्रहणम् न चात्र तथा तण्डुलानां पाचकतर इत्यादौ च पाचकादेः पृथक् प्रयोगेण तच्छक्तिग्रहस्यापि सत्वेन कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वं क्रियाया अस्त्येवेति

न

जगत्स्य

भवत्येव षष्ठी । अत एव तद्धिते माभूदित्येवोक्तं न तु तद्धिताधिक्येपीति । भाष्ये ऽपि ताद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र माभूत्कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्रैव यथा स्यादित्येवोक्तम् । कृतपूर्वीति । अत्र कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षया ऽकर्मकत्वाद्भावे क्ते पूर्वादिनिरिति तद्धितस्तदनन्तरं तु विशेषरूपेण कर्मयोगो भवत्येव । तत्रोक्तरीत्या षष्ठ्यभावे ऽनभिहितत्त्वाद् द्वितीया एवंरीत्या साधुत्वे ऽत्रत्यभाष्यमेव मानम् । वृत्तेः पूर्वं कर्मान्वयाभावाच्च सापेक्षत्वाद् वृत्तिर्न स्यादिति न शङ्कयं एवमधीती व्याकरणे इत्यादावपि बोध्यम् । तदुक्तं भाष्ये । यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिरिति न तदा प्रत्ययः न तदा भावे प्रत्ययः धातोः सकर्मकत्वात् । यदा प्रत्ययः भावे इति शेषः तदा वृत्तिरेव सा च वृत्तिर्नकदापि कर्मक्तान्ते नेत्याह । सामान्येनेति । कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षा विशिष्टोयोर्थः तदर्थकधातुप्रकृतिकक्तान्तेनेत्यर्थः । इयमेव कर्मणो विवक्षानामानेन तादृशक्तान्तस्य वाक्ये न प्रयोग इति स्पष्टमेवोक्तं प्रयोगानुरोधिनी हि विवक्षेति तद्भावः । न-चाविवक्षितकर्मतया भावे क्तसाधनयत्नो व्यर्थः नपुंसके भावे इत्यनेन सकर्मकेभ्यो ऽपि सिद्धेरिति वाच्यम् । तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । 'ददैर्दुःखस्य मादृग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमम् । लिम्पैरिव तनोर्वातैश्चेतयः स्याज्ज्वलो न क' इति भट्टिपद्यं मादृग्भ्यो दुःखं ददद्भिरुत्तममामोदं युष्मादीनांगृहीत्वा मादृशान्दत्तस्य दुःखस्य पोषकैर्मादृशां शरीरं लिम्पद्भिरिव वातैः को मादृक् विरहाग्निव्याप्तश्चेतयन् ज्वलः ज्वलन्निव न स्यादिति तदर्थः । दाधातोः पोषणार्थाद्धाञश्च ददातिदधात्योरिति शणौ लिम्पेः शः ज्वलेर्णाइति जयमङ्गलाश्लोकव्याख्याप्येतज्जातीयैव तत्रेति दिक् । तत्र धायैरामोदमुत्तममित्यत्र गृहीत्वेत्यध्याहृत्य तद्योगे द्वितीया बोध्या । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति । तेनैकनिमित्तत्वलाभादोदनस्य पाको ब्राह्मणानाञ्च प्रादुर्भाव इत्यादौ विभिन्नक्रियाकर्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौ नायं नियम इति भावः । प्राप्तिपदेन चोभयोः प्रयोगएवायं निषेध इति ध्वनितम् । स्त्रीप्रत्यययोरिति । स्त्रियां क्तिनित्याधिकारविहितयोरित्यर्थः । नायं नियम इति । तेनोभयत्रापि षष्ठी भवत्येवेति भावः । भेदिकेति । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् सन्नन्ताद्भिदेरप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । शेष इति । नियमस्यायं विकल्प इत्येके । इत्येतल्लब्धमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह । केचिदिति । अकारभिन्नकृन्मात्रे इत्यर्थः । अनुशासनमिति । अनुशिष्यन्ते ऽसाधुभ्यो विविच्य बोध्यन्ते येनेति करणे ल्युट् । मत इत्यादौ मतिबुद्धीति वर्तमाने क्तः । इदमेषामिति । कर्त्तरि षष्ठी, सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी इदमेषां भुक्तमोदनस्य । उभयप्राप्ताविति तु मध्येपवादन्यायेन कर्तृकर्मणोरित्यस्यैव नियम इति बोद्धव्यम् ॥ न लोका ॥ लादेशा इति । लकारसंबन्धिन इत्यर्थस्तेन ददिर्गा इति सिद्धम् । केवलस्य क्वापि प्रयोगाभावादेवं व्याख्यातं कुर्वन्निति । तृन्प्रत्याहारघटकस्तु नायम् । तृशब्दस्य तद्घटकत्वे ऽपि शतुस्तद्घटकत्वाभावात् । लिडादेशक्वस्वादियो-

गे लिट् सदृशकिंकिनोर्योगे च निषेधार्थन्तस्यावश्यकत्वाच्च । उ इति । उकारेण व्याख्याना-त्तदन्तविधिर्व्यपदेशिवद्भावेनोकारस्यापि । सनाशंसेति अलङ्कृञिति च उइष्णुचौ । वातुक इति । लषपतपदेत्युकञ् वृद्धिस्तत्वम् । कमेरिति । उकान्तस्येति शेषः इदञ्च भाषायामेव । भाषायामिति भाष्योक्तेः । निष्ठेति । एतदपवादतया भाष्ये वार्तिकं पठ्यते । नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसंख्यानं छात्रस्य हसितमिति । इदञ्च प्रतिपदोक्तत्वात् नपुंसके भावे क्त इति सूत्रविहित क्तान्तयोगएव, भ्रान्तन्देशमित्यादौ गत्यर्थाकर्मकेत्यनेन क्तेनानेन षष्ठी नपुंसके भावे क्तस्तु नात्र तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः अविवक्षितकर्मतया ऽकर्मकत्वेन क्तस्तु कृतपूर्वीत्यादिवृत्तिविषयएवेत्युक्तम् । एवंचेहाहिसृप्तमित्यादौ परत्वेन क्तोधिकरणेचेत्यनेन भावे क्ते शेषत्वविवक्षयैव षष्ठीसाधनस्यावश्यकत्वेनेदं शेषत्वविवक्षया भाष्ये प्रत्याख्यातम् । वार्तिकेन चानेन कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषत्वविवक्षा नेति ज्ञाप्यते, शेषत्वविवक्षया भाष्योक्ततत्प्रत्याख्याने तु अनभिधानात् क्तातिरिक्तविषये न सा पूरणगुणेति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमिदं, तत्र हि सति किमुदाहरणं ब्राह्मणस्य कुर्वन् नैतदस्ति कारकषष्ठ्या निषेधात् शेषषष्ठ्या तु ब्राह्मणस्य कटमित्यर्थेनासामर्थ्यादित्याद्यर्थकमुक्तमिति परे । अधीयन्निति । इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणीति शता । द्विषन्निति । द्विषोमित्र इति शता । शेषषष्ठी त्विति । इदं चिन्त्यमित्युक्तं परैः ॥ अकेनो ॥ अत्र यथासंख्यं नेष्यते । अकस्याधमर्ण्ये ऽसंभवादाह । भविष्यत्यकस्येति। वर्षशतस्य पूरक इत्यादौ एतत्कर्मकयाजनकर्तार इत्यर्थके ऽङ्ग यजतां लप्स्यन्ते ऽस्य याजका इत्यादौ च षष्ठी भवत्येव । कर्तृमात्रार्थके ण्वुल्तृचाविति ण्वुलि पदान्तरसंबन्धेन भविष्यत्वप्रतीतावप्यकस्य तत्रावृत्तेः तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल् तु भविष्यतीत्यधिकृत्य विधानाद्भविष्यदर्थक एवेति भावः । व्रजङ्गमीति । गमेरिनिरित्यौणादिक इनिः स च भविष्यति, भविष्यति गम्यादय इत्युक्तेः । गामीति पाठे बाहुलका वृद्धिः । शतन्दायीति । आवश्यकाधमर्ण्ययोरिति णिनिः आवश्यके णिनावप्ययं निषेधः सूत्रे आधमर्ण्यपदेन तत्सूत्रोक्तार्थो पलक्षणात् । अत एवांशं हारीति निर्देशः संगच्छते । तत्र आवश्यके णिनिः । न च तत्र भविष्यदर्थकत्वेन सिद्धिः भूतवर्त्तमानयोरावश्यकत्वबोधनस्य वैफल्येन भविष्यत एव ततो बोधादिति वाच्यम् । वस्तुतो भविष्यतो बोधे ऽपि तत्वेनाबोधात् णिनेस्तदर्थकत्वभावाच्च । अत एवावश्यं कारी कटस्येति वृत्त्युदाहृतं सङ्गच्छते । तत्र हि नानेन णिनिः। अवश्यपदोपादानात् किं तु सुप्यजातावित्येवेति नव्याः ॥ कृत्यानाम् ॥ कर्तृकर्मणोरिति नित्येप्राप्ते विभाषाकर्मनिवृत्त्यर्थं कर्तृग्रहणम् । अनुवर्त्ततइति । निषेधो ऽयं कर्तरि कर्मणि च । कर्तरि वेति त्वनुभयप्राप्तिविषयमिति वृत्तिकैयटादयः। व्रजमित्यत्र गुणकर्मणि वेष्यत इति विकल्पस्तु न, कृत्यातिरिक्ते चरितार्थस्य तस्य दोग्धव्या गावः पयः कृष्णेनेत्यादौ गुणकर्मण उक्तत्वात् प्रधानचरितार्थेनानेन परत्वाद्बाधात् । तुल्यार्थैर्योगइति । तुल्यत्वार्थैरित्यर्थः। अत ए-

वातुलोपमाभ्यामिति चरितार्थम् । अत एव पर्युदासादनव्यययोगएवेदं, तेनेवशब्दयोगे न ॥ चतुर्थी चाशिषि ॥ आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकात् प्रातिपदिकात्तद्द्वारके आयुष्यादियोगे चतुर्थीषष्ठ्यावित्यर्थः । अत एवैतदर्थकचतुर्थ्याद्यन्तेन सुखहितादिभिर्न समासः । उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । अत एव हि तेन चतुर्थीसमासविधानं तद्योगे चतुर्थीज्ञापकमित्याकरोक्तं सङ्गच्छते । यत्तु वृत्तावुद्देश्यविधेयभावेनानन्वयादाशीर्विषये च तथा ऽन्वयान्न समास इति तन्न, वृत्तावपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचनेन लोहितोष्णीषेत्यादौ तथान्वयदर्शनात् भाष्ये तथान्वये वृत्तेरसाधुताया अनुक्तेश्चेति समासवादे मञ्जूषायां विस्तरः । व्याख्यानादिति । सूत्रेऽर्थशब्दः पृथङ्निमित्तमिति भावः । भाष्ये तु नैतद् दृश्यते ॥ इति षष्ठी ॥

आधारो ॥ कारके इत्यधिकारात्क्रियाजनके एतत्प्रवृत्त्योपस्थितत्वादाधारः क्रियाया एव तत्रेप्सिततमस्वतन्त्रपदाभ्यां साक्षात्क्रियाधारयोः कर्मकर्तृसञ्ज्ञाभ्यां बाधात्परम्परया तदाश्रयस्य ग्रहणं परम्परा च कर्तृकर्मद्वारिकैव व्याख्यानादित्याह । कर्तृकर्मद्वारेति । यद्यपि कालस्य साक्षात्क्रियापरिच्छेदकत्वं तथापि तदधिकरणं कर्तृकर्मद्वारैव तथैवानुभवात् साक्षात्तदाधारत्वे ऽपि आधारपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्परम्पराधारस्य ग्रहणम् । किंच साक्षात्तदाधारत्वे कर्तृत्वमेव तस्य स्यात्कालः पचति भूतानीतिवत् । एवंच क्रियान्वययोप्यस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारैव यस्य यद्द्वारा कारकत्वन्तस्य तद्द्वारैव क्रियान्वय इति व्युत्पत्तेरत एवाक्षशौण्ड इत्यादौ समासः । अत्र आसक्त्यादिक्रियान्तर्भावेण बोधाननुभवात्क्रियाद्वारा सामर्थ्यमिति कैयटाद्युक्तं न युक्तम् । मूले वृक्षः कपिसंयोगीत्यादावस्तिक्रियामध्याहृत्य तस्याः स्वकर्तृकपिसंयोगिवृक्षद्वारा मूलवृत्तित्वादाधारत्वं विशिष्टवृक्षस्य मूलवृत्तित्त्वबोधेन्यत्रावयवे तद्विशिष्टवृक्षाभावप्रतीतेः कपिसंयोगे तदवच्छेद्यत्वं फलतीति दिक् । चकारादिति । प्रातिपदिकार्थे इति शेषः । त्रिधेति । तत्र सकलावयवव्याप्तौ व्यापकाधारत्वम् । यथा तिलेषु तैलमिदमेव मुख्यमधिकरणमिति स्वरितेनेत्यत्र साधकतममित्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । उपसमीपे श्लेषः सम्बन्धस्तत्कृतमौपश्लेषिकम् । अत एवेको यणचीत्यादावौपश्लेषिके आधारे सप्तम्युक्ता संहितायामिति सूत्रे भाष्ये । तत्राजादिसामीप्यमेवेगादीनां यन्मासेतिक्रान्ते दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणमित्युक्तं तत्र च दीयते इति सूत्रे भाष्ये तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमिदम् । कटे आस्ते इति तु नौपश्लेषिकोदाहरणं युक्तमुक्तभाष्यविरोधात् । यद्वैकदेशावच्छेदेन श्लेषे ऽपि श्लेषस्य समीपमुपश्लेषं तत्कृतमिति व्युत्पत्त्यौपश्लेषिकत्वमित्यभिप्रायेण तदुदाहरणं तदेतत् सर्वं गौणमधिकरणं गङ्गायाङ्गाव इत्यादिकंचेति स्वरितेनेत्यादौ भाष्ये स्पष्टम् । गौणोप्याधारादिः सप्तम्यादिशक्य एवेति बोध्यम् । एतदतिरिक्तं सर्वं वैषयिकं अधिकरणत्वशक्तिमांश्चाधिकरणविभक्त्यर्थः । इन्विषयस्येति । इनो विषयस्येन्प्रकृतेः क्तान्तस्य कर्मणीत्यर्थः । तेन कृतपूर्वी कटमित्यत्र न उदाहरणे न कर्मणिक्तः अभिहितत्वेन सप्तम्यनापत्तेः किंतु भावे इष्टादिभ्यश्चेति

तत्र हि श्राद्धमनेनेत्यतो ऽनेनेति वर्त्तते । अत्र कर्मशब्देन कालादिव्यतिरिक्तमेव गृह्यते व्याख्यानात्, तेन मासमधीती व्याकरणे इत्यत्र नेति कैयटः । साध्वसाधु ॥ शेषषष्ठ्यपवादो ऽयं साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धेर्ने चार्थमत्र साधुग्रहणन्तेन तत्वकथने ऽपि भवति । सूत्रेर्चाग्रहणन्तु निपुणार्थम् । निमित्तादिति । निमित्तवाचकात् सप्तमी भवति तस्य निमित्तस्य प्रत्यासत्त्या स्वान्वयिक्रियाकर्मणा योग इत्यर्थः । निमित्तञ्चात्र क्रियाफलम्, एवञ्च फलं सप्तम्यर्थः । चर्मणीति । चर्मणः फलत्वञ्च हननस्य तल्लाभेच्छाधीनत्वात् । कर्मसम्बन्धश्च स्वरूपसन्नेव निमित्तम् । द्वीपिचर्मणोरण्डकोशमृगयोश्च समवाय इतरयोः संयोगः । मुक्ताफलाय करिणं रघुवीरेत्यादौ क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी घ्नन्तीति शेषः । मुक्ताफलान्याहर्तुमित्यर्थः ॥ यस्य च भा ॥ भावः क्रिया । ततः ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकात्, तेन गोपददुह्यमानपदयोरुभयोरपि सप्तमी सिद्धा । क्रियाश्रयः कर्त्ता कर्म च । तत्र ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्त्तर्युदाहरणं कर्मण्याह । गोष्विति । यत्र काचित् क्रिया स्वाधारकालेनान्यां क्रियां परिच्छिनत्ति यथा प्रकृते, काचित्तु स्वाधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन यथा गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ, काचित्स्वाधारकालान्तरकालेन यथा गोषु दुग्धास्वित्यादौ ज्ञापकत्वं सप्तम्यर्थस्तस्य च भावलक्षणमित्युक्तेः क्रियायामेवान्वयः लक्ष्यलक्षणभावः शब्दबोध्य एवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य भूयो दर्शनादिरूपमानान्तरेण ग्रहणापेक्षेति बोद्धव्यम् । अन्यथोदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यान्न तु प्रकृते कदाचिद्धि गोषु दुह्यमानास्वसौ गतः, इदञ्च मानान्तरेण ज्ञातस्वरूपस्यार्थस्य कालविशेषादिज्ञापनार्थं शब्दप्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते भाष्यस्वरसात् । राहूपरागे स्नायादित्यत्र राहूपरागपदेन तदाश्रयकाल उच्यते इति अधिकरणसप्तम्येव विवाहे नान्दीमुखङ्कुर्यादित्यत्र विवाहपदेन तत्प्राक्काल उच्यते । गवान्दोहे आगत इत्यत्राप्याधिकरणसप्तम्येवेत्यन्यत्र विस्तरः । अर्हाणाम् ॥ कर्तृत्वार्हाणाम् । तद्वैपरित्ये अर्हाणामकर्त्तृत्वेनर्हाणाञ्च कर्त्तृत्वे इत्यर्थः । वाक्यचतुष्टयमेतत् कर्त्तृसमर्पकाच्च सप्तमीत्यर्थः । सप्तम्यान्तदन्वयिक्रियावाचकाद्धातोरप्रथमासामानाधिकरण्याच्छतृशानचावेव । लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षार्थमिदम् । सत्स्विति । सन्तो हि तरणक्रियाकर्तृत्वार्हाः तरणक्रियाकर्तृसत्सम्बन्धि असत्कर्तृकमासनमिति बोधः । स्वक्रियाधिकरणकालवृत्तित्वं सम्बन्धः । असत्स्विति । तरणक्रियाकर्त्तृत्वानर्हाणान्तदकर्त्तृत्वमत्र । यद्यपि स्थितिक्रिया कर्तृत्वार्हत्वेनेदं सिद्धं तथाप्यसतान्तरणक्रियानर्हत्वादिकमपि बोधविषय इति भावः । सत्स्विति । तरणक्रियाकर्तृत्वार्हाणान्तदकर्तृत्वमत्र असत्स्विति । तरणकर्त्तृत्वानर्हाणान्तत्कर्त्तृत्वमत्र ॥ षष्ठी चा ॥ अनादरइति विषयसप्तमी यस्य च भावेनेत्याद्यनुवर्तते । अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियाया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी षष्ठी चेत्यर्थः फलितमाह, अनादराधिक्यइति । लक्ष्यलक्षणभावः षष्ठ्यर्थः । अनादरविशिष्टं प्रव्रजनन्धात्वर्थः । तत्र षष्ठी तात्पर्यग्राहिका ऽनादरश्च प्रत्यासत्त्या पुत्रादिविषयक एवेति भावः ॥ स्वा-

मीश्वरा ॥ शब्दपरत्वाद्विरूपाणामपीति नैकशेषः पर्यायान्तरसङ्ग्रहापत्त्या स्वाम्यर्थेनोक्तम् । दीयते इति व्युत्पत्त्या दीयमानांशरूपं दायमादत्ते इति सोपसर्गादप्यादन्तादत एव निपातनात्कः गवादिकञ्च दीयमानेन्वेति नित्यसाकाङ्क्षत्वाद्वृत्तिः । दायादशब्दः स्वामिपर्याय इत्यन्ये । षष्ठ्यामेवेति । शेषषष्ठीत्यनेनेति भावः । तात्पर्ये इति । आसेवापदस्य तत्र रूढेरिति भावः । तात्पर्यञ्च तदेकव्यापारता आयुक्तयोगे ऽधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमीप्राप्तौ सम्बन्धविवक्षाया-मत्र कुशलयोगे च षष्ठीप्राप्तौ वचनम् ॥ यतश्च ॥ जातिगुणक्रियासञ्ज्ञाभिरिति । विशिष्ट-स्येत्यध्याहारः । तद्विशिष्टस्य एकदेशस्य यतः स्वघटितसमुदायात्स्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तध-र्मैकरणकं पृथक्करणन्तद्वाचकात् षष्ठीत्यर्थः । यत इति किम् । यस्य जात्यादिविशिष्टस्य स्वे-तरव्यावृत्तधर्मवत्त्वबोधनन्तत एव माभूत् षष्ठ्यपवादत्ववत् प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भवात् स्वघटितसमुदायावधिकस्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्मकरणकपृथक्करणरूपनिर्धारणविषयत्वरूपो ऽवयवावयविभावरूपश्च सम्बन्धो विभक्त्यर्थः । नृसमुदायावधिकाद्विजेतरनरव्यावृत्तश्रेष्ठत्वक-रणकपृथक्करणरूपनिर्धारणविषयो नृसमुदायावयवो द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः । संसर्गघटककरणञ्च श्रेष्ठत्वादिरूपमेव प्रत्यासत्तेः । अत एव न निर्धारणइति सूत्रबोधितंनिर्धारणस्य विभक्त्यर्थत्वं सङ्गच्छते । उद्भूतावयवभेदविवक्षया नृणामिति बहुवचनन्तिरोहितावयवभेदविवक्षया निर्धा-रणविषये एकवचनन्त्वसाध्विति कारके इति सूत्रेभाष्ये स्पष्टं, तत्र हि निर्धारणे कारकेष्विति ब्रूयादित्युक्तम् । मिदचोन्त्यादित्यादौ तु सौत्रो निर्देश इति तदाशयः । द्वन्द्वः सामासिकस्य चेत्यत्र समाससमूहमध्ये इत्यर्थः । समूहेर्थे ऽचित्तेति ठक् ॥ पञ्चमी वि ॥ यतश्च निर्धारणमि-त्यनुवर्तते विभागोत्र भेदः तत्र निर्धारणे सर्वत्र यथाकथञ्चिद्भेदस्य सत्वेन विभक्तग्रहण-सामर्थ्यात् यत्र भेद एव न तु केनाप्युपात्तरूपेण भेदस्तत्रैव प्रवृत्तिरित्याह, भेद एवेति । अत्र पञ्चम्यर्थो निर्धारणविषयत्वरूप एव । पाटलिपुत्रकावधिकनिर्धारणविषया माथुरा आढ्यतरा इति बोधः । एवञ्च त्रितयोपादानएवनिर्धारणप्रतीतिरिति पुरुषोत्तम इत्यादौ सम्बन्धसामान्ये षष्ठी उत्तमनिरूपितेति समाससिद्धिरिति तरप्सूत्रे कैयटः ॥ साधुनि ॥ निपूर्वात् पुण कर्मणि शुभे इत्यत इगुपधलक्षणः क अर्चतेश्च भौवादिकाद्गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः अर्चा । चौरा-दिकान्तु ण्यासश्रन्थेति युच् स्यात् षष्ठ्यपवादो ऽयम् । अप्रत्यादिभिरिति । लक्षणेत्थमिति सूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः ॥ नक्षत्रे च ॥ लुप्शब्देन लुप्सञ्ज्ञया लुप्तप्रत्ययार्थो लक्ष्यते इति बोध्यम् । अधिकरणे किम् । अद्य पुष्पः । असत्यान्तदनुवृत्तावन्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकार्थे एव स्यात् । मूलेनेति । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो लुबविशेषइति लुप् । नक्षत्रे किम् । पञ्चालेषु तिष्ठन्ति । जनपदे लुबिति लुप् ॥ सप्तमीपंचम्यौ ॥ कालाध्वनोरित्यतस्तदनुवर्त्तते तच्च पंचम्या विपरिणम्यते मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षतया द्विवचनान्तेन समासः । बोधस्तु शक्तित्वेन शक्तिद्वयस्य न तु द्वित्वेनेति बोध्यम् । ननु कर्तृरूपस्य कारकस्यैकत्वाद्भेदनिबन्धनम-

ध्यव्यपदेशासम्भवो ऽत आह । शक्तिद्वयमध्ये याविति । कर्तृत्वादिशक्तिरेव कारकम् । सा च क्रियाभेदेन भिन्नेति भावः । यद्यप्यवध्यवधिमतोस्साजात्यनियमान्न कालाध्वानौ कारकमध्ये सम्भवतस्तथापि शक्तिशब्देन तदाधारकालादिग्रहणान्न दोषः । षष्ठ्यपवादो ऽयम् । स्वानन्तरकालवृत्तित्वादिकं विभक्त्यर्थः । शक्तिद्वयमध्यवर्तित्वन्तु वस्तुसन्निमित्तम् । अधिकशब्देनेति । कर्त्तरि क्तप्रत्ययान्ताध्यारूढशब्दार्थकाधिकशब्दयोगे लोकशब्दात् षष्ठ्याम्प्राप्तायाञ्ज्ञापकादिमे इष्येते इत्यर्थः । तदस्मिन्नधिकमितिसूत्रे भाष्ये तु उपश्लिष्टपदाध्याहारेणौपश्लेषिके ऽधिकरणे सप्तमीत्युक्तम् । कर्मणि क्तप्रत्ययान्ताध्यारूढशब्दार्थकाधिकयोगे तु अधिको लोको हरिणेति प्रथमैव । उपपरार्द्धे इति । उपोधिके चेति कर्मप्रवचनीयत्वम् । ननु मामुद्दिश्य विनियोक्ष्यत इत्यर्थादत्र कर्मणि द्वितीयैवैति किङ्कर्मप्रवचनीयत्वेनेत्यत आह । अगतित्वादिति । तिङि चेति । उदात्तवति तिङन्ते गतिर्निहन्यतइत्यर्थः । अत्र तिङ्ङतिङ इति निघातस्य निपातैर्यद्यदीत्यादिना निषेधात् करिष्यतीति तिङन्तस्योदात्तवत्त्वमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥ बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ समर्थः पद ॥ विधिशब्दः कर्मसाधनः शेषषष्ठ्या समासस्तदाह । पदसंबन्धीति । पदविधिसहचरितो ऽपि पदविधिशब्देन गृह्यते । अत एव सन्नन्तादावेकार्थीभावः । पदविधिश्च समाससंज्ञादिस्तस्य च न सामर्थ्यं साक्षात् विशेषणमसम्भवादत आह । समर्थाश्रित इति । सामर्थ्यं चात्र न व्यपेक्षा व्याख्यानात् समासादिवृत्तिषु तस्यासंभवाच्च किन्त्वेकार्थीभावः स च विशेष्यविशेषणभावावगाह्युपस्थितिजनकत्वं संसृष्टार्थं समर्थमिति भाष्योक्तेः । अत एव राजपुरुषैकदेशे राज्ञि ऋद्धस्येत्यादिविशेषणान्वयो न, देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ तु गमकत्वाद्भवत्येव वृत्तिः । एवं राजपुरुष इत्यादौ विशेषणपदे संख्यानवगमोप्येकार्थीभावकृतः संख्याविशेषप्रकारेण तत्तदर्थभाने पृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वात् यथा घटा इत्यादितो बहुत्वेनैव त्रिचतुरादिव्यक्तीनां भानं न तु त्रित्वचतुष्ट्वादिना तथा वृत्तौ राजत्वादिनैकानेकव्यक्तिभानन्तात्पर्यवशान्न त्वेकत्वद्वित्वादिना । एवन्तावकीनो यौष्माकीण इत्यादौ संबोध्यत्वेनैवैकानेकव्यक्तिभानं न त्वेकत्वबहुत्वादिना विग्रहवाक्यीयैकवचनत्वारोपेण शास्त्रप्रवृत्तिमात्रं न तु तद्बोधः । वृत्तिस्वभावविरोधादिति मञ्जूषायां विस्तरः । गमकत्वादेव शिवस्य भगवतो भक्त इत्यर्थे शिवभागवत इत्ययःशूलेति सूत्रे भाष्ये प्रयोगः । परं तु तत्र वृत्तिरेव न तु शिवस्य भागवत इति वाक्यं साधु तत्र भगवच्छब्दादण् शिवपदेन भगवच्छब्दस्य समासश्च युगपदेवेति बोध्यम् । तथोपस्थितिश्च समुदायशक्तिसाध्या । एवञ्च क्लृप्तशक्तित्यागे मानाभावात्प्रत्येकशक्तिसहकृतया समुदायशक्त्या तथोपस्थितिरयमेव चैकार्थीभावः । जहत्स्वार्था वृत्तिः पदानामानर्थक्यमिति तु न युक्तं महाबाहुः सुपन्था इत्यादावात्वाद्यनापत्तेः । अर्थवत्त्वे भूतपूर्वगत्याश्रयणन्तु सत्याङ्गतावयुक्तम् । तदुक्तं वृद्धैः । जहत्स्वार्थातु तत्रैव

चकारादि निषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ॥१

यत्र रूढिर्विरोधिनी । अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सेति तदर्थः । यथा गौरखरकृष्णसर्पादौ । परिभाषेयम् । सा च पदविधिरिति सूत्रस्वरसात् । समासेऽङ्गुलेः सङ्ग इत्यादौ समासग्रहणाच्च गतिर्गताविति सूत्रे पदस्येत्यधिकारात् समर्थपरिभाषोपस्थितिरिति कैयटस्वरसाच्च । पदत्वेन सुबन्तत्वेन वा यत्र साक्षादुद्देश्यता तत्रैव प्रवर्त्तते । तेनान्यारादितरेत्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः । एकार्थीभावश्चालौकिकविग्रहवाक्यएव कल्प्यते यथा शत्रादौ द्वितीयासामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा लकारे ऽपि तत्कल्पना तथा अन्यपदार्थे समर्थश्चार्थे इत्यनुवादबलादस्य तत्र कल्पनेति । तथा च शतृविधायके भाष्यम् । लस्य प्रथमासमानाधिकरणेनार्थेनायोगादादेशानुपपत्तिस्तस्य क्वापि प्रयोगाभावादित्याशङ्क्यादेशसामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा ऽनुमानाद्गन्तव्यं प्रकृतेरपि तद् भवतीति तत्र कैयटः । सिद्धानां शब्दानामन्वाख्यानात् पचन्तं देवदत्तं पश्येत्यादि प्रयोगदर्शनात् स्थानिनो ऽपि लटः प्रक्रियार्थं विहितस्याप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयतइति । अत्रानुमाने सौत्रानुवाद एवानुकूलस्तर्कः । अत्र प्रक्रियार्थं विहितस्येत्यनेनान्यस्यापि प्रक्रियार्थं कल्पितस्य लोके ऽबोधकत्वं सूचितमित्यन्यत्र विस्तरः । समर्थः किम् । पश्य कृष्णं श्रितो राममित्यत्र कृष्णश्रितयोः परस्परसंबन्धाभावेनैकोपस्थित्यजनकत्वेनासामर्थ्यम् ॥ सह सुपा ॥ सुबामन्त्रितइत्यतः सुबिति वर्त्तते । सुबन्तसहितं सुबन्तं समाससञ्ज्ञकमित्यर्थः । समस्यते इत्युक्तिस्त्वबुधानां भिन्नयोः शब्दयोरनेन संश्लेषः क्रियतइति प्रतिपत्तेस्तदनुसारेण संपूर्वकास्यतेश्च संश्लेषोर्थः । प्राक्कडारादित्यत्र प्राग्ग्रहणमावर्त्तते । तेन प्राक्समाससञ्ज्ञका भवन्ति तत्सञ्ज्ञाः सन्तो ऽव्ययीभावादिसञ्ज्ञका इत्यर्थात्तयोः समावेश इति भाष्ये स्पष्टम् । अन्यथा कडारत्वात्पर्यायः स्यात् इति दिक् । अत्र सुबित्येकत्वं विवक्ष्यते । तेन महिष्या अजायाश्च क्षीरमित्यत्र सुबन्तसमुदायस्य न क्षीरशब्देन समास इति कैयटादयः । परे तु अनुवाद्यत्वादेकत्वाविवक्षैव किं च तद्विवक्षायामेकेनैव केनचित्सुबन्तेन किंचिदेकं सुबन्तं समस्येत न त्वन्यैरन्यानि तस्मात्सुबित्यादौ जातिविवक्षा एवञ्च यथा स्वाङ्गग्रहणेन स्वाङ्गसमुदायस्य न ग्रहणं स्वाङ्गत्वस्य प्रत्येकं समाप्तत्वात् । एवं सुबन्तत्वादेरपि प्रत्येकं समाप्तत्वेन सुबन्तादिग्रहणेन न सुबन्तादिसमुदायस्य ग्रहणमिति नोक्तदोषः । स्पष्टञ्चेदं मतुप्सूत्रसमर्थसूत्रयोर्भाष्ये । तत्रत्यकैयटादीनान्तु प्रमादः । अत एव विभक्तिश्चेति सूत्रे प्रतिप्रत्ययं विभक्तिसञ्ज्ञेति पक्षे प्रथमयोरित्यादौ विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाग्रहणात् । प्रथमयोः प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीत्युक्तं कैयटेनेत्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः । अनुव्यचलदिति । अनोर्व्यचलदित्यनेन युगपत्समासः । अनु इति सुबन्तेन व्यचलदिति समुदायस्य समर्थत्वात् । सुपेति । इदं लक्षणमधिकारश्च अन्त्ये फलन्तु देवः करोति मातुः स्मरतीत्यादौ विशेषणसमासषष्ठीसमासयोरभावः ॥ सुपो धा ॥ अङ्गनिमित्तस्य सुप इत्यर्थभ्रमवारणायाङ्गस्य सुप इति नोक्तम् । पूर्वनिपात इति । भूतशब्दस्यैवेत्यर्थः । अन्यथा विनि-

गमनाविरहेण प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषादनियमः स्यादिति भावः । अत एव निर्देशादीदृशे विषये ऽवयवद्वारकसामर्थ्येऽप्यस्य प्रवृत्तिः । विस्पष्टपटुरित्यादावपि विस्पष्टादीनि गुणवचनेष्विति गमकं बोध्यम् । तत्र हि विस्पष्टमित्यादि पटुत्वादिविशेषणमिति कैयटे स्पष्टम् । इवेनेति । हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन्मातेव हितकारिणीमित्यसाध्वेव । तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा अभिहिते प्रथमेति वार्त्तिकस्वारस्येन प्रथमायास्तत्र तत्र कारकविभक्तित्वोक्तिपरभाष्येण च क्रियायोगे एव प्रथमायाः प्रवृत्त्या मातेति प्रथमाया मातृसदृशीमित्यर्थे ऽसाधुत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । एतद्योगविभागसिद्धसमासस्य विशेषसञ्ज्ञा न सन्त्येव तत्तदधिकारेष्वपाठात् । जीमूतस्येवेति । अत्र यथार्थत्वादिप्रयुक्तो ऽव्ययीभावस्तु न तत्र तस्येवेति निर्देशात् ॥ अव्ययी ॥ अनव्ययमव्ययं भवतीति भवतेर्णस्य उपसंख्यानमिति कर्त्तरिणः । महासञ्ज्ञाकरणं प्राचामनुरोधात् । योगो विभज्यते इति । भाष्ये त्विदं न दृश्यते अपदिशमित्यादि मान्तानां स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अपदिशेनेत्यादि तु चिन्त्यमेवेत्यन्ये । ननु समासगते ऽन्तर्विभक्त्याश्रये प्रथमान्तत्वे आश्रीयमाणे कष्टं श्रितादौ श्रितस्य पूर्वनिपातापत्तिः निर्दिष्टपदञ्च व्यर्थमत आह॥ समासशास्त्रे इति ॥ समाससञ्ज्ञाविधायके शास्त्रे इत्यर्थः । न च राज्ञः कुमारीं श्रितो राजकुमारीश्रित इत्यत्र द्वितीयायाः द्वितीयाश्रितेति सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वेन कुमारीशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यम् । अप्रधानमुपसर्जनमिति शास्त्रान्तरोक्तमहासञ्ज्ञाकरणेनास्य तदर्थकतया समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानत्वसमानाधिकरणोपसर्जनपदवदिति वाच्यार्थे निष्पन्ने ऽप्रधानत्वस्य सम्बन्धिकत्वाद्यं प्रति यदप्रधानन्तं प्रति तदुपसर्जनसञ्ज्ञामित्यवगतेरदोषादिति भाष्येणैव समाधानात् । प्रकृते च न राजनिरूपितमप्राधान्यं कुमार्या इति न तदपेक्षो ऽस्य पूर्वनिपातः । न चैवं पूर्वकायाद्यसिद्धिः कायनिरूपिताप्राधान्यस्य पूर्वपदार्थे ऽभावादिति वाच्यम्। समासशास्त्रस्थप्रथमानिर्दिष्टशब्दगताप्राधान्यस्याश्रयणेनादोषात् । समासशास्त्रे यं प्रति यदप्रधानन्तं प्रति तदुपसर्जनमित्यर्थात् । भवति च श्रितादीन्प्रति द्वितीयान्तं तथा सहयुक्ततृतीयान्तार्थस्य शाब्दगुणान्वयित्वाभावरूपाप्राधान्ये ऽपि तत्समभिव्याहृतप्रथमाद्यन्तार्थे तदधीनस्वरूपाप्राधान्यप्रतीतेः। अत एव समकक्षयोरप्येकस्य परेण सहागन्तव्यमित्युक्ते दुःखं दृश्यते प्रकृते ऽपि द्वितीयान्तं श्रिताद्यधीनं तं विना समासाघटकत्वात् । श्रितादिकन्तु तं विनापि समासान्तरे घटकमिति द्वितीयान्तस्य श्रिताद्यधीनता एवमन्यत्राप्यूह्यम् । यस्य शब्दस्य समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनमिति वक्तव्यमिति वार्तिकप्रत्याख्यानाय तद्भाष्यप्रवृत्तेः, भाष्ये ऽपि यं शब्दं प्रति यत्प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानं तं शब्दं प्रति तत्प्रथमानिर्दिष्टं वाच्यं पदमुपसर्जनमित्यर्थस्यैवौचित्यात् । अत एव यं यदिति भिन्नलिङ्गनिर्देशः । बहुव्रीहौ त्वेकविभक्तीत्येवोपसर्जनत्वमिति अनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । अन्वर्थत्वविरोधाभानेनेति भाष्यसिद्धान्त इति बोध्यम् । यत्त्वर्थगताप्राधान्येनान्वर्थत्वे ऽपि पूर्वकायादौ न दोषो ऽन्वर्थसञ्ज्ञा हि

यत्र सोर्थः सम्भवति तत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षा प्रवर्त्तते ऽन्यत्र तु विधानासामर्थ्यात्तन्निरपेक्षा । यथा स्वादीनां कर्मप्रवचनीयत्वमिति प्रथमानिर्देशसामर्थ्यात्पूर्वादीनां प्रवर्त्तते इति तन्न, निर्विभक्तिकस्योच्चारणासम्भवेन तत्सामर्थ्यायोगात् प्राथम्यादन्वितार्थकत्वाल्लघुत्वाच्च प्रथमैवोच्चारितेत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्यलम् । उपसर्जनं पूर्वम् ॥ समासे इत्यधिकृतं योग्यताबलेन सप्तम्या विपरिणम्यते तदाह । समासे इति । न च राज्ञः कुमार्या इति परिनिष्ठितविभक्त्या समासे कुमार्या अपि पूर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यम् । षष्ठ्यन्तयोः समासे ऽर्थाभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपात इति भाष्येण समाधानात् अर्थाभेदात् । अर्थस्य प्रधानस्याभेदात्समस्यमानराजपदार्थनिरूपितसंबन्धाभावात् । अस्य षष्ठ्यन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावान्न पूर्वनिपात इति तदर्थः । अयं भावः । षष्ठीत्यादिसूत्रे येन सुबन्तेन समासस्तदर्थनिरूपितसंबन्धाद्यर्थकमेव षष्ठ्याद्यन्तं गृह्यते । तदेव च तत्र प्रथमानिर्दिष्टमिति । तदुक्तं कैयटेन राज्ञः पुरुषस्येत्यत्र राजापेक्षया पुरुषः प्रधानमेवेति नासौ भिद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इत्यप्रधानस्यैव पूर्वनिपात इति उक्तरीत्या ऽप्रधानषष्ठ्यन्तमेव तत्र प्रथमानिर्दिष्टं न तु प्रधानमिति तद्भावः । यत्तूपसर्जनसञ्ज्ञान्वर्थत्वादप्रधानस्यैवेत्युपसर्जनं पूर्वमित्यत्र कैयटस्तन्नेत्युक्तमेवेत्यलम् । प्रथमानिर्दिष्टमित्यतो ऽनुवृत्तं समासइति तदर्थविग्रहपरमित्याह विग्रहे इति । नियतेति । एकग्रहणादवधारणगर्भसमासलाभ इति भावः । निष्कौशाम्बिरित्युदाहरणम् । परिनिष्ठितविभक्त्यापि समासेन निष्क्रान्तेनेत्यादिक्रमेण तस्यानियतविभक्तिकतया कौशाम्बीपदस्य तदपेक्षया नियतविभक्तिकत्वादनेनोपसर्जनत्वेन ह्रस्वत्वं परिनिष्ठितविभक्त्या समासे चेदमेव ज्ञापकम् ! अयं पक्षस्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रे भाष्ये प्रथमान्तेन समास इति पक्षोप्यनेकमिति सूत्रे भाष्ये इति केचित् । परे तु अनेकमिति सूत्रे भाष्ये समासार्थविग्रहे प्रत्यासत्त्या समासापेक्षया नियतविभक्तिकस्यानेनोपसर्जनत्वमुक्तम् राज्ञः कुमारी राजकुमारीत्यत्र परिनिष्ठितविभक्त्यापि समासत्वान्न तदपेक्षया कुमार्या नियतविभक्तिकत्वमिति न तस्या उपसर्जनत्वमित्युक्तम् । चित्रगुरित्यत्र च गोपदस्यानेनोपसर्जनत्वमङ्गीकृत्यानेकग्रहणं प्रत्याख्यातम् । बहूनां समासस्तु तद्धितार्थेत्यनेनोत्तरपदे द्विगुविधानात् ज्ञापकात्सिद्ध इति चोक्तम् । एवञ्चोत्तरपदेन परिमाणिनेत्यपि प्रत्याख्यातम् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्न । तदुक्तमनेकवचनमुपसर्जनार्थं न वैकविभक्तित्वादिति वार्तिकक्तान्वर्थत्वानुक्तेस्तद्रीत्या प्रयोजनवार्त्तिकन्नवेति तत्खण्डनं, भाष्यरीत्या त्वेतदप्राप्तिरेवात्रेति बोध्यम् । अन्यथा चित्रगुरित्यस्य विग्रहे द्वयोरपि नियतविभक्तिकतया किमपेक्षङ्गोशब्दस्य नियतविभक्तिकत्वं स्यात् । एकस्यानियतविभक्तित्वे हि तदपेक्षमन्यस्य तत्त्वं वाच्यम् । समासापेक्षं नियतविभक्तित्वमेव युक्तमाश्रियतुमन्यथा सभार्य इत्यत्रोपसर्जनह्रस्वानापत्तिः सहशब्दस्याव्ययतया विभक्तिमात्राभावेन लुकानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेन वा नियतविभक्तित्वाभावात्तदपेक्षनियतविभक्तित्वस्य सभार्या इत्यत्राभावेनोपसर्जनत्वानापत्तिः । ममतु समासस्यानियतवि-

भक्तित्वात्तदपेक्षन्तत्वमस्त्येवेति न दोष इत्याहुः। गोस्त्रियोः। अत्र स्त्रीशब्दः स्वर्यते। तेन स्त्र्यधिकारोक्तचातुर्थिकप्रत्ययलाभः। उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च स्त्रीशब्देन तदन्तग्रहणम्। ताभ्याञ्च प्रातिपदिकाविशेषणात्तदन्तविधिरित्याहोपसर्जनं य इत्यादि। गोकुलं राजकुमारीपुत्र इत्यादौ तु न दोषः। महासञ्ज्ञाकरणेन येन शब्देन समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टन्तस्य तं प्रत्येवोक्तरीत्या ऽप्रधानत्वेनोपसर्जनत्वात्। प्रत्यासत्त्या तदन्ततत्समासप्रातिपदिकान्त्यस्यैव ह्रस्व इत्यदोष इति भाष्ये स्पष्टं, तत्र ह्येवं भाष्यम्। अप्रधानमुपसर्जनमिति सम्बन्धिशब्दावेतौ तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानन्तस्य चेत्सोन्तो भवतीति यत्प्रथमानिर्दिष्टन्तस्य तद्घटितसमाससमुदायस्य सो ऽप्रधानशब्दान्तो भवतीति तदर्थः। यद्यपि कुक्कुटमयूर्याविति द्वन्द्वे बहुव्रीहाविव एकविभक्तीत्युपसर्जनत्वम्। द्वन्द्वः प्रथमान्तानामेवेति चार्थे द्वन्द्व इत्यत्र वक्ष्यते। एकविभक्तीत्युपसर्जनसञ्ज्ञा ऽप्रधानार्थकस्यैवेति मते ऽपि उद्भूतावयवभेदसाहित्यं प्रति मयूरीपदार्थस्य तत्त्वमस्ति। सर्वत्र द्वन्द्वे साहित्यमेव विशेष्यमिति चार्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तथापि भाष्ये द्वन्द्वे नेति वचनारम्भान्न दोषः अत एव कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र ह्रस्वो न। प्रथमानिर्दिष्टमित्यादेः शास्त्रीयस्यैवात्रोपसर्जनस्य ग्रहणात्। अत एव गोबष्कयणीत्यादौ बष्कयणीशब्दस्य गुणशब्दत्वादप्रधानत्वे ऽपि तदन्तस्य ह्रस्वो न एतच्चेद्द्रोण्यां इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अतिराजकुमारिरित्यादौ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधात् राजकुमारीत्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वम्। न च तस्यात्यर्थं प्रत्युपसर्जनत्वेन कथं स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमादिति वाच्यम्। यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयन्तदर्थं प्रति स्त्रीप्रत्ययस्यानुपसर्जनत्वमेवेत्यदोषात्। प्रत्यासत्त्या तादृशानुपसर्जनत्वस्यैव निषेधनिमित्तत्वात्। अस्य चातिक्रान्तार्थे प्रत्युपसर्जनत्वे ऽपि राजकुमारीत्येतदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवेति दिक्। नाव्ययीभावा। अपञ्चम्या इत्यम एव विशेषणम्। न लुगभावस्य तुना न्यवच्छेदात्। अपदिशमिति। यद्यपि नपुंसकह्रस्वेनापीदं सिध्यति तथापि चित्रगुरित्याद्यर्थमावश्यकेन गोस्त्रियोरित्यनेनापीदं सिध्यतीति तदुपन्यासः। दिश्शब्दस्य शरदादिषु पाठे ऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषयात्र न टच् समासान्तप्रकरणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्य ङ्याप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्। टाबन्तदिशाशब्दो ऽकारान्तप्रकृतिक एवेति मते टचः प्राप्तेरेवाभावः। अमरस्वारस्यात् दिश्शब्देन विग्रहे तु न ह्रस्वप्रयोजनम्। इत्यादाविति। आदिनैकविंशतिभारद्वाजं सप्तगङ्गमित्यादिसङ्ग्रहः। विभक्तीत्यादेरिति। विभक्तिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते वचनशब्दः कर्मसाधनः प्रत्येकं संबध्यते। विभक्त्यादयश्च श्रुतत्वादव्ययस्यैव विशेषणानि तदाह। विभक्त्यर्थादिष्विति। अत्र सुबन्तेनेत्यस्य समर्थेनेति विशेषणम्। अत एव तदुत्तरविभक्त्यर्थान्तर्भावेणैकार्थीभावः। द्वितीया श्रितेत्यादौ समर्थेन सुबन्तेनेत्यस्य समर्थप्रकृतिकसुबन्तेनेत्यर्थः। अत एव कष्टं श्रितस्येति परिनिष्ठितविभक्त्या स-

मासेप्युत्तरपदीयविभक्त्यर्थान्तर्भावेण न सः । अत एव कष्टाश्रितस्य धनमित्यादौ षष्ठी द्वितीयान्तं समर्थमित्यर्थात्तदर्थान्तर्भावेणैकार्थीभावादुक्तार्थत्वान्न द्वितीयेत्याहुः हरिङीति । फलाविशेषेप्यन्तरङ्गानपीति न्यायप्रवृत्तिमभ्युपेत्येदं ङ्यध्योः समानार्थत्वध्वननाय च ङ्युत्तरमेवात्राधिशब्दप्रयोगः वचनेति । प्रत्यासत्त्या यद्विभक्त्यर्थवाचकाव्ययेन सुबन्तस्य समासस्तद्विभक्त्यैव यत्सुबन्तन्तस्य ग्रहणादिति भावः । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति भाष्यसम्मतपरिगणनाच्च तेनाभिहिते सप्तमीत्यपि बोध्यम् । अत एव गृहस्योपरि इत्यादौ न समासः । उपरीत्यस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वे ऽपि येन सुबन्तेन समासस्तद्घटकविभक्त्यर्थावाचकत्वात् अधिहरि भक्तिरित्यत्र हर्यधिकरणिका भक्तिरिति बोधः । न च प्रतेरुरसः सप्तमीस्थादिति सूत्रसम्मतसप्तम्यर्थमात्रवृत्तिप्रतिरूपाव्यये चरितार्थस्याधेः शौण्डादिपठितत्वेन परत्वात्सप्तमी शौण्डैरित्यनेन बाधः स्यादिति वाच्यम् । आधेयप्रधानस्यैवाधेस्तत्र पाठात् । विधानासामर्थ्यादिति । एतच्च रक्षितानुसारेण वस्तुतो मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य चरितार्थ्यादिदमयुक्तम् । समयानिकषाऽऽराच्छब्दा अधिकरणशक्तिप्रधाना इति समीपमात्रवाचित्वाभावान्नैतैः समासः समीपइति हि तेषामर्थः । अब्भक्षन्यायेन विभक्त्यर्थसमीपादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैव तेन समासात् । उपशब्दस्तु तन्मात्रवाची कृष्णसामीप्यवन्त इति बोधादिति बोध्यम् । सुमद्रमिति । वचनग्रहणात्समृद्ध्यादिवाचकत्वे ऽव्ययीभावः । सुमद्रा इत्यादौ तु सुशब्दो द्योतकः समृद्धा मद्रा इति बोधादिति नायम् । निपातानां वाचकत्वं द्योतकत्वञ्चेत्यत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । उपदशा इत्यादावुपस्य समीपवर्त्तिपदार्थबोधकत्वेन समीपमात्रबोधकत्वाभावान्नाव्ययीभावः । विगतेति ऋद्धेरभावः इति यावत् । अर्थाभावशब्देन समस्यमानपदार्थाभावस्यैव ग्रहणादत्र तेन न सिद्धिस्तद्ध्वनयन्नाह । मक्षिकाणामभाव इत्यादिना अर्थाभावशब्देन उत्तरपदार्थाभावस्यैव ग्रहणं व्याख्यानात् । नञा तु नायं समासः अर्थाभावशब्दे नञ उपादानेन सूत्रगृहीताव्यये नैतत्समासाप्राप्तेः तच्च नञ्सूत्रे उपपादयिष्यते । न चाभावेत्येव सिद्ध ऽर्थग्रहणं व्यर्थम् । प्रतियोगिभूतबहिर्विद्यमानार्थसमानाधिकरणाभाववाचकेनैव समासो यथा स्यादित्येतदर्थं तत्सत्त्वात्तेनाभावार्थनिरासश्शशशृङ्गादिशब्दानामयं न प्रागभावार्थेन च स न । अत एवात्ययग्रहणञ्चरितार्थं तदुदाहरणं निर्हिमं निःशीतमिति वृत्त्युक्तमेव युक्तम् । अतेस्तदर्थत्वाभावात् अतिहिममित्युक्ते तदतिशयस्यैव प्रतीतेः । अत्ययशब्दे ऽतेः सूत्रग्रहीताव्ययत्वाच्चेति दिक् । संप्रति न युज्यत इति । वृत्तौ युजिक्रियान्तर्भावेणैकार्थीभावः अतिनिद्रमासीदित्यादौ तथाव्यवहारविषये ऽतिनिद्रशब्दस्य लक्षणेति बोध्यम् । शब्दप्रादुर्भावेत्यस्य शब्दविषयप्रकाशार्थेनाव्ययेन समास इत्यर्थः । भाष्यप्रयोगेति । अचः परस्मिन्निति सूत्रेयं प्रयोगः एतच्चाष्यप्रयोगादेतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेन नायं समासः । अत एव यथा सादृश्यइति सूत्रे सादृश्यसंपत्तीति प्राप्नोतीति

अभावे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्व प्रतियोगि ...
कत्वन्धे न ...
वीयविशेषणतासंबंधे

भाष्ये उक्तम् । यथाशब्देन तु भवत्येवोत्तरसूत्रारम्भादिति भावः । ननु नित्यसमासत्वाद्वाक्यं दुर्लभमत आह । प्रतिशब्दस्येति । इदं प्राचामनुरोधेन वस्तुतः प्रतिस्थानमित्यादौ षत्वाभावसम्पादनेन सा चरितार्था तस्मादर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थमिति सरूपसूत्रादिस्थभाष्यप्रयोगात् यदा द्विर्वचनन्तदा प्रतिशब्दस्य वीप्सावृत्तित्वाभावात्समासाप्राप्त्या वाक्यं साध्विति तत्त्वम् । वृत्तौ द्विर्वचनन्तु न समासेन वीप्साया द्योतितत्वात् इति । हयवरट्सूत्रे कैयटः प्रतिना तस्या उक्तत्वादिति तत्त्वम् । शक्तिमनतिक्रम्येति । परावरयोगे चेति क्त्वा परावरत्वञ्च बोद्धम् । हरेः सादृश्यमिति । हरिटासेहेत्यलौकिकम् । वक्ष्यमाणेनेति । अत्र सूत्रालेखो वैचित्र्यार्थः यथा सूत्रेषूत्तरत्र कृतस्य पूर्वत्रापकर्षणं वैचित्र्याय तद्वत् । अनुज्येष्ठं कार्यं कृतमनुज्येष्ठं प्रणमतीत्यादौ करणत्वेनान्वयात्परिनिष्ठितविभक्त्या समासमभिप्रेत्याह । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति । आनुपूर्व्यं क्रमः पूर्वं क्रमेणेत्यनुपूर्वमिति सूत्रगृहीताव्ययेनाप्यनुना समास एतस्मात्सूत्रप्रयोगात् । युगपच्छब्देन तु समासः सूत्रगृहीतत्वात् । उभयत्रापि स्वार्थे ष्यञ् तत् ध्वनयन्नाह । चक्रेण युगपदिति । गुणभूते इति । व्याख्यानात्सादृश्यइति स्वार्थे ष्यञिति भावः । संपत्तिसमृद्ध्योः पर्यायत्वमाशङ्क्याह । ऋद्धेरिति । धनधान्यादेरित्यर्थः अनुरूपो योग्य आत्मनः समस्यमानोत्तरपदस्य भावः प्रवृत्तिनिमित्तं क्षत्रियत्वादिः संपत्तिरित्यर्थः । सक्षत्रमित्यस्य क्षत्रियाणां योग्यं क्षात्रमित्यर्थः । तृणमपि इति । साकल्यबोधकाव्ययेन समासः । समासस्य नित्यत्वादस्वपदविग्रहो दर्शितः । तृणटासहेत्यलौकिकम् । अपरित्यज्येति । परावरयोगे चेति क्त्वा तद्योगश्च बोद्धः । न त्वत्रेति । तृणेन सह भुङ्क्ते इति बोधोत्तरं यस्तृणानि भक्षयेत्सकथमन्यत्परित्यजेदिति प्रतीतेः सकलं भोजयमत्तीत्यत्रैव तात्पर्यादिति भावः । अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति । बहुव्रीहौ द्वितीयान्तं, ग्रन्थोन्यपदार्थः । अधीतइत्यस्य तु न समासेन्तर्भावो मानाभावात् । अन्तत्वं साहित्यञ्च सहार्थः । अन्त्याग्निमून्थसहितमिति बोधः । अग्निटासहेत्यलौकिकं, न च तदधीतइत्यण् प्रसङ्गो वैकल्पिकत्वात् ॥ यथा ऽसा ॥ असादृश्यइति छेदस्तत्रैव वर्त्तमान इत्यर्थः । तथा हर इति । तथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वे ऽपि न समासः । सदृश इत्युक्तेर्नियमेन प्रतियोग्याकाङ्क्षादर्शनात्सादृश्यप्रतियोगिवाचकेनैव तद्बोधकाव्ययस्य समासात् । द्योतयतीति । सामान्यस्य भेदको यो विशेषस्तद्रूपे प्रकारे थालिति यद्विशेषवान् हरिस्तद्विशेषवदभिन्नो हर इति बोधे यत्तच्छब्दाभ्यान्तयोरेकत्वावगमे ऽर्थादुपमानत्वप्रतीतेरिति भावः । सूत्रे ऽपि सादृश्यशब्देनोपमानत्वमेव थाल्सूत्रे सादृश्यस्य प्रकारशब्देन ग्रहणे यत्सादृश्यवान्हरिस्तत्सादृश्यवान्हरइत्येव बोधः स्यान्न तु हरिसदृशो हर इति भाष्यानुसारिणस्तु यथासादृश्ये इत्यस्य यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते सादृश्ये द्योत्येनेत्यर्थः यथाशक्ति यथाबलमित्याद्युदाहरणम् । अत एव भाष्ये असादृश्ये इति किमर्थं यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इत्युक्तं न तु सूत्रमेव किमर्थमित्युक्तम् । यथार्थत्वेन तु न सिद्धिः सूत्रगृहीताव्ययेन तेनास-

मासात् । अत्र चेदमपि ज्ञापकम् । न च प्रकारवचने थाला निष्पन्नस्य यथाशब्दस्य सर्वथा साद्दश्यद्योतकत्वेन सूत्रोदाहरणासम्भव इति सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् । अत्र सूत्रे अव्युत्पन्नस्य वीप्सायोग्यतापदार्थानतिवृत्तिबोधकस्यैव ग्रहणेनादोषात् । यथाशक्ति इत्युदाहरणे एतदर्थक एव सः । यद्यपि यथाशब्द उपमानत्वं द्योतयतीति सकलाभियुक्तोक्तेर्यद्विशेषवानित्यादिप्रागुक्तबोधोत्तरमुपमानदेवदत्ताभिन्न उपमेयो यज्ञदत्त इति बोधः । गृहीतविशेषधर्म एव च साधारणधर्मः लक्षणामूलव्यंजनाजन्यबोधस्थलइवो[illegible]योः शाब्दत्वं सुवचम् । अत एवोपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वसिद्धिः । एवंच पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेन नात्राव्ययीभावप्रसक्तिस्तथापि प्रसिद्धत्वात्प्रकारवचनस्यैवात्र ग्रहणे तत्सामर्थ्याद् द्विमुनीत्यादाविव तदभावे ऽपि समासः स्यादतो ऽसाद्दश्यइति सूत्रे कृतम् । तत्र कृते तु तद्भिन्नस्याव्युत्पन्नस्यैवात्र सूत्रे ग्रहणम् । न च यथाबलमित्याद्युदाहरणे प्रकारवाचिथालन्तस्यैव ग्रहणमस्तु साद्दश्यसम्पत्तीत्यनेन च समासोऽस्तु इदं सूत्रञ्च मास्तु पूर्वसूत्रे यथाग्रहणञ्च मास्त्विति वाच्यम् । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येन तत्र तदप्रयोगात् । तत्रार्थे साधोरन्यत्रार्थे ऽसाधुत्वापत्तेश्च । इदमेव सूत्रमव्युत्पन्नस्य तदर्थकस्य यथाशब्दस्य सत्त्वे मानम् । तथा च भाष्यम् । असाद्दश्यइत्युच्यते तत्रेदं न सिद्ध्यति । यथाशक्ति यथाबलं प्रकारे यस्थाल् वदन्तस्य साद्दश्यएव वृत्तेरित्याशङ्क्य वीप्सादिवाचिनोत्र सूत्रे यथाबलमित्युदाहरणे च ग्रहणमित्यर्थकोक्त्यनन्तरमथ यः प्रकारवचने थाल् तदन्तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति पूर्वेण प्राप्नोति साद्दश्यसम्पत्तीति पूर्वपक्षिणोक्ते प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यतीति उत्तरितम् । नानेन भाष्येण प्रकृतसूत्रे प्रकारवचनथालन्तस्य ग्रहणं शङ्क्यत इति वक्तुं युक्तम् । असाद्दश्यइत्यस्य सूत्रे श्रवणात् यद्यपि तद्विस्मरणेनायं पूर्वपक्ष इत्यपि वक्तुं शक्यम् । तथापि पूर्वेण प्राप्नोतीत्यादेरसङ्गतिः । तस्मादुदाहरणे थालन्तस्य ग्रहणं तत्र साद्दश्यार्थकेन समासं कृत्वा ऽन्यत्राप्यर्थे प्रयोगे बाधकाभाव इत्यभिमानेनार्थघटितं साधुत्वमित्यजानतो ऽव्युत्पन्नसत्त्वे मानञ्चापश्यतः शङ्केयमिति युक्तं प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादित्यस्य प्रतिषेधयुक्तैतद्वचनसामर्थ्यादित्यर्थः । एवञ्चाव्युत्पन्नतत्सत्त्वे ऽर्थघटितं साधुत्वमित्यत्र चैतदेव मानमिति भावः । यत्तु प्रतिषेध इति प्रतीकमुपादाय यथार्थं यदव्ययमन्तेन समस्यत इति पूर्वेण सिद्धे समासे साद्दश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्येति कैयटस्तन्न । सूत्रगृहीताव्ययेन तेन सूत्रेणासमासात् । नियमत्वापेक्षयैतदर्थज्ञापकत्वस्यैवोचितत्वात् । तत्र सूत्रे यथार्थशब्देन साद्दश्याग्रहणाच्च । अत एव तत्र सूत्रे साद्दश्यग्रहणं चरितार्थम् । अत एव भगवता साद्दश्यसम्पत्तीति प्राप्नोति इत्युक्तम् । न च साद्दश्यग्रहणं गुणभूतसाद्दश्यग्रहणार्थम् । लक्ष्यानुरोधेन प्रधानन्यायाप्रवृत्त्योभयत्रापि तेन सिद्धेः । यथा योग्यताया यथार्थत्वे ऽपि रूपस्य योग्यमनुरूपमित्यादौ तद्वदर्थकेनापि समासस्तद्वत् । पूर्वसूत्रे यथार्थग्रहणन्तदर्थकान्याव्ययग्रहणार्थम् । एवञ्च यथाशक्तीति एतदुदाहरणमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । वीप्सादावपि यथाशब्देन समासो भ-

वत्येव। यदव्युत्पन्नं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणमिति भाष्यात्। एवञ्च स्पष्टमेवोपक्रमोपसंहाराभ्यामस्य सूत्रस्य विधित्वं भाष्याल्लभ्यते। अत्र सूत्रे यथाशब्देन यथार्थस्य न ग्रहणं मानाभावात्। पूर्वसूत्रे तु वचनग्रहणात्तथाविभक्तिशब्देनेवेत्याहुः ॥ यावदव ॥ संख्यादिनैयत्तापरिच्छेदोवधारणम्। तद्वोधकं यावदित्यव्ययं समस्यते इत्यर्थः। अवधारणे किम्। यावद्दत्तन्त वद् भुक्तं कियद् भुक्तमिति नावधारयामीत्यर्थः ॥ सुप्प्रातिना। मात्राशब्दो ऽल्पपर्यायः पुनः सुप्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा दोषामन्यमहरित्यादौ दोषादीनां वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्ययेनैव समासः स्यात्। वृक्षं प्रति इति। लक्षणे प्रतिः कर्मप्रवचनीयत्वन्तु प्रतेर्गतिर्गताविति निघाताभावायेत्याहुः ॥ अक्षशला ॥ समस्यन्त इति शेषः। पराजय एवेति। पञ्चिकानाम द्यूतं पञ्चभिः कपर्दैर्भवति तव यदि सर्वे उत्ताना अवाञ्चो वा पतन्ति तदा पातयिता जयत्यन्यथा जीयते विपरीतवर्तने कर्तृत्वेनाक्षादेस्तृतीया वृत्तौ परेस्तदर्थः अक्षःस्परीत्यलौकिकम्। नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः। वैपरीत्यञ्च जयापेक्षयेति भावः। अक्षेणेति। अक्षाभ्यां विपरीतं वृत्तमित्याद्यर्थे न समासो ऽनभिधानात्। अक्षत्वेनैकाक्षबोध एवास्य साधुत्वम्। न तु तेन रूपेणानेकाक्षबोधे एकत्वादिना बोधस्तु वृत्तौ नास्त्येवेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ विभाषा ॥ यद्यपि एकार्थीभावे समासस्य व्यपेक्षायां वाक्यस्य च सिद्धेरिदं व्यर्थं एकार्थीभाव एव समाससञ्ज्ञादिविकल्पस्तु नेष्यते एवं समाससंज्ञानिषेधसूत्राणि नित्यं क्रीडेत्यत्र नित्यग्रहणञ्च व्यर्थं निषेधविषये एकार्थीभावाभावेन समासाप्राप्तेः। नित्याधिकारविषये ऽस्याभावेन वाक्याप्राप्तेश्च तथापि लक्ष्यैकचक्षुष्कान्मन्दान्प्रति क्वैकार्थीभावो नित्यः क्व पाक्षिकः क्व नास्त्येवेत्यर्थबोधनार्थं सर्वमावश्यकम्। ध्वनितं चेदं समर्थानामिति सूत्रे भाष्ये। लक्ष्यैकचक्षुष्कं प्रति समर्थ इति सूत्रे भाष्ये तत्प्रत्याख्यातम्। एवञ्च विशेषणीभूतैकार्थीभावस्य विकल्पादिबोधकानीमानि। अत एव पारेमध्ये इति सूत्रे भाष्ये एकया वृत्तिर्विभाषा परया वृत्तिविषये ऽनित्योपवाद इत्युक्तम्। तत्र वृत्तिरेकार्थीभावः। एतत्सामर्थ्यादिति। अत्रैतत्करणात्प्राक्तदसम्बन्धेन तद्विषये एकार्थीभावस्य नित्यत्वमिति भावः। नन्वेवं सुप्सुपेत्यस्यापि नित्यतापत्तिः। एवञ्च भाष्ये सुप्सुपेत्युदाहरणभूते विस्पष्टपटुरित्यत्र विस्पष्टं पटुरिति विग्रहप्रदर्शनासङ्गतिरत आह। सुप्सुपेत्विति। एतत्समासानुवादेनैवाव्ययीभावादिसञ्ज्ञाविधानेन सिद्धे पुनस्तैः समाससंज्ञाविधानं तदनित्यत्वज्ञापकम्। उपपदमतिङ् कर्तृकरणे कृता आख्यातमाख्यातेनेत्यादावुद्देश्याप्रसिद्ध्या अनेकमन्यपदार्थे इत्यादौ द्व्यादिपदघटितसमासरूपोद्देश्याप्रसिद्ध्या तेषु समाससंज्ञाविधानस्यावश्यकत्वेनार्थाधिकारानुरोधात्सर्वत्र तस्य विधेयसमर्पकत्वम्। प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे समासे इत्यस्य समासत्वव्याप्यसञ्ज्ञाविधायके लक्षणया ऽव्ययादीनामुपसर्जनत्वं साधयितुं शक्यमिति न तदर्थं समाससञ्ज्ञाविधानं चरितार्थमिति भावः। विग्रहप्रदर्शनपरोक्तभाष्यादपि तस्यानित्यत्वं बोध्यम् ॥ लक्षणेनाभिप्रती ॥ अभिप्रती आभिमुख्यस्याग्नेर्ज्ञापकत्वस-

म्बन्धेनान्वयस्य च द्योतकौ । अग्निज्ञाप्यं शलभकर्तृकम्पतनमिति बोधः । उदाहरणे तथा-बोधे चाग्न्यभिमुखत्वं शलभपतनस्य लोकप्रसिद्ध्या मनसा गृह्यते इत्याभिमुख्यद्योतकताभिश-ब्दस्य अग्निज्ञाप्यं शलभकर्तृकं प्रत्यासत्त्याग्न्यभिमुखं पतनमिति बोध इत्यन्ये । कर्मप्रवच-नीयद्योत्यसम्बन्धेनान्वयाद्वाक्ये द्वितीया तदाह । अग्निमभीति । लक्षणेनेति किम् । स्रुघ्नं प्रति गतः स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः । अभिमुख्ये किम् । वृक्षं प्रति विद्योतते इत्यादा-वाभिमुख्ये द्योतनाभावे समासो मा भूदिति । अस्य समासस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे कर्मप्रवच-नीयत्वं चरितार्थम् । अभिप्रती इति किम् । अग्नेः संमुखं शलभाः पतन्तीत्यर्थे सांमुख्यार्थक-संशब्देन लक्षणत्वसम्बन्धेनान्वये समासो मा भूदिति । अनुर्य ॥ लक्षणेनेति वर्त्तते समयेत्य-धिकरणशक्तिप्रधानम् । यदिति सामान्ये नपुंसकं द्वितीयान्तम् । यं पदार्थं समयेत्यर्थद्योत-कोनुस्तेन लक्षणभूतेन तद्वाचकेन समस्यतइत्यर्थस्तदाह । यमिति । वनादेर्लक्षणत्वं समीपद्वारा स्वसामीप्येन हि वनेनाशनिर्देशो ज्ञाप्यते लक्षणत्वन्तु वस्तुसन्निमित्तं न तु तेन सम्बन्धेनान्व-यस्तदाह । वनस्य समीपमिति । यस्य दैर्घ्यमिति । यद्दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यमित्यर्थः । अत्रापि लक्ष-णत्वं वस्तुसदेव निमित्तम् । तदध्वनयन्नाह गङ्गाया अन्विति । तद्द्योत्यसम्बन्धेनान्वयाभावान्न द्वितीया । उपलक्षितेति । विशिष्टेत्यर्थः । दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यविशिष्टत्वमनोरर्थः । तथा बोधे च गङ्गाया ज्ञापकत्वस्य गङ्गासमीपे गत इति बोधे गङ्गाया ज्ञापकत्वस्य च नियमेन मनसा बो-धादन्यलभ्यत्वेन नात्र तदनोर्द्योत्यमिति तात्पर्यम् । तेन सम्बन्धेनान्वये तु वनमनु गङ्गामन्विति द्वितीयैवेति बोध्यम् । निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं चमूमिति रामायणे प्रयोगात् । वाराणस्याः स्वरूपेण ज्ञातत्वेप्यायामवैशिष्ट्येन ज्ञाप्यत्वं बोध्यम् ॥ तिष्ठद्गुप्र ॥ चैनैषां वृत्त्यन्तरे प्रवेशो न । आ तिष्ठद्गु जपेत्सन्ध्यां पश्चिमामायतीगवादिति भट्टिश्लोके आ तिष्ठद्गु आ आयतीग-वादिति भिन्ने पदे । इह । उक्तोदाहरणद्वये । तत्राद्यो शत्रादेशमात्रम् । प्रथमासामानाधि-करण्यात्तदप्राप्तिः । यद्यपि पचन्पुरुष इति वत्सिध्यति तथाप्युपायान्तरमिदम् । समासान्त-श्चेति । इदमन्त्ये चेनान्यपदार्थे ऽव्ययीभाव इति बोध्यम् । पक्षे षष्ठीति । अयं भावः । महा-विभाषैकार्थीभावस्य विकल्पबोधिका वृत्तिश्चैकार्थीभावे नित्यैवेति येननाप्राप्तिन्यायेनाव्ययीभा-वस्तत्पुरुषं बाधेत यथैकदेशिसमासः षष्ठीतत्पुरुषमिति पक्षे तद्वाभाय पुनर्वा ग्रहणमिति संख्ये-त्यादित्रिसूत्री स्वभावात्समानाधिकरणविषया । वंश इति । एकस्वभावः सन्तानप्रबन्धो वंशः, द्वौ मुनी पाणिनिकात्यायनौ त्रिमुनि भाष्यकृत् तौ च, स्वपदार्थप्राधान्ये एवायं समासः । न-न्वेवं त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह । विद्येति ॥ अन्ये तु बहुव्रीहौ त्रिमुनि व्याकरणमव्ययीभावे व्याकरणस्येति स्वरभेदश्चेष्ट एवेत्याहुः । परे तु विद्यावंशो नाम गुरुशिष्यपरम्परा न चैतस्य मुनित्रयस्य तत्त्वे मानमस्ति त्रिमुनि व्याकरणस्येति यदीष्यते त-देदं तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठात्साध्यमित्याहुः । मूलन्तु वृत्त्यनुसारेण किंच न हि त्रिपुत्रो द्विपु-

न्यपदेशं लभते इति न्यायेन द्विमुनीति व्यवहारासङ्गतिर्बोध्या जन्मनोदाहरति । एकविंशतीति । एकविंशतिर्भरद्वाजवंश्या इति विग्रहः । वृत्तौ तृतीयासप्तम्योरिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात्तत्प्रामाण्येनोपकादिष्वनयोः पाठात् यञञोश्चेति लुगभावो बोध्यः ॥ नदीभिश्च ॥ अत्र च बहुवचननिर्देशान्न सञ्ज्ञाया ग्रहणं नापि शब्दस्वरूपस्य शब्दसञ्ज्ञात्वाच्च किंतु नदीत्यर्थग्रहणं तेन तद्वाचके सर्वत्र प्रवृत्तिः । एतच्च संख्यासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । समाहारे चेति । तत्रैवेत्यर्थः एवञ्च तदविवक्षायां पूर्वकालैकेति समासे एकनदीतरः सिद्धो ऽन्यथा समानाधिकरणतत्पुरुषं बाधित्वाव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वत्वापत्तिः । अच्प्रत्यन्ववतियोगविभागसिद्धेभियुक्ते गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदीत्यच् तु न । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् । भाष्यकृता तदनुक्तेश्चेति भावः ॥ अन्यपदा ॥ संख्येति निवृत्तम् । नदीग्रहणमनुवर्त्तते सञ्ज्ञानवगमादिति । सञ्ज्ञेति कर्मण्यङ् तेन संज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः । नित्यसमासइति । तत्सदृश इत्यर्थः । तत्सादृश्यञ्च समाससमानार्थकवाक्याभावेन समासघटकपदानां विग्रहस्त्वस्त्येव महाविभाषाया असम्बन्धे मानाभावात् अतएव द्वितीयतृतीयेति सूत्रे ऽन्यतरस्यां ग्रहणेनोत्सर्गापवादयोर्महाविभाषाविषयत्वेऽपवादाभावे उत्सर्गाप्रवृत्तिरित्यर्थे ज्ञापिते उन्मत्तगङ्गमित्युदाहृतम् । अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्नेति चोक्तं भाष्ये अस्य नित्यत्वे तेन मुक्त इत्यसङ्गतिः स्पष्टैव एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ समासान्ताः ॥ अत्र समासपदन्तत्सम्बन्ध्यलौकिकविग्रहवाक्यपरमेवमव्ययीभावादिपदान्यपि तत्पराणि । अत एव बहुकुमारिक इत्यादौ ह्रस्वो न । गोस्त्रियोरित्यत्र भाष्ये स्पष्टमेतत् । अन्त इति सूत्रे भाष्ये च । एवंचालौकिकविग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमेव समासान्ता इति सिद्धान्तः । न च पूर्वं समासान्ते तत्संनियोगशिष्टाद्युदात्तत्वे तदेकवाक्यतापन्ने पूर्वस्य निघाते च कृते पूर्वपदस्योदात्तस्वरितयोगित्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्रवृत्तौ डचश्चित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्सामर्थ्येन समासान्तविधावाद्युदात्तश्चेत्यस्यासंबन्धज्ञापनात् । तेन सम्राड्ढा पूर्यस्य समृद्धपुरो राजेत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः । द्वित्रिभ्यामिति सूत्रस्थं समासान्ता इत्येतत्परं भाष्यमेकदेश्युक्तिरुक्तभाष्यद्वयविरोधादित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । अन्तशब्दश्चरमावयववाची स च समुदायावयवः । अत एवोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यम् । अव्ययानामिति टिलोपाभावश्च सिद्धः । पूर्वभागस्याव्ययीभावत्वाभावेनानव्ययत्वात् । यत्तु कैयटेन गोस्त्रियोरिति सूत्रे समासपदस्य समासार्थविग्रहवाक्यस्थोत्तरपदलक्षणयोत्तरपदावयवत्वमुक्तम् । तथा सरूपसूत्रे उक्तम् । उत्तरपदावयवत्वमित्यपि भाष्यकारस्य मतमिति तन्न । फलाभावात् । द्विपुरीत्यादौ स्त्रीत्वस्य लोकतः सिद्धेः लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्येण लिङ्गप्रकरणस्य नियमार्थत्वाभावबोधनात् । अत एव परवल्लिङ्गमिति सूत्रसत्त्वेऽपि द्विनावमर्द्धखारमित्यादौ नपुंसकत्वसिद्धिः पञ्चराजमित्यादावपि तत्प्रवृत्त्यापत्तिर्वकारान्तोत्तरपदेत्यत्रोत्तरपदग्रहणस्य व्य-

र्थत्वापत्तिश्च । अन्त इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरुद्ध ञ्चोत्तरपदावयवत्वम् । एवं हि तत्र भाष्यम् । समासस्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्य वेति विकल्पे आद्ये इदम्प्रथमका इत्यादौ कपोन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वा ऽन्त्ये नृ च इत्यत्रान्तोदात्तत्वसिद्धिरित्युक्त्वा उभयोरपि प्रकरणेन लक्ष्यानुसारात्क्वचिदुत्तरपदान्तस्य क्वचित्समासान्तस्योदात्तत्वमिति । सरूपसूत्रस्थभाष्यन्तदनाश्रयणे ऽपि योजयितुं शक्यम् । तथाहि कृतद्वन्द्वानां विभक्तौ परत एकशेष इति पक्षे ऋक् च ऋक् च ऋचौ असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति इति भाष्ये समासान्तानां समासावयवत्वे ऽपि तत्प्राग्भावस्य विभक्तिपरत्वाभावस्तद्विशिष्टस्य तु न सरूपत्वमिति तद्भावः । न च तस्यानर्थक्येन तदनुक्त्या भाष्यस्य न्यूनता द्वन्द्वावयवानामर्थवतामेवैकशेष इत्यर्थे मानाभावात् । विशिष्टरूपोपादानाभावेन तत्परिभाषाया इहाप्रवृत्तेः । भाष्यान्तरं तु तादृशं नोपलभ्यतएवेति दिक् । स च समासान्तो बहु जस् गोमत् जसित्यवस्थायामलौकिके वाक्ये सुपः परस्तादेव ततः पूर्वत्वे तु वाच्यार्थविरोधः । न हि सुब्रहितं समासार्थं किन्तु तद्विशिष्टमेव । न च विशिष्टस्य सुबन्तत्वाभावेन सुबन्तात्तद्धित इति सिद्धान्तविरोधः, तेषामर्थाभावेन परिपूर्णपदमिति तन्मूलभूतन्यायस्यात्र विषयाभावात् । अत एव पुंयोगादिति सूत्रे ऽत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पत्तिर्भाष्ये उक्ता किंच समासान्तप्रकरणे ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यस्याप्यसंबन्धः । तस्यामवस्थायां वाक्यस्याप्रातिपदिकत्वात् । तत्र कबुत्पत्तिकाले एव तत्पूर्वभागस्य समाससञ्ज्ञाविरोधाभावात् । समासान्तस्य च तद्वाक्यावयवत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । बहुकुमारीक इत्यादावुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकाभावान्न ह्रस्वः । कप् ह्रस्वादन्तरङ्गतरः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवति कपन्तावत्प्रतीक्षतइति भाष्येण स्पष्टं तथाभिधानात् । तत्राद्यस्य तावदित्यस्य कपः प्रथममित्यर्थः अन्यत्समाससञ्ज्ञारूपम् । कपा सह स्वभवनाय कपं पश्यतीत्यर्थः । पूर्वं स्वप्रवृत्तौ हि तदर्थकवाक्याभावेन कप्शास्त्रवैयर्थ्यभिया हि तद्भवनकालप्रतीक्षा । अन्यथा तदनपेक्षत्वेन कप्प्रतीक्षोक्तिरत्यन्तासङ्गता स्यात् । अत एव प्रत्ययस्थादिति सूत्रभाष्योदाहृते बहुचर्मिकेत्यादावापः सुपः परत्वाभावादित्वसिद्धिरिति दिक् । अथाव्ययीभावे ऽसाधारणसमासान्तानाह ॥ अव्ययीभावे ॥ अव्ययीभावे उत्तरपदतया वर्त्तमानं यच्छरदादिप्रकृतिकसुबन्तं तदन्ताट्टच् । स च समासार्थविग्रहवाक्यस्यान्तावयव इत्यर्थः । राजाह इत्यतष्टजनुवर्त्तते । अन्नन्तादव्ययीभावादित्यादि तु फलितार्थपरतया कथञ्चिन्नेयम् । अत्र गणे ये झयन्तास्तेषां झय इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठ इति केचित् । प्रत्यक्षमिति ॥ लक्षणेनाभीति समासः । परोक्षमिति । इन्द्रियाजन्यज्ञानविषये त्वर्शआद्यजन्तः प्रयोगः । नन्वत्राव्ययीभावाप्राप्तिरत आह । सामर्थ्यादिति । परस्यौकारेति । परशब्दस्य ओकारोन्तादेश इत्यर्थः । एङ इति पूर्वरूपत्वम् । परस्योकारेति पाठे परस्याक्षिशब्दस्यादेरुकार इत्यर्थः । आद्गुणः । अर्शआद्यचीति । धर्मपरादिति भावः । अत्र गणसूत्रे परगृहणं प्रक्षित-

मिति परोक्षे लिडिति सूत्रस्थभाष्यकैयटस्वरसः । तत्र हि समासान्तोऽपि निपातनात्साधितः। पूजार्थमिति । वेति वक्तव्ये तत्पूजार्थमपीत्यर्थः । अन्यतरस्यांग्रहणस्य तु स्वरितत्वं नास्त्येव । अत एव नदीपौर्णमासीति सूत्रे नदीशब्देन विशेषाणामग्रहणे शरदादिषु विपाट्शब्दपाठस्य ज्ञापकत्वमुक्तं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये । नदीत्यादेर्वैकल्पिकत्वे नित्यत्वाय पाठस्यावश्यकतया ज्ञापकत्वासङ्गतिः स्पष्टैव । तत्र ज्ञयन्तपाठस्तु प्रपंचार्थस्तत्र नदीसंज्ञकस्य न ग्रहणं पौर्णमास्यादिग्रहणात् । न चाशब्दसंज्ञेति निषेधात्स्वरूपस्यापि ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यानुसारेण सामर्थ्येन च तस्यात्र त्यागात् । अत एव तत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति प्रामाणिकाः ॥

इत्यव्ययीभावः ॥

श्रीमच्छ्रीमिश्रगौडशर्म्माजी

बिक्री के पुस्तकों की सूची ।

श्रीमत्पतञ्जलिकृत संपूर्ण व्याकरण महाभाष्य कैयट कृत प्रदीप, नवान्हिक भाष्योद्घोत और श्रीमद्विद्वद्वर बालशास्त्रि कृत क्रोडपत्र सहित १५)

श्रीभगवत्पतञ्जलिकृत महाभाष्य का नवान्हिक, कैयट कृत प्रदीप, भाष्योद्घोत नामकटीका और श्रीमद्बालशास्त्रि कृत क्रोडपत्र सहित ३)

नागोजी भट्ट कृत परम लघु मञ्जूषा ॥)

कोण्डभट्ट कृत वैयाकरण भूषण सार ॥)

श्री गदाधरभट्टाचार्य कृत व्युत्पत्तिवाद २)

श्रीगदाधर भट्टाचार्य कृत प्रतिबन्धकतावाद ।)

श्रीनागोजी भट्ट कृत लघुशब्देन्दु शेखर संपूर्ण (टाईप जिल्द) ५)

ऋग्वेद संहिता ४)

दिनकरी मुक्तावली की टीका १।)

नवान्हिक विवरण २)

अमरुशतक वेदान्त और शृंगार पर टीका सहित ॥≈)

नन्दिकेश्वर कृत काशिका संपूर्ण, अइउण् आदि चौदह सूत्रों की वेदान्त पर व्याख्या -)

मन्नू देवी परिभाषेन्दुशेखर की टीका ॥≈)

तन्त्राधिकार निर्णय भट्टोजी दीक्षित कृत इस में तप्त मुद्राधारणादि अनेक पाखण्ड मत का खण्डन है ।≈)

देवीगीता सटीक (मन्त्रशास्त्र) १)

कर्पूरस्तवराज सटीक ,, ।≈)

दीक्षातत्व प्रकाश ,, १।)

कालीपञ्चाङ्ग ,, ॥)

इस से अन्य जो २ पुस्तक अपेक्षित होवे नीचे लिखे हुये पत्ते से मंगालीजिये आध आने का टिकट आने से बडा सूची पत्र मुफ्त भेजा जायगा।

पता—बालकृष्ण शास्त्री पटवर्धन
म्यानेजर, राजराजेश्वरी प्रेस
दुर्गाघाट काशी ।

